

Kõigi maade proletaarlased, ühinege!

EESTIMAA K(b)P KESKKOMITEE PARTEI AJALOO INSTITUUT
ÜK(b) PARTEI KK MARXI-ENGEISI-LENINI INSTITUUDI FILIAAL

FRIEDRICH ENGELS

ANTI-DÜHRING

HÄRRA EUGEN DÜHRINGI POOLT
TEADUSES TEOSTATUD PÖÖRE



EESTI RIIKLIK KIRJASTUS - TALLINN 1951

ÜK(b)P KESKKOMITEE
MARXI-ENGELSI-LENINI INSTITUUDI
EESTI FILIAALILT

Engelsi raamat „Härra Eugen Dühringi poolt teaduses teostatud pööre“ ehk „Anti-Dühring“ kuulub teadusliku kommunismi rajajate tähtsamate teoste hulka. Lenin ütleb, et selles raamatus on „analüüsitud tähtsamad küsimused filosoofia, loodusteaduse ja ühiskonnateaduste valdkonnast... See on imetlusväärset sisukas ja õpetlik raamat“¹.

Käesolev „Anti-Dühringi“ väljaanne on tõlgitud „Anti-Dühringi“ saksakeelse 3. trüki² järgi, mis on viimane väljaanne, mille Engels ise läbi vaatas ja milles ta parandusi tegi. Tõlkimisel on kasutatud ka Võõrkeelse Kirjanduse Kirjastuse poolt Moskvast 1946. a. väljaantud saksakeelset „Anti-Dühringit“. Redigeerimisel on silmas peetud ÜK(b)P KK Marxi-Engelsi-Lenini instituudi poolt 1950. a. väljaantud vene-keelset tõlget. Raamatu allmärkuste ja lisade pealkirjade aluseks on võetud eelnimetatud venekeelne väljaanne. Viited Marxi „Kapitali“ lk-dele allmärkustes on 1950. a. venekeelses „Anti-Dühringi“ väljaandes antud „Kapitali“ 1935. a. venekeelse väljaande järgi. Eestikeelses „Anti-Dühringi“ väljaandes on need viited aga antud „Kapitali“ 1949. a. venekeelse väljaande järgi, mis on lugejaile kättesaadavam kui „Kapitali“ 1935. a. väljaanne. Ka „Anti-Dühringi“ eestikeelse väljaande aineregister on koostatud 1950. a. venekeelse „Anti-Dühringi“ väljaande põhimõttel.

Need kohad „Anti-Dühringist“, mida Lenin on tsiteerinud, on eesti keeles püütud anda klassikalises leninlikus sõnastuses.

1 V. I. Lenin, Teosed, 2. kd., lk. 10—11, RK „Poliitiline Kirjandus“, Tallinn 1949.

2 „Herrn Eugen Dühring's Umwälzung der Wissenschaft“ von Friedrich Engels. Dritte, durchgesehene und vermehrte Auflage, Stuttgart. Verlag von J. H. W. Dietz. 1894.

Käesoleva teose põhinitust — „Anti-Dühring“ — kasutab Engels oma kirjavahetuses ja sama nimetust kohtame kõige sagedamini ka Leninil.

Täiendused, mis Engels on teinud raamatu neis peatükkides, millest ta koostas brošüüri „Sotsialismi arenemine utoopiast teaduseks“, on käesolevas väljaandes paigutatud nurksulgudesse.

„Anti-Dühringi“ lisad sisaldavad : „Anti-Dühringi“ vana eessõna, mille Engels paigutas hiljem oma teose „Looduse dialektika“ materjalide hulka, valitud katkendeid „Anti-Dühringi“ eeltöödest, „Jalaväe taktika ja tema materiaalsed alused“ ning Engelsi „Märkused“ „Anti-Dühringile“.

EESSÕNAD KOLMELE TRÜKILE

I

Alljärgnev töö pole kaugeltki mitte mingisuguse „seesmise tungi“ vili. Vastupidi.

Kui kolme aasta eest härra Dühring sotsialismi adeptina ja samal ajal selle reformijana esitas korraga oma sajandile väljakutse, pöördusid mu sõbrad Saksamaal korduvalt minu poole tungiva palvega, et ma valgustaksin kriitiliselt seda uut sotsialistlikku teooriat sotsiaaldemokraatliku partei tollaegses kesk-häälekandjas „Volksstaat“, Nad pidasid seda äärmiselt tarvilikuks, et mitte anda uuesti võimalust sektantlikuks lõhenemiseks ja segaduseks alles nii noores ning just äsja lõplikult ühinenud parteis. Nad olid minust paremini võimelised otsustama olukordade üle Saksamaal; ma olin niisiis kohustatud neid uskuma. Seejuures ilmnes, et ühe osa sotsialistliku ajakirjanduse poolt tervitati vastpöörduvat soojusega, mis käis küll ainult härra Dühringi hea tahte kohta, samal ajal aga andis põhjust arvata, et sel osal partei ajakirjandusest on head tahet nimelt selle Dühringi hea tahte pärast tunnustada ilma pikemata ka Dühringi doktriini. Leidus isegi inimesi, kes valmistasid juba seda doktriini populaarsel kujul levitama tööliste seas. Ning lõpuks härra Dühring ja tema väike sekt võtsid tarvitusele kõik reklaami ja intriigi kunstid, et sundida „Volkestaat'i“ asuma otsustavale seisukohale uue, nii tohute pretensioonidega esineva õpetuse suhtes.

Kõigest sellest hoolimata möödus terve aasta, enne kui suutsin otsustada teised tööd kõrvale jätta ja seda haput õuna maitsma hakata. See õun aga oli niisugune, et olles kord seda maitsnud, tuli see terveni ära süüa. Ja see polnud üksnes väga hapu, vaid ka õige suur. Uus sotsialistlik teooria kerkis esile ühe uue filosoofilise süsteemi praktilise lõpptulemusena. See pärast tuli seda uurida ühenduses selle süsteemiga, ja seega tuli uurida ka süsteemi ennast; tuli järgneda härra Dühringile

tolle laialdasele alale, kus ta käsitleb kõiki võimalikke asju ja lisaks veel üht-teist muudki. Nõnda tekkis rida artikleid, mis ilmusid 1877. a. algusest „Volksstaat“i“ järglases, Leipzigi „Vorwärts'is“, ja need artiklid on siin esitatud seostatud kujul.

Seega aine iseloom ise sundis kriitikat üksikasjalisusele, mis on äärmiselt ebaproportsionaalses vahekorras selle aine teadusliku sisuga, niisiis Dühningi teoste sisuga. Muide on veel kaks teist asjaolu, mis võiksid seda üksikasjalisust vabandada. Ühelt poolt andis see mulle võimaluse väga mitmesuguse ni puudutatavad teadusaladel positiivselt arendada minu seisukohta vaieldavais küsimustes, mis tänapäeval omavad üldist teaduslikku või praktilist huvi. See on aset leidnud igas üksikus peatükis, ja kuigi antud, teosel pole eesmärgiks härra Dühningi „süsteemile“ vastandada teist süsteemi, ei jää lugejale ometi loodetavasti märkamata minu poolt esitatud vaadete seesmine seos. Et minu töö pole selles suhtes olnud täiesti viljatu, selle kohta on mul juba praegugi küllalt tõendeid.

Teiselt poolt pole „süsteemiloov“ härra Dühning kaasaegsel Saksamaal mingi üksiknähtus. Juba mõnd aega tekib Saksamaal üleöö otsekui seeni tosinate kaupa kosmogoonia, üldse natuurfilosoofia, poliitika, poliitilise ökonomia jne, süsteeme. Kõige väiksem doctor philosophiae ja isegi studiosus ei lepi vähemaga, kui tahab luua täielikku „süsteemi“. Nagu tänapäeva riigis eeldatakse, et iga kodanik on suuteline otsustama kõigi nende küsimuste üle, millede kohta tal tuleb oma hää anda; nagu poliitilises ökonomias eeldatakse, et iga tarbija tunneb põhjalikult kõiki kaupu, mida tal tuleb enda eluüldpidamiseks osta, — niisamuti arvatakse, et ka teaduses tuleb sellest vaatest kinni pidada. Teaduse vabaduse all mõistetakse, et kirjutatakse kõigest, mida pole õpitud, ja seda peetakse ainsaks rangeks teaduslikuks meetodiks. Härra Dühning aga on üks iseloomulikumaid tüüpe säärasest ninatargast pseudo-teadusest, mis tänapäeval Saksamaal tikub kõikjal esiplaanile ning summutab kõik oma kõmisevate kõrgeleennuliste õõnsate fraasidega. Kõrgeleennulised õõnsad fraasid luules, filosoofias, poliitikas, poliitilises Ökonomias, ajalooteaduses, kõrgeleennulised õõnsad fraasid kateedril ja tribüünil, — kõrgeleennulised õõnsad fraasid kõikjal, kõrgeleennulised õõnsad fraasid, mis pretendeerivad üleolekule ja mõttesügavusele, erinevalt teiste rahvaste lihtsameelsetest, lamevulgaarsetest õõnsatest fraasidest, kõrgeleennulised õõnsad fraasid kui saksa intellektuaalse tööstuse kõige iseloomulikum ja massilisem toode, põhimõttel: odav, kuid räbal, nagu teisedki saksa fäbrikaadid, millede kõrval see kahjuks oli Philadelphia näitusel esindamata. Isegi saksa sotsialism, iseäranis alates härra Dühningi heast eesku-

just, teeb viimasel ajal suuri edusamme kõrgeleennulistes õõnsates fraasides ja produtseerib mitmesuguseid subjekte, kes hooplevad „teadusega“, missugusel alal nad „tegelikult pole mitte midagi õppinud“. See on lastehaigus, mis näitab, et saksa studiosus on pöördumas sotsiaaldemokraatia poole, ja kuigi see haigus on nimetatud protsessist lahutamatu, saavad meie töölised sellest kahtlemata üle oma märkimisväärselt terve loomuse tõttu.

Pole minu süü, et olin sunnitud järgnema härra Dühringile aladele, kus ma kõige paremal juhul võin esineda diletandi pretensioonides. Sääraseil juhtumil olen piirdunud peamiselt sellega, et olen oma vastase vääradele või vildakuile väidetele vastandanud: õiged ja vaieldamatud faktid. Nõnda toiminis ma õigusteaduse alal ja mõnel juhtumil loodusteaduses. Muil korradel oli tegemist üldiste vaadetega teoreetilise loodusteaduse alalt järelikult valdkonnaga, kus ka looduseuurija-spetsialist on sunnitud tungima oma erialalt naaberaladele, seega aladele, kus tema, härra Virchow'i ülestunnistuse järgi, on niisamuti „poolasjatundja“ nagu teisedki lihtsurelikud. Tahan loota, et sama heatahtlikkusega suhtutakse ka minu väikestele ebaebatäpsustele ja väljenduste abitusele, nagu see sääraseil juhtumil on viisiks mitmesuguste erialade esindajate juures omavahel.

Lõpetades seda eessõna nägin ma kirjastuse kuulutust, mis oli koostatud härra Dühringi poolt ja milles teatati härra Dühringi uue „mõõduandva“ teose „Neue Grundgesetze zur rationellen Physik und Chemie“¹ ilmumisest. Kuigi olen täiesti taedlik oma teadmiste puudulikkusest füüsikas ja keemias, arvan siiski, et tunnen meie härra Dühringit ja võin seepärast ilma nimetatud teost ennast kunagi nägemata ennustada, et selles püstitatud füüsika ja keemia seadused oma ekslikkuselt või labasuselt on kõrvutatavad härra Dühringi poolt varem avastatud ja minu teoses läbi arutatud poliitilise ökonomia, maailmskemaatika jne. seadustega ja et härra Dühringi poolt konstrueeritud „rigomeeter“ ehk instrument väga madalate temperatuuride mõõtmiseks kõlbab mitte ülikõrgete või -madalate temperatuuride, vaid üksnes härra Dühringi ignorantse ülbuse mõõdupuuks.

London, 11. Juunil 1878

1 „Ratsionaalse füüsika jakeemia uued põhiseadused“. T o i m

II

Mulle tuli ootamatult, et käesolev teos peab ilmuma uues trükis. Selles arvustatav objekt on praegu niisama hästi kui unustatud; teos ise ilmus osade kaupade mitte ainult Leipzigi „Vorwärts“is“ 1877. ja 1878, aastal mitmele tuhandele lugejale, vaid on trükitud ka eri raamatuna suures tiraažis. Kuidas võiks see veel kedagi huvitada, mis ma aastate eest ütlesin härra Dühringi kohta?

Kõigepealt ma võlgnen seda küll asjaolule, et see teos, nagu üldse peaaegu kõik minu tookord veel müügil olnud teosed, Saksa riigis kohe pärast sotsialistide vastu suunatud seaduse avaldamist ära keelati. Igatühele, kes polnud täiesti tardunud Püha Liidu maade bürokraatlikesse päritud eelarvamustesse, pidi olema selge nimetatud korralduse mõju: keelatud raamatute kahe- ja kolmekordne minek, Berliini härraste võimetuse paljastamine, kes on küli võimelised avaldama keelde, aga on võimetud neid teostama. Tõepoolest, riigivalitsuse armastusväärseuse tõttu võivad minu väikesed teosed ilmuda rohkem uutes trükkides kui minu jõud neist üle käib; mul pole aega nagu kord ja kohus nende teksti läbi vaadata, ja ma pean nad enamasti laskma lihtsalt ümber trükkida.

Sellele aga lisandub veel üks teine asjaolu. Siin arvustatav härra Dühringi „süsteem“ hõlmab väga laialdast teoreetilist ala, ja see sundis mind talle kõikjale järgnema ning tema vaadetele vastandama omi. Negatiivne kriitika muutus seetõttu positiivseks; poleemika kujunes Marxi ja minu poolt esindatava dialektilise meetodi ja kommunistliku maailmavaate enam-vähem seostatud esituseks, ja seda õige paljudel aladel. See meie maailmavaade, mis astus esmakordselt maailma ette Marxi „Misère de la philosophie“¹ ja „Kommunistlikus Manifestis“, tegi läbi rohkem kui kahekümneaastase inkubatsioonistaadiumi, kuni ta „Kapitali“ ilmumise hetkest alates hakkas kasvava kiirusega haarama üha laiemaid ringkondi. Praegu äratub ta suurt tähelepanu ja tal on poolehoidjaid kaugel väljaspool Euroopa piire kõigis maades, kus on ühelt poolt proletarilasi ja teiselt poolt kartmatuid teadlasi-teoreetiku. Seega on nähtavasti publikut, kelle huvi asja vastu on niivõrd suur, et ta raamatus esitatud positiivse sisu tõttu on nõus leppima praegu juba mitmes suhtes otstarbetuks muutunud poleemikaga Dühringi põhilausete vastu.

Möödamattes märkin, et kuna siin esitatud maailmavaade on suuremas osas põhjendatud ja arendatud Marxi poolt ning ainult väga väikeses osas minu poolt, siis oli meie vahel

1 „Filosoofia viletsus“. Toim

endastmõistetav, et see minu esitus ei võinud ilmuda ilma tema teadmiseteta. Ma lugesin talle enne trükkiandmist kogu käsi- kirja ette poliitilist ökonomiat käsitleva osa kümnes peatükk („Kriitilisest ajaloost“) on kirjutatud Marxi poolt, ning ainult väliste asjaolude tõttu olin ma sunnitud seda peatükki kahjuks pisut lühendama. Meil oli juba vanaks kombeks teineteist spetsiaalaladel abistada.

Käesolev uus trükk on peale ühe peatüki muutmatu ära- trükk eelmisest. Ühest küljest puudus mul aeg esituse põhja- likuks läbivaatamiseks, kuigi ma nii väga oleksin mõndagi taht- nud selles muuta. Ent mul on kohuseks trükivalmis seada Marxi järelejäänud käsikirjad, ja see on palju tähtsam kui kõik muu. Peale selle on ka minu südametunnistus igasuguse muutumise vastu. Minu teos on poleemiline, ja ma arvan, et ma oma vastase ees olen kohustatud omalt poolt mitte midagi muutuma, kui temal ei ole võimalik midagi parandada. Ma võik- sin ainult pretendeerida õigusele vastu vaielda härra Dühringi vastusele. Mis aga härra Dühring on kirjutanud minu arvus- tuse kohta, seda pole ma lugenud ega hakkagi ilma erilise põh- põhjusega lugema: teoreetiliselt alal olen ma temaga vaidluse lõpe- tanud. Pealegi pean ma tema suhtes seda enam kinni pidama literaarse võitluse viisakusreegleist, et pärast minu raamatu avaldamisest on Berliini ülikool tema suhtes käitunud häbistavaltebaõiglaselt. Tõsi küll, ülikool sai selle eest küllalt karistada. Ülikool, kes kõigile tuntud asjaoludel saab hakkama sellega, et võtta õpetamisvabadus härra Dühringilt, ärgu imestagu, kui talle samuti kõigile tuntud asjaoludel sunnitakse kaela härra Schweninger.

Ainus peatükk, milles ma endale lubasin selgitavaid lisan- dusi, on kolmanda osa teine peatükk: „ülevaade teoriast“. Siin, kus on üksnes juttu minu poolt kaitstavate vaadete põhi- tuuma esituses, ei saa mu vastane kaevata, kui ma püüdsin väljenduda populaarsemalt ja tegin täiendusi suurema seose saavutamiseks. Seda tingis ka väline asjaolu. Selle teose kolm peatükki („Sissejuhatuse“ esimese peatüki ja kolmanda osa esimese ning teise peatüki) töötasin ma ümber iseseisvaks bro- šüüriks oma sõbrale Lafargue'ile prantsuskeelses tõlkes aval- damise otstarbel ja pärast seda, kui prantsuskeelne väljaanne oli aluseks itaalia- ja poolakeelsele, avaldasin ma saksakeelse väljaande pealkirjaga „Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft“¹. Sellest brošüürist ilmus mõne kuu jooksul kolm trükki, ja see on ilmunud ka vene- ja taani- keelses lõikes, Kõigis neis väljaandeis on täiendatud ainult

1 „Sotsialismi arenemine utoopiast teaduseks“. Toim

üht algul mainitud peatükki, ja oleks pedantne, kui ma originaali uues trükis oleksin tahtnud kinni pidada esialgsest sõnastusest, mitte aga selle hilisemast, rahvusvaheliseks saanud tekstist.

Mis ma veel oleksin tahtnud muuta, see puudutab peamiselt kaht punkti. Esiteks inimsoo ürgajalugu, mille mõistmiseks Morgan andis alles 1877. aastal võtme. Et aga mul pärast seda oli juhus oma teoses „Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine“ (Zürich, 1884) läbi töötada materjal, mis mulle vahepeal oli saanud kattesaadavaks, siis piisab viitest sellele hilisemale tööle.

Teiseks oleksin tahtnud muuta seda osa, mis käsitleb teoreetilist loodusteadust. Siin valitseb esituses suur kohmakus, ja nii mõndagi saaks praegu selgemini ning kindlamalt väljendada. Ja kui ma ei arva endal õigust olevat siin parandusi teha, siis olen ma just sellesama pärast kohustatud ennast siin arvustama.

Marx ja mina olime vististi ainsad, kes saksa idealistlikust filosoofiast päätsid teadliku dialektika ja kandsid selle üle looduse ja ajaloo materialistlikule käsitusele. Ent looduse dialektiliseks ja ühtlasi materialistlikuks käsituseks on vaja matemaatika ja loodusteaduse tundmist. Marx oli põhjalik matemaatik, aga loodusteadusi me saime jälgida ainult ebakorrapäraselt, katkendlikult, sporaadiliselt. Seepärast, kui ma kaupmeheameti maha jätsin ja üle kolisin Londoni, leidsin selleks aega ja tegin oma võimaluste piirides matemaatika ja loodusteaduste alal läbi täieliku, nagu Liebig seda nimetab, „kestaajamise“, ja pühendasin selleks kaheksa aasta kestel suurema osa oma ajast. Ma olin just keset seda kestaajamise protsessi, kui mul tuli asuda käsitlema härra Dühringi niinimetatud natuurfilosoofiat. Järelikult, kui ma mõnikord pole leidnud õiget tehnilist väljendust ja kui ma üldse teoreetilise loodusteaduse alal liigun teatud määral raskepäraselt, siis on see vägagi loomulik. Aga teiselt poolt tegi mind ettevaatlikuks see, et ma olin teadlik oma veel mitte täiesti ületatud ebakindlusest. Tõelisi eksimusi tol ajal tuntud faktide vastu ja ka tol ajal tunnustatud teooriate ebaõiget esitust ei saa vist mulle keegi ette heita. Ses suhtes ainult üks tunnustust mitte leidnud suur matemaatik kaebas kirjalikult Marxile, et ma olevat jultunult riiivanud $\sqrt{-1}$ au.

Mõistagi taotlesin ma selle oma õpingute kokkuvõtliku kordamisega matemaatika ja loodusteaduste alal seda, et ka üksikasjus veenduda — milles mul üldiselt ei olnud mingit kahtlust —, ja nimelt, et looduses arvutute muutuste rägastikust

murravad läbi samad dialektilised liikumisseadused, mis ajalooski valitsevad sündmuste näilikku juhuslikkust; samad seadused, mis läbivad punase joonena ka inimese mõtlemise arenemisloos ja aegamööda kerkivad mõtleivate inimeste teadvusse seadused, mida esmakordselt kogu ulatuses, aga müstifitseeritud vormis arendas Hegel, ja meie üheks püüdeks vabastada nad sellest müstilisest vormist ning esitada selgesti kogu oma lihtsuses ja üldkehtivuses. Oli endastmõistetav, et vana natuurfilosoofia — kui palju tõeliselt head ja kui palju viljakaid algeid ta sisaldaski¹ — ei võinud meid rahuldada. Nagu käesolevas teoses üksikasjalisemalt näidatakse, näidatakse, eriti Hegeli käsituses, see viga, et ta ei tunnustanud mille mingit looduse arenemist ajas, mitte mingit ajalist järgnevust, vaid ainult samaaegset eksistentsi üksteise kõrval. Niisugune vaade oli ühelt poolt tingitud Hegeli süsteemist endast, mis omistas ajaloolist edasiarenemist ainult "vaimule", teiselt poolt aga ka loodusteaduste tookordsest üldseisundist. Nii jäi Hegel siin kaugele maha Kantist, kelle nebu-

1 On hoopis kergem vaimuvaese labasusega à la Karl Vogt kallale tungida vanale natuurfilosoofiale, kui hinnata selle ajaloolist tähtsust. Temas on rohkesti mõtetusi ja fantastikat, ent mitte rohkem kui looduseuurijate empiirikute samaaegseis ebanatuurilises teoorias, et aga temas peitub ka rohkesti mõtet ja arukust, seda on hakatud märkama alles evolutsiooniteooria levimise hetkest. Nii tunnustas Haeckel täie õigusega Treviranuse ja Okeni teeneid. Okeni oma algima ja algmullikese kontseptsioonis seab bioloogia postulaadiks selle, mis hiljem tegelikuult avastati kui protoplasma ja rakk. Mis puutub spetsiaalselt Hegelisse, siis seisab ta mitmes suhtes palju kõrgemal oma kaasaegseist empiirikutest, kes pidasid seletatuks kõiki veel seletamata nähtusi, seades nende aluseks mõne jõu — raskusjõu, ujumisjõu, elektri kontaktjõu jne. — või, kus see ei õnnestunud, kasutasid selleks mõnd tundmatut ainet, nagu valgusaine, soojusaine, elektriaine jne. Need kujutletavad ained on nüüd peaaegu kõrvale heidetud, aga see jõududega spekulatsioon, mille vastu Hegel võitles, kummitab meil lõbustavalt edasi, näit. alles 1869. aastal Helmholtzi Innsbrucki kõnes (Helmholtz, „Populäre Vorlesungen“. II Heft, 1871, S. 190) [Helmholtz, „populaarsed loengud“, II vihik, 1871, lk. 190. Toim.]. Vastandina XVIII sajandi prantslastelt päritud Newtoni jumaldamisele, kelle inglased külvasid üle au ja rikkusega, väitis Hegel, et Kepler, kelle Saksamaa laskis nägja surra, on moodsa taevakehade mehhaanika tõeline rajaja, ja et Newtoni gravitatsiooni-seadus sisaldub juba Kepleri kõigis kõigis kolmes seaduses, kolmandas koguni selgesõnaliselt. Mida Hegel oma „Naturphilosophie“ („Naturfilosoofias“ Toim.) 270 ja lisades (Hegels Werke, 1842, VII Band, Seite 98 und 113–115) (Hegeli teosed, 1842, VII kd., lk. 98 ja 113–115. Toim.) tõestab paari lihtsa võrrandiga, selle leiame uuesti uusima matemaatilise mehhaanika tulemusena Gustav Kirchhoffil („Vorlesungen über mathematische Physik“, 2. Auflage, Leipzig 1877, Seite 10) [„Loengud matemaatilisest füüsikast. 2. peatükk, Leipzig 1877, lk. 10. Toim.] ja sisuliselt samas Hegeli poolt esmakordselt arendatud lihtsas, matemaatilises vormis. Naturfilosoofide suhe teadlik-dialektilise loodusteadusega on samasugune nagu utopistide suhe tänapäeva kommunismiga. (Engelsi märkus.]

laarteooria juba kuulutas päikesesüsteemi tekkimist ja kelle avastus, et meretõusud aeglustavad maakera pöörlemist, ennustas selle süsteemi paratamatut hukkumist. Ja lõpuks pole ma taotlenud mitte dialektiliste seaduste konstrueerimist loodusesse väljastpoolt, vaid nende leidmist temas ning nende arendamist temast.

Kuid teostada seda seoslikult ja iga] üksikul alal, on hiiglaslik töö. Uuritav ala pole mitte ainult peaaegu mõõtmatu, vaid ka loodusteaduses endas kogu selle ala ulatuses on toimumas sedavõrd tohutu ümberkujunemisprotsess, et seda jälgida suudaks vaevalt seegi, kel selleks on kasutada kogu tema vaba aeg. Kuid Karl Marxi surmast saadik võtsid mu aja tungivamad kohustused ja seepärast olin ma sunnitud katkestama oma töö loodusteaduse alal. Ma pean esialgu rahulduma käesolevas töös esitatud viidetega ja ootama, vahest avaneb kord hiljem soodus juhus koguda ja avaldada saavutatud tulemused võib-olla koos Marxist järelejäänud äärmiselt tähtsate käsikirjadega matemaatika alalt.

Kuid on võimalik, et teoreetilise loodusteaduse arenemise tõttu minu töö muutub suuremalt jaolt või täiesti ülearuseks. Sest revolutsioon, mis surutakse teoreetilisele loodusteadusele peale lihtsa paratamatuse poolt seetõttu, et on vaja korrastada massiliselt kuhjuvaid, puh tempiirilisi avastusi, on oma laadilt säärane, et tõrksaimgi empiirik on sunnitud üha enam tunnustama loodusprotsesside dialektilist iseloomu, üha enam kaovad endised tardunud vastandlikkused, teravad, ületamatud piirjooned, Sellest ajast peale, millal vedeldati viimse „ehtne“ gaas, hetkest peale, kui tõestati, et keha saab viia sellisesse olekusse, kus tilkvedel ja gaasiline vorm pole eristatavad, on agregaatolekud kaotanud viimse jäänuse oma endisest absoluutsest iseloomust. Kui kineetilise gaasiteooriaga oli kindlaks tehtud, et, täiuslikes gaasides üksikute gaasimolekulide liikumiskiiruste ruudud on samal temperatuuril pöördvõrdelised¹ molekulkaalule, — läks soojus otse üle liikumisvormide hulka, mis on kui niisugused vahetult mõõdetavad. Kui veel alles kümne aasta eest vastavastatud suurt liikumise põhiseadust käsitati energia j ä ä v u s e lihtsa seadusena, liikumise hävitamatuse ja loodamatuse lihtsa avaldusena, järelikult ainult tema kvantitatiivsest küljest, siis see kitsas, negatiivne avaldus tõrjutakse üha enam välja positiivse avaldusega energia m u n d u m i s e seaduse näol, kus esmakordselt pääseb maksvusele protsessi kvalitatiivne sisu ja kustub viimne mälestus väljaspool maailma olevast loojast, Et (niinimetatud energia) liikumise hulk ei muutu, kui ta kineetilises! energiast (niinimetatud mehhaanilisest jõust),

muutub elektri, soojuseks, asendi potentsiaalseks energiaks jne. ja vastupidi, — seda ei tarvitse nüüd enam jutlusaluseks mingi uudsusena; see seisukoht on kord jäävalt antud aluseks, et siitpeale hoopis sisukamalt uurida muundumisprotsessi ennast, seda suurt põhiprotsessi, mille tunnetamises kogu loodusetunnetus leiab oma üldistuse. Ja sellest ajast alates, millal bioloogiat on hakatud käsitlema evolutsiooniteooria valguses, on orgaanilise looduse alal üksteise järel kadumas klassifikatsiooni ranged piirjooned; iga päevaga suureneb peaaegu klassifitseerimatute vahelülide hulk, täpsem uurimine paiskab organismid ühest klassist teise, ja peaaegu usutunnistuseks muutunud eristamistunnused kaotavad oma absoluutse kehtivuse: tänapäeval me tunneme munevaid imetajaid, ja kui teade leiab kinnitust, siis ka neljal jalal käivaid linde, Kui Virchow juba aastate eest raku avastamise tõttu oli sunnitud loomindiviidi ühtsuse lahutama — pigem küll progressistlikult¹ kui loodusteaduslikult ja dialektiliselt — rakkriikide föderatsiooniks, siis muutub loorna (järelkult ka mimese) individuaalsuse mõiste veelgi keerulisemaks pärast valgete vereliblede avastamist, mis rändavad amööbitaoliselt kõrgemate loomade organismis. Aga just lepitamatuks ja lähendamatuks peetud polaarsed vastandlikkused, vägivaldselt fikseeritud piirjooned ja klassierinevused on andnudki moodsale teoreetilise loodusteadusele tema piiratult metafüüsilise iseloomu. Selle tõe tunnustamine, et need vastandlikkused ja erinevused, kuigi nad looduses esinevad, omavad siiski ainult relatiivset tähendust ja et seevastu nende kujuteldav muutumatus ja absoluutne tähendus on kantud loodusesse ainult meie refleksiooni poolt, — selle tõe tunnustamine moodustab looduse dialektilise käsituse tuuma. Dialektilise käsituseni võib välja jõuda, sest selleks ollakse sunnitud loodusteaduse kuhjate tõsiasiade tõttu; kuid temani jõutakse kergemini, kui selleliste tõsiasiade dialektilisele iseloomule läheneda dialektilise mõtlemise seadustest arusaamisega. Igatahes on loodusteadus jõudnud nüüd nii kaugele, et ta enam ei pääse dialektilisest üldistusest. Kuid loodusteadus teeb endale selle protsessi kergemaks, kui te ei unusta, et tulemused, milles tema kogemused võetakse kokku, on mõisted; et kunst mõistetega opereerida pole sünnipärane ja pole ka antud tavalises igapäevases teadvuses, vaid nõuab tõelist mõtlemist, millel on samuti pikk kogemuslik ajalugu, mis pole mingil viisil lühem kogemusliku looduseuurimise omast. Just sellega, et

¹ Vihje sellele, et Virchow kuulus liberaalsesse „progressistlikku“ parteisse. Toim.

looduseuurimine õpib omandama filosoofia kahe ja poole tuhande aastase arenemise tulemusi, vabaneb ta ühelt poolt igasugusest eraldi seisva, temast väljaspool ja üle olevast natuurfilosoofiast, teiselt poolt aga oma piiratud mõtlemis-meetodist, mis on päritud inglise empirismilt.

London, 23. septembril 1885

III

Käesolev uus väljaanne on peale mõnede tähtsusetu stiililiste muudatuste eelmise taastrükk. Ainult ühes peatükis, teise osa kümnendas peatükis: „Kriitilisest ajaloo“st, olen ma endale lubanud teha olulisi täiendusi, ja seda järgmistel kaatlustel.

Nagu juba teise trüki eessõnas mainitud, kuulub see peatükk kõiges olulises Marxile. Seda Marxi käsikirja selle esialgses, ajakirja-artiklina mõeldud sõnastuses olin ma sunnitud tunduvalt lühendama ja just neis osades, kus Dühringi seisukohtade arvustamine jääb tagaplaanile iseseisvate arutluste ees poliitilise ökonomia ajaloo alalt. Aga just need moodustavad käsikirja selle osa, mis pakub veel praegugi suurimat ja püsivat huvi. Ma pean end kohustatuks võimalikult täielikult ja sõna-sõnaliselt esitama seisukohavõtte, kus Marx meestele, nagu Petty, North, Locke ja Hume, näitab kätte neile kuuluva koha klassikalise poliitilise ökonomia tekkimise protsessis; veel enam kohustatuks pean end aga esitama Marxi poolt antud seletust Quesnay „ökonomilise tabeli“ kohta, selle kogu moodsale poliitilisele ökonomiale seni lahendamatu sfinksimõistatuse kohta. Mis aga seevastu puudutas eranditult härra Dühringi teoseid, selle ma jätsin välja, kuivõrd seda lubas üldseos.

Muide, ma võin olla täiesti rahul selles teoses kaitstavate vaadete levikuga, mis on toimunud eelmisest trükist saadik leaduslike ringkondade ja töölisklassi ühiskondlikus teadvuses, ja seejuures maailma kõigis tsiviliseeritud maades.

F. Engels

London, 23. mail 1894

SISSEJUHATUS

I

ÜLDMÄRKUSI

Nüüdisaegne sotsialism on oma sisult kõigepealt ühelt poolt kaasaegses ühiskonnas varakate ja varatute, palgatöölise ja kodanlaste vahel valitsevate klassivastuolude ja teiselt poolt lootmises valitseva anarhia vaatlemise tulemus. Kuid oma teoreetiliselt vormilt näib ta alguses olevat ainult XVIII sajandi prantsuse suurte valgustajate poolt püstitatud printsiipide edasiarendamine ja otsekui järjekindlam väljaarendamine.¹ Nagu iga uus teooria, pidi sotsialism kõigepealt lähtuma eestleitud mõttematerjalist, kuigi tema juured peitusid [materiaal-seis] majanduslikes faktides.

Suurmehed, kes Prantsusmaal valgustasid läheneva revolutsiooni jaoks päid, esinesid ise äärmiselt revolutsiooniliselt. Nad ei tunnistanud ühtki välist autoriteeti, mis laadi see ka oleks olnud. Religioon, loodusekäsitlus, ühiskond, riigikord, — kõik võeti halastamatu kriitika alla; iga asi pidi õigustama oma olemasolu mõistuse kohtulaua ees või loobuma olemasolust. Mõtlev intellekt sai kõiges ainsaks mõõdupuuks. See oli aeg, kus, nagu ütleb Hegel, maailm pöörati pea peale², esi-

1 „Sissejuhatus“ mustandis olid need read esitatud järgmisel kujul: „Nüüdisaegne sotsialism, olgugi et ta tegelikult tekkis ühiskonnas varakate ja varatute, tööliste ja ekspluateerijate vahel esinevate klassivastuolude vaatlemisest, esineb ta aga oma teoreetiliselt vormilt alguses nende printsiipide järjekindlama väljaarendamisena ja edasiarendamisena, mis tõsteti esile XVIII sajandi suurte prantsuse valgustajate poolt, — sest sotsialismi esimesed esindajad, Morelly ja Mably, kuulusid samuti valgustajate hulka“ Toim.

2 [Hegel ütleb Prantsuse revolutsioonist järgmist; „Õiguse idee, õiguse mõiste pani end maksma ühekorruga ja õigusetuse pehkinud toed ei suutnud talle mingit vastupanu avaldada. Õiguse idee pandi nüüd konstitutsiooni aluseks, ja sel alusel peab siitpeale baseeruma kõik. Sellest ajast peale, kui päike seisab taevaalotuses ja tema ümber tiirlevad planeedid, pole veel seda nähtud, et inimene oleks end pea peale pööranud, s. o. baseernud ideele ning selle järgi ehitanud tegelikkuse. Anaxagoras ütles

teks ses mõttes, et inimese pea ja selle mõtlemisega leiutatud põhilaised pretendeerisid sellele, et neid tunnustataks kõigi inimtoimmgute ja ühiskondlike suhete aluseks, siis aga hiljem ka laiemas mõttes, et tegelikkus, mis rääkis neile põhilauseile vastu, pööрати tegelikult täiesti pea peale. Kõik senised ühiskonna- ja riigivormid, kõik vanad pärimuslikud kujutlused heideti kui ebamõistlikud kolikambrisse; maailma olid seni juhtinud üksnes eelarvamused; kõik möödunu väaris ainult kaastunnet ja põlastust. Nüüd alles kerkis päike [saabus mõistuseriik]; siitpeale pidi ebaus, ebaõigluse, privileegi ja rõhumise välja tõrjuma igavene tõde, igavene õigus, loodusest tulenev võrdsus ja võõrandamatud inimõigused.

Praegu teame, et see mõistuseriik polnud midagi muud kui kodanluse idealiseeritud¹ riik; et igavene õigus leidis oma teostuse kodanlikus justitiis; et võrdsus piirdus kodanliku võrdsusega seaduse ees; et üheks kõige olulisemaks inimõiguseks proklameerid — kodanlik omand, ja et mõistuseriik, Rousseau „ühiskondlik leping“ sai ning võis teoks saada ainult kodanliku, demokraatliku vabariigina, XVIII sajandi suured mõtlejad ei suutnud nagu kõik nende eelkäijadki, ületada piire, mis neile seadis nende oma ajastu.

Kuid feodaalaadli ja [kogu muu ühiskonna esindajana esineva] kodanluse vastandlikkuse kõrval oli olemas üldine vastandlikkus ekspluateerijate ja ekspluateeritavate, rikaste logelejate ja töötavate vaeste vahel. Just see asjaolu oligi, mis võimaldas kodanluse esindajail välja astuda mitte mingi üksiku klassi, vaid kogu kannatava inimkonna esindajaina. Veel enamgi. Oma tekkimishetkest peale kandis kodanlus endas vastandlikkust: kapitalistide olemasolu pole võimalik ilma palgatööliseteta, ja samuti nagu keskaja tsunftimeister arenes tänapäeva kodanlaseks, nõnda arenesid, ka tsunftisel ja tsunftisse mittekuuluv päevatöölise proletaarlasteks. Ja kuigi üldiselt kodanlusele oli teatud õigus pidada end võitluses aadliga ka tolle aja mitmesuguste töötavate klasside huvide esindajaks, kerkisid iga suurema kodanliku liikumise puhul siiski esile selle klassi iseseisvad endaavaldused, kes oli kaasaegse

esimesena, et Niis, mõistus valitseb maailma; kuid alles nüüd on inimene jõudnud tunnetuseni, et idee peab valitsema vaimset tegelikkust. See oli tõesti hunnitu päikesetõus, Kõik mõtlevad olendid tervitasid rõõmuga selle ajastu tulekut. Tol ajal valitses ülev vaimustus, maailma haaras vaimu entusiasm, otsekui oleks toimunud alles nüüd jumaluse lepitus maailmaga “ (Hegel, Philosophie der Geschichte, 1840, S. 535) [Hegel, Ajaloofilosoofia, 1840, lk. 535. Toim.]. — Kas pole ülim aeg selliste kadunud professor Hegeli ohtlike ja ühiskonna alustugesid kõigutavate õpetuste vastu rakendata sotsialistide kohta käivat seadust?] [Engelsi märkus.]

proletariaadi enam-vähem väljakujunenud eelkäijaks. Säärane oli saksa reformatsiooni ja talupoegade sõja ajal [anabaptistide¹ ja] Thomas Münzeri, Suure Inglise Revolutsiooni ajal levellerite² ja Suure Prantsuse Revolutsiooni päevil Babeufi liikumine. Selliste veel väljakujunemata klassi revolutsiooniliste relvastatud väljaastumistega kaasnesid vastavad teoreetilised manifestatsioonid: XVI ja XVII sajandil ideaalse ühiskondliku korra utopistlikud kujutused³, XVIII sajandil aga juba otse kommunistlikud teooriad (Morelly ja Mably). Võrdsuse nõue ei piirdunud enam poliitiliste õigustega, vaid pidi haarama ka üksikisikute ühiskondliku seisundi; tuli kõrvaldada mitte ainult klassiprivileegid, vaid ka klassivahed ise. Uue õpetuse esimeseks avaldusvormiks oli askeetlik [igasugust elunaudingut keelav], spartalik kommunism. Siis tulid kolm suurt utopisti: Saint-Simon, kelle juures proletaarse suuna kõrval säilitas veel teatava tähtsuse kodanlik suund; Fourier ja Owen, kes kõige enam arenenud kapitalistliku tootmise maal ja sellest tootmisest tingitud vastuolude mulje mõjul süstemaatiliselt arendas välja oma kavad klassivahede kõrvaldamiseks, toetudes seejuures vahetult prantsuse materialismile.

Kõigile kolmele on ühine see, et nad ei astu välja vahepeal ajalooliselt kujunenud proletariaadi huvide esindajaina. Nagu kord valgustajad, nii ka nemad tahavad vabastada [eelkõige] mitte teatavat klassi, vaid [kohe] kogu inimkonda. Nagu valgustajad, nii ka nemad tahavad rajada mõistuse- ja igavese õigluse riiki; aga nende riik erineb prantsuse valgustajate mõistuseriigist otsekui taevas maast. Ka nende valgustajate printsiipidele rajatud kodanlik maailm on ebamõistlik ja ebaõiglane ning rändab seepärast samuti kolikambrisse nagu feodalism ja kõik endised ühiskonnavormid. Et seni maailmas pole valitsenud tõeline mõistus ja õiglus, see tuleb ainult sellest, et neid pole seni õigesti tunnetatud. Puudus nimelt geniaalne üksikinimene, kes nüüd on ilmunud ja tõe tunnetanud. Et see inimene nüüd ilmus, et tõe on just nüüd tunnetatud, see on lihtsalt õnnelik juhus, aga mitte ajaloolise arenemise üldise käigu paratamatu tulemus, vältimatu sündmus. See geniaalne üksikinimene oleks võinud niisama

1 Anabaptistid (ümberristitud) — usulahk XVI saj. reformatsiooni ajal. Toim.

2 Levellerid (tõlkes: ühtlustajad), — nõnda nimetati linna ja küla pleibelike elementide liikumise esindajaid, kes 1648. a. revolutsiooni ajal Inglismaal esitasid radikaalsemaid demokraatlikke nõudmisi. Toim.

3 Engels mõtleb siin utopistliku kommunismi esindajate Thomas Moruse (XVI saj.) ja Campanella (XVII saj.) teoseid. Toim.

hästi 500 aastat varem sündida ja inimkonna säästa 500 aasta eksimustest, võitlustest ja kannatustest.

Säärane vaateviis on sügavalt omane kõigile inglise, prantsuse ja esimestele saksa sotsialistidele, Weitling kaasa arvatud.¹ Sotsialism on [neile kõigile] absoluutse tõe, mõistuse ja õigluse avaldus, ning tarvitseb teda ainult avastada, ja ta valutab oma jõuga maailma; et aga absoluutne tõde on ajast, ruumist ja inimsoo ajaloolisest arenemisest sõltumatu, siis on paljas juhus, millal ja kus ta avastatakse. Seejuures on absoluutne tõde, mõistus ja õiglus igal koolkonna rajajal omakorda erinevad; aga et absoluutse tõe, mõistuse ja õigluse erilaad oleneb igaühel jällegi tema subjektiivsest intellektist, elutingimustest, teadmiste hulgast ja mõttekoolist, siis pole selles absoluutsete tõdede konfliktis mingi muu lahendus võimalik, kui nende vastuolude vastastikune mahalihvimine. Sellest aga ei võinud midagi muud tulla kui teatav liik eklektilist läbilõikesotsialismi, nagu see tõepoolest tänapäevani on valitsev suurema osa sotsialistlike tööliste peades Prantsusmaal ja Inglismaal. Säärane eklektiline sotsialism kujutab endast äärmiselt varjundirohket segu tavalistest kriitilistest arvamustest, majandusteaduslikest põhilauseist ja mitmesuguste sektirajajate tulevikühistkonna kujutlustest, segu, mis kujuneb seda kergemini, mida rohkem vaidluste käigus tema üksikud koostisosad, nagu kivikesed oja voolus, kaotavad oma teravuse. Selleks, et muuta sotsialism teaduseks, tuli ta kõigepealt asetada reaalsele pinnale.

Vahepeal arenes XVIII sajandi prantsuse filosoofia kõrval ja järel uuem saksa filosoofia, mis saavutas oma lõppastme Hegelis. Selle filosoofia suurimaks teeneks oli dialektika kui mõtlemise kõrgeima vormi juurde tagasipöördumine. Vanad kreeka filosoofid olid kõik sünnipärased, stiihilised dialektikud ning universaalseim pea nende hulgas — Aristoteles — on juba ka dialektilise mõtlemise kõige olulisemaid vorme uurinud.² Seevastu uuem filosoofia, kuigi ka selles leidis dialektika hiilgavaid esindajaid (näit. Descartes ja Spinoza), takerdus eriti inglise filosoofia mõjul üha enam niinimetatud metafüüsilisse mõtlemisviisi, mis haaras peaaegu

1 Teoses „Sotsialismi arenemine utopiast teaduseks“ on see mõte esitatud järgmisel kujul: „Utopistide mõtlemisviis valitses kaua XIX sajandi sotsialistlike vaateid ja osalt valitseb veel praegugi. Seda pooldasid kuni viimase ajani kõik prantsuse ja inglise sotsialistid, aga samuti endine saksa kommunism, Weitling kaasa arvatud.“ To i m.

2 „Sissejuhatus“ mustandis oli see koht formuleeritud järgmisel viisil: „Vanad kreeka filosoofid olid kõik sünnipärased stiihilised dialektikud, ja Aristoteles, vana maailma Hegel, uuris juba dialektilise mõtlemise kõige olulisemaid vorme.“ To i m.

eranditult ka XVIII sajandi prantslasi, vähemalt nende spetsiaalselt filosoofilistes töodes. Väljaspool filosoofiat selle sõna tõelises mõistes olid aga nemadki võimelised pakkuma dialektika meisterteoseid; tuletame meelde üksnes Diderot' „Rameau vennapoega“ ja Rousseau traktaati „Inimestevahelise ebarõrdsuse tekkimisest“. — Me puudutame siin lühidalt mõlemas mõtlemismeetodis kõige olulisemat; hiljem peatume sel veel põhjalikumalt.

Kui me mõtlevalt vaatleme loodust või inimsoo ajalugu või oma enda vaimset tegevust, siis näeme kõigepealt seoste ja vastastikuste mõjude lõpmatu põimumise pilti, milles midagi ei püsi sellisena, mis, kus või kuidas see oli, vaid kõik liigub, muutub, tekib ja kaob. [Järelikult, me näeme kõigepealt üldpilti, milles üksikasjad jäävad esialgu enam-vähem tagaplaanile, me paneme rohkem tähele liikumist, üleminekuid, seoseid kui seda mis liigub, üle läheb või on seoses.] See algne, naiivne, kuid sisult õige maailmakäsitus oli omane vana-kreeka filosoofiale ning on esmakordselt selgesti väljendatud Herakleitose poolt; kõik on ja ei ole ka, sest kõik voolab, on alalises muutumises, on alalises tekkimises ja kadumises. Ent see käsitus, nii õigesti kui ta ka haarab nähtuste üldpildi üldist iseloomu, pole siiski küllaldane, et seletada üksikasju, millest see üldpilt kujuneb; ja niikaua, kui me neid ei tunne, pole meile ka üldpilt selge. Et tunnetada neid üksikasju, peame nad eraldama nende looduslikust või ajaloolisest seosest ja uurima neid igauht eraldi nende omaduste, nende eriliste põhjuste ja tagajärgede jne. järgi. Selline ülesanne kuulub kõigepealt loodusteadusele ja ajaloouurimisele, uurimisharudele, mis täiesti arusaadavalt põhjusil klassikalise ajastu kreeklastele etendasid ainult kõrvalist osa, sest kreeklased pidid [selleks] enne vajalikku materjali koguma. [Alles pärast seda, kui on kogutud teataval määral loodusteaduslikku ja ajaloolist materjali, võib alata kriitilist sõelumist, võrdlemist ja vastavalt sellele klassidesse, seltsidesse ja liikidesse jagamist.] Eksaktse looduseuurimise algeid arendatakse edasi seepärast alles Aleksandria ajastu kreeklaste ja hiljem, keskajal, araablaste poolt; kuid tõeline loodusteadus algab alles XV sajandi teisel poolel ja sealt peale on ta arenenud pidevalt kasvava kiirusega. Looduse lahutamine tema üksikuiks osadeks, mitmesuguste loodusprotsesside ja -esemete jaotamine kindlasse klassidesse, orgaaniliste kehade mitmekesisete anatoomiliste sisekujunduste uurimine, — kõik see oli nende hiigla-edusammude põhitingimuseks, mis iseloomustavad meie looduse tunnetamist viimase neljasaja aasta jooksul. Kuid sama uurimisviis on meile jättnud harjumuse käsitada loodus-

esemeid ja -protsesse nende eraldatuses, väljaspool suurt üldist seost, ning selle tagajärjel mitte nende liikumises, vaid paigalseisus, mitte oluliselt muutuvaina, vaid igavesti muutumatumana, mitte elavaina, vaid surnuma. Ja et Baconi ja Locke'i kaudu see käsitusviis kandus loodusteadusest filosoofiasse, löi ta viimaste sajandite spetsiifilise piiratuse — metafüüsilise mõtlemisviisi.

Metafüüsikule on asjad ja nende mõttelised peegeldused, s. o. mõisted, eraldiolevad, üksteise järel ja üksteisest sõltumatult käsitatavad, muutumatud, tardunud, lõplikult antud uurimisobjektid. Ta mõtleb selgeis vahendamatu is vastandis: tema jutt on jah, jah ja ei, ei; mis üle selle, see on tigidast. Tema jaoks asi kas eksisteerib või ei eksisteeri, asi ei või olla ta ise ja samal ajal midagi muud; positiivne ja negatiivne eitavad teineteist absoluutselt; põhjus ja toime asuvad samuti üksteise suhtes muutumatus vastuolus. Säärane mõtlemisviis näib meile esimesel pilgul seepärast väga usutavana, et ta on just niinimetatud kaine inimaru oma. Kuid kaine inimaru, nii väga auväärne seltsiline kui ta ka koduses tarvituses, oma nelja seina vahel on, satub kummalistesse seiklustesse, niipea kui ta sööndab tungida laia uurimismaailma. Nii ka metafüüsiline käsitusviis, mis olenevalt eseme iseloomust on õigustatud ja isegi paratamatu õige ulatuslikel aladel, jõuab siiski igakord varem või hiljem teatava piirini, millest väljaspool ta muutub ühekülgses, piiratuks, abstraktseks ning eksib lahendamatu isse vastuoludesse, sest ta unustab üksikute asjade kõrval nende seose, nende olemise kõrval nende tekkimise ja kadumise, nende paigalseisu tõttu — nende liikumise, sest ta ei näe puude tagant metsa. Igapäevases elus me näiteks teame ja võime kindlasti ütelda, kas teatav loom eksisteerib või mitte; lähemal uurimisel aga leiame, et see 011 mõnikord ülimalt keerukas küsimus, nagu seda väga hästi teavad juristid, kes on asjatult püüdnud avastada ratsionaalset piiri, millest peale lapse surmamine emaihus on mõrv. Niisama võimatu on kindlaks määrata surma momenti, sest füsioloogia tõendab, et surm pole järsk, silmapilkne sündmus, vaid väga pikaldane protsess. Samuti on iga orgaaniline olend igal hetkel sama ja mitte sama; iga silmapilk töötab ta ümber väljastpoolt saadud aineid ja eritab teisi aineid, iga silmapilk surevad tema keha rakud ning tekivad uued, nii et pärast pikemat või lühemat aega on selle keha aine täielikult uuendatud, asendatud teiste aineatomitega, seega siis — iga orgaaniline olend on alati sama ja siiski teine. Täpsemal vaatlusel me leiame samuti, et iga vastandi mõlemad poolused, nagu positiivne ja negatiivne, on teineteisest niisama lahutamatud kui ka vastandlikud ja et nad hoo-

limata kõigest vastandlikkusest tungivad teineteisest läbi. Me näeme ka, et põhjus ja tagajärg on kujutlused, mis omaomavad tähtsust kui niisugused ainult antud üksikjuhtumile rakenrakedatuna; aga niipea kui me hakkame seda üksikjuhtumit vaatlema üldises seoses kogu maailmatervikuga, satuvad need kujutlused kokku ja põimuvad universaalse vastastikuse mõju kujutluses, kus põhjused ja tagajärjed vahetavad alataasa oma kohta; see, mis siin või praegu on põhjus, muutub seal või siis tagajärjeks ja ümberpöörduks.

Kõik need protsessid ja mõtlemismeetodid ei sobi metafüüsilise mõtlemise raamidesse. Dialektikale aga, mis käsitleb asju ja nende mõistelisi peegeldusi peamiselt nende vastastikusi seoses, nende aheldumises, nende liikumises, nende tekkimises ja kadumises, kinnitavad eespoolesitatud nähtused ainult tema enese menetlusviisi. Loodus on dialektika katsekivi ja kaasaegne loodusteadus, mis pakub selleks katsetuseks äärmiselt rikkalikku, iga päevaga rohkenevat materjali, on seega tõestanud, et looduses toimub kõik lõppeks dialektiliselt, mitte aga metafüüsiliselt, [et ta liigub mitte igavesti üht ja sama ning alatasa korduvat ringi mööda, vaid elab läbi tõelise ajaloole. Siin tuleb eelkõige mainida Darwinit, kes andis metafüüsilisele loodusekäsitusele tugevaima hoobi, tõestades, et kogu praegune orgaaniline loodus, taimed ja loomad, ja järelikult samuti ka inimene, on miljoneid aastaid kestnud arenemisprotsessi produkt]. Et aga seniajani võib sõrmedel lugeda looduseuurijaid, kes on õppinud dialektiliselt mõtlema, siis seletab avastatud tulemuste ja sissejuurdunud mõtlemisviisi vaheline konflikt tolle teoreetilises loodusteaduses praegu valitseva ääretu segaduse, mis viib meelegaheitele niihästi õpetajad kui ka õpilased, autorid kui ka lugejad.

Täpse kujutluse saamine universumist, selle universumi ja inimkonna arenemisest kui ka selle arenemise peegeldusest inimeste peas on niisiis võimalik ainult dialektika abil, kui alatasa peetakse silmas tekkimise ja kadumise, progressiivsete ja regressiivsete muutuste üldist vastastikust mõju. Ja selles vaimus astus kohe välja ka uuem saksa filosoofia. Kant alustas oma teaduslikku tegevust sellega, et ta Newtoni stabiilse ja igavesti kestva päikesesüsteemi — pärast kurikuulsa esimese tõuke andmist — muutis ajalooliseks protsessiks: päikese ja kõigi planeetide tekkimiseks pöörlevast udukogust. Seejuures ta tegi juba järeltõlge, et koos päikesesüsteemi tekkimisega on paratamatult antud ka selle hukkimine tulevikus. Pool sajandit hiljem põhjendas tema seisukoha matemaatiliselt Laplace ja veel poole sajandi pärast toetas spektroskoop selliste mitmesuguses tihenemisastmes

viibivate hõõguvate gaasimasside olemasolu maailmaruumis.

Oma lõppastme saavutas see uuem saksa filosoofia Hegeli süsteemis, milles esmakordselt — ja selles seisab tema suur teene — kujutati kogu looduslikku, ajaloolist ja vaimset maailma protsessina, s. o. pidevalt liikuvana, muutuvana, ümberkujunevana ja arenevana ning püüti avastada selle liikumise ja arenemise seosmist seost.¹ Lähtudes sellest seisukohast ei paistnud inimkonna ajalugu enam mõttetute vägivallaaktide metsiku virvarrina, — kus kõik need aktid nüüd küpsuse saavutanud filosoofilise mõistuse kohtulaua ees on ühtviisi tautitavad ja mis seepärast meelsasti nii kiiresti kui võimalik unustatakse, — vaid inimkonna enese arenemisprotsessina, kus nüüdsest peale sai mõtlemise ülesandeks jälgida selle arenemisprotsessi üksteisele järgnevaid astmeid läbi kõigi eksiteede ja tõestada tema seosmist seaduspärasust kõigis näivais juhuslikkuis.

Et Hegel[i süsteem] seda [enda poolt seatud] ülesannet ei lahendanud, on siinkohal tähtsusetu. Tema ajalooliseks teeneks oli, et ta selle ülesande püstitas. See on nimelt niisugune ülesanne, mida ükski inimene ei suuda kunagi üksinda lahendada. Kuigi Hegel — Saint-Simoni kõrval — oli oma aja universaalseim vaim, oli ta siiski seotud esiteks oma teadmiste paratamatult piiratud ulatusega ja teiseks ka oma ajastu teadmiste ja vaadete ulatuse ja sügavuse piiratusega. Kuid sellele lisandus veel kolmas asjaolu. Hegel oli idealist, s. o. ta ei pidanud oma mõtteid tõeliste asjade ja protsesside enam-vähem abstraktseiks peegeldusiks, vaid vastupidi, asju ja nende arenemist pidas ta ainult kuskil juba enne maailma tekkimist eksisteerinud „idee“ kehastunud peegeldusteks. Sellega oli kõik pea peale keeratud ja maailma tegelik seos täiesti pahu-pidi pööratud. [Seepärast,] kuigi Hegel oli tabanud õigesti ja geniaalselt nii mõnegi üksikseose, pidi tema süsteem eespoolmainitud põhjustel kujunema ikkagi ka üksikasjus mitmeti lapi-tuks, kunstlikuks, konstrueerituks, lühidalt — moonutatuks.

1 „Sissejuhatuse“ mustandis iseloomustatakse Hegeli filosoofiat järgmiselt: „Hegeli süsteem oli filosoofia viimaseks, kõige täiuslikumaks vormiks, kui võrd seda filosoofiat käsitatakse erilise teadusena, mis seisab kõigist teistest teadustest kõrgemal. Koos selle süsteemiga varises kokku kogu filosoofia. Jäi ainult dialektiline mõtlemisviis ja arusaamine kogu looduslikust, ajaloolisest ja intellektuaalsest maailmast kui lõpmatult liikuvast, muutuvast, tekkimise ja kadumise lakkamatus protsessis olevast maailmast. Sellega esitati nüüd mitte ainult filosoofiale, vaid ka kõigile teadustele nõudmine avastada selle igavese ümberkujunemise protsessi liikumiseseadused igas üksikus valdkonnas. Ja selles seisiski pärandus, mille Hegeli filosoofia jättis oma järglastele.“ Toim.

Hegeli süsteem kui niisugune oli tohutu nurisünnitus, — aga ka viimane omataoline. See süsteem kannatas nimelt veel ühe parandamatu seesmise vastuolu all: ühelt poolt oli selle süsteemi oluliseks eelduseks ajalooline käsitlus, mille järgi inimajalugu on arenemisprotsess, mis oma loomu poolest ei suuda saavutada oma intellektuaalset lõppastet niinimetatud absoluutse tõe avastamises; teiselt poolt aga see süsteem väidab, et ta on just selle absoluutse tõe lõpptulemus. Kõikehõlmav, jäädavalt ja lõplikult valmis looduse ja ajaloo tunneta-mise süsteem on vastuolus dialektilise mõtlemise põhiseadus-tega, mis aga sugugi ei tee võimatuks, vaid ümberpöörduvalt, eeldab, et kogu välismaailma süstemaatiline tunnetus võib edeneda hiiglasammul põlvest põlve.

Arusaamine, et senine saksa idealism on täiesti väär, viis paratamatult materialismile, kuid muidugi mitte XVIII sajandi lihtsalt metafüüsilisele, eranditult mehhaanilisele materialis-mile. Vastupidiselt kogu möödunud ajaloo lihtsale naiiv-revo-lutsioonilisele hülgamisele näeb kaasaegne materialism aja-loos inimkonna arenemisprotsessi, mille liikumisseaduste avas-tamine on tema ülesandeks. Vastupidiselt niihästi XVIII sa-jandi prantslastel kui ka veel Hegelil valitsevale kujutlusele loodusest, mille järgi loodus on igavestest, maailmakelladest koosnev, ikka samades piiratud ringides liikuv, alati endale, sarnaseks jääv tervik, nagu õpetas Newton, ja muutumatuid orgaaniliste olendite liike omav, nagu õpetas Linné, võtab kaasaegne materialism kokku loodusteaduse uuemad saavu-tused, mille järgi ka loodusel on oma ajalugu, mis toimub ajas, taevakehad tekivad ja kaovad samuti nagu tekivad ja kaovad ka organismide liigid, mis soodsais tingimustes neid taevakehasid asustavad, ringliikumised aga, kuivõrd nad üldse võivad aset leida, omandavad lõpmatult suurejoonelisemad di-mensioonid. Mõlemal juhtumil on materialism olemuselt dia-lektiline ega vaja enam mingit teistest teadustest kõrgemal seisvat filosoofial. Niipea kui igal üksikul teaduse] tekib vaja-dus selgitada oma seisund asjade ja nendest asjadest tekki-nud teadmiste üldseoses, muutub igasugune eriline teadus üld-seosest ülearuseks. Mis pärast seda kogu senisest filosoof-ia-st veel iseseisvalt püsima jääb, on õpetus mõtlemisest ja leina seadustest, seega — formaalne loogika ja dialektika. Kõik muu kuulub loodust ja ajalugu käsitlevasse positiivsesse teadusse.

Kui too murrang loodusekäsituses võis toimuda ainult sel määral, kuidas uurimused suutsid pakkuda vastavat positiiv-sel. tunnetusmaterjali, siis leidsid aga juba hoopis varem aset ajaloolised, sündmused, mis tõid ajalookäsitusse otsustava

pöörde. 1831. a. toimus Lyonis esimene tööliste ülestõus; esimene rahvuslik tööliikumine, Inglise tšartistide liikumine, saavutas oma haripunkti aastail 1838 kuni 1842. Klassivõitlus proletariaadi ja kodanluse vahel kerkis esiplaanile Euroopa kõige rohkem arenenud maade ajaloos sedamööda, kuidas seal arenesid ühelt poolt suurtööstus, teiselt poolt kodanluse äsjavallutatud poliitiline võim. Üha rabavamalt näitasid tõsiasiad, kuivõrd valed olid kodanliku majandusteaduse õpetused kapitali ja töö huvide samasusest, üldisest harmooniast ja rahva üldisest healust, mis pidavat tekkima vaba konkurentsi tagajärjel¹. Neid tõsiasi ei saanud enam arvestamata jätta, samuti nagu prantsuse ja inglise sotsialismigi kui nende tõsiasiade teoreetilist, olgugi äärmiselt ebatäiuslikku avaldust, Kuid vana idealistlik ajalookäsitlus, mis polnud veel välja tõrjutud, ei tundnud, mingisugust materiaalseid huvidele põhinevat klassivõitlust, üldse mitte mingeid materiaalseid huvisid; tootmine kui ka kõik majanduslikud suhted esinesid temas ainult nii möödaminnes, „kultuuriajaloo“ kõrvaliste elementidena. Uued faktid sundisid kogu senist ajalugu uuesti uurima, ja siis selgus, et kogu senine ajalugu [välja arvatud ürgolukord] oli klassivõitluse ajalugu, et need üksteise vastu võitlevad ühiskonna klassid on igakord tootmis- ja vahetussuhete, lühidalt oma eponhi majanduslike suhete saadused; järelikult moodustab iga antud eponhi ühiskonna majanduslik struktuur tolle reaalse aluse, mis lõpuks seletab niihästi õiguslike ja poliitiliste institutsioonide kogu pealisehituse kui ka iga ajaloojärgu religioossed, filosoofilised ja muud vaated. [Hegel vabastas ajalookäsituse metafüüsikast, ta muutis selle dialektiliseks, kuid tema ajalookäsitlus oli oma olemuselt idealistlik.] Sellega oli idealism oma viimsest varjupaigast — ajalookäsitusest välja tõrjutud, antud materialistlik ajalookäsitlus ja leitud tee, kuidas seletada inimeste teadvust nende olemisest, mitte aga. nagu seni — nende olemist nende teadvusest.

[Seega ei saa nüüd sotsialismi enam pidada selle või teise geniaalse pea juhuslikuks avastuseks, vaid kahe ajalooliselt tekkinud klassi — proletariaadi ja kodanluse — võitluse paratamatuks tulemuseks. Sotsialismi ülesandeks pole enam konst-

¹ „Sissejuhatus“ mustandis järgnesid nendele sõnadele read: „Prantsusmaal 1835. [1834.] a. Lyoni ülestõus kuulutas samuti proletariaadi võitlust kodanluse vastu. Inglise ja prantsuse sotsialistlikud, teooriad omandasid ajaloolise tähtsuse ja pidid leidma vastukaja ka Saksamaal ja äratama kriitikal, olgugi et seal tööstus alles vaevalt hakkas väiketootmisest arenema. Praegu tekkinud teoreetiline sotsialism — mitte niivõrd Saksamaal, kui just sakslaste seas — pidi järelikult importima kogu oma materjali...“ Toim.

rueerida võimalikult täielik ühiskonna süsteem, vaid uurida seda ajaloolis-majandusiikku protsessi, millest paratamatult tekkisid need klassid ja nende võitlus, ja leida vahendeid konflikti lahendamiseks selle protsessi tagajärjel tekkinud majanduslikus seisundis.]

Kuid senine sotsialism oli selle materialistliku ajalookäsitusega niisama ühendamatu nagu prantsuse materialismi loodusekäsitus dialektika ja uuema loodusteadusega. Senine sotsialism arvustas küll olemasolevat kapitalistlikku tootmisviisi ja selle tagajärgi, aga ei suutnud seda seletada, järelikult ka temast jagu saada; ta võis ainult selle lihtsalt täiesti kõlbmatuks tunnistada. [Mida ägedamini ta ründas kapitalistlikust tootmisviisist lahutamatu tööliklassi ekspluateerimist, seda vähem ta suutis selgesti näidata, milles seisab see ekspluateerimine ja kuidas see tekib.] ülesanne aga seisab selles, et ühelt poolt näidata selle kapitalistliku tootmisviisi tekkimise paratamatust tema ajaloolises seoses ja tema paratamatust teataval ajaloojärgul, järelikult ka tema hukkumise paratamatust, teiselt poolt aga selles, et paljastada ka selle tootmisviisi seesmine iseloom, mis oli veel ikka nähtavale toomata, sest senine kriitika oli suunatud rohkem halbadele tagajärgedele kui asja enda olemusele. See teostus *l i s a v ä ä r t u s e* avastamisega. Tõestati, et tasumata töö omastamine on kapitalistliku tootmisviisi ja tema poolt teostatava tööliste ekspluateerimise põhivorm; et kapitalist, isegi kui ta ostab oma tööliselt tööjõu täie väärtuse eest, millist see omab kaubana kaubaturul, pressib temast siiski välja, rohkem väärtust kui see, mis ta tema eest maksis; ja et see lisaväärtus lõppinstantis moodustab väärtuste summa, millest varakate klasside kätte kuhjub pidevalt kasvav kapitalimass. Sellega oli seletatud niihästi see, kuidas toimub kapitalistlik tootmine kui ka see, kuidas toodetakse kapitali ennast.

Nende kahe suure avastuse eest — materialistliku ajalookäsituse eest ja lisaväärtuse abil kapitalistliku tootmise saladuse paljastamise eest — oleme tanu võlgu *M a r x i l e*. Nende avastuste tõttu muutus sotsialism teaduseks, mis nüüd tuleb kõigepealt välja töötada tema üksikasjus [ja, seostes].

limbes niisugune oli asjade seisukord teoreetilise sotsialismi ja nüüd juba surnud filosoofia vallas, kui härra Eugen Dühring üsna suure lärmiga hüppas näitelavale ning kuulutas tema poolt teostatud, pöördest filosoofias, poliitilises ökonomias ja sotsialismis.

Kuid vaatame järele, mida härra Dühring meile töötab ja — kuidas ta seda töötust peab.

II

MIDA TÕOTAB HÄRRA DÜHRING

Härra Dühring käsitleb neid asju eeskätt järgmistes teostes: „Kursus der Philosophie“¹, „Kursus der National- und Sozialökonomie“² ja „Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus“³. Meid huvitab kõigepealt peamiselt esimene teos.

Kohe esimesel leheküljel härra Dühring kuulutab, et tema on „see, kes pretendeerib esindada seda (filosoofia) võimu oma ajal ja lähimal ettenähtaval arenemisejärgul“. Seega kuulutab ta enda kaasaja ja „ettenähtava“ tuleviku ainsaks tõeliseks filosoofiks. Kes temast kõrvale kaldub, kaldub kõrvale tõest. Paljud inimesed on juba enne härra Dühringit endast niiviisi mõtelnud, aga tema — peale Richard Wagneri — on küll esimene, kes seda enda kohta rahulikult väljendab. Ja seejuures tõde, mida ta käsitleb, on „viimseinstantsiline lõplik tõde“.

Härra Dühringi filosoofia on „loomulik süsteem ehk tegelikkuse filosoofia... temas on tegelikkuse käsitlus säärane, mis teeb võimatuks igasuguse kiusatuse kujutleda maailma unistuslikult ja subjektiivselt piiratult“. Järelikult see filosoofia on oma ehituselt niisugune, et ta härra Dühringi asetab väljapoole tema isiklik-subjektiivset piiratust, mille olemasolu ta ise ei salga. Selleks, et ta võiks kindlaks määrata viimseinstantsilist lõplikke tõdesid, on see igatahes tarvilik, kuigi me tänini veel ei taipa, kuidas see ime peab sündima.

See „vaimule iseendast väärtusliku teadmuse loomulik süsteem“ on „kindlaks määratud olemise põhivormid, kaotamata midagi mõtte sügavusest“. Oma „tõeliselt kriitiliselt seisukohalt“ pakub ta „elemente tõelisest ja vastavalt sellele looduse ja elu tegelikkusele suunatud filosoofiast, mis ei tunnusta mingit paljalt näivat silmapiiri, vaid mis avab oma võimsas, pöör et -tekitavas liikumises kõik välis- ja siselooduse maad ja taevad“. See on „uus mõtlemisviis“ ja selle resultaatid on „põhimiselt omapärased tulemused ja vaated... süsteemiloodavad mõtted... kindalksmääratud tõed“. Selle süsteemi näol on meile antud¹ „töö, mis peab ammutama oma jõu keskendatud initsiatiivist (tõesti ei mõista, mida see võiks tähend-

1 „Filosoofia kursus“. 1875. Toim.

2 „Rahvus- ja sotsiaalökoonoomia kursus“. 1876. Toim.

3 „Rahvusökoonoomia ja sotsialismi kriitiline ajalugu“. 1875. Toim.

dada)... „juurteni tungiv uurimus... juurteni ulatuv teadus ... asjade ja inimeste rangelt teaduslik käsitus ... kõigest läbitungiv mõttetöö ... mõtte poolt valitsetavate eelduste ja järelduste loov arendamine ... midagi absoluutselt fundamentaalset“. ökonoomilis-poliitilisel alal pakub härra Dühring meile mitte ainult „ajalooliselt ja süstemaatiliselt ulatuslikke töid“, — millest ajaloolised tööd paistavad pealegi silma „minu ajalookirjeluse kõrgelt stiililt“ ja on majandusteaduses esile kutsunud „loovaid pöörakuid“, — vaid viib lõpule ka oma täiesti Väljatöötatud sotsialistliku plaani tuleviku ühiskonnast, kusjuures see plaan on „selge ja kuni viimsete juurteni tungiva teooria praktiline vili“ ja seepärast niisama ilmeksimatu ning ainuõndsakstegev nagu Dühringi filosoofiagi; sest „ainult selles sotsialistlikus süsteemis, mida mina ise loomustasin oma „Rahvus- ja sotsiaalökoonomia kursuses“, suudab ehtne „oma“ pääseda paljalt näiva ja ajutise või siis vägivallaomandi kohale“. Ja tulevik peab sellega kohanduma.

See härra Dühringi enda poolt esitatud härra Dühringi ülistamiste bukett laseks end kergesti kümnekordistada. Muide peaks lugejal vist juba nüüd olema tärnanud teatav kahtlus, kas tal on tõesti tegemist filosoofiga või mõne ... — aga me peame lugejat paluma oma otsust mitte teha, kuni ta pole lähemalt lundma õppinud härra Dühringi eespoolmainitud juurteniulataavust. Esitame eespooltoodud buketi ainult selleks, et näidata, et meil pole tegemist tavalise filosoofi ja sotsialistiga, kes avaldab lihtsalt oma mõtteid ja jätab siis edasisele arenemisele otsustada nende väärtuse üle, vaid täiesti erakordse olendiga, kes kinnitab, et ta on niisama ilmeksimatu nagu paavst ja kelle ainuõndsakategev õpetus tuleb lihtsalt vastu võtta, kui ei taheta kõige taunitavasse ketserlusse langeda. Meil pole siin sugugi tegemist ühe „sellise tööga, milledest kubiseb kõigi maade sotsialistlik kirjandus ja viimasel ajal ka saksa oma, — tööga, kus kõige erinevamast kaliibrist inimesed püüavad siiraimal viisil selgusele jõuda küsimuste üle, milledele vastamiseks neil võib-olla puudub suuremal või vähemal määral materjal, kusjuures nende töö, hoolimata teaduslikest ja kirjanduslikest puudusist, väärib ikkagi tunnustust sotsialistliku hea tahte pärast. Vastupidi, härra Dühring esitab meile väiteid, mida ta kuulutab „viimseinstantsiliseks lõplikeks tõdedeks“, millede kõrval iga teine arvamus on järelikult juba ette väär. Ja nagu talle kuulub ainuõige tõde, nii omab ta ka ainsat ranget teaduslikku uurimismeetodil, mille kõrval kõik teised meetodid on ebateaduslikud. Embkumb: tal on kas õigus — ja siis on meil tegemist kõigi

aegade suurima geeniusena, esimese üliinimesena, sest see inimene on ilmeksimatu; või tal ei ole õigus, ja ka siis, milline ka oleks meie otsus, oleks tema võimaliku hea tahte heasoovlik arvessevõtmine ikkagi härra Dühringile surmavaimaks solvamiseks.

Kui omatakse viimseinstantsilist lõplikku tõde ja ainsat ranget teaduslikkust, siis endastmõistetavalt peab tundma kaunis suurt põlastust kogu muu eksiva ja ebateadusliku inimkonna vastu. Seega me ei tohi imestada, kui härra Dühring oma eelkäijaist räägib äärmiselt halvustavalt ja kui ainult vähesed, tema enda poolt eranditena nimetatud suurmehed, leiavad armu tema „juurteniulatavuse“ ees.

Kuulame kõigepealt tema arvamist filosoofidest: „Igasugusest paremast veendumusest läge Leibniz, see parim kõige võimalikest õukonna-filosoferi jaist“. Kanti sallitakse kah veel kuidagi, pärast teda läks aga kõik uperkuuti: ilmusid „lähemate epigoonide, nimelt selliste, nagu Fichte ja Schellingi pöörasused ja niisama albid kui kergemeelsed sõgedused. .. ignorantse natuurfilosoofitsemise koletud karikatuurid . . . pärastkantlikud monstrumid“ ja „palavikufantasiad“, millede krooniks oli „keegi Hegel“. Viimane kasutas „Hegeli žargooni“ ning levitas „Hegeli taudi“ oma „pealegi vormilt ebateaduslikus maneeris“ ja oma „raskesti seeditavate mõtete“ kaudu.

Looduseuurijate käsi ei käi paremini, nimeliselt esitatakse siiski ainult Darwinit, ja nii peame piirduma üksnes temaga: „Darvinistlik poolluule ja metamorfoosidega žongleerimise oskus oma käsituse jämedalt meelise kitsuse ja eritlemisvõime nüridusega . . . Meie arvates spetsiifiline darvinism, millest tuleb muidugi eraldada Lamarcki konstruktsioonid, on tubli annus humaanse vastu suunatud brutalsust“.

Kõige halvemini läheb aga sotsialistidel. Igatahes peale kõigist kõige tähtsusetuma Louis Blanci on nad kõik patused ega vääri seda au, mis neile on antud härra Dühringi ees (või tema järel). Ja seda mitte ainult tõe ja teaduslikkuse pärast, ei, vaid ka oma iseloomu pärast. Peale Babeuffi ja mõne 1871. a. kommunaari pole nad keegi üldse „mehed“, Kolme utopisti nimetatakse „sotsiaalseiks alkeemikuiks“. Nende seast Saint-Simoni käsitletakse veel võrdlemisi leebelt, kuivõrd talle heidetakse ette ainult „eksalteeritust“ ja vihjatakse kaastundlikult, et ta põdes usuhullustust. Seevastu Fourier' puhul katkeb härra Dühringi kannatus täielikult. Sest Fourier'l „avaldusid kõik hullumeelsuse elemendid . . . ideed, mida muidu võib kõige kergemini leida hullumajades... metsikuimad

unistused... hullumeelsuse sünnitised... Äraráakimatult rumal Fourier,“ see „lapsepeake“, see „idioot“ pole seejuures isegi mitte sotsialist; tema falansteer pole põrmugi mingi ratsionaalne sotsialism, vaid „tavalise turušablooni järgi konstrueeritud moonutis“. Ja lõpuks: „Kellele neist oheldamatuist väljendustest (Fourier' arvamusalaldustes Newtonist) ... ei piisa veendumiseks, et Fourier' nimes ja kogu furjerismis vastab tõeale ainult esimene silp (fou = hullumeelne), seda tuleks ennast mingisugusesse idiootide kategooriasse arvata“. Lõpuks, Robert Owen „omas ähmaseid ja kesiseid ideid., moraalil küsimuses tema nii tahumatu mõtlemine . . . mõned kuni veidruse ni ulatuvad kulu nud mõtted... absurdne ja toores käsitusviis... Oweni mõt tekäik väärib vaevalt tõsisemat arvustust, .. tema edevus“ jne. Kui seepeale härra Dühring utopiste iseloomustab äärmiselt vaimukalt nende nimede järgi nõnda: Saint-Simon — saint (püha), Fourier — fou (hullumeelne), Enfantin — enfant (lapsik), siis puudub ainult, et ta oleks lisanud: Owen — o weh! (oh häda!) ning kogu tähtsam ajajärk sotsialismi ajaloo st on maha põrutatud lihtsalt nelja sõnaga, ja kes selles kahtleb, seda „tuleks ennast mingisugusesse idiootide kategooriasse arvata“.

Dühringi otsustest hilisemate sotsialistide üle võtame lühiduse huvides ainult Lassalle'i ja Marxi kohta käivad:

L a s s a l l e : „Pedantlik-nokitsevad populariseerimiskat sed .. ülilokkav skolastika . . . üldteooria ja tühise rämpsu koletu segu . . . mõttetu ja vormitu Hegeli-ebausk . . . eemalepeletav näide . . . talle omane piiratus . . . enda tähtsaks tegemine kõige tähtsusetuma tühja-tähjaga. . . , meie juudisoo st kangetane. . . pamfletist .. keskpärane. : : elukäsituse ja maailmavaate seesmine pidetus.“

M a r x : „Vaadete piiratus . . . tema. tööd ja saavutused ise eneses, s. o. puhtteoreetiliselt seisukohalt, on meie alale (sotsialismi kriitilisele ajaloo le) ilma püsivama tähtsusetu, ja vaimsete voolude üldajaloos on nad mainitavad paremal juhtumil kui uuema sektantliku skolastika ühe haru mõjutuse sümptoomid... keskendavate ja korrastavate võimete jõuetus... mõtete ja stiili vormitus, keele vääritud allüürid... angli see ritud edevus ... ninapidivedamine , . . metsikud kontseptsioonid, mis tegelikult on ainult ajaloolise ja loogilise fantastika vördjad .. petlik väljendusviis . . . isiklik edevus . . . närune maneer . . . häbematu . . . vaimutsev loba ... hiina tarkus ... filosoofiline ja teaduslik mahajäämus.“

Ja nii edasi, ja nii edasi, — sest ka see on ainult väike pealiskaudne bukett Dühringi lilleaiast. Mõistagi, et esialgu meie

ei lähe sugugi korda, kas need armastusväärased sõimlemised. — mis härra Dühringi mõningase kasvatatuse puhul peaksid tal keelama midagi pidada näruseks ja häbematuks — on ka viimseinstantsilised lõplikud, tõed. Ka hoidume esialgu avaldamast mingit kahtlust nende juurteniulatavuse kohta, sest muidu võidaks meid vahest isegi keelata otsida seda idiotide kategooriat, kuhu me kuulume. Me pidasime ainult oma kohuseks ühelt poolt esitada näite sellest, mida härra Dühring nimetab „delikaatse ja sõna tõsisel mõttes tagasihoidliku väljendusviisi eeskujuks“ ja teiselt poolt konstateerida, et härra Dühringile on tema eelkäijate taunitavus niisama kindel nagu tenia enda ilmeksimatus. Seejärel me vaikime sügavaimas austuses kõigi aegade suurima geeniuse ees, — kui see ainult kõik on tõesti nõnda.

ESIMENE OSA

FILOSOOFIA

III

JAOTUS. APRIORISM

Härra Dühringi järgi on filosoofia maailma- ja eluteadvuse kõrgeima vormi areng ja hõlmab laiemas mõttes igasuguse teadmuse ja tahtmuse printsiibid. Kõikjal, kus ainult inimliku teadvuse ette kerkib küsimus tunnetuste või ajendite rea või eksisteerimise vormide mingi rühma kohta, peavad selliste nähtuste printsiibid olema filosoofia objektiks. Need printsiibid on lihtsad või kuni käesoleva ajani lihtsaiks peetavad koostusosad, milledest võib moodustada kogu mitmekesise teadmuse ja tahtmuse. Nagu kehade keemiline koosseis, nõnda ka asjade üldine ehitus on tagasiviidav põhivormidele ja põhielementidele. Need viimased koostusosad või printsiibid, kui nad on kord leitud, kehtivad mitte ainult vahetult tuntu ja kättesaadava suhtes, vaid ka meile tundmatu ja kättesaadamatu maailma suhtes. Seega moodustavad filosoofilised printsiibid viimse täienduse, mida vajavad teadused, et nad võiksid kujuneda looduse ja inimelu seletamise ühtseks süsteemiks. Peale kogu eksistentsi põhivormide on filosoofial ainult kaks tõelist uurimisobjekti, nimelt loodus ja inim maailm. Selle järgi saame meie materjali korraldamiseks täiesti sundimatu kolm rühma, nimelt: üldine maailmaskemaatika, loodusprintsiipide õpetus ja lõpuks õpetus inimesest. Ses järgnevuses on ühtlasi seesmine loogiline kord, sest formaalsed põhilauseid, mis kehtivad, kogu olemise kohta, käivad eel ja esemelised valdkonnad, millele neid põhilauseid tuleb rakendada, järgnevad nende alistuse järjekorras. Niipalju härra Dühringist ja kõik peaaegu sõna-sõnalt.

Seega on härra Dühringil tegemist printsiipidega, mõtlemisest, aga mitte välismaailmast tuletatud formaalsete põhilauseid, mida tuleb rakendada looduse ja inimkonna suhtes ja millede järgi peavad järelikult end seadma loodus ja inimene. Aga kust võtab mõtlemine need põhilau-

sed? Kas iseenesest? Ei, sest härra Dühring ütleb ise: puhtideaalne valdkond piirdub loogiliste skeemide ja matemaatiliste kujudega (viimane, nagu näeme allpool on pealegi vale). Loogilised skeemid võivad käia ainult mõtlemise vormide kohta, siin on aga tegemist üksnes olemise vormidega, välismaailma vormidega, ja neid vorme ei saa mõtlemine kunagi ammutada ega tuletada iseenesest, vaid ainult välismaailmast. Sellega aga muutub kogu vahekord otse vastupidiseks: printsiibid pole mitte uurimise lähtepunktiks, vaid selle lõpptulemus; neid printsiipe ei rakendata looduse ja inimajaloo suhtes, vaid nad abstraheritakse neist; mitte loodus ega inimkond ei sea end printsiipide järgi, vaid vastupidi, printsiibid on õiged ainult sedavõrd, kui võrd nad on kooskõlas looduse ja ajalooa. Niisugune on selle küsimuse ainus materialistlik käsitlus ja härra Dühringi vastupidine käsitlus on idealistlik, mis pöörab tegeliku vahekorra pea peale ning konstrueerib tegeliku maailma mõtetest, kuskil enne maailma igavesti eksisteerivaist skeemidest, varjudest või kategooriaist, täpselt nii, nagu — k e e g i H e g e l.

Tõepoolest. Kõrvutame Hegeli „Entsüklopeedia“ kõigi tema palavikufantaasiatega härra Dühringi viimseinstantiliste lõplike tõdedega. Härra Dühringil me leiame esiteks üldise maailmaskemaatika, mida Hegel nimetab loogikaks. Siis on mõlemate juures tegemist nende skeemide resp. loogiliste kategooriate rakendamisega looduse suhtes, s. o. natuurfilosoofiaga, ja lõpuks, nende rakendamisega inimkonna suhtes, mida Hegel nimetab vaimufilosoofiaks. Dühringi järjestuse „seemine loogiline kord“ viib meid järelikult „täiesti sundimatult“ tagasi Hegeli „Entsüklopeediale“, kust ses kord on laenatud nii truult, et see liigutaks pisarateni Hegeli koolkonna igavest juuti, professor Michelet'i Berliinis.

See tuleb sellest, kui „teadvust“, „mõtlemist“ peetakse täiesti naturalistlikult mingiks antuks, algusest peale olemisele, loodusele vastandlikuks. Niisugusel korral peaks näima äärmiselt kummalisena, et teadvus ja loodus, mõtlemine ja olemine, mõtlemisomadused ja looduseomadused on niivõrd kooskõlas. Kui aga küsida edasi, mis siis mõtlemine ja teadvus on, kust nad pärinevad, siis näeme, et nad on inimese peaju produktid ning et inimese ise on looduse produkt, mis on arenenud oma keskkonnas ja koos keskkonnaga. Seetõttu on endastmõistetav, et inimese peaju produktid, mis lõppude lõpuks on ju ka looduse produktid, pole muu loodusseosega vastuolus, vaid vastavad sellele.

Kuid härra Dühring ei saa endale lubada küsimuse sellist lihtsat käsitlust. Sest ta mõtleb mitte ainult inimkonna

nimel — mis juba omaette oleks päris tore asi —, vaid kõigi taevakehade teadlike ja mõtleivate olendite nimel. Tõepoolest, see oleks „teadvuse¹ ja teadmuse põhivormide alavääristamine, kui me, andes neile epiteedi — „inimlikud“, tahaksime eitada nende suveräänset kehtivust ja nende absoluutset õigust tõe teele või kas või ainult selles kahelda“. Seega, et ei tekiks kahtlust, et mingisugusel teisel planeedil kaks korda kaks on viis, ei saa härra Dühring nimetada mõtlemist „inimlikuks“, vaid peab selle eraldama tollest ainsast tegelikust alusest., millel ta meile esineb, nimelt inimesest ja loodusest, ja vajub seega päästmatult ideoloogiasse, mis näitab, et ta on tema poolt „epigooniks“ nimetatud Hegeli epigoon. Muide, härra Dühringit tuleb meil veel sageli tervitada teistel taevakehadel.

On endastmõistetav, et niisugusele ideoloogilisele alusele ei saa rajada mingit materialistlikku õpetust. Hiljem näeme, et härra Dühring on korduvalt sunnitud loodusele omistama teadlikku toimimisviisi, järelikult seda, mida lihtsalt öeldes nimeatakse jumalaks.

Kuid meie tegelikkusefilosoofil oli veel muidki motive, et kogu tegelikkuse alus tegelikust maailmast kanda mõttemaailma. Teadus sellisest üldisest maailmaskematismist, olemise formaalseist printsiipidest ongi just härra Dühringi filosoofia alus. Kui me maailmaskematismi tuletame mitte oma peast, vaid ainult pea abil, tegelikust maailmast ja olemise printsiibid tuletame sellest, mis on, siis ei vaja me selleks mingit filosoofiat, vaid positiivseid teadmisi maailmast ja sellest, mis temas toimub; ja see, mis sellise töö tulemusena saadakse, pole samuti mingi filosoofia, vaid positiivne teadus. Sellega aga poleks härra Dühringi kogu teoste köide mitte midagi muud kui mahavisatud vaev.

Edasi, kui pole enam vajalik filosoofia kui niisugune, siis pole vajalik ka mitte ükski süsteem, isegi mitte ükski filosoofia loomulik süsteem. Arusaamine, et kõik loodusnähtused on isekeskis süstemaatilises seoses, õhutab teadust seda süstemaatilist seost näitama kõikjal nii üksikasjus kui ka tervikus, Kuid selle seose adekvaatne, ammendav, teaduslik esitus, selle maailmasüsteemi, milles me elame, eksaktse mõttelise peegelduse kujundamine jääb niihästi meile kui ka kõigile aegadele võimatuks. Kui mingisugusel inimkonna arenemismomendil oleks moodustatud selline lõplikult valmis süsteem, mis hõlmaks kõik füüsilised kui ka kõik vaimsed ja ajaloolised maailmaseosed, siis sellega oleks lõpule viidud kogu inimliku tunnetuse sfäär, ja tulevane ajalooline edasiarenemine katkeks sellest silmapilgust, kui ühiskond oleks korraldatud vastavalt

sellele süsteemile, — see aga oleks absurd, täielik mõttetud. Seega inimesed on asetatud vastuolu ette: ühelt poolt on neil ülesanne tunnetada ammendavalt maailmasüsteemi tema koguseoses ja teiselt poolt nihästi inimeste endi kui ka maailmasüsteemi loomus ei luba kunagi seda ülesannet täielikult lahendada. Kuid see vastuolu ei peitu üksnes mõlema faktori — maailma ja inimeste — loomuses, vaid ta on samuti kogu intellektuaalse progressi peastiimuliks ja leiab lahenduse iga päev ning alataa inimkonna lõpmatus progressiivses arenemises, täiesti nii, nagu näiteks matemaatilised ülesanded leiavad lahenduse lõpmatus reas või ahelmurrus. Tegelikult on ja jääb iga maailmasüsteemi mõtteline peegeldus piiratuks objektiivselt ajaloolistest tingimustest, subjektiivselt — selle looja keha- ja vaimukonstitutsioonist. Härra Dühring aga kuulutab algusest peale oma mõtlemisviisi niisuguseks, mis teeb võimatuks iga-suguse kiusatuse kujutleda maailma subjektiivselt piiratud, Me nägime juba varem, et härra Dühring on kõikjalolev — kõigil võimalikel taevakehadel. Nüüd me näeme ka, et ta on kõikiteadja. Ta on lahendanud teaduse viimsed ülesanded ja sellega teinud lõpu igasuguse teaduse edasiarenemisele tulevikus.

Nagu olemise põhivorme, nii ka kogu puhast matemaatikat peab härra Dühring võimalikuks tuletada peast, aprioorset, s. o. kasutamata kogemusi, mida meile pakub välismaailm. Puhtas matemaatikas peab intellekt tegelema „omaenda vaba loomingu ja kujutlusvõime saadustega“; arvu ja kujundi mõisted on „talle küllaldaseks ja tema enda poolt loodavaks objektiks“ ning seega omab ta „erilisest kogemusest ja reaalsest maailmasisust sõltumatut kehtivust“.

Et puhas matemaatika omab iga üksikisiku erilisest kogemusest sõltumatut kehtivust, see on igatahes õige, kuid sama võib öelda igasuguse teaduse kõigi kindlaksmääratud faktide, ja üldse kõigi faktide suhtes. Magneti poolused, vee koosnemine vesinikust ja hapnikust, tõsiasi, et Hegel on surnud ja et härra Dühring elab, kehtivad sõltumatult minu või teiste üksikinimeste kogemusest, isegi sõltumatult härra Dühringi omast, siis kui ta magab õiglase und. Kuid puhtas matemaatikas ei tegele intellekt sugugi mitte üksnes oma loomingu ja kujutlusvõime saadustega. Arvu ja kujundi mõisted pole võetud mitte kuskilt, mujalt kui tegelikust maailmast. Kümme sõrme, millel inimesed õppisid arvutama, s. o. esimest aritmeetilist operatsiooni sooritama, on kõike muud, ainult mitte intellekti vaba loomingu saadus. Arvutamiseks on vaja mitte ainult arvutatavaid esemeid, vaid samuti juba võimet selliste esemete vaatlusel jätta tähele panemata kõik

nende muud omadused peale arvu, säärane võime aga on pika ajaloolise, kogemusliku arenemise tulemus. Nagu arvu, nii ka kujundi mõiste on laenatud eranditult välismaailmast, mitte aga peas puhtast mõtlemisest tekkinud. Pidid olema asjad, millel oli kuju ja millede kujusid võrreldi, ja alles siis võidi jõuda kujundi mõisteni. Puhta matemaatika esemeks on tegeliku maailma ruumivormid ja kvantitatiivsed suhted, järelikult väga reaalne materjal. Et see materjal avaldub äärmiselt abstraktses vormis, see asjaolu suudab ainult pealiskaudselt varjata tema päritolu välismaailmast. Selleks aga, et neid vorme ja suhteid oleks võimalik uurida puhtal kujul, tuleb nad täielikult lahutada nende sisust, see kui tarbetu kõrvale heita; nõnda saadakse ilma ulatuseta punktid, paksuseta ja laiuseta jooned, mitmesugused a ja b , x ja y , konstantsed ja muutuvad suurused ning alles päris lõpul jõutakse välja intellekti oma vaba loomingu ja kujutlusvõime saadusteni, nimelt imaginaarsete suurusteni. Ka matemaatiliste suuruste üksteisest tuletamine, mis näib aprioorsena, ei tõesta nende aprioorset päritolu, vaid üksnes nende ratsionaalset vastastikkust seost. Enne kui jõuti mõtteni tuletada silindri vorm ristküliku pöörlemisest ühe oma külje ümber, tuli uurida tervet hulka tõelisi, ehkki veel vormilt väga ebataiuslikke ristkülikuid ja silindreid. Nagu kõik teised teadused, nii ka matemaatika on välja kasvanud inimeste praktilistest vajadustest: maatükkide suuruse ja anumate mahu mõõtmisest, ajaarvamisest ja mehhaanikast. Ent nagu kõigil teistel mõttealadel, lahutatakse tegelikust maailmast abstraheeritud seadused teatavas arengisastmes tegelikust maailmast ja vastandatakse talle mingi iseseisvana, otsekui väljastpoolt antud seadustena, millede järgi peab end seadma maailm. Nii on see toimunud ka ühiskonnas ja riigis, nii ja mitte teisiti rakendatakse puhas matemaatikat ka maailma suhtes, kuigi ta ise on võetud just sellest maailmast ning kujutab ainult üht osa selle maailma koostusvormidest — ja üksnes seepärast ta ongi üldse rakendatav.

Agaga nagu härra Dühring kujutleb, et matemaatilistest aksiomidest, „mis ka puhtloogilisest seisukohast pole põhjendatavad ega vajagi seda“, on võimalik ilma igasuguse kogemusliku abita tuletada kogu puhas matemaatika ja seda siis rakendada maailma suhtes, nõnda arvab ta ka seda, et kõigepealt on võimalik peast luua olemise põhivormid, igasuguse teadmuse lihtsad koostisosad, filosoofia aksiomid, tuletada nendest kogu filosoofia või maailmaskemaatika ja siis see oma konstitutsioon kõige armulikumalt annetada loodusele ja inimkonnale. Kahjuks loodus ei koosne üldse 1850. a. Manteuf-

feli preislaste¹, inimkond aga koosneb neist üksnes äärmiselt tühises osas.

Matemaatilistes aksioomides on väljendatud äärmiselt napp mõttesisu, mille matemaatika on sunnitud laenama loogikalt. Need aksioomid on kõik tagasiviidavad kahele aksioomile:

1. Tervik on suurem kui osa. See lause on puhas tautoloogia, sest kvantitatiivselt käsitatud kujutlus „osa“ omab juba algusest peale teatavat suhet kujutlusega „tervik“, ja nimelt nii, et „osa“ tähendab ilma pikemata, et kvantitatiivne „tervik“ koosneb paljudest kvantitatiivseist „osadest“. Seetõttu, et mainitud aksioom seda selgesti konstateerib, pole me samugi edasi liikunud. Seda tautoloogiat võib isegi teatava määrani tõestada, kui ütlemes; tervik on see, mis koosneb paljudest osadest; osa on see, mis mitmekordselt võetuna moodustab terviku; järelikult on osa tervikust vähem, — kusjuures tühi kordamine tõstab veelgi tugevamini esile sisu tühjuse.

2. Kui kaks suurust on võrdsed kolmandaga, siis on nad võrdsed ka isekeski. Nagu juba tõestas Hegel, on see lause järeldus, mille õigsuse eest vastutab loogika, ja seega on ta tõestatud, kuigi väljaspool puhta matemaatika piire. Muud võrdsuse ja ebavõrdsuse kohta käivad aksioomid on lihtsalt selle järelduse loogilised arendused.

Selliste kõhetute lausetega ei saa koeragi ahju pealt alla meelitada ei matemaatikas ega ka kuskil mujal. Edasijõudmiseks me peame appi võtma reaalsed suhted, reaalseilt kehadelt laenatud suhted ja ruumivormid. Kujutlused joontest, pindadest, nurkadest, hulknurkadest, kuupidest, keradest jne. on kõik laenatud tegelikkusest ja on vaja tubliil, annust ideoloogilist naiivsust selleks, et uskuda matemaatikuid, nagu oleks esimene joon tekkinud punkti liikumisest ruumis, esimene tasapind joone liikumisest, esimene keha tasapinna liikumisest jne. Isegi keel tõstab selle vastu mässu. Kolme-dimensioonilist matemaatilist kujundit nimetatakse kehaks, corpus solidum, järelikult nimetatakse seda ladina keeles koguni käegakatsutavaks kehaks, ja see kannab niisiis nimetust, mis pole laenatud kaugeltki mitte intellekti vaba kujutlusvõime vallast, vaid käegakatsutavast reaalsusest.

Aga milleks kõik need pikad arutlused? Härra Dühring, ülistanud vaimustatult lehekülgedel 42 ja 43 puhta matemaatika sõltumatust kogemusmaailmast, tema aprioorust, tema tegelemist intellekti enda vaba loominguga ja kujutlusvõime saa-

1 — vihje preislaste orjameelsete alandlikkusele, kes võtsid vastu 1850. a. konstitutsiooni, mille koostamisest võttis osa reaktsiooniline minister Manteuffel. Toim.

dustega, ütleb leheküljel 63: „Jäetakse nimelt kergesti tähele panemata, et need matemaatilised elemendid (arv, suurus, aeg, ruum ja geomeetiline liikumine) on ideaalsed ainult oma vormilt, ... seepärast absoluutsed suurused on midagi täiesti empiirilist, kuulugu nad siis millisesse kategooriasse Lahes,“ . . . aga „matemaatilised skeemid võimaldavad kogemusest eraldatud ja siiski küllaldast karakteristikat“, ja see viimane on enam-vähem rakendatavaga abstraktsiooni suhtes, mis aga sugugi veel ei tõesta, et ta pole tegelikkusest abstraheeritud. Maailmaskemaatikas on puhas matemaatika tekkinud puhtast mõtlemisest; natuurfilosoofias ta on aga midagi täiesti empiirilist, midagi niisugust, mis oli välismaailmast võetud ja siis eraldatud. Keda me peame nüüd uskuma?

IV

MAAILMASKEMAATIKA

„Kõikehõlmav olemine on ainuline (einzig). Oma endagarahuldavuses ta ei oma midagi enda kõrval või enda üle. Kõrvutada temaga teine olemine tähendaks ta muuta selleks, mida ta pole, nimelt suurelatuslikuma terviku osaks või koostusosaks, Et me oma ühtse (einheitlich) mõttega haarama kõike otsekui raamiga, siis ei saa miski sellest, mis peab mahtuma sellesse mõtteühtsusse, säilitada endas kahesust. Ent mitte midagi ei saa jääda ka sellest mõtteühtsusest välja . . . Igasuguse mõtlemise olemus seisab teadvuse elementide ühendamises ühtsuseks. . . Mõtlemine on ühendav ühtsuspunkt, mille tõttu on tekkinud jagamatu maailmamõiste, ja universumit, nagu seda ütleb juba sõna ise, tunnetatakse mingi niisugusena, milles kõik on ühendatud üheks ühtsuseks.“

Nii ütleb härra Dühring. Matemaatiline meetod, mille järgi „iga küsimus tuleb lahendada aksiomaatiliselt lihtsate põhivormide alusel, otsekui oleks tegemist... matemaatika lihtsate põhilausestega“, — seda meetodit rakendatakse siin esmakordselt.

„Kõikehõlmav olemine on ainuline.“ Kui tautoloogia, kus predikaadis korratakse lihtsalt seda, mis subjektis juba väljendatud, on aksiom, siis on siin meile esitatud üks niisuguseist kõige puhtamal kujul. Subjektis ütleb meile härra Dühring, et olemine hõlmab kõike, ja predikaadis väidab ta kartumatult, et seega mitte midagi ei eksisteeri väljaspool olemist. Milline kolossaalne „süsteemiloov mõte“!

Tõepoolest „süsteemiloo“: Enne kui me kuut ridagi oleme edasi lugenud, on härra Dühring muutnud olemise ainulisuse (Einzigkeit) meie ühtse mõtte vahendusel olemise ühtsuseks (Einheit). Et aga igasuguse mõtlemise olemus seisab ühendamisest teatavaks ühtsuseks, siis olemist, niipea kui teda mõeldakse, mõeldakse ühtsena, maailmamõiste aga muutub jagamatuks, ja et mõeldud olemine, maailmamõiste on ühtne, siis on tegelik olemine, tegelik maailm samuti jagamatu ühtsus. Ja seega „pole enam ruumi sealpoolsustele, niipea kui vaim on kord õppinud haarama olemist tema ühetaolises universaalsuses“.

See on sõjaretk, mille kõrval jäävad täiesti varju Austerlitz ja Jena, Königgrätz ja Sedan, Vaevalt jõudsin mobiliseerida esimese aksiooni, kui paari lausega, napilt ühe leheküljega me juba tühistasime, kõrvaldasime, hävitasime kõik sealpoolsused, jumala, taevased väehulgad, taeva, põrgu ja puhastustule koos hinge surematusega.

Kuidas me jõuame olemise ainuliselt, tema ühtsusele? Sellega, et me seda endale üldse kujutleme. Niipea kui meie ühtse mõttega haarama ainulist olemist otsekui raamiga, muutub ainuline olemine mõtteis ühtseks, mõtteühtsuseks, sest igasuguse mõtlemise olemus seisab teadvuse elementide ühendamisest mingisuguseks ühtsuseks.

See viimane lause on lihtsalt vale. Esiteks, mõtlemine seisab niihästi teadvuse esemete nende elementideks lahutamises kui ka kokkukuuluvate elementide ühendamisest ühtsuseks. Ilma analüüsita pole sünteesi. Teiseks, mõtlemine võib, kui ta märgist mööda ei lase, teadvuse elemente ühtsuseks ühendada ainult siis, kui neis või nende reaalseis algkujudes on juba enne olemas säärane ühtsus. Kui ma saapaharja mahutan imetajate ühtse kategooria alla, siis sellega ta ei omanda veel kaugeltki mitte piimanäärmeid. Olemise ühtsus ja sellele vastavalt olemise ühtsusena käsitamise õigustamine, on just see, mida oli vaja tõestada, ja kui härra Dühring meile kinnitab, et ta kujutleb olemist ühtsena ja mitte näiteks kahesusena, siis sellega ei väljenda ta küll midagi muud kui üksnes oma mitte mõõduandvat arvamist.

Kui me püüaksime kujutada tema mõttekäiku puhtal kujul, siis see oleks järgmine: „Ma alustan olemisega. Järelikult, ma mõtlen endale olemise. Mõte olemisest on ühtne. Mõtlemine ja olemine aga peavad kooskõlastama, nad vastavad teineteisele, nad „kattuvad“. Niisiis on olemine ka tegelikkuses ühtne. Seega pole mingeid „sealpoolsusi!“.“ Kui härra Dühring oleks rääkinud nii varjamatult, selle asemel et pakuda meile ülalesitatud oraaklijutte, siis oleks tema ideoloogia

gia päevaselge, Mõtlemise ja olemise identsusest tahta tõestada mingisuguse mõtlemistulemuse reaalsust, — see oli ju nimelt kellegi Hegeli üks hullumeelsemaid palavikufantaasiaid.

Isegi kui kogu tema tõestus oleks olnud õige, poleks härra Dühring võitnud spiritualistidelt ühtki jalatait maad. Spiritualistid vastavad talle lühidalt: „Maailm on ka meile jagamatu; maailma jagunemine siin- ja sealpoolsuseks eksisteerib ainult meie spetsiifiliselt maisest, pärispatu seisukohast; iseeneses, s. o. jumalas, on kogu olemine ainus (einiges).“ Ning nad järgneksid härra Dühringile tema armastatud teistele taevakehadele ja näitaksid talle üht või mitut neist, kus pole toimunud pattulangemist, kus järelikult pole ka siin- ja sealpoolsuse vastandlikkust ja kus maailma ühtsus on usu postulaadiks.

Seejuures on kõige koomilisem, et härra Dühring, kes tahab tõestada jumala olematust olemise mõiste najal, kasutab jumala eksistentsi ontoloogilist tõestust. See tõestus kõlab järgnevalt: kui mõtleme jumalat, siis mõtleme teda kõigi täiuslikkuste summana. Ent kõigi täiuslikkuste summasse kuulub eelkõige eksistents, sest mitteeksisteeriv olend on paratamatult ebatäiuslik. Järelikult, jumala täiuslikkuste hulka peame arvama ka eksistentsi. Seega jumal peab eksisteerima. — Täpselt nii arutleb härra Dühring: kui me olemist mõtleme, siis mõtleme teda ühe mõistena. Mis aga ühes mõistes on kokku võetud, see on ühtne. Seega olemine ei vastaks oma mõistele, kui ta poleks ühtne. Järelikult peab ta olema ühtne. Järelikult pole mingit jumalat jne.

Kui me räägime olemisest, ja ainult olemisest, siis võib ühtsus seista üksnes selles, et kõik kõne all olevad esemed on olemas, eksisteerivad. Selle olemise ühtsuses, aga mitte mõnes muus ühtsuses on nad mõttega ühendatud, ja üldine väide, et nad kõik on olemas, ei saa neile lisandada mingeid muid ühiseid või mitteühiseid omadusi, vaid jätab esialgu kõik sellised omadused tähele panemata. Sest niipea, kui me kas või ühe millimeetri võrra taganeme sellest lihtsast põhifaktist, et olemine kuulub ühiselt kõigile nendele asjadele, hakkavad meie silme ees eralduma nende asjade erinevused. Aga kas need erinevused seisavad selles, et ühed asjad on valged, teised mustad, ühed elusad, teised elutud, ühed näiteks siinpoolsesse, teised aga sealpoolsesse maailma kuuluvad, seda meie ei saa otsustada ainult selle alusel, et kõigile asjadele ühtlaselt omistatakse ainult eksistents.

Maailma ühtsus ei seisa mitte tema olemises, kuigi tema olemine on tema ühtsuse eelduseks, sest kõigepealt peab maailm olema, enne kui ta saab olla ühtne. Olemine on

üldse lahtine küsimus, alates sellest piirist, kus lõpeb meie silmaring. Maailma tõeline ühtsus seisab tema materiaalsuses, ja see viimane on tõestatav mitte paari žongleeriva lausega, vaid filosoofia ja loodusteaduse pika ja vaevarohke arenemisega.

Tekstis edasi. O l e m i n e, millest meile jutustab härra Dühring, pole „mitte too puhas olemine, mis kui iseendaga võrdne ei pea omama mitte mingeid erilisi piiritlusi ja mis esindab tegelikult ainult mõttelise eimiski (Gedankennichts) või mõttepuudumise (Gedankenabwesenheit) analoogi“. Kuid õige pea näeme, et härra Dühringi maailm algabki tegelikult sellisest olemisest, millel puudub igasugune seesmine diferentseeritus, liikumine ja muutumine ja mis järelikult on tõe-pooldest ainult mõttelise eimiski analoog, seega tõeline eimiski. Alles sellest o l e m i s e s t - e i m i s k i s t (S e i n - N i c h t s) areneb praegune diferentseeritud, muutlik maailma seisund, mis kujutab endast arenemist, s a a m i s t, ja alles pärast seda, kui me seda oleme mõistnud, jõuame niikaugale, et ka selle igavese muutumise tingimustes „säilitame iseendaga võrdse universaalse olemise mõiste“. Nii me omame nüüd olemise mõistet kõrgemas astmes, kus ta sisaldab niihästi püsimumst kui ka muutumist, olemist kui ka saamist. Jõudnud niikaugale, me leiame, et „perekond ja liik, või üldse — üldine ja eriline on kõige lihtsamad eristamisvahendid, ilma milledeta ei saa mõista asjade ehitust“. Ent need on ainult k v a l i t e e d i eristamise vahendid; käsitletud neid, me läheme edasi: „perekonna mõistetele on vastandiks suuruse mõiste kui säärane ühetaolisus, milles pole enam mingeid liigierisusi“, s. o. kvaliteedilt me siirdume k v a n t i t e e d i l e, ja see viimane on alati „ m õ õ d e t a v “.

Võrdleme nüüd seda „üldiste toimeskeemide ranget eraldamist“ ja nende „tõeliselt kriitilist seisukohta“ kellegi Hegeli raskesti seeditavate mõtete, pöörasuste ja palavikufantaasiatega. Me leiame, et Hegeli loogika algab o l e m i s e s t, nagu seda teeb ka härra Dühring; et olemine osutub e i m i s k i k s, jällegi nii, nagu härra Dühringil; et sellelt „olemiselt-eimiskilt“ siirdutakse s a a m i s e l e (W e r d e n), mille tulemuseks on eksistents (Dasein), s. o. olemise (Sein) kõrgem, sisukam vorm, — kõik täiesti nii nagu härra Dühringil. Eksistents viib k v a l i t e e d i l e, kvaliteet k v a n t i t e e d i l e, — kõik jällegi täiesti nii, nagu härra Dühringil. Ja et ei puuduks ükski oluline osa, jutustab härra Dühring meile teisel puhul järgmist: „Üleminek tundlikkusetuse sfäärist aistingu sfääri toimub, hoolimata igasugusest kvantitatiivsest järk-järgulisusest, ainult k v a l i t a t i i v s e h ü p p e teel, mille

kohta me . . . võime väita, et ta erineb lõpmatult ühe ning sama omaduse lihtsast gradatsioonist.“ See on ju Hegeli mõõdusuhete sõlmjoon, milles paljas kvantitatiivne suuremine või vähenemine teatud kindlais sõlmpunktides põhjustab kvalitatiivse hüppe, nagu näiteks vee soojendamise või jahutamise puhul, kus keemis- ja külmumispunkt on nendeks sõlmedeks, kus — normaalse rõhu all — toimub hüpe uude agregaatolekusse, kus järelikult kvantiteet muutub kvaliteediks,

Ka meie uurimus on püüdnud tungida juurteni ning on leidnud, et Dühringi juurteniulativate põhiskeemide juurteks on — kellegi Hegeli „palavikufantaasiad“, Hegeli „Loogika“ kategooriad (I osa, olemiseõpetus), ranges vanahegellikus „järgnevuses“ ja ilma vähemagi katseta varjata plagiaati!

Ent rahuldumata sellega, et ta näppas oma äralaimatud eelkäijalt kogu tema olemise skemaatika, on härra Dühringil pärast seda, kui ta ise oli esitanud eespool toodud näite kvantiteedi hüppelisest muutumisest kvaliteediks, häbematust Marxi kohta ütelda: „Kui koomiline näib küll näiteks (Marxi) viide Hegeli segasele ja udusele kujutlusele, et kvantiteet muutub kvaliteediks!“

Segane ja udune kujutus! Kes muutub siin ja kes näib siin koomiline, härra Dühring?

Seega kõik need kaunid asjakesed pole „lahendatud aksiomaatilisel“, nagu on ette kirjutatud, vaid on lihtsalt sisse toodud väljastpoolt, s. o. Hegeli „Loogikast“. Ja pealegi nõnda, et kogu peatükis ei ole isegi mitte seesmise seose varjugi, kui see seos just pole laenatud Hegelilt, ja et lõpuks muutub kõik sisutuks targutuseks ruumi ja aja, püsímuse ja muutlikkuse üle.

Olemiselt siirdub Hegel olemusele, dialektikale. Siin ta käsitleb refleksiooni määratlusi, nende seesmisi vastandlikkusi ja vastuolusid, nagu näiteks positiivne ja negatiivne; siirdub siis kausaalsusele ehk põhjuse ja toime vahekorrale ning lõpetab paratamatusega. Teisiti pole see ka härra Dühringil. Mida Hegel nimetab olemiseõpetuseks, selle härra Dühring tõlgib — olemise loogilisteks omadusteks. Need aga seisavad eeskätt „jõudude antagonismis“, vastandlikustes. Vastuolu, seevastu, eitab härra Dühring radikaalselt; hiljem me tuleme selle teema juurde tagasi. Siis siirdub ta kausaalsusele ja sellelt paratamatusele. Järelikult, kui härra Dühring ütleb enese kohta: „Meie, kes ei filosoferi mitte puuri seest“, siis sellest ta saab aru nõnda, et ta filosoferib puuris, nimelt Hegeli kategooriate skematismi puuris.

V

NATUURFILOSOOFIA. AEG JA RUUM

Asume nüüd natuurfilosoofia juurde. Ka siin on härra Dühringil igati põhjust oma eelkäijatega mitte rahul olla. Natuurfilosoofia „langes nii madalale, et ta muutus tühjaks, ignorantusel põhinevaks pseudopoeesiaks“ ning „sai kellegi Schellingi ja temataoliste sellide prostitueeritud filosoofitseemise saagiks, kes esinesid oma rämpsuga absoluutsuse preestrite ja publikut müstifitseerijate osas“. Tüdimus päästis meid nendest „moonutistest“, kuid esialgu ta tõi nende asemele siiski ainult „kindlusetuse“, „ja mis puutub laia publikusse, siis siin, teatavasti, annab mõne suurema šarlatani taandumine sageli ainult hea juhuse mõnele vähemale, ent asjas kogenenumale järglasele, kes kordab esimese tempe teise sildi all“. Looduseuurijatel enestel on vähe „huvi rännakuks maailma hõlmavate ideede valda“, ja nad saavad seepärast teoreetilisel alal hakkama lausa „laialivalgivate ebaküpsede üldistustega“. Siin peab tungivalt abi leidma ja õnnelikul kombel on härra Dühring jalamaid kohal.

Et nüüd õigesti hinnata alljärgnevaid ilmutusi maailma arenemisest ajas ja tema piiratud ruumis, selleks peame uuesti tagasi pöörduma mõnedele seisukohtadele „maailmaskemaatikast“.

Olemisele omistatakse, jällegi kooskõlas Hegeliga („Entsüklopeedia“, § 93), lõpmatus — mida Hegel nimetab halvaks lõpmatuseks — ja mida siis ka asutakse uurima. „Vastuoluta mõeldava lõpmatuse selgeimaks vormiks on arvude piiramatu kuhjumine arvude reas .. . Nagu me igale arvule võime juurde lisada veel ühe ühiku, ilma et seejuures kunagi oleks lõplikult ammendatud edasiloendamise võimalus, nõnda lisandub ka igale olemise olekule järgmine olek, ja selliste olekute piiramatuse produtseerimises seisab lõpmatus. Sel täpselt mõeldaval lõpmatusel on seepärast ka ainult üks ühe suunaga põhivorm. Sest, kuigi meie mõtlemisele on ükskõik, kui me kujutleme olekute kuhjumist vastupidises suunas, ometi on selline tagasilükkuv lõpmatus ikkagi ennatliku kujutluse saadus. Et selline lõpmatus peaks tõepoolest kulgema tegelikult vastupidises suunas, siis oleks tal iga tema üksiku oleku puhul seljataga lõpmatu arvude rida. Sellega aga oleks tekkinud loendatud lõpmatu arvude rea lubamatu vastuolu ja seepärast on absurdne eeldada veel teist lõpmatuse suunda.“

Esimeseks järelduseks, mis tuleneb niisugusest lõpmatuse käsitusest, on see, et põhjuste ja tagajärgede aheldumisel maailmas pidi kunagi olema ka teatav algus: „juba üksteisele järgnenud põhjuste lõpmatu arv on lihtsalt sellepärast mõeldamatu, et ta eeldab lõpmatu hulga loendatust“. Järelikult on tõestatud f i n a l s e p õ h j u s e o l e m a s o l u.

Teiseks järelduseks on „kindla hulga seadus: mingit reaalselt liiki iseseisvate esemete identsete elementide kuhjumine on mõeldav üksnes teatava arvu moodustusena“. Peab olema kindel mitte ainult taevakehade olemasolev arv igal ajamomendil, vaid ka kõigi maailmas eksisteerivate vähimate iseseisvate materiaosakeste üldsumma. See viimane paratamatus on tõeliseks aluseks, mis pärast ilma aatomiteta pole mõeldav ükski ühendumine. Iga tõeline jagatus omab alati ja peab omama lõplikku piirsust, sest teisiti pole välditav loendatud lõpmatu hulga vastuolu. Samal põhjusel peab mitte ainult olema kindel, kuigi see arv pole meil teada, ümber päikese seni tehtud maa-kera ringete üldarv, vaid ka see, et kõigil perioodilistel loodusprotsessidel on pidanud olema mingisugune algus; kõik diferentseerumised, kõik looduse üksteisele järgnevad mitmekesisused peavad juurduma teatavas i s e e n d a g a v ö r d s e s o l e k u s. Selline olek on vastuoluta mõeldav igavesest ajast eksisteerivana, kuid niisugunegi kujutus oleks võimatu, kui aeg iseeneses koosneks reaalseist osadest, aga mitte ei jagataks meie intellekti poolt suvaliselt osadeks üksnes võimaluste ideaalse eeldamise teel. Teisiti on lugu reaalse ja seesmiselt ebauhtlase ajasisuga; see aja reaalne täitmine eristatavate faktidega ja selle valdkonna eksistentsivormid kuuluvad — nimelt nende erinevuse tõttu — loendatava alla. Kui kujutleme olekut, mis oleks muutusteta ja mis oma iseendaga võrdsuses ei paku mingeid erinevusi järgnevuses, siis muutub ka spetsiaalsem aja mõiste olemise üldisemaks ideeks. Mida peaks tähendama tühja kestuse kuhjumine, seda ei saa endale isegi kujutleda. — Nõnda kõneleb härra Dühring ja ta rõõm nende avastuste tähtsusest pole väike. Esialgu ta ainult loodab, et neid „tunnustatakse vähemalt küllaltki tähtsaks tõeks“; pärast aga ütleb ta: „Tuletagem meelde neid ü l i m a l t l i h t s a i d v õ t t e i d, m i l l e d e a b i l m e i e a i t a s i m e s a a v u t a d a l õ p m a t u s e m õ i s t e t e l e j a n e n d e k r i i t i k a l e s e n i t u n d m a t u t ä h t s u s e . . . M e e n u t a g e m t ä n a p ä e v a t e r a v d a t u s e j a s ü v e n d a t u s e g a n i i l i h t s a l t k u j u n d a t u d u n i v e r s a a l s e r u u m i - j a a j a - k ä s i t u s e e l e m e n t e.“

Meie aitasime saavutada! Tänapäeva teravdatus ja süvendatus! Kes on need meie ja millal on see meie tänapäev? Kes süvendab ja teravdab?

„Tees. Maailm omab algusi ajas ning on ka ruumilt piiratud. — Tõestus. Kui oletame, et maailmal pole ajas mingit algus!, siis on iga antud ajamomendini möödunud igavik ja seega lõpmatu rida üksteisele järgnevaid asjade olekuid maailmas. Kuid rea lõpmatus selles seisabki, et ta suksessiivse sünteesiga pole kunagi lõpule viidav. Järelikult, lõpmatu möödunud maailmarida on võimatu, seega maailma algus on tema eksistentsi paratamatu tingimus, ja seda oli kõigepealt vaja tõestada. Mis puutub teesi teise osasse, siis oletagem jälle vastupidist, nimelt, et maailm on samaaegselt eksisteerivate asjade lõpmatu antud tervik. Ent kvantumi suurust, mis ei kuulu ükskõik missuguse kaemuse kindlatesse piiridesse, me suudame kujutella ainult osade sünteesi kaudu, ja sellise kvantumi totaalsust ainult täieliku sünteesi abil või üksuse isendale korduva liitmise teel. Seega, et mõelda kõiki ruume täitvat maailma tervikuna, peaks käsitama lõpmatu maailma osade suksessiivset sünteesi lõpetatuna, s. o. peaks lõpmatut aega, milles toimub kõigi koeksisteerivate asjade loendamine, käsitama möödununa, see on aga võimatu. Seega ei saa tege- like asjade lõpmatut agregati käsitada antud tervikuna, järe- likult ka mitte s a m a a e g s e l t antuna. Järelikult, maailma ulatus ruumis pole lõpmatu, vaid on suletud oma piiridesse, ja seda oli teisena vaja tõestada.“

Need põhilased on sõna-sõnaliselt kopeeritud ühest üld- tuntud raamatust, mis esmakordselt ilmus aastal 1781 ja mille tiitlil seisab: „Immanuel Kant. Puhta mõistuse kriitika“, kus igaüks võib neid lugeda esimese osa teises jaos, raamat 2, peatükk 2, lõige 2: Puhta mõistuse esimene antinoomia. Härra Dühringile kuulub seega ainult kuulsus, et ta Kanti poolt väl- jendatud mõttele kleepis peale nimetuse: „kindla hulga seadus“, ja avastus, et oli kord aeg, millal, kuigi oli maailm, polnud veel mingit aega. Kõik muu aga, järelikult kõik, mil- lel härra Dühringi arutluses on veel mingit mõtet, on „meie“, s. o. Immanuel Kant, ja „tänapäev“ on ainult üheksakümmend viis aastat vana. Igatahes „äärmiselt lihtne“. Tähelepanu- väärne „senitundmatu tähtsus“!

Kuid Kant ei arva sugugi, et need põhilased oleksid tema tõestusega lahendatud, ümberpöörduvalt; vastasleheküljel ta väidab ja tõestab vastupidist: et maailmal pole mingit algust ajas ja mingit lõppu ruumis. Ja nimelt selles ta näebki anti- noomiat, lahendamatu vastuolu, et üks neist põhilauseist on niisama tõestatav nagu teinegi. Vähemakaliibrilised ini- mesed, võib-olla, oleksid muutunud mõnevõrra mõtlikeks sel- lest, et „keegi Kant“ leidis siin lahendamatu raskuse. Mitte aga meie „põhimiselt omapäraste tulemuste ja vaadete“ julge

valmistaja: mis talle Kanti antinoomiast kõlbab, kirjutab ta usinasti maha, kõik muu aga heidab kõrvale.

Kogu asi ise laheneb väga lihtsalt. Igavik ajas ja lõpmatus ruumis seisavad juba endastmõistetavalt ja lihtsa sõnatähenduse järgi selles, et neil ei saa olla mitte üheski suunas lõppu, ei ees ega taga, ei ülal ega all, ei paremal ega pahemal. See lõpmatus erineb täiesti lõpmatu rea omast, sest viimane algab alati ühest, esimesest liikmest. Säärase reakujutluse mitterakendatavus meie objektile avaldub kohe, kui me püüame teda rakendada ruumile, Lõpmatu rida, käsitatuna ruumi seisukohalt, on teatavast punktist teatavas suunas lõpmatusse tõmmatud joon. Ent kas sellega on ligikaudseltki väljendatud ruumi lõpmatus? Sugugi mitte: on vaja vähemalt kuus sellest ühest punktist kolmes vastandlikus suunas tõmmatud joont, et mõista ruumi mõõtmeid, ja selliseid mõõtmeid peaks meil seega olema kuus. Kant taipas seda niivõrd hästi, et ta oma arvude rea kandis üle ainult kaudselt, kõrvalteed kaudu, maailma ruumilisusele. Härra Dühring aga sunnib meid eeldama ruumis kuut mõõdet ja kohe pärast seda ei leia küllalt sõnu oma äärmisele pahameelele, mida ta tunneb Gaussi matemaatilise müstitsismi vastu, kes ei tahtnud rahulduda tavalise kolme ruumimõõtmega.

Rakendatuna aja suhtes omab mõlemas suunas lõpmatu joon ehk ühikute lõpmatu rida teatavat piltlikku mõtet. Kui me aga kujutleme aega ühest algava reana või teatavast punktist lähtuva joonena, siis sellega väljendame kohe, et ajal on algus; me eeldame seda, mida peame just tõestama. Me iseloomustame aja lõpmatust ühekülgsest, poolikult; ent ühekülgne, poolitatud lõpmatus on samuti vastuolu iseneses, „vastuoluta mõeldava lõpmatuse“ täielik vastand. See vastuolu on välditav ainult siis, kui eeldame, et ühikuks, millest hakkame loendama rida, punktiks, millest lähtudes me mõeldame edasi joont, võib olla ükskõik milline ühik reas, ükskõik milline punkt joones, ja et joonele või reale on ükspuha, kuhu me selle ühiku või punkti asetame.

Aga kuidas on lood „loendatud lõpmatu arvude rea“ vastuoluga? Me suudame teda lähemalt uurida, niipea kui härra Dühring meile esitab kunsttükki — k u i d a s s e d a l õ p m a t u t r i d a l o e n d a d a . Kui ta on valmis loendamisega $-\infty$ (miinus lõpmatusest), kuni nullini, siis võib ta uuesti meie juurde tulla. On ju selge, et kuist ta ka algaks oma loendamist, tema taha jääb alati lõpmatu rida ja koos sellega ka ülesanne, mille ta peab lahendama. Pööraku ta ainult ümber oma lõpmatu rida $1+2+3+4\dots$ ja katsugu loendada lõpmatust lõpust jälle tagasi üheni; on ilmne, et seda võib üritada inimene, kes

üldse ei näe, milles asi seisab. Veel rohkem. Kui härra Dühring väidab, et möödunud aja lõpmatu rida on loendatud, siis sellega la väidab, ei ajal on olemas algus, sest teisiti ta ei saaks üldse „loendamist“ alustada. Niisiis toob ta jälle sisse eeldusena selle, mida ta peab just tõestama. Kujutlus loendatud lõpmatust reast, teiste sõnadega, kogu maailma hõlmav Dühringi seadus kindlast hulgest on järelikult *contradictio in adjecto*¹, sisaldab endas vasturääkivuse ja pealegi *absurde* vasturääkivuse,

On selge: lõpmatus, millel on lõpp, kuid pole algust, pole mitte rohkem ega mitte vähem lõpmatu kui see, millel on algus, kuid pole lõppu. Kõige väiksemgi dialektiline arusaamine oleks pidanud härra Dühringile ütleva, et algus ja lõpp kuuluvad paratamatult ühte, nagu põhja- ja lõunanaba, ja et kui lõpp jäetakse ära, siis algus muutub lõpuks — selleks ainsaks lõpuks, mis on olemas real, ja ümberpöördukt. Kogu illusioon oleks võimatu ilma matemaatilise harjumuseta opereerida lõpmatute ridadega. Et matemaatikas peab lähtuma kindlaksmääratust, lõplikust, et jõuda määramatule, lõpmatule, siis peavad kõik matemaatilised read, nii positiivsed kui ka negatiivsed, algama ühest, sest muidu ei saa nende abil arvutada. Ent matemaatiku ideaalne vajadus pole kaugeltki mitte sundseaduseks reaalse maailmale.

Muide, härra Dühringil ei õnnestu kunagi mõelda tõelist lõpmatust ilma vastuoluta. Lõpmatus on vastuolu, ja ta on täis vastuolusid. Vastuolu on juba seegi, et lõpmatus moodustub ainuüksi lõplikest suurusist, ja ometi on see nii. Materaalse maailma piiratus viib niisamuti vastuoludele nagu tema piiramatuski, ja iga katse neid vastuolusid kõrvaldada viib, nagu me nägime, uutele ja veelgi halvemaile vastuoludele. Just seepärast, et lõpmatus on vastuolu, on ta lõpmatu, ajas ja ruumis ilma lõputa hargnev protsess. Vastuolu hävitamine oleks lõpmatuse lõpp. Seda taipas juba Hegel täiesti õigesti ja ta kohtleb seepärast ka selle vastuolu üle targutlevaid härrasid teenitud põlastusega.

Lähme edasi. Niisiis, ajal oli algus. Mis oli enne seda algust? Endaga võrdses, muutumatus olekus olev maailm. Ja et ses olekus ei loimu mingeid üksteisele järgnevaid muutusi, siis muutub ka erilise aja mõiste olemise üldisemaks ideeks. Esiteks ei lähe meile sugugi korda, millised mõisted muutuvad härra Dühringi peas. Jutt ei ole mitte aja mõistest, vaid reaalsest ajast, millest härra Dühring mingil juhul

1 — vasturääkivus mõistete ühendamises, s.o. eseme ja tema definitsiooni vahel (näiteks, „puusi roiul“, „ümmargune nelinurk“ jne.), Toim.

nii odavasti ei pääse. Teiseks, muutugu aja mõiste kuipalju tahes olemise üldisemaks ideeks, meie ei pääse sellega ikkagi sammugi edasi. Sest igasuguse olemise põhivormideks on ruum ja aeg; olemine väljaspool aega on niisama suur mõttetus nagu olemine väljaspool ruumi. Hegeli „ajatult möödunud olemine“ ja uusschellinglik „mäletamatu olemine“ on võrreldes selle olemisega, väljaspool aega ratsionaalsed kujutlused. Seepärast asub härra Dühring asja juurde ka väga ettevaatlikult: õieti on see küll aeg, ent niisugune, mida põhiliselt ei saa nimetada ajaks, sest aeg iseeneses ei koosne ju reaalseist osadest, vaid jagatakse osadeks üksnes suvaliselt meie intellekti poolt; ainult aja reaalne täitmine eristatavate faktidega kuulub loendatava alla — aga mida peaks tähendama tühja kestuse kuhjumine, seda ei saa endale isegi kujutada. Mida see kuhjumine peaks tähendama, on siinkohal täiesti ükskõik; küsimus on selles, kas maailm siin eeldatavas olekus ka kestab, kas ta viibib ajalises kestuses? Et niisuguse sisutu kestuse mõõtmisest ei tule midagi välja, samuti nagu ei tule midagi välja sellest, kui me hakkame otsustatult ja sihitult mõõtma tühjas ruumis, seda me teame ammu, ja ka Hegel nimetab, just selle menetluse igava iseloomu tõttu, seda lõpmatust *h a l v a k s*. Härra Dühringi järgi eksisteerib aeg ainult muutuse tõttu, mitte aga muutus ei eksisteeri ajas ja aja tõttu. Just sellepärast, et aeg on muutusest erinev, sõltumatu, saab teda muutuse kaudu mõõta, sest mõõtmiseks on alati tarvilik midagi, mis mõõdetavast erineb. Ja aeg, milles ei toimu mingeid märgatavaid muutusi, on kaugel sellest, et üldse mitte olla aeg; ta on pigemini *p u h a s*, mitte ühestki võõrlisandusest afitseeritud, järelikult — tõeline aeg, aeg kui niisugune. Tõepoolest, kui tahame aja mõistet käsitada tema täies puhtuses, lahutatuna kõigist võõraist ja kõrvalistest lisandustest, siis peame, kui siia mittekuuluvad, jätma kõrvale kõik ajas kõrvuti või üksteise järel toimuvad mitmesugused sündmused ja seega kujutlema aega, milles ei toimu mitte midagi. Niisiis ei lase me nii toimides sugugi aja mõistel hääbuda olemise üldises idees, vaid sel teel me alles jõuamegi puhtale aja mõistele.

Ent kõik need vastuolud ja võimatused on ainult tühi lapsenälg selle segaduse kõrval, millesse satub härra Dühring oma maailma iseendaga võrdse algolekuga. Kui maailm oli kunagi niisuguses olekus, kus temas ei toimunud absoluutselt mingit muutust, kuidas sai ta sellest olekust siirduda muutumise olekusse? Absoluutselt muutumatu, ja kui ta pealegi igavesti püsib selles olekus, pole kuidagi võimeline iseendast sellest olekust vabanema, siirduma liikumise ja muutumise

olekusse. Järelikult, esimene tõuge, mis pani maailma liikuma, pidi tulema väljast, väljastpoolt maailma. Ent „esimene lõuge“ on teatavasti ainult teissugune väljendus jumala tähistamiseks. Härra Dühring, kes väitis, et ta on oma maailmaskemaatikas jumala ja sealoolsuse nii kenasti kolikambrisse heitnud, toob siin ise need mõlemad teravdatud ja süvendatud kujul uuesti natuurfilosoofiasse.

Edasi ütleb härra Dühring: „Seal, kus suurus on olemise püsiv element, jääb ta muutumatuks oma definiitsuses. See kehtib . . . materia ja mehhaanilise jõu suhtes.“ Olgu möödamminnes öeldud, et esimene lause on tore näide härra Dühringi aksiomaatilis-tautoloogilisest suuresõnalisusest: kus suurus ei muutu, seal jääb ta samaks. Niisiis, maailmas oleva mehhaanilise jõu hulk jääb igavesti samaks. Me jätame selle tähele panemata, et, kuivõrd öeldu on õige, oli see filosoofias tuntud ja väljendatud juba peaaegu kolmesaja aasta eest Descartes'i poolt ja et loodusteaduses jõu jäävuse õpetusega jännatakse juba paarkümmend aastat ja et härra Dühring, piirates selle õpetuse mehhaanilisele jõule, teda sugugi ei paranda. Aga, kus oli mehhaaniline jõud siis, kui maailm oli muutumatus olekus? Sellele küsimusele härra Dühring keeldub kangekaelselt igasugust vastust andmast.

Kus, härra Dühring, oli tookord igavesti endaga võrdseks jääv mehhaaniline jõud ja mida ta liikuma pani? Vastus: „Universumi algolek või, selgemalt väljendades, materia muutumatu olemine, milles pole ajalisel mingit muutuste kuhjumist, on küsimus, mille võib enesest tõrjuda ainult säärane intellekt, kes oma loomisvõime vabatahtlikku kastreerimist peab tarkuse tipuks.“ — Niisiis, te kas tunnustate vastuvaidlemata minu muutumatut algolekut, või mina, loomisvõimeline Eugen Dühring, tunnistan teid vaimseiks kohimeesteks. Muidugi, see võib mõne küll ära hirmutada. Meie aga, kes juba oleme näinud mõningaid näiteid härra Dühringi loomisvõimest, võime endale lubada esialgu elegantsele sõimusõnale vastamata jätta ja veel kord küsida: Aga, härra Dühring, lubage lahkesti, kuidas on lood mehhaanilise jõuga?

Härra Dühring kohmetub kohe. Tõepoolest, ütleb ta kogeldes, „tolle esialgse piiriseisundi absoluutne identsus ei paku iseenesest mingit üleminekuprintsiipi. Ent tuleame meelde, et. niisugune on lugu põhiliselt iga kõige vähemagi uue lüliga meile hästi tuntud eksistentsiahelikus. Seepärast, kes käesoleval peajuhul tahab esile tõsta raskusi, see pidagu silmas, et ta neist ei mööduks vähem märgatavad juhtumel. Peale selle on meile alati lahti järk-järgult astendatud vahepealsete seisundite sisselülitamise võimalus, seega pidevuse sild, et tagasi

minnes jõuda muutuste kustumiseni. Muidugi, puhtloogiliselt see pidevus ei kõrvalda pearaskust, aga ta on meile igasuguse seaduspärasuse ja igasuguse meile üldse tuntud ülemineku põhivorm, nii et meil on õigus kasutada tema vahendust ka tolle algtasakaalu ja selle rikkumise vahel. Kui me aga tahaksime kujutleda seda nii-ütelda (!) liikumatut tasakaalu vastavalt mõistetele, mida kasutatakse ilma erilise kõhk-luseta (!) meie tänapäeva mehhaanikas, siis oleks täiesti võimatu seletada, kuidas mateeria võis jõuda muutlikkuseni“. Ent peale masside mehhaanika — ütleb härra Dühning — olevat veel olemas ka masside liikumise muundumine kõige väiksemate osakeste liikumiseks, kuidas aga see muundumine toimub, „selle jaoks pole meil seni kasutada ühtki üldprintsiipi ja seepärast me ei tohi imestada, kui need nähtused vajuvad pisut p i m e d u s e v a l d a“.

See on kõik, mis härra Dühningil on ütelda. Ja tõepoolest, me peaksime pidama tarkuse tipuks mitte ainult „loomisvõime vabatahtlikku kastreerimist“, vaid ka pimedat usku, kui me tahaksime rahulduda nende täiesti haletsemisväärsete labaste riugaste ja sõnakõlksudega. Et absoluutne identsus ei saa isendast hakata, muutuma, — seda tunnistab härra Dühning ise. Pole ühtki vahendit, mille tõttu absoluutne tasakaal võiks isendast hakata liikuma. Mis siis järele jääb? Kolm väära ja labast kõrvalepõiget,

Esiteks, meile hästi tuntud eksistentsiahelikus on niisama raske tõestada üleminekut igalt kõige väiksemalt lülilt järgmisele. — Härra Dühning näib oma lugejaid imikiuks pidavat. Eksistentsiahelikus kõige väiksemate lülide üksikute üleminekute ja seoste kindlakstegemine moodustabki loodusteaduse sisu, ja kui seejuures miski ei klapi, siis ei mõtle keegi, isegi mitte härra Dühning, toimunud liikumist seletada eimillestki, vaid alati ainult mingisuguse eelneva liikumise ülekandena, muundusena või jätkuna. Siin on aga, nagu ta ise tunnistab, tegemist sellega, et liikumine lastakse tekkida liikumatusest, järelikult e i m i l l e s t k i .

Teiseks, meil on kasutada „pidevuse sild“ („Brücke der Stetigkeit“). Muidugi, puhtloogiliselt ta ei aita meid raskusest välja pääseda, aga meil on siiski õigus teda k a s u t a d a vahendusena liikumatuse ja liikumise vahel. Kahjuks seisab liikumatuse pidevus selles, et mitte liikuda; seepärast küsimus, kuidas tema abil luua liikumine, jääb veel salapärasemaks kui enne. Ja tükeldagu härra Dühning oma üleminek täielikult liikumatusele universaalsele liikumisele ükskõik kui lõpmatu väikesteks osadeks ja omistagu oma üleminekule ükskõik kui pikk ajavahe, pole me siiski paigalt edasi nihkunud

isegi kümne tuhandiku millimeetri võrra. On kord juba nii. et eimillestki me ei saa ilma loomisaktita kuidagi millelegi jõuda, olgu siis see „miski“ kas või nii väike nagu matemaatiline diferentsiaal. Seega pidevuse sild pole isegi mitte eelsild (Eselsbrücke)¹, millest pääseb üle ainult härra Dühring.

Kolmandaks, niikaua kui on kehtiv tänapäeva mehhaanika, härra Dühringi järgi on see aga üks olulisemaid mõtlemise arendamise vahendeid, ei saa kuidagi seletada, kuidas jõutakse liikumatuselt liikumisele. Ent mehhaaniline soojusteooria näitab, et masside liikumine muundub teatavais tingimustes molekulaarliikumiseks (kuigi ka siin liikumine tekib teisest liikumisest, mitte kunagi aga liikumatusest), ja see, vihjab härra Dühring arglikult, võiks vahest olla sillaks rangelt staatilise (tasakaalulise) ja dünaamilise (liikuva) vahel. Kuid säärased nähtused vajuvad „pisut pimeduse valda“. Ja pimedus ongi see, kuhu härra Dühring meid istuma jätab.

Pärast kogu süvendamist ja teravdamist oleme välja jõudnud sinna, et oleme süvenenud üha sügavamasse totrusse ning lõpuks oleme maandunud seal, kus me pidime paratamatult maanduma, — „pimeduse vallas“. Aga see ei häiri härra Dühringit põrmugi. Kohe järgmisel leheküljel jätkub tal häämatust väita, et tal „on õnnestunud iseendaga võrdse püsimumise mõistet varustada reaalse sisuga, lähtudes otseselt materia enese ja mehhaaniliste jõude toimest“. Ja niisugune mees nimetab teisi inimesi „šarlatanideks“!

Õnneks aga, hoolimata kogu sellest segadusest ja abitud ekslemisest „pimeduse vallas“, jääb meile siiski üks ning igitahes meeltülendav lohutus: „Teiste taevakehade elanike matemaatika ei saa põhineda mingisuguseil muil aksioomidel kui ainult samadel, mis on meil!“

VI

NATUURFILOSOOFIA. KOSMOGOONIA, FÜÜSIKA, KEEMIA.

Edasi tuleme teooriate juurde, mis käsitlevad seda, kuidas on tekkinud praegune maailm, Härra Dühring ütleb, et materia universaalne hajumisseisund olevat juba joonia filosoofidel lähtekujutluseks olnud, aga alates eriti Kantist on hakanud uut osa etendama ürgudu hüpootees, kusjuures gravitat-

¹ Sõnademäng algupärane: saksa keeles Eselsbrücke (eeslisild) tähendab teatavat nürimeelsete või laiskade õpilaste abivahendit (midagi „spikri“ taolist) To i m.

sioon ja soojusekiirgus aitasid seletada üksikute kõvade taevakehade järk-järgulist kujunemist. Meie aja mehhaaniline soojuseteooria lubavat anda hoopis kindlama kuju tuletistele universumi varasemaist olekuist. Kõige selle juures „saab gaasitaoline hajumisseisund olla ainult siis lähtepunktiks tõsisemaile tuletistele, kui enne suudetakse kindlamalt iseloomustada temas antud mehhaanilist süsteemi. Vastasel korral jääb tegelikult äärmiselt uduseks mitte ainult idee, vaid ka ürgudu muutub tuletiste arenedes tõepoolest üha tihedamaks ja läbitungimatumaks; . . . esialgu aga jääb kõik lähemalt määramata difusiooni-idee ebaselgesse ja vormitusse olekusse“, ja nii on meil tegemist „selle gaasi-universumi puhul ainult äärmiselt õhulise kontseptsiooniga“.

Kanti teooria, et kõik praegused taevakehad on tekkinud keerlevaist udumassidest, oli suurimaks edusammuks astronoomias pärast Kopernikust. Esmakordselt anti vapustav löök kujutlusele, nagu poleks loodusel mingit ajalugu ajas. Seni arvati, et taevakehad liiguvad, algusest peale ikka samades orbiitides ja püsivad muutuma tuis olekuis; ja kuigi üksikuil taevakehadel surid välja orgaanilised üksikolendid, siis peeti ikkagi nende perekondi ja liike muutumatuiks. Loodus oli küll ilmselt pidevalt liikuv, kuid tema liikumine näis ühtede ja samade protsesside lakkamatu kordamisena. Sellesse täiesti metafüüsilisele mõtlemisviisile vastavasse kujutlusse lõi Kant esimese mõra, ja pealegi niivõrd teaduslikult, et enamik tema poolt kasutatud argumente säilitavad oma jõu praegugi. Rangesti võttes on Kanti teooria mõistagi tänapäevani ainult hüpotees. Ent ka Kopernikuse maailma-süsteem pole tänapäevalgi midagi rohkem kui hüpotees¹. Pärast seda aga, kui esitati kõiki vastuväiteid purustav spektroskoobiline tõestus sääraste hõõguvate gaasimasside olemasolu kohta tähistaevas, vaiks teaduslik opositsioon Kanti teooria vastu. Ka härra Dühring ei saa valmis oma maailmakonstruksiooni säärase udustaadiumita, kuid ta ei jäta selle eest kätte maks-mata, nõudes, et näidatagu talle selles uduolekus teatav mehhaaniline süsteem, aga et see pole võimalik, siis nime-tab ta uduolekut igasuguste halvustavate epiteetidega. Kah-

¹ Kopernikuse süsteemist kirjutab Engels 1888. a. oma teoses „Ludwig Feuerbach“ järgmist: „Kopernikuse päikesesüsteem jäi kolmesaja aasta kestel hüpoteesiks, ülimal määral tõenäoliseks, kuid ikkagi hüpoteesiks. Kui aga Leverrier selle süsteemi andmete põhjal mitte ainult tõestas, et peab olema veel üks, senitundmatu planeet, vaid ka välja arvutas koha, kus see planeet taevaruumis asetseb, ja kui pärast seda Galle selle planeedi tõepoolest avastas, siis oli Kopernikuse . . . süsteem tõestatud.“ Vt. K Engels, Ludwig Feuerbach, (K, Marx ja F. Engels, Valitud teosed, II kd., IÜ48, a, venekeelne väljaanne, lk. 352). Toim,

juks ei suuda tänapäeva teadus seda süsteemi iseloomustada nii, et see rahuldaks härra Dühringit. Niisama vähe suudab ta vastata paljudele teistele küsimustele. Küsimusele: mispärast kärnkonnadel pole saba? võib teadus praegu ainult vastata: „sellepärast, et nad on selle kaotanud“. Kui aga keegi niisugusest vastusest ägestuks ja ütleks, et see jätab ju kõik lähemalt määramata kaotuseidee ebaselgesse ja vormitusse olekusse ning et see kõik on äärmiselt õhuline kontseptsioon, siis säärase moraali rakendamisega loodusteadusele me ei saaks sammugi edasi. Selletaolisi rnittearmastusväärsusi ja pahameeleavaldusi võib alati ja kõikjal väljendada, — ja just sellepärast nad pole mitte kusagil ega kunagi kohased. Kes keelab aga härra Dühringit ennast iirgudu mehhaanilist süsteemi leidmast?

Õnneks aga kuuleme nüüd, et Kanti udumass „on kaugel sellest, et kattuda maailmakeskkonna täiesti identse olekuga või, teisiti väljendudes, materia iseendaga võrdse olekuga“. Tõeline õnn Kantile, kes võis olla rahul sellega, et tohtis olemasolevaist taevakehadest tagasi laskuda udukera juurde ja kes veel midagi ei teadnud unistada materia iseendaga võrdsest olekust! Olgu möödaminnes öeldud, et kui tänapäeva loodusteaduses Kanti udukera nimetatakse ürguduks, siis sellest, mõistagi, tuleb aru saada ainult suhteliselt. Ürgudu on ta ühelt poolt olemasolevate taevakehade ürgalgena ja teiselt poolt kui materia kõige varasem vorm, milleni me praegu võime tagasi minna. See aga ei eita sugugi, vaid pigemini just tingib, et materia on enne ürgudu läbi teinud lõpmatu rea muid vorme.

Härra Dühring näeb siin oma eelist. Seal, kus meie koos teadusega peatume ajutiselt esialgsel ürgudul, viib härra Dühringi teaduste teadus teda hoopis kaugemale tagasi tollesse „maailmakeskkonna olekusse, mida ei saa mõista ei puhtstaatilisena, selle kujutluse tänapäeva tähenduses, ega ka mitte dünaamilisena“, — ja mida järelikult ei saa üldsegi mõista, „Materia ja mehhaanilise jõu ühtsus, mida nimetame maailmakeskkonnaks, on nii-ütelda loogilis-reaalne valem, mis peab näitama materia iseendaga võrdsele olekule kui kõigi loeteldavate arenemisstaadiumide eeldusele.“

Ilmselt me pole veel kaugeltki lahti saanud materia iseendaga võrdsest ürgolekust. Siin teda nimetatakse materia ja mehhaanilise jõu ühtsuseks ja seda ühtsust „loogilis-reaalseks valemiks“ jne. Järelikult, niipea kui kaob materia ja mehhaanilise jõu ühtsus, algab liikumine.

Loogilis-reaalne valem pole midagi muud kui kohmakas katse ära kasutada tegelikkusefilosoofia huvides Hegeli ise-

eneses-olemise (Ansich) ja iseendale-olemise (Fürsich) kategooriaid. Hegeli järgi sisaldab iseeneses-olemine mingisuguses asjas, protsessis või mõistes peituvate väljaarenemata vastandlikkuste algse identsuse; iseendale-olemises toimub nende varjatud elementide eristumine ja eraldumine ning algab nende vastastikune võitlus. Seega me peame liikumatut ürgolekut käsitama mateeria ja mehhaanilise jõu ühtsusena, üleminekut liikumisele aga kui mõlemate eraldumist ning vastandumist. Sellega ei tõestata küll mitte tolle Dühringi fantastilise ürgoleku reaalsust, vaid ainult seda, et teda on võimalik asetada Hegeli iseeneses-olemise kategooriasse, ja et see olek niisama fantastiliselt lakkab olemast iseendale-olemise kategoorias. Hegel, aita!

Mateeria, ütleb härra Dühring, on kogu tegelikkuse kandja; seepärast ei saa olla mingit mehhaanilist jõudu väljaspool mateeriat. Edasi, mehhaaniline jõud on mateeria mingi olek ürgolekus, kus ei toimunud midagi, olid mateeria ja tema olek, mehhaaniline jõud, üks. Pärast aga, kui midagi hakkas toimuma, pidi järelikult olek mateerist erinema. Niisiis peame rahulduma säärase müstiliste fraasidega ja kinnitusega, et iseendaga võrdne olek ei olnud ei staatiline ega dünaamiline, ei tasakaalus ega liikumises. Me ei tea veel ikka, kus oli mehhaaniline jõud tolle oleku ajal ja kuidas ilma tõuketa väljastpoolt, s. o. ilma jumalata, jõuda absoluutselt liikumatuselt liikumisele.

Materialistid rääkisid mateerist ja liikumisest enne härra Dühringit. Tema redutseerib liikumise mehhaanilisele jõule kui selle arvatavale põhivormile ning teeb sellega endale võimatuku mõista mateeria ja liikumise tõelist seost, mis muide oli ebaselge ka kõigile varasemaile materialistidele. Ja ometi on asi küllaltki lihtne. Liikumine on mateeria olemise vorm. Mitte kunagi ega kuskil pole olnud ega saa olla mateeriat ilma liikumiseta. Liikumine maailma-ruumis, vähemate masside mehhaaniline liikumine üksikuil taevakehadel, molekulaarvõnkumine soojusena või elektri- ja magnetivooluna, keemiline lagunemine ja ühinemine, orgaaniline elu — ühes või teises säärases liikumisvormis või paljudes korraga asub igal antud hetkel iga üksik aineaatom maailmas. Igasugune paigalseis, igasugune tasakaal on ainult relatiivne, omab mõtet ainult vahekorras ühe või teise kindla liikumisvormiga. Teatav keha võib näiteks maa peal olla mehhaanilise tasakaalu olekus, mehhaaniliselt paigalseisev, aga see ei takista sugugi seda, et sama keha võtab osa maakera kui ka kogu päikesesüsteemi liikumisest, samuti nagu see ei takista tema kõige väiksemaid füüsikalisi osakesi

teostamast tema temperatuurist tingitud võnkumisi või tema aineatomeid läbi tegemast teatud keemilist protsessi. Materia ilma liikumiseta on niisama mõeldamatu nagu liikumine ilma materiat. Seepärast liikumine on niisama loodamatu ja hävitamatu nagu materia ise; endisaja filosoofia (Descartes) väljendas seda nii, et maailmas olemasoleva liikumise hulk on alati üks ning sama. Järelikult, liikumist ei saa luua, teda on võimalik ainult üle kanda. Kui liikumine ühelt kehalt teisele üle kandub, siis kuivõrd ta ise üle läheb, kuivõrd ta ise on aktiivne, võib teda käsitada ülekanduva liikumise põhjusena, kuivõrd ta aga on ülekantav, passiivsenä. Seda aktiivset liikumist nimetame jõuks, passiivset aga jõu avalduseks. Seega on päevaselge, et jõud on niisama suur kui tema avaldus, sest neis mõlemas toimub ju üks ning sama liikumine.

Niisiis materia liikumatu olek osutub üheks kõige õõnsamaks ja absurdsemaks kujutluseks, puhtaks „palavikufantasiaks“. Et selleni jõuda, peab relatiivset mehhaanilist tasakaalu, milles võib viibida meie maa peal teatav keha, kujutlema absoluutse paigalseisuna ja siis selle kujutluse üle kandma kogu universumile. Säärane ülekanne on igatahes kergemini teostatav, kui universaalne liikumine redutseerida ainult mehhaanilisele jõule. Peale selle on liikumise piiramisel puhtmehhaanilisele jõule veel see paremus, et jõudu võib käsitada seisvana, seotuna, järelikult antud hetkel mittetoimivana. Kui nimelt liikumise ülekanne, nagu see väga sageli juhtub, on mõnevõrra keerukas protsess, kuhu kuuluvad mitmesugused vahelülid, siis võib reaalse ülekande edasi lükata ükskõik millisele hetkele, jättes ahelikust välja viimse lüli. Nõnda on näiteks, kui me püssi laadides jätame enda otsustada silmapilgu, millal päästiku vinnast vallandamisel peab toimuma laengu väljalaskmine, s. o. millal peab toimuma püssirohu põlemise läbi vabenenud liikumise ülekanne. Seepärast võib kujutella, et liikumatus, iseendaga võrdses olekus materia oli laetud jõuga, ja seda näibki härra Dühring mõistvat materia ja mehhaanilise jõu ühtsuse all, — kui ta üldse midagi mõistab. Aga säärane kujutlus on mõttetu, sest ta kannab üle universumile absoluutsena oleku, mis oma loomult on relatiivne ja millele seepärast võib samaaegselt alati alluda ainult osa materias. Kui me aga jätame isegi selle tähele panemata, jääb meil ikkagi püsima raskus, esiteks, millisel viisil maailm osutus laetuks, sest meie päevil püssid ise ei lae ennast, ja teiseks, kelle sõrm vallandas siis päästiku? Me võime käänelda ja väänelda kuidas tahes, aga härra Dühringi juhtimisel me jõuame alati tagasi — jumala sõrme juurde.

Astronoomialt siirdub meie tegelikkusefilosoof mehhaanikale ja füüsikale ning kaebab, et mehhaanilist soojuseteooriat pole terve inimpõlve kestel, mis on möödunud tema avastamisest saadik, oluliselt edasi arendatud sealt, kuhu ta Robert Mayer ise oli pikkamööda viinud. Pealegi olevat kogu asi alles väga tume; me peame „alati uuesti meenutama, et koos materia liikumisolekutega on antud ka staatilised vahekorrad ja et neil viimaseil pole mehhaanilises töös mingit mõõdupuud . . . kui me varem nimetasime loodust, suureks töötajaks ja sellest väljendusest nüüd rangelt kinni peame, siis peame veel lisandama, et iseendaga võrdsed olekud ja paigalseisvad vahekorrad ei representeeri mingit mehhaanilist tööd. Seega puudub meil jälle sild staatiliselt dünaamilisele, ja kui niinimetatud latentne soojus on jäänud seni teooriale komistuskiviks, siis peame ka siin märkima teatavat lünka, mida kõige vähem tohiks salata teooria rakendamises kosmilistele nähtustele“.

Kogu see oraakellik jutt pole jälle midagi muud kui autori halva südametunnistuse avaldus, kes väga hästi tunneb, et ta on päästmatult rappa jooksnud oma absoluutsest liikumatusest liikumise loomisega, ja kes siiski häbeneb apelleerida ainsa päästja poole, nimelt taeva ja maa looja poole. Kui isegi mehhaanikas, siia kaasa arvates ka soojusemehhaanika, pole võimalik leida silda staatiliselt dünaamilisele, tasakaalult liikumisele, siis mispärast küll peaks härra Dühning olema kohustatud leidma silda oma liikumatust olekust liikumisele? Ja sel teel ta pääseks õnnelikult kimbatuselt.

Tavalises mehhaanikas on sillaks staatiliselt dünaamilisele tuge väljastpoolt. Kui tsentneriline kivi tõsta kümne meetri kõrgusele ja panna vabalt rippuma, nii et ta jääks sinna iseendaga võrdses olekus ja paigalpäisival, siis peab küll apelleerima imikuist koosneva publiku poole, et julgeda väita, et säärase keha antud asend ei representeeri mingit mehhaanilist tööd või et tema kaugus endisest asendist pole möödeta mehhaanilise töö hulgaga. Iga vastutulija selgitab ilma vaevata härra Dühningile, et kivi pole sinna üles nõõri otsa satunud iseenesest, ja iga esimene kättejuhtuv mehhaanika käsiraamat võib talle ütelda, et kui ta laseb kivi uuesti kukkuda, siis see kivi langedes sooritab niisama palju mehhaanilist tööd kui palju seda oli vaja. ära kulutada selleks, et teda kümne meetri kõrgusele tõsta. Isegi too kõige lihtsam tõsiasi, et kivi ripub seal ülal, representeerib mehhaanilist tööd, sest kui ta jääb küllalt kauaks rippuma, katkeb nõõr niipea, kui ta keemilise lagunemise tagajärjel pole enam küllalt tugev, et kivi kanda. Ent sääraseile „lihtsaile põhivormidele“, kui rääkida

härä Dühningi viisil, on redutseeritavad kõik mehhaanilised protsessid, ja see insener peaks veel sündima, kes poleks võimeline leidma silda staatiliselt dünaamilisele, kui tema käsutada on küllaldane väline tõuge.

Igatahes meie metafüüsikule on kõvaks pähkliks ja kibedaks pilliks see, et liikumine peab leidma oma mõõdupuu oma vastandis, paigalseisus. See on ju kisendav vastuolu, aga härä Dühningi järgi iga vastuolu on mõttetus¹. Sellest hoolimata on fakt, et rippuv kivi esindab mehhaanilise liikumise teatavat huika, mis oma raskuse ja kauguse järgi maapinnast on täpselt mõõdetav ja on ärakasutatav mistahes ja väga mitmesugusel viisil (näiteks vahetu langemise, kaldpinnal allalibisemise, mingisuguse võlli ümberväntamise teel); ja sama kehtib ka laetud püssi kohta. Dialektilisele käsitusele ei tee see võimalus väljendada liikumist tema. vastandis, paigalseisus, mingit raskust. Nagu me nägime, on temale kogu see vastandlikkus ainult relatiivne; absoluutset paigalseisu, tingimatut tasakaalu pole olemas, Iga üksik liikumine püüab tasakaalu poole, kogu liikumine aga kõrvaldab uuesti tasakaalu. Seega paigalseis ja tasakaal, kus nad esinevad, on piiratud liikumise tulemus, ja on selge, et see liikumine on oma tulemuse kaudu mõõdetav, selles väljendatav ja temast ühel või teisel kujul uuesti esiletoodav. Aga härä Dühning ei või levida asja nii lihtsa esitusega. Hea metafüüsikuna toob ta kõigepealt liikumise ja tasakaalu vahele tegelikult olematu, haigutava kuristikku ja imestab siis, kui ta ei suuda leida ühtki silda üle selle tema enda poolt fabritseeritud kuristikku. Ta oleks võinud niisama hästi oma metafüüsilise Rosinante² selga hüpata ja järele kihutada Kanti „asjale iseeneses“, sest nimelt see viimane, ja ei midagi muud, on see, mis lõppude lõpuks peitub selle tabamatu silla taga.

Ent kuidas on lugu mehhaanilise soojuseteooriaga ja seotud ehk latentse soojusega, mis on sellele teooriale „komistuskiiviks jäänud“?

Kui üks nael jääb normaalse õhurõhumise all muudetakse soojuse mõjul külumistemperatuurist samatemperatuuriliseks veeks, siis läheb kaduma soojushulk, mis oleks küllaldane, et sama nael vett soojendada null kraadist kuni 79,4° C või 79,4 naela vett ühe kraadi võrra. Kui nüüd see nael vett soojendada keemispunktini, s. o. 100°-ni, ja siis muuta 100°-seks auruks, siis läheb kaduma, kuni viimne tilk vett on auruks

1 Saksa keelest mittetõlgitav sõnademäng: Widerspruch — vastuolu, Widersinn — mõttetus. To i m.

2 Don Quijote hobune C'ervantese romaanis „Don Quijote“. To i m.

muudetud, peaaegu seitse korda suurem soojushulk, niisugune soojushulk, mis oleks küllaldane, et tõsta ühe kraadi võrra 537,2 naela vee temperatuuri. Seda kadunud soojust nimetatakse seotuks. Kui jahutamise teel aur muuta uuesti veeks ja vesi omakorda jääks, siis see soojushulk, mis enne seda muudeti seotuks, muutub jälle vabaks, s. o. soojusena aistitavaks ja mõõdetavaks. See soojuse vabanemine aur tihene-misel ja vee külmumisel põhjustab seda, et kuni 100°-ni jahu-tatud aur muutub alles pikkamööda veeks ja et külmumis-punkti temperatuuriga veemass muutub ainult väga aegamööda jääks. Niisugused on faktid. Nüüd seisab küsimus selles: mis toimub soojusega sel ajal, kui ta on seotud olekus?

Mehhaaniline soojuseteooria, mille järgi soojus, olenevalt temperatuurist ja agregaatolekust, seisab keha ülipisikeste füüsikaliselt aktiivsete osakeste (molekulide) suuremas või vähemas võnkumises, mis teatavais tingimustes võib muutuda ükskõik milliseks teiseks liikumisvormiks, seletab asja nii, et kadunud soojus on sooritanud teatava töö, on muutunud tööks. Jää sulamisel lakkab üksikute molekulide tihe ja kindel oma-vaheline side ning muutub kokkupuutuvate osakeste lõdvaks ühenduseks; keemispunkti juures tekib vee auruks muutumi-sel säärane olek, kus üksikud molekulid ei avalda üksteisele üldse mingit märgatavat mõju ning soojuse mõjul lendavad koguni igas suunas laiali. Nii on selge, et teatava keha üksi-kud molekulid omavad gaasitaolises olekus hoopis suuremat energiat kui vedelas olekus, vedelas olekus aga jälle suure-mat kui tahkes olekus. Seotud soojus pole niisiis kadunud, vaid ta on lihtsalt muundunud ning on omandanud molekulaarse pinge vormi. Niipea kui kaob tingimus, millises üksi-kud molekulid suudavad säilitada üksteise suhtes absoluutse või relatiivse vabaduse, nimelt niipea, kui temperatuur langeb alla 100° minimumi või alla 0°, nõrgeneb see pinge ja mole-kulid tunglevad jälle üksteise poole samasuguse jõuga, nagu nad enne seda üksteisest eemaldusid; ja see jõud kaob, aga ainult selleks, et uuesti ilmuda soojusena ja pealegi täpselt samas soojuse kvantumis, mis varem oli seotud olekus. Loo-mulikult on see seletus ainult hüpotees nagu kogu mehhaani-line soojuseteooria, sest seni pole veel keegi kunagi molekuli näinud, võnkuvast molekulist rääkimata. Seepärast on ta, nagu üldse kogu see veel väga noor teooria, kindlasti täispuudusi, aga ta võib vähemalt seletada asja käigu, sattumata konflikti liikumisi hävitamatuse ja loodatusega, ja suudab isegi täpselt aru anda, kuhu jääb soojus tema muundumisel. Seega latentne ehk seotud soojus ei ole sugugi komistuski-viks mehhaanilisele soojuseteooriale. Vastupidi, see teooria

esitab protsessi kohta esmakordselt ratsionaalse seletuse, ja komistuskiviks võib paremal juhul saada ainult see, et füüsikud nimetavad teiseks molekulaarenergia vormiks muudetud soojust edasi vananenud ja kõlbmatuks muutunud väljendiga „seotud“.

Järelikult, iseendaga võrdsed olekud ja tahke, tilkvedela ja gaasitaolise agregaatoleku paigalseisvad vahekorrad representeerivad igatahes mehhaanilist tööd, kuivõrd mehhaaniline töö on soojuse mõõdupuu. Niihästi kõva maakoos kui ka ookeani vesi representeerib oma praeguses agregaatolekus päris kindlat vabanenud soojushulka, millele endastmõistetavalt vastab niisama kindel kvantum mehhaanilist jõudu. Selle gaasikera, millest tekkis maakera, üleminekul tilkvedelasse ja hiljem suuremalt jaolt tahkesse agregaatolekusse kiirgus teatud kvantum molekulaarengiat soojusena maailmaruumi. Seega seda raskust, mille üle härra Dühring nii salapärasel viisil sosistab, pole olemas; ja kuigi kosmiliste nähtuste käsitlemisel võime sattuda puudustele ja lünkadele, mis on tingitud meie tunnetusvahendite ebatäiuslikkusest, ei satu me siiski kuski teoreetiliselt ületamatuile takistustele. Sillaks staatiliselt dünaamilisele on siingi välistõuge — jahenemine või soojenemine, mida põhjustavad teised kehad, mis mõjutavad tasakaalus olevat eset. Mida kaugemale me sellesse Dühringi natuurfilosoofiasse tungime, seda võimatumaks muutuvad kõik katsed seletada liikumist liikumatusest või leida silda, mille kaudu puhtstaatiline, paigalseisev *i s e e n e s e s t* võiks muutuda dünaamiliseks, võiks hakata liikuma.

Sellega oleksime mõneks ajaks õnnelikult lahti saanud iseendaga võrdselt ürgolekust. Härra Dühring siirdub keemiale ja ilmutab meile sel puhul kolm seni tegelikusefilosoofia poolt leitud looduse jäävuse seadust, ja nimelt:

1) kogu materia üldhulk, 2) lihtsate (keemiliste) elementide hulk ja 3) mehhaanilise jõu hulk on muutmatused.

Niisiis, materia kui ka tema lihtsate koostisosade — kuivõrd ta sellistest koosneb —, aga samuti liikumise loodamatus ja hävitamatus, need äärmiselt puudulikult väljendatud vanad üldtuntud faktid, on ainsad tõeliselt positiivsed asjad, mida härra Dühring on võimeline meile pakkuma oma anorgaanilise maailma natuurfilosoofia tulemusena. Kõik need on meile juba ammu tuntud asjad. Aga mida me ei teadnud, on see, et need on „jäävuse seadused“ ja et need kui niisugused on „asjade süsteemi skemaatilised omadused“. Toimub jälle see, mida juba nägime Kanti puhul: härra Dühring võtab mingisuguse üldtuntud vana loo, kleebib sellele Dühringi etiketi ja nimetab seda: „põhimiselt omapärasteks tulemusteks

ja vaadeteks ... süsteemiloovateks mõteteks ... juurteni ulatuvaks teaduseks“.

Kuid sellepärast me ei pea kaugeltki mitte meelt heitma. Millised puudused ka oleksid kõige juurteniulatuvamal teadusel ja parimal ühiskonnakorral, üht võib härra Dühring kindlasti väita: „Universumis olemasolev kulla hulk on pidanud alati olema üks ning sama, ja nagu üldine mateeriagi pole ta ei suurendatav ega vähendatav.“ Mis me aga selle „olemasoleva kulla“ eest võime osta, seda kahjuks härra Dühring ei ütle.

VII

NATUURFILOSOOFIA. ORGAANILINE MAAILM

„Rõhu ja tõuke mehhaanikast kuni aistingute ja mõtete seoseni ulatub vaheastmete ühtne ja ainuline järgnevus.“ Säärase kinnitusega pääseb härra Dühring vajadusest midagi lähemat ütelda elu tekkimisest, kuigi mõtlejalt, kes on jälginud maailma arenemist kuni iseendaga võrdse olekuni ja kes ka teistel taevakehadel tunneb end täiesti nagu kodus, oleks võinud küll oodata, et ta ka seda asja täpselt tunneb. Muide, see kinnitus on ainult poolenisti õige, niikaua kui seda ei täiendata kord juba mainitud Hegeli mõdusuhete sõlmjoo-nega. Hoolimata igasugusest järkjärgulisusest jääb üleminek ühelt liikumisvormilt teisele alati hüppeks, otsustavaks pöördeks. Niisugune on üleminek taevakehade mehhaanikalt väiksemate masside mehhaanikale ühel üksikul taevakehal; samasugune on üleminek masside mehhaanikalt molekulide mehhaanikale, mis hõlmab liikumisi, mida me uurime niini-metatud pärisfüüsikas: soojus, valgus, elekter, magnetism; samasuguselt toimub üleminek molekulide füüsikalt aatomite füüsikale — keemiale — jällegi otsustava hüppe kaudu, ja veelgi rohkem kehtib see üleminekul tavaliselt keemiliselt toimetalt valgu kemismile, mida nimetame eluks. Elu valdkonna piirides muutuvad hüpped siis üha haruldasemaks ja märkamatumaks, — Järelikult on see jällegi Hegel, kes peab parandama härra Dühringit.

Loogilise ülemineku orgaanilisele maailmale võimaldab härra Dühringil otstarbe mõiste. See on jällegi, laenatud Hege-lilt, kes „Loogikas“ — mõisteõpetuses — teleoloogia ehk otstarbeõpetuse abil siirdub kemismilt elule. Kuhu me iganes vaatame, kõikjal satume härra Dühringi juures Hegeli „raskesti seeditavale mõttele“, mille ta häbenematult tunnistab omaks „juurteni ulatuvaks teaduseks“. Läheks liig kaugele, kui hakkaksime siin uurima, kuivõrd on õigustatud ja mõist-

lik otstarbe ja vahendi kujutluste rakendamine orgaanilise maailma sullies. Igatahes isegi säärase mõiste rakendamine, nagu seda on Hegeli „seesmine otstarve“, s. o. otstarve, mis pole loodusse sisse toodud tahtlikult toimiva kolmanda suuruse, nagu näiteks providentsi tarkuse poolt, vaid mis peitub asju enda paratamatuses, tingib filosoofiliselt puudulikult koolitatud inimestel alatihti mõttekäigu, mis mõttetult omistab loodusele teadliku ja tahtliku toimimise. Sama härra Dühring, kes teiste inimeste vähimagi „spiritistliku“ kalduvuse puhul tunneb ääretut kõlbelist pahameelt, kinnitab „veendunult, et instinktid on loodud peamiselt tolle rahulduse huvides, mis on ühenduses nende mänguga“. Ta jutustab meile, et vaene loodus „peab esemelise maailma ikka jälle uuesti korda seadma“, ja peale selle on tal veel muidki ülesandeid, „mis nõuavad looduselt suuremat subtiilsust, kui seda tavaliselt arvatakse“. Ent loodus mitte ainult teab, mispärast ta seda või teist loob, tal tuleb teha mitte ainult majateenijatöid, ta omab mitte ainult subtiilsust, mis tähendab juba üsna toredat täiuslikkust subjektiivse teadliku mõtlemise alal, vaid ta omab ka tahtet; sest seda täiendust instinktidele, et nad täidavad muuseas ka reaalseid looduslikke funktsioone, nagu toitumine, sigimine jne., „ei pea me võtma mitte otseselt, vaid ainult kaudselt soovitava“. Seega oleme välja jõudnud teadlikult mõtleva ja teadlikult toimiva looduseni, asume niisiis juba kui mitte staatiliselt dünaamilisele viival „sillal“, siis ometi panteismilt deismile viival sillal. Või ehk soovib härra Dühring kord ka ise pisut tegelda „natuurfilosoofilise pool luulega“?

Võimatu. Kõik, mida meile meie tegelikkusefilosoof teab ütelda orgaanilisest loodusest, piirdub võitlusega selle naturfilosoofilise poolluule vastu, „šarlataansuse vastu kogu selle kergemeelse pealiskaudsusega ja nii-ütelda teaduslike müstifikatsioonidega“, darvinismi „luuletsevate joonte“ vastu.

Darwinile heidetakse ette eelkõige seda, et ta kannab Malthuse rahvaslusteooria poliitilisest ökonoomiast üle loodusteadusse, et ta takerdub loomaaretaja kujutlustesse, et ta võitlusega olemasolu eest harrastab ebateaduslikku poolluulet ja et kogu darvinism, kui sellest eraldada Lamarckilt tehtud laenud, pole midagi muud kui tubli annus humaansuse vastu suunatud brutaalsust.

Darwin pöördus oma teaduslikelt reisidelt koju tagasi vaatega, et taimede ja loomade liigid pole püsivad, vaid on muutlikud. Et seda mõtet kodus edasi arendada, polnud paremat tegevusvälja kui taimede ja loomade aretamine. Ja just ses suhtes on Inglismaa klassikaline maa; teiste maade, näiteks Sak-

samaa saavutused pole kaugeltki võrreldavad sellega, mis sel alal on saavutatud Inglismaal, Seejuures suurem osa edusamudest on tehtud viimase saja aasta kestel, nii et faktide konstateerimine teeb vähe raskusi. Darwin leidis nüüd, et see aretamine on tihe ning sama liigi loomadel ja taimedel tekitanud kunstlikult suuremad erinevused kui need, mis üldiselt esinevad erinevaks peetavail liikidel. Sel viisil oli ühelt poolt teataval määral tõestatud liikide muutlikkus, teiselt poolt aga oli tõestatud, et võivad olla ühised eelkäijad organismidel, kes omavad erinevaid liigitunnuseid. Darwin uuris nüüd edasi, kas ei leidu looduses eneses põhjusi, mis ilma aretaja teadliku kavatsuseta aja jooksul pidid ei avais organismides siiski esile kutsuma sarnaseid muutusi, nagu need tekivad kunstlikul aretamisel. Ta leidis need põhjused selles disproportsioonis, mis valitseb looduse poolt loodud loodete tohtu arvu ja tõeliselt küpsus-eani jõudvate organismide vähese hulga vahel. Et aga iga loode püüab areneda, siis tekib paratamatult võitlus olemasolu eest, mis avaldub mitte üksnes otsese füüsilise võitlusena või äraõgimisenä, vaid ka võitlusena ruumi ja valguse eest, mida märkame juba isegi taimedel. Ja see on päevaselge, et selles võitluses omavad kõige rohkem väljavaateid jõuda küpsus-eani ja sigineda need indiviidid, kes omavad mingisugust, kas või õige tüllist, kuid olemasolu eest peetavas võitluses kasulikku individuaalset iseärasust. Säärasel individuaalsetel iseärasustel on niisiis tendents päranduda, ja kui nad esinevad paljudel sama liigi indiviididel, siis kuhjuva pärandumise teel juba kord võetud suunas suurenedä; kuna aga need indiviidid, kes sääraseid iseärasusi ei oma, jäävad olemasolu eest peetavas võitluses kergemini alla ja kaovad aegamööda. Säärasel viisil muutub teatav liik loomuliku selektsiooni kaudu, kõige kohanenumate eluspüsümise teel.

Selle Darwini teooria vastu väidab härra Dühring, et olemasolu eest peetava võitluse idee algupära, nagu seda Darwin ise kinnitavat, tuleb otsida majandusteadlase, rahvastusteoretiku Malthuse vaadete üldistamisest ja et selle tõttu omab see ka kõiki neid puudusi, mis on omased papimeelseile maltuslikele vaadetele ülerahvastuse küsimuses. — Aga Darwinil ei tulnud mõttessegi ütelda, et olemasolu eest peetava võitluse idee päritolu tuleks otsida Malthuselt. Ta ütleb ainult, et tema olemasolu eest peetava võitluse teooria on Malthuse teooria, rakendatuna kogu loomade ja taimede maailmale. Ja olgu Darwini märgist möödalaskmine kuitahes suur, kui ta oma naiivsuses ilma kaalumata aktsepteeris Malthuse õpetuse, näeb igäüks siiski kohe esimesest pilgust, et pole tarvis mingeid Malthuse prille, et looduses märgata võitlust olemasolu

eest vastuolu looduse poolt pillavalt loodavate loodete tohutu hulga ja üldse küpsus-eani jõuda võivate organismide vähese arvu vahel, vastuolu, mis tõepoolest suuremalt osalt lahe-
neb kohati äärmiselt julmas — võitluses olemasolu eest. Ja nagu töötasuseadus on säilitanud oma kehtivuse ka pärast seda, kui Malthuse argumendid, milledele selle rajas Ricardo, on juba ammu unustatud, niisamuti võib ka võitlus olemasolu eest looduses aset leida ilma igasuguse maltusliku interpretatsioonita. Muide, looduse organismid omavad samuti oma rahvastusseadusi, mida pole niisama hästi kui üldse mitte uuritud; nende kindlaksmääramine aga omaks liikide arenemise teooria suhtes otsustavat tähtsust. Ja kes andis ka selles suunas otsustava tõuke? Ei keegi muu, kui Darwin.

Härra Dühring hoidub ettevaatlikult seda küsimuse positiivset külge käsitlemast. Selle asemel ta tõstab ikka ja jälle esile võitluse olemasolu eest. Võitlusest olemasolu eest teadvuseta taimede ja pehmeloomuliste rohusööjate seas ei saavat endastmõistetavalt juttugi olla: „sõna täpselt kindlas tähenduses on võitlus olemasolu eest loomariigis esindatud ainult sel määral, kui võrd toitumine toimub kiskjalikkuse ja äraõgimise teel“. Surunud olemasolu eest peetava võitluse mõiste nendes kitsastesse piiridesse, võib ta vabalt valla päästa oma ääretu pahameele selle mõiste loomaliku iseloomu üle, kuigi ta ise sellele mõistele niisuguse mõtte oli andnud. Kuid see kõlbeline pahameel tabab ainult härra Dühringit ennast, kes on ju säärase piiratud mõttes võetud olemasolu eest peetava võitluse ainuke autor ja kes seepärast ka üksi on selle eest vastutav, Järelikult, see pole mitte Darwin, kes „loomade hulgast otsib igasuguste loodustoimingute seadusi ja arusaamist“ — Darwin lülitas võitluse olemasolu eest ka kogu orgaanilise looduse —, vaid härra Dühringi enda poolt meisterdatud fantastiline peletis. Nimetuse „võitlus olemasolu eest“ võime ju muide jätta meelsasti härra Dühringi kõrgesti moraalse viha objektiks. Et aga fakt ise eksisteerib isegi taimede seas, seda võib härra Dühringile tõestada iga luht, iga viljaväli, iga mets, ja küsimus ei seisa mitte nimetuses, kas peame ütleva „võitlus olemasolu eest“ või „elutingimuste puudus ja mehhaanilised toimed“, vaid selles, kuidas see fakt mõjutab liikide säilimist või muutumist. Ses suhtes püsib härra Dühring kangekaelselt iseendaga võrdses vaikumises. Järelikult, loomuliku selektsiooni suhtes jääb esialgu kõik endist viisi.

Kuid darvinism „produtseerib oma muundused ja erinevused eimillestki“. Igatahes Darwin seal, kus ta käsitleb loomuliku selektsiooni, ei puuduta neid põhjusi, mis on tingi-

nud muutusi üksikuis indiviidides, vaid käsitleb eeskätt seda, kuidas säärased individuaalsed kõrvalekaldumised muutuvad aegamisi teatud rassi, teisendi või liigi tunnusteks. Darwini jaoks ei seisa asi eeskätt niivõrd selles, et leida need põhjused — mida me seni osalt üldse ei tunne, millelele me osalt võime viidata ainult kõige üldisemalt —, kuivõrd selles, et leida ratsionaalne vorm, milles nende tagajärjed fikseeruvad, püsiva tähtsuse omandavad. Et Darwin omistas seejuures oma avastusele liialdatud mõjusfääri, tegi selle ainsaks liikide muutumise teguriks ja jättis tähele panemata korduvate individuaalsete muutuste põhjused, pidades silmas ainult vormi, milles need saavad üldisteks — see viga on tal ühine enamiku nende inimestega, kes teadust tegelikult edasi viivad. Pealegi kui Darwin oma individuaalsed muundused produtseerib eimillestki ja kasutab seejuures eranditult „aretaja tarkust“, peab aretaja järelikult samuti eimillestki produtseerima looma- ja taimevormide mitte ainult oletatavad, vaid ka tõelised muundused. Kui aga küsida, kes on andnud tõuke uurimiseks, millest siis need muundused ja erinevused tõeliselt tekivad, siis pole see keegi muu kui jällegi Darwin.

Viimasel ajal, nimelt Haeckeli tõttu, on laiendatud loomuliku selektsiooni ideed, ning hakatud liikide muutlikkust käsitleda kui kohanemise ja pärilikkuse vastastikuse mõju tulemust, kusjuures kohanemist peetakse protsessi muutvaks küljeks, pärilikkust aga alalhoidvaks küljeks. Kuid ka see ei meeldi härra Dühringile. „Tõeline kohanemine elutingimustega, nii nagu neid pakub või keelab loodus, eeldab ajesisid ja toiminguid, mis on määratud kujutlustest. Vastasel korral on kohanemine ainult näiline ja niisugusel juhul ei ületa mõju avaldav põhjuslikkus füüsikalise, keemilise ja taimefüsioloogilise madalamaid astmeid.“ Jällegi on nimetus see, mis härra Dühringile teeb meeolehärmi. Aga nimetagu ta seda protsessi kuidas tahes, küsimus seisab siin selles, kas säärased, protsessid kutsuvad esile muutusi organismide liikides või ei kutsu? Ja härra Dühring ei anna jällegi mingit vastust.

„Kui taim oma kasvus valib tee, millel ta saab kõige rohkem valgust, siis pole selline ärrituse toime midagi muud kui füüsikaliste jõudude ja keemiliste agensite kombinatsioon, ja kui siin tahetakse rääkida kohanemisest mitte metafoorses, vaid otseses mõttes, siis peab see mõistetesse tooma spiritistliku segaduse.“ Nii range teiste vastu on toosama mees, kes ise ometi teab täpselt, kelle tahtel loodus teeb seda või teist, ja kes räägib looduse subtiilsusest ning isegi tema tahtest! Spiritistlik segadus, tõepoolest, — aga kelle juures, kas Haeckelil või härra Dühringil?

Ja mitte ainult spiritistlik, vaid ka loogiline segadus. Me nägime, et härra Dühring kinnitab kõigest väest, et otstarbe mõiste on kehtiv ka looduses: „Vahendi ja otstarbe suhe ei eelda sugugi teadlikku kavatsust.“ Aga mis peaks küll olema kohanemine ilma teadliku kavatsuseta, ilma kujutluste vahendusega — mille vastu ta nii võitleb —, kui mitte just säärane ebateadlik otstarbekohane tegevus?

Järelikult, kui rohkonn ja lehti sööv putukas omavad rohelist, kõrveloomad liivkollast ja polaarmaaloomad peamiselt lumivalget värvust, siis on nad selle omaks võtnud kindlasti mitte kavatsetult või lähtudes mingisuguseist kujutlustest; vastupidi, värvused on seletatavad üksnes füüsikalistest jõududest ja keemilistest agensitest. Ja siiski ei saa salata, et need loomad säärase värvuste tõttu on otstarbekalt k o h a n e n u d selle keskkonnaga, milles nad elavad, ja nimelt niivõrd, et nad selle tõttu muutuvad oma vaenlastele hoopis vähem nähtavaks. Samuti on elundid, millega teatavad taimed püüavad kinni ja õgivad neile laskunud putukaid, sääraseks tegevuseks kohanenud, ja koguni otstarbekalt kohanenud. Kui nüüd härra Dühring nõuab, et kohanemine peab toimuma kujutluste mõjul, siis ütleb ta ainult teiste sõnadega, et ka otstarbekohane tegevus peab toimuma kujutluste vahendusel, peab olema teadlik, kavatsuslik. Sellega me oleme jällegi jõudnud, nagu see on tavaline tegelikkusefilosoofias, otstarbekohaselt toimiva looja, jumala juurde. „Kunagi nimetati säärast seletust deismiks ega arvatud temast palju (ütleb härra Dühring); nüüd aga näib, et ka selles suhtes on arenemine tagurpidi läinud.“

Kohanemiselt siirdume pärilikkusele. Härra Dühringi järgi asub darvinism ka siin täiesti vääral teel. Kogu orgaaniline maailm, väitvat Darwin, põlvneb ühest ürgolendist, on nii-ütelda Üheainsa olendi järelpõlv. Darwini jaoks ei olevat üldse olemas ühise põlvnemismomendiga mitteseotud samaliigiliste loodusolendite iseseisvaid paralleelridu ja seepärast on ta kohe ummikus oma minevikku pööratud vaadetega seal, kus tal katkeb sigimise või muu paljunemise niit.

Väide, et Darwin tuletavat kõik tänapäeva organismid ü h e s t a i n s a s t ürgolendist, on, viisakalt üteldes, härra Dühringi „enda vaba loominguga ja kujutlusvõime saadus“. Darwin ütleb selgesti oma raamatu „Origin of Species“¹ kuuenta trüki eelviimasel leheküljel, et ta peab „kõiki olen-deid mitte erilisteks loometeks, vaid otsejoones m õ n e d e v ä h e s t e o l e n d i t e järeltulijaiks“. Ja Haeckel läheb

1 „Liikide tekkimine“. Toim.

veel tunduvalt kaugemale ning eeldab „taimeriigi jaoks täiesti iseseisvat sugupuud ja loomariigi jaoks teist samasugust“ ning mõlemate vahel „teatud hulka iseseisvaid protistide sugupuud, milledest igäüks on arenenud kahest eelmisest täiesti iseseisvalt omaenda arhigoonsest¹ moneeride vormist“ („Schöpfungsgeschichte“², lk. 397), Säärase ürgolendi on härra Dühring leiutanud ainult selleks, et teda ürgjuudi Aadamaga kõrvuti seadmise teel võimalikult diskrediteerida; seejuures aga juhtub temale, s. o. härra Dühringde, niisugune äpardus, et talle on jäänud teadmata, kuidas Smithi Assüüria-avastuste tõttu see ürgjuut osutus ürgsemiidiks; et kogu piibli loomis- ja veeuputuslugu pole midagi muud kui peatükk vanaaja paganlike religioossete saagade tsüklist, mis oli juutidel ühine babüloomlaste, kaldealaste ja assüürlastega.

Igatahes, see on raske, kuid ümberlökkamatu etteheide Darwinile, et ta kohe on ummikus, kui katkeb põlvnemisniit. Kahjuks väärib seda etteheidet kogu meie loodusteadus. Kus tal katkeb põlvnemisniit, seal on ta „ummikus“. Ta pole seni veel jõudnud niikaugele, et luua orgaanilisi olendeid ilma põlvnemiseta; ta ei suuda keemilistest elementidest valmistada isegi mitte lihtsat protoplasmat või teisi valkaineid. Järelikult, elu tekkimise kohta võib loodusteadus seni kindlalt ainult seda väita, et see pidi toimuma keemilisel teel. Aga võib-olla tegelikkusefilosoofia on siin võimeline abi pakkuma, sest tema käsutada on loodusolendite, keda ei seo ühine põlvnemismoment, iseseisvad paralleelread. Kuidas võisid küll sääraseid olendid tekkida? Kas isetärgamise teel? Kuid seni pole isegi julgeimad isetärgamise esindajad julgenud väita, et sel teel oleks võinud tekkida muud kui ainult bakterid, seene-eod ja teised väga algelised organismid, mitte aga putukad, kalad, linnud või imetajad. Kui aga sääraseid samaliigilisi loodusolendeid — endastmõistetavalt orgaanilisi olendeid, sest siin on ainuüksi nendest jutt — ei ühenda põlvnemine, siis tuleb eeldada, et nemad või iga nende esivanem on „põlvnemisniidi katkemise kohal“ maailma tekkinud omaette loomisakti tõttu. Järelikult, jällegi oleme välja jõudnud looja ja selle juurde, mida nimetatakse deismiks.

Edasi peab härra Dühring Darwini suureks pealiskaudsuseks seda, et see „teeb eriomaduste sugulise kompositsiooni lihtsa akti nende eriomaduste tekkimise põhiprintsiibiks“. See on jälle meie juurteni ulatuva filosoofi vaba loominguga ja kujutlusvõime saadus. Vastupidi, Darwin ütleb kindlasti, et väljendus „loomulik selektsioon“ sisaldab ainult muutuste säili-

1— isetärganud. Toim.

2 „Loomislugu“. Toim.

mist, mitte aga nende tekkimist (lk. 63). Sellist uut mõtete vassimist, mida Darwin pole kunagi väljendanud, kasutatakse selleks, et viia meid järgmise Dühringi sügavamõttelisuseni: „Kui sigimise seesmisest skematismis oleks korda läinud leida mingisugune iseseisva muutumise printsiip, siis oleks säärane mõte olnud täiesti ratsionaalne; sest on ju täiesti loomulik mõte, et ühendada üheks tervikuks üldgeneesi printsiip sugulise paljunemise printsiibiga ja käsitada niinimetatud isetärkamist kõrgemalt seisukohalt mitte kui reproduktsiooni absoluutset vastandit, vaid kui produktsiooni.“ Ja mees, kes võis kirjutada säärast jaburdust, ei häbene Hegelile ette heita tema „žargooni“!

Kuid küllalt sellest tüütavast ja vastuolulisest irisemisest ja norimisest, mis väljendab ainult härra Dühringi pahameelt selle kolossaalse tõusu üle, mille eest loodusteadus on tänu võlgu Darwini teoorialt saadud tõukele. Ei Darwin ega tema pooldajad looduseuurijate seas ei mõtle kuidagi vähendada Lamarcki suuri teeneid, sest just Darwin ja tema pooldajad olid esimesed, kes tõstsid tema jälle ausse. Aga me ei tohi unustada, et Lamarcki päevil ei olnud teadusel veel kaugeltki küllaldaselt materjali selleks, et liikide tekkimise küsimusele oleks võidud teisiti vastata kui ainult antitsipeerivalt, nii-ütelda prohvetlikult. Peale tohutu materjali, mis tollest ajast peale on kuhjunud kirjeldava ja anatoomilise botaanika ja zooloogia alalt, on pärast Lamarcki tekkinud kaks täiesti uut teadust, mis omavad siin otsustavat tähtsust: taimeidude ja loomaloodete arenemise uurimine (embrüoloogia) ja maapinna mitmesuguseis kihtides säilinud orgaaniliste jäänuste uurimine (paleontoloogia). On nimelt olemas omapärane kooskõla orgaaniliste loodete järkjärgulise küpsedeks organismideks arenemise ja maakera ajaloos üksteise järel esilekerkivate taimede ja loomade järjestikkuse vahel. Ning just see kooskõla ongi, mis on andnud evolutsiooniteooriale kindlaima aluse. Evolutsiooniteooria ise aga on veel väga noor ja seepärast pole kahtlust, et edasine uurimine tunduvalt modifitseerib praegusi, nende hulgas ka rangelt darvinistlikke kujutlusi liikide arenemise protsessist.

Mida positiivset võib aga ütelda meile orgaanilise elu arenemisest tegelikkusefilosoofia?

„Liikide muutlikkus on vastuvõetav hüpotees.“ Kuid selle kõrval kehtivad ka „ühise põlvnemismomendiga mitteseotud samaliigiliste loodusolendite iseseisvad paralleelread“. Selle põhjal peaks arvama, et mittesamaliigilised loodusolendid, s. o. muutuvad liigid, põlvnevad üksteisest, aga samaliigilised mitte. Kuid ka see pole täiesti nii, sest ka muutuvate liikide puhul „on põlvnemise vahendusel toimuv side, vastupidi, ainult

looduse täiesti sekundaarne akt“. Järelikult, ikkagi põlvnemine, kuigi „teisejärguline“. Olgem rõõmsad sellegi üle, et põlvnemine pärast seda, kui härra Dühring tema kohta on nii palju halba ja tumedat ütelnud, lõpuks siiski tagaukse kaudu uuesti sisse laetakse. Samuti on lugu loomuliku selektsiooniga, sest pärast kõike kõlbelist pahameelt olemasolu eest peetava võitluse suhtes, mille vahendusel ju loomulik selektsioon teostubki, öeldakse ootamatult: „Orgaaniliste kujundite loomuse sügavamat põhjust tuleb seega otsida elutingimustest ja kosmilistest vahekordadest, kuna aga Darwini poolt rõhutatav loomulik selektsioon võib tulla arvesse alles teises järjekorras,“ Järelikult ikkagi loomulik selektsioon, kuigi — teisejärguline; järelikult koos loomuliku selektsiooniga ka võitlus olemasolu eest ning ühtlasi ka papimeelne maltuslik üle-rahvastus! See on kõik, muus osas härra Dühring juhatab meid Lamarcki juurde.

Lõpuks ta hoiatab meid sõnade — metamorfoos ja arenemine kuritarvitamise eest. Metamorfoos olevat ebaselge mõiste ja arenemise mõiste olevat ainult sel määral lubatav, kuivõrd arenemisseadused on tegelikult tõestatavad. Mõlemate asemel peaksime ütleva „kompositsioon“, ja siis olevat kõik korras. Jällegi vana lugu: asjad jäävad, nagu nad olid, ja härra Dühring on täiesti rahul, kui me ainult muudame nimetused. Kui räägime kanapoja arenemisesl munast, siis tekitame segadust, sest arenemisseadusi suudame tõestada ainult puudulikult. Räägime aga tema „kompositsioonist“, siis on kõik selge. Seega me ei ütle enam: „see laps areneb suu- repäraselt“, vaid: „laps komponeerub oivaliselt“, ning me peaksime härra Dühringit õnnitlema, et ta seisab väärikalt „Nibelungenringi“ looja kõrval mitte ainult Öilsas enesehindamises, vaid ka tuleviku komponisti osas.

VIII

NATUURFILOSOOFIA. ORGAANILINE MAAILM

(lõpp)

„Kaalutagu, . . . , millised positiivsed teadmised on vajalikud meie natuurfilosoofilisele osale, et ta oleks varustatud kõigi teaduslike eeldustega. Tema aluseks on kõigepealt kõik mateemaatika olulised saavutused ja siis eksaktse teadmuse peaseisukohad mehhaanika, füüsika ja keemia alalt kui ka üldse loodus- teaduslikud tulemused füsioloogiast, zooloogiast ning selle- taolistelt uurimisaladelt.“

Nii veendunult ja otsustavalt räägib härra Dühring härra Dühringi matemaatilisest ja loodusteaduslikust eruditsioonist. Kuid ei selle kõhetu natuurfilosoofilise osa enda, veel vähem aga selle veelgi kehvemate tulemuste järgi pole märgata, et nende taga peituks juurteni ulatuv positiivne teadmine. Iga tahes selleks, et koostada füüsika ja keemia kohta käivaid Dühringi oraaklijutte, pole tarvis füüsikast rohkem teada kui ainult võrrandit, mis väljendab soojuse mehhaanilist ekvivalenti, ja keemiast üksnes seda, et kõik kehad jagunevad elementideks ja elementide ühenditeks. Kes aga peale selle, nagu härra Dühring lk. 131, võib rääkida „graviteeruvaist aatomeist“, tõestab sellega ainult seda, et talle on täiesti „tume“ aatomite ja molekulide erinevus. Teatavasti seletatakse aatomitega mitte gravitatsiooni või mõnd muud mehhaanilist või füüsikalist liikumist, vaid ainult keemilist toimet. Ja kui lugeda orgaanilise looduse kohta käivat peatükki, siis tühjast, vasturääkivast, otsustavas punktis oraakellikult mõttetust sõnadetegemisest ja lõpptulemuste absoluutsest tühisusest jääb paratamatult juba ette mulje, et härra Dühring räägib siin asjust, milledest ta teab hämmastavalt vähe. See mulje muutub veendumuseks, kui jõutakse härra Dühringi ettepanekuni, et edaspidi orgaaniliste olendite õpetuses (bioloogias) tuleks arenemise asemel ütelda — kompositsioon. Kes on võimeline esinema säärase ettepanekuga, see tõestab, et tal pole vähimatki aimu orgaaniliste kehade kujunemisest.

Kõik orgaanilised kehad, välja arvatud madalaimad, koosnevad rakkudest, väikestest, ainult tugeval suurendamisel nähtavaist valgutombukestest rakutuumaga sisemuses. Tavaliselt rakk kujundab ka välise kesta, ja niisugusel korral on ta sisu enam-vähem vedel. Kõige alamad rakk-kehad koosnevad ühest rakust; tohutu enamik orgaanilisi olendeid on aga hulkraksed, paljude rakkude seoslikud kompleksid, milledes rakud madalamate organismide puhul on alles ühesugused, kõrgemal organismidel aga omandavad üha enam erinevaid vorme, rühmitusi ja funktsioone. Inimese kehas näiteks luud, lihased, närvid, kõõlused, ligamendid, kõhred ja nahk, — lühidalt kõik koed kas koosnevad või on vähemalt tekkinud rakkudest. Kuid kõigile orgaanilistele rakk moodustistele, amööbist, mis on lihtne, enamalt jaolt kestata valgutombuke rakutuumaga sisemuses, kuni inimeseni ja kõige vähemast üherakulise veetaimest *Desmoclaciaea*'st kuni kõige arenenuma taimeni, — kõigile neile on ühine see viis, kuidas rakud paljunevad: pooldumisega. Rakutuum soondub kõigepealt keskel, ja säärase soondumine, mis eraldab tuuma mõlemad pooled, muutub üha tugevamaks, lõpuks nad eralduvad ning moodus-

tavad kaks rakutuuma. Samasugune protsess toimub ka rakus eneses; mõlemad tuumad muutuvad rakkaine kogunemise keskpunktiks, kusjuures ühe tuuma ümber kogunevat rakkainet teise tuuma ümber koguneva rakkainega siduv aineriba muutub järjest õhemaks, kuni lõpuks mõlemad pooled eralduvad ning jätkavad elu iseseisvate rakkudena. Raku säärase korduva pooldumise teel areneb pärast viljastamist loomamuna idupõiest järk-järgult täiesti valmis loom, ja samuti toimub täiskasvanud loomas kulunud kudede uuenedamine. Nimetada säärast protsessi kompositsiooniks ja sama protsessi arenemiseks nimetamist — „puhtaks fantaasiaks“ — suudab küll kindlasti ainult see, kes — kui raske ka oleks seda tänapäeval oletada — niisugusest protsessist mitte midagi ei tea; siin toimub ju ainult arenemine ja seda selle sõna kõige otsesemas tähenduses, komponeerimist aga pole siin mitte mingisugust!

Sellest, mida härra Dühring mõtleb üldiselt elu all, räägime üht-teist veel allpool. Eriti aga mõtleb ta elu all järgmist: „Ka anorgaaniline maailm on isetoimuvate liikumiste süsteem; kuid alles sealt peale võib kitsamas ja rangemas mõttes rääkida elust, kus algab tõeline liigendus ja kus ainete tsirkulatsioon hakkab toimuma eriliste kanalite kaudu ühest sisepunktist vastavalt vähemale moodustisele ülekantavale iduskeemile.“

Kui isegi jätta tähele panemata selle lause abitu ja segane grammatiline ehitus, on see lause kitsamas ja rangemas tähenduses mõttetuse „isetoimuvate liikumiste süsteem“ (mis asjad need ka oleksid). Kui elu algab alles sealt, kust algab tõeline liigendus, siis peaksime kogu Haeckeli protistidemaailma, ja võib-olla veelgi enam, tunnustama surnuks, olenevalt sellest, kuidas käsitatakse liigenduse mõistet. Kui elu algab alles sealt, kus see liigendus on ülekantav vähema iduskeemi kaudu, siis vähemalt kõik algelised organismid kuni üherakulisteneni välja, viimased kaasa arvatud, on elutud. Kui eriliste kanalite kaudu toimuv ainete tsirkulatsioon on elu tunnuseks, siis peame elusolendite reast maha kustutama peale ülalmainitute veel kogu Coelenterata kõrgema klassi, heal juhul välja arvatud meduusid, järelikult kõik polüübid ja muud taimloomad. Kui aga ühest sisepunktist eriliste kanalite kaudu toimuvat ainete tsirkulatsiooni pidada elu oluliseks tunnuseks, siis peame elutuiks tunnustama kõik need loomad, kel pole südant või on mitu südant. Siia kuuluvad peale eespoolmainitute veel kõik ussid, meritähed ja keriloomad (Annuloida ja Annulosa, Huxley klassifikatsiooni järgi), osa koorikloomi (vähjad) ja lõpuks isegi üks selgrooline — süstikkala (Amphioxus). Nendele lisaks kõik taimed.

uritades iseloomustada elu kitsamas ja rangemas mõttes, esitab härra Dühring neli täiesti üksteisele vasturääkivat elu tunnust, milledest üks mõistab igavesse surma mitte ainult kogu taimerriigi, vaid ka ligikaudu poole loomariiki. Tõepoolest, mitte keegi ei või ütelda, et härra Dühring on meid petnud, kui ta meile töötas „põhimiselt omapäraseid tulemusi ja vaateid“!

Ühes teises kohas ta ütleb: „Ka looduses madalaimast kuni kõrgeima organisatsioonini on aluseks lihtne tüüp“ ning seda tüüpi „võime märgata oma üldolemuses täiesti ja tervenisti juba kõige ebatäiuslikuma taime kõige tähtsusetumais liigutusis“. Säärane väide on jällegi „täiesti ja tervenisti“ mõttetud. Lihtsaim tüüp, mis esineb kogu orgaanilises looduses, on rakk, ja rakk on igatahes ka kõrgeimate organisatsioonide aluseks. Seevastu aga leidub madalaimate organismide seas terve hulk niisuguseid, mis seisavad rakkudest tublisti madalamal, nagu protamööb, lihtne valgutombuke, ilma igasuguse diferentseerumiseta, terve rida muid moneere ja kõik mõik-rohevetikad (Siphoneae). Kõrgemate organismidega seob kõiki neid ainult see, et nende olulisemaks koostusosaks on valk ja et nad seega täidavad valgu funktsioone, s. o. elavad ja surevad.

Edasi jutustab meile härra Dühring: „Füsioloogiliselt on aisting seotud teatava, olgugi veel päris lihtsa närviaparaadi olemasoluga. Seepärast on kõigile loomevormidele iseloomulikuks tunnuseks aisting, s. o. oma olekute subjektiivselt teadlik tajumisvõime. Terav piir taime ja looma vahel asetseb seal, kus toimub hüpe aistingule. Seda piiri ei suuda hävitada üldtuntud üleminekuvormid, vaid vastupidi, see piir muutub koguni sääraste väliselt lahendamata või mittel ahendatavate vormide tõttu loogiliseks paratamatuseks.“ Ja edasi: „Seevastu aga taimedel puudub täielikult ja jäädavalt vähimgi jälg aistingu või isegi vastava dispositsiooni olemasolust.“

Esiteks, Hegel ütleb „Naturphilosophie“¹, § 351, lisamärkus, et „aisting on looma differentia specifica, s. o. absoluutne iseloomustav tunnus“. Järelikult, jällegi Hegeli „raskesti seeditav mõte“, mis härra Dühringi poolt lihtsa annekteerimisega tõstetakse viimseinstantsilise lõpliku tõe aadlisesusse.

Teiseks kuuleme siin esmakordselt üleminekuvormidest, taimede ja loomade vahelistest väliselt lahendamata või mittelahendatavaist vormidest (milline puterdus!). Et säärased vahepealsed vormid eksisteerivad, et on organisme, millede kohta rne nii lihtsalt ei saa ütelda, kas nad on taimed või loomad, et me järelikult üldse ei suuda tõmmata teravat piiri

1 „Loodusefilosoofia“, T o i m

taimede ja loomade vahel, — see asjaolu tekitabki härra Dühringil loogilise vajaduse kindlaks määrata eristav tunnus, mille kohta ta ühe hingetõmbega ütleb, et see ei pea paika! Kuid meil pole mingit vajadust taimede ja loomade kahtlasele vala eal ale siirduda; kas tundlikel taimedel, mis vähimalgi puudutamisel tõmbavad kokku oma lehed või sulevad oma õied, kas putukaid sööjatel taimedel ei ole vähimatki jälge aistingust või vastavast dispositsioonist? Seda ei või väita ilma „ebateadusliku poolluuleta“ isegi mitte härra Dühring.

Kolmandaks, see on jällegi härra Dühringi vaba loomingu ja kujutlusvõime saadus, kui ta väidab, et aisting olevat füsioloogiliselt seotud teatava, olgugi veel päris lihtsa närviaparaadi olemasoluga. Mitte ainult kõik algloomad, vaid isegi mitte taimloomad, vähemalt oma suuremas enamikus, ei ilmuta vähimatki jälge närviaparaadist. Viimane hakkab esinema tavaliselt alles alates ussidest, ja härra Dühring on esimene, kes väidab, et neil eespoolmainitud loomadest pole mingit aistingut, sest neil pole närve. Aisting pole paratamatult seotud närvidega, küll aga teatavate, seni lähemalt määramata valkkehadega.

Muide, härra Dühringi bioloogilisi teadmisi iseloomustab küllaldaselt küsimus, mida ta ei kokku esitamast Darwinile: „Kas loom on tõesti arenenud taimest?“ Nõnda võib küsida ainult see, kel pole vähimatki aimu ei loomadest ega taimedest.

Elust üldiselt teab meile härra Dühring ütelda ainult järgmist: „Ainetevahetus, mis toimub plastiliselt kujuneva skematiseerimise vahendusel (mis imeasi see peaks küll olema?), jääb alati tõelist eluprotsessi eristavaks tunnuseks.“

See on kõik, mis me kuuleme elu kohta, kusjuures me „plastiliselt kujuneva, skematiseerimise“ puhul pealegi vajume põlvini puhtaima Dühringi žargooni mõttetusse puterdusse. Järelikult, kui me tahame teada, mis on elu, siis peame küll ise sellesse küsimusesse põhjalikumalt süvenema.

Et orgaaniline ainetevahetus on elu kõige üldisem ja kõige iseloomulik nähtus, seda on loendamatuil kordadel ütelnud juba kolmekümne aasta kestel füsioloogiaga tegelevad keemikud ja keemiaga tegelevad füsioloogid, ja härra Dühring on selle tõe lihtsalt tõlkinud oma elegantsesse ja selgesse keelde. Kuid defineerida elu orgaanilise ainetevahetusena tähendab defineerida, elu kui — elu; sest orgaaniline ainetevahetus või ainetevahetus „plastiliselt kujuneva skematiseerimise vahendusel“ on just niisugune väljendus, mida tuleb omakorda seletada elu abil, seletada orgaanilise ja anorgaanilise, s. o.

elusa ja elutu erinevusega. Selle seletusega ei pääse me niisiis sammugi edasi.

Ainetevahetus kui niisugune esineb ka ilma eluta. On terve rida keemilisi protsesse, mis toorainete küllaldase juurdevoolu korral loovad endale alati uuesti tekkimiseks vajalikud tingimused, ja seejuures nii, et protsessi kandjaks on siin teatav keha. Nii on lugu väävelhappe valmistamisega väävli põletamise kaudu. Seejuures tekib vääveldioksüüd, SO_2 , ja kui juurde juhtida veeauru ning salpeeterhapet, siis vääveldioksüüd seob vesinikku ja hapnikku ning muutub väävelhappeks, H_2SO_4 -ks. Seejuures salpeeterhape annab osa hapnikku ära ja muutub lämmastikoksiidiks; see lämmastikoksiid aga hangib õhust otsekohe uut hapnikku ja muutub kõrgemaiks lämmastikoksiidideks, kuid ainult selleks, et see hapnik viivitamatult uuesti üle anda vääveldioksüüdile ja et uuesti läbi teha sama protsessi, nii et teoreetiliselt peaks jätkuma lõpmatu väikesest salpeeterhappe hulgast selleks, et muuta vääveldioksiidi, hapnikku ja vett piiramatul hulgal väävelhappeks. — Edasi, ainetevahetus toimub ka vedelike nõrgumisel läbi elutute orgaaniliste ja isegi läbi anorgaaniliste membraanide, samuti ka Traube kunstlikes rakkudes. Ka siin selgub jällegi, et ainetevahetusega ei pääse me sammugi edasi, sest see iseloomulik ainetevahetus, mis peab seletama elu, vajab omakorda seletust elu abil. Järelikult peame otsima teist seletust.

Elu on valkkehade eksisteerimise viis ja see eksisteerimise viis seisab oma olemuselt nende kehade keemiliste koostisosade alatises en da uuendamises.

Valkkeha käsitatakse siin moodsa keemia tähenduses, mis selle nimetusega hõlmab kõiki kehi, mis on oma koosseisult analoogilised tavalisele valgule ja mida nimetatakse ka proteiinkehadeks. Nimetus on kohmakas, sest tavaline valk kõigi temale sugulaslike ainete seas etendab kõige elutumat, passiivsemat osa, kuna ta munarebu kõrval on arenevale lootele paljalt toiteaineks. Niikaua aga, kuni valkkeha keemilisest koosseisust nii vähe teatakse, on see nimetus ikkagi parim, sest see on kõigist teistest üldisem.

Kõikjal, kus kohtame elu, näeme, et see on ühenduses teatava valkkehaga, ja kõikjal, kus me puutume kokku valkkehaga, mis ei ole lagunemisprotsessis, me leiame eranditult ka eluavaldusi. Elavas kehas on kahtlemata vajalik ka muude keemiliste ühendite olemasolu, et esile kutsuda niisuguste eluavalduste erilist diferentseerumist, kuid elule tema kõige lihtsamal vormil pole nad nõutavad, või olgu siis ainult niivõrd, kuivõrd neid kasutatakse toiduks ja muudetakse valguks.

Madalaimad elusolendid, keda me tunneme, pole nimelt midagi muud kui lihtsad valgutombukesed ning nende juures ilmnevad juba kõik olulisemad eluavaldused.

Agas milles seisavad need kõikjal, kõigil elusolenditel ühtlaselt esinevad eluavaldused? Kõigepealt selles, et valkkeha oma keskkonnast võtab endasse muid sobivaid aineid, assimileerib need, kuna aga keha teised, vanemad osad lagunevad ja eritatakse välja. Teised, mitteelavad kehad muutuvad, lagunevad või kombineeruvad samuti loomuliku protsessi käigus; kuid seejuures nad lakkavad olemast seda, mis nad olid. Murenenud kalju pole enam kalju; oksüdeeruv metall muutub roosteks. Mis aga elutuul kehadel on hävinemise põhjuseks, see on valgu puhul eksistentsi, põhitingimuseks. Sellest hetkest alates, millal valkkehas lakkab see koostisosade pidev muutumine, see toitumise ja eritamise lakkamatu vaheldus, sellest hetkest alates lakkab valkkeha ise olemast, ta laguneb, s. o. sureb. Elu, valkkeha eksisteerimise viis, seisab niisiis eeskätt selles, et valkkeha igal hetkel on tema ise ning ühtlasi teine; ja kõik see toimub mitte mingisuguse protsessi mõjul, millele ta allub väljastpoolt, nagu see võib aset leida ka elutute kehade puhul. Vastupidi, elu, toitumise ja eritamise kaudu toimuv ainetevahetus on iseteostuv protsess, mis on inherentne, sünnipärane tema kandjale — valgule, protsess, milleta ei saa olla elu. Sellest aga järeldub, et kui keemial peaks kunagi õnnestuma kunstlikult valmistada valku, siis see valk peaks ilmutama eluavaldusi, olgu need ka kõige nõrgemad. Muidugi on küsitav, kas keemia suudab samal ajal selle valgu jaoks avastada ka õige toidu.

Toitumise ja eritamise teel toimuvast ainetevahetusest, mis moodustab valgu olulisema funktsiooni, ja valgule omastest plastilisusest tulenevad edasi kõik muud kõige lihtsamad elufaktorid: ärritatavus, mis peitub juba valgu ja tema toidu vastastikusel toimes; kokkutõmbuvusvõime, mis avaldub juba õige madalas astmes toidu vastuvõtmisel; kasvamisvõime, mis madalaimas astmes hõlmab pooldumise teel paljunemist; sise liikumine, ilma milleta pole võimalik ei toidu vastuvõtmine ega assimileerimine.

Loomulikult on meie elu definitsioon väga puudulik, sest ta on kaugel sellest, et hõlmata kõiki elunähtusi, kuna ta on sunnitud piirduma kõige üldisemate ja lihtsamatega. Teaduse seisukohalt omavad kõik definitsioonid ainult tülilist väärtust. Et tööpoolest põhjalikult teada saada, mis on elu, peaksime jälgima kõiki tema avaldusvorme, kõige madalamast kõige kõrgemani. Kuid harilikuks kasutamiseks on sellised definitsioonid siiski väga mugavad ja mõnikord on ilma

nendeta raske läbi saada; kahju nad ka ei saa tuua, kuni ei unustata nende vältimatuid puudusi.

Aga pöördume tagasi härra Dühringi juurde. Kui tal käsi maise bioloogia vallas käib mõnevõrra halvasti, siis ta teab, kuidas end lohutada, ta põgeneb oma tähistaeva.

„Mitte ainult aistiva elundi eriline ehitus, vaid juba kogu objektiivne maailm on nõnda loodud, et tekitada lõbu ja valu. Sel alusel eeldame, et lõbu ja valu vastandlikkus, ning seejuures täpselt samal meile tuntud kujul, on universaalne ja peab olema esindatud universumi erinevates maailmades sisuliselt, samasuguste tundmuste kaudu . . . Ent säärane koosõla tähendab küllaltki palju; sest ta on võti aistingute universumi mõistmiseks ... Seega subjektiivne kosmiline maailm pole meile objektiivselt maailmast mitte palju võõram. Mõlema riigi konstitutsiooni tuleb käsitada samatüübilisena ja sellega on meile antud sääraseks teadvuseõpetuseks alged, mis omavad suuremat kui ainult maapealset tähtsust.“

Mis tähendavad paar jämedat vääratust maises loodusteaduses sellele, kes kannab taskus võtit aistingute universumi mõistmiseks? Allons donc!¹

IX

MORAAL JA ÕIGUS. IGAVESED TÕED

Me hoidume esitamast näiteid sellest labasuse ja oraakellikkuse segapudrust, lühidalt — lihtsast lobast, mida härra Dühring pakub oma lugejaile nautimiseks terve viiekümne lehekülje ulatuses, kusjuures ta esitab seda juurteni ulatava teadusena teadvuse elementidest. Tsiteerime ainult järgmist: „Kes on võimeline mõtlema ainult keele abil, see pole veel üldse kogenud, mida tähendab abstraktne ja ehtne mõtlemine.“ Selle järgi loomad on abstraktseimad ning ehtsaimad mõtlejad, sest nende mõtlemist ei tumesta kunagi keele pealetükkiv vahelesegamine. Igatahes Dühringi mõtetest ja neid väljendavast keelest nähtub, kuivõrd vähe on need mõtted kohandatud ükskõik missugusele keelele ning kuivõrd vähe sobib säärastele mõtetele saksa keel.

Lõpuks võime kergendustundega asuda neljanda osa juurde, mis meile peale laialivalguva sõnademulina pakub vähemalt siin-seal midagi arusaadavat morali ja õiguse kohta. Seekord juba kohe alguses tehakse meile ettepanek sooritada

¹ Mõteltge ometi! Toim.

reis teistele taevakehadele: moraalil elemendid peavad „esinema . . . kooskõlalisel viisil kõigil mitteinimlikel olendeil, kellele aktiivsel intellektil tuleb tegelda instinktiivsete eluavalduste teadliku korrastamisega . . . Kuid meie huvi sääraste järelduste vastu jääb siiski küllaltki väheseks . . . Aga meie silmaringile avaldab siiski head tegevalt avardava mõju mõte, kui me kujutleme, et teistel taevakehadel nii individuaalne kui ka ühiskondlik elu peab lähtuma skeemist, mis . . . ei suuda kõrvaldada mõistusepärast toimiva olendi üldist põhikonstitutsiooni ega sellest mööda minna“.

Kui siin erandlikul viisil Dühringi tõdede kehtivust ka kõigi võimalike maailmade suhtes rõhutatakse vastava peatüki lõpu asemel selle alguses, siis on selleks oma küllaldane põhjus. Kui Dühringi moraalil- ja õiglusekujutluste kehtivus on kõigepealt kindlaks määratud kõigi maailmade suhtes, siis seda kergem on nende kehtivust headtegevalt laiendada kõigile aegadele. Siin on jällegi tegemist mitte millegi vähe- maha kui viimseinstantsilise lõpliku tööga. Moraalsel maailmal on, „nii nagu üldise teadmuse maailmal, . . . oma jäävad printsiibid ja lihtsad elemendid“; moraalsed printsiibid seisavad „ajaloost ja ka rahvaste iseloomude tänapäeva erinevus- test kõrgemal. . . üksikud tõed, milledest arenemiskäigus kujuneb täielikum kõlbeline teadvus ja nii-ütelda südame- tunnistus, võivad, kui võrd nad on tunnetatud oma viimsete alusteni, pretendeerida samasugusele kehtivusele ja mõjupiir- konnale nagu matemaatika tuletised ja rakendused. E h t s a d t õ e d o n ü l d s e m u u t u m a t u d . . . nii et üldse on rumal- us kujutleda tunnetuse õigsust olenevaks ajast ja reaalsest muutustest“. Seepärast range teadmuse kindlus ja tavalise tunnetuse küllaldasus ei luba meid minna niikaugemale, et me vaimselt normaalses olekus kahtleksime teadmusprintsilpide absoluutses kehtivuses. „Juba püsiv kahtlus ise on haiglane nõrkuseseisund ega ole midagi muud kui m e t s i k u s e g a - d u s e avaldus, mis mõnikord süstemaatilises teadvuses oma tühisusest püüab luua teatava näiliselt kindla seisukoha. Kõlbelistes asjades toetub üldiste printsiipide eitamine kom- mete ja kõlbeliste printsiipide geograafilisele ja ajaloolisele mitmekesisusele, ja kui koos säärase eitamisega tunnustada kõlbeliselt halva ja kurja vältimatut paratamatust, siis usub ta alles tõeliselt kooskõlaliste kõlbeliste ajede tõsisest tähtsusest ja tegelikust mõjukusest kõrgemal seisvat. See õ ò n e s t a v s k e p s i s, mis pöörduv mitte mingisuguste üksikute vää- r- õpetuste vastu, vaid inimliku võime enda vastu olla teadlikult kõlbeline, viib lõpuks välja tõelisele eimiskile, tegelikult koguni millelegi, mis on hullem lihtsast nihilismist... Ta hel-

litab lootust, et troonilt tõugatud kõlbeliste kujutluste sega-ses kaoses ta võib kerge vaevaga valitseda ja avada kõik väravad printsiibitule meelevallale. Ent ta eksib rängasti, sest jätkub lihtsast viitest intellekti vältimatule saatusele, mis talle langeb osaks eksimustes ja tões, et juba selle ainsa analoogia põhjal selgusele jõuda, et loomulik eksivus ei tarvitse võimatuks teha õige teostamist.“

Me oleme seni rahulikult talunud kõiki neid härra Dühringi ülespuhutud fraase viimseinstantsilistest lõplikest tõdedest, mõtlemise suveräänsusest, tunnetuse absoluutsest usaldatavusest jne., sest asi oli siiski lahendatav alles selles punktis, milleni me praegu oleme jõudnud. Seni jätkus uurimisest, mil määral tegelikkusefilosoofia üksikud väited omavad „suveräänsust kehtivust“ ja „absoluutset õigust tõe“. Siinkohal aga jõuame küsimusele: kas võib inimliku tunnetuse produktidel üldse, ja kui võib, siis millistel võib olla suveräänsust kehtivust ja absoluutset Õigust (Anspruch) tõe? Kui ma ütlen: inimliku tunnetuse, siis ei ütle ma seda mitte mingisuguse solvava tagamõttega teiste taevakehade elanike vastu, keda mul pole au tunda, vaid üksnes seepärast, et ka loomad tunnetavad, kuigi mitte suveräänselt. Koer tunnetab oma isandas oma jumalat, kusjuures see isand võib olla suurim kaabakas.

Kas inimlik mõtlemine on suveräänne? Enne kui me vastame „jah“ või „ei“, peame kõigepealt uurima, mis on inimlik mõtlemine. Kas see on mõne üksiku inimese mõtlemine? Ei. Kuid see eksisteerib ainult paljude miljardite endiste, praeguste ja tulevaste inimeste individuaalse mõtlemisena. Järelikult, kui ma ütlen, et see kõigi nende inimeste, kaasa arvatud ka tulevased, minu kujutluses kokkuvõetud mõtlemine on suveräänne, s. t. on võimeline tunnetama olemasolevat maailma ainult sel määral, kui kaua elab inimkond ja kuivõrd säärasele tunnetusele pole seatud piire tunnetuselundite ja tunnetusobjektide poolt, siis sellega ma väljendan midagi võrdlemisi banaalset ja pealegi midagi võrdlemisi viljatut. Sest esitatud seisukoha kõige väärtuslikumaks tulemuseks võib pidada seda, et ta teeb meid äärmiselt umbusklikuks oma praeguse tunnetuse vastu, sest tõenäoliselt me asume alles päris inimkonna ajaloo alguses, ja sugupõlved, kellele tuleb meid korrigeerida, on küll, nagu võib arvata, hoopis arvukamad kui need, kellede tunnetusi — sageli ilmse alahindamisega — me praegu oleme valmis korrigeerima.

Härra Dühring ise peab seda paratamatuseks, et teadvus, järelikult ka mõtlemine ja tunnetamine, võivad, avalduda ainult üksikute olendite reas. Iga säärase indiviidi mõtlemist me võime pidada suveräänseks ainult sel määral, kuivõrd me ei

tunne ühtki võimu, mis oleks võimeline talle vägivallaga ter-
ves ja ärkvel olekus mingisugust mõtet peale sundima. Mis
aga puutub iga individuaalse mõtlemisega saavutatud unne-
tuste suveräänsesse kehtivusse, siis kõik me teame, et sellest
ei saa olla juttugi ja et kogu seniste kogemuste põhjal nad
ilma erandita sisaldavad alati hoopis rohkem parandamist
vajavat kui parandamist mittevajavat, s. o. õiget.

Teiste sõnadega: mõtlemise suveräänsus teostub äärmiselt
mittesuveräänselt mõtlevate inimeste reas; tunnetus, millel
absoluutne õigus tõele, teostub relatiivsete eksimuste reas; ei
see ega teine ole täielikult teostatav teisiti kui inimkonna lõp-
matult kestvas elus.

Meil on siin tegemist jällegi sama vastuoluga, millega me
puutusime kokku juba eespool, vastuoluga inimliku mõtle-
mise iseloomu, mida kujutleme paratamatult absoluutsena, ja
tema teostumise vabel üksikuis inimestes, kes mõtlevad ainult
piiratud. See vastuolu on lahendatav ainult lõpmatus progres-
sis, sellises inimsugupõlvede järgnevuses, mis meile on
vähemalt praktiliselt lõpmatu. Selles mõttes on inimlik
mõtlemine niihästi suveräänne kui ka mittesuveräänne, ja
tema tunnetamisvõime on niihästi piiramatu kui ka piiratud.
Suveräänne ja piiramatu oma loomult, kutsumuselt, või-
maluselt, ajalooliselt lõppeesmärgilt; mittesuveräänne ja piira-
tud üksikteostumiselt, ühel või teisel ajal antud tegelikkuselt.

Täpselt samuti on lugu igaveste tõdedega. Kui inimkond
jõuaks kunagi niikaugale, et ta opereeriks ainuüksi iga-
veste tõdedega, mõtlemistulemustega, mis omavad suverään-
set kehtivust ja absoluutset õigust tõele, siis ta oleks jõudnud
punktini, kus intellektuaalse maailma lõpmatus osutuks ammu-
tatuks nii tegelikkuses kui ka võimalikkuses ning sellega teos-
tus ka loendatud lõpmatu hulga kurikuulus ime.

Aga on ju ometi tõdesid, mis on nii kindlad, et igasugune
nendes kahtlemine näib olevat võrdne hullumeelsusega? Et
kaks korda kaks on neli, et kolmnurga kolm nurka võrduvad
kahe täisnurgaga, et Pariis asetseb Prantsusmaal, et inimene
ilma toiduta sureb nälga jne.? Järelikult, on siiski igavesi
tõdesid, viimseinstantsilisi lõplikke tõdesid?

Igatahes. Me võime kogu tunnetuse ala ammutuntud viisil
kolme suurde ossa jagada. Esimene hõlmab kõik teadused,
mis tegelevad elutu loodusega ja mida on enam-vähem. võima-
lik matemaatilisel käsitleda: matemaatika, astronoomia, meh-
haanika, füüsika, keemia. Kui kellelegi pakub lõbu täiesti
.lihtsate asjade puhul kasutada suuri sõnu, siis võib ütelda, et
nimetatud teaduste t e a t a v a d tulemused on igavesed tõed,
viimseinstantsilised lõplikud tõed; sellepärast nimetataksegi

neid teadusi e k s a k t s e i k s . Aga kaugeltki mitte kõik tulemused. Muutlike suuruste sissetoomisega ja nende muutlikkuse laiendamisega lõpmatu väikesele ja lõpmatu suurele on tavaliselt nii komberange matemaatika sooritanud pattulangemise: ta on maitsnud tunnetuse õuna, mis avas talle Lee hiiglaslikele edusammudele, aga ka eksimustele. Kõige matemaatilise absoluutse kehtivuse ja ümberlökkamatu tõestatud neitsilik seisund oli igaveseks möödunud; saabus lahkavumuste ajastu, ja me oleme jõudnud niikaugemale, et enamik inimesi diferentseerib ja integreerib mitte seepärast, et nad teavad, mis nad teevad, vaid lihtsalt usust, et tulemused on seni olnud alati õiged. Astronoomia ja mehhaanikaga on olukord veelgi halvem, ja füüsikas ja keemias liigutakse keset hüpoteese otsekui keset mesilasperel. Teisiti ei võiks see ollagi. Füüsikas on meil tegemist molekulide liikumisega, keemias — molekulide kujunemisega aatomeist, ja kui valguslainete interferents pole muinasjutt, siis pole meil absoluutselt mingit väljavaadet, et me kunagi neid huvitavaid asju võiksime näha oma silmaga. Viimseinstantsilised lõplikud tõed muutuvad siin aja jooksul märkimisväärselt haruldaseks.

Veelgi halvem on lugu geoloogias, mis oma loomult tegeleb peamiselt sääraсте protsessidega, millede juures pole olnud mitte ainult meie, vaid üldse mitte ükski inimene. Viimseinstantsiliste lõplike tõdede leidmine nõuab siin seepärast väga suurt vaeva ja tulemused on äärmiselt kasinad.

Teaduste teise klassi moodustavad need teadused, mis käsitlevad elavate organismide uurimist. Sel alal esineb nii rohkesti vastastikuseid suhteid ja põhjuslikke seoseid, et mitte ainult iga lahendatud küsimus tekitab terve hulga uusi küsimusi, vaid ka iga üksikküsimus on enamasti lahendatav üksnes osade kaupa, terve rea sageli aastasadu nõudvate uurimuste kaudu; seejuures aga uuritavate seoste süstematiseerimise vajadus sunnib kogu aeg viimsemstantsilisi lõplikke tõdesid ümbritsema hüpoteeside lopsaka rägastikuga. Milline pikk rida vaheastmeid Galenosest Malpighini oli tarvis selleks, et õigesti kindlaks määrata nii lihtne asi, nagu seda on vereringe imetajail! Kui vähe me teame vereliblede tekkimisest ja kui palju vahelülisid meil puudub veel tänapäevalgi, et näiteks teatava haiguse nähtusid ratsionaalselt seostada nende põhjustega! Seejuures kerkib õige sageli esile sääraseid avastusi, nagu seda on raku avastamine, mis meid sunnivad kõiki seni kindlakstehtud viimsemstantsilisi lõplikke tõdesid bioloogia alal täielikult revideerimisele võtma ja terveid virnu sääraseid, tõdesid jäädavalt kõrvale heitma. Järelikult, kes siin tahab püstitada tõesti ehtsaid, muutumatuid tõdesid, see peab lep-

pima sääraste labasustega, nagu: kõik inimesed peavad surema, kõigil emaseil imetajail on piimanäärmed jne. Ta ei või isegi ütelda, et kõrgemad loomad seedivad mao ja soolekanaliga, aga mitte peaga, sest et peas tsentraliseeritud närvidetegevus on seedimiseks paratamatult vajalik.

Veelgi halvem on aga lugu igaveste tõdedega teaduste kolmandas rühmas, ajaloolistes teadustes, mis uurivad inimeste elutingimusi, ühiskondlikke suhteid, õigus- ja riigivorme nende ideaalse pealisehitusega filosoofia, religiooni, kunsti jne. näol nende ajaloolises järgnevuses ja tänapäeva seisundis. Orgaanilises looduses me tegeleme vähemalt protsesside reaga, mis, kui võrd tuleb arvesse meie vahetu vaatlus, väga laias ulatuses korduvad võrdlemisi reeglipäraselt. Organismide liigid on Aristotelese ajast veel üldiselt jäänud peajoontes samaks. Seevastu ühiskonna ajaloos, niipea kui me läheme kaugemale inimkonna ürgolekust, niinimetatud kiviajast, on olukordade kordumine erandlik nähtus, mitte reegel; ja kus säärased kordumised esinevad, seal ei toimu nad kunagi täpselt ühtedes ning samades tingimustes. Säärane on näiteks ürgkogukondliku maaomandi esinemine kõigil kultuurrahvastel ning hiljem selle lagunemise vorm. Seega inimkonna ajaloo alal on meie teadus veelgi mahajäänud kui bioloogia alal. Veel enamgi: kui mõnikord erandlikul viisil suudetaksegi tunnetada, teatava ajajärgu ühiskondlike ja poliitiliste eksistentsivormide seost, siis toimub see tavaliselt alles momendil, kui need vormid on end juba poolenisti üle elanud, kui nad kalduvad juba langusele. Järelikult tunnetus on siin olemuselt relatiivne, sest ta piirdub teatavate, ainult antud ajal ja antud rahvaste juures esinevate, oma loomult mööduvate ühiskonna- ja riigivormide seoste ja tagajärgede seletamisega. Seega, kes siin jahti peab viimseinstantsilistele lõplikele tõdedele, ehtsaile, üldse mitte muutuvaile tõdedele, selle saak ei saa olla suur, ta peab leppima kõige halvemat sorti labasuste ja kulunud kõnekäändudega, näiteks, et inimesed üldiselt ei saa elada ilma tööta, et neid seni on enamalt jaolt jagatud valitsevaiks ja valitsetavaiks, et Napoleon suri 5. mail 1821 jne.

Kuid märkimisväärne on, et just sel alal puutume kõige sagedamini kokku nõndanimetatud igaveste tõdedega, viimseinstantsiliste lõplike tõdedega jne. Et kaks korda kaks on neli, et lindude] on nokk või muud selletaolist kuulutab igaveseks tõeks ainult see, kes liigub ringi kavatsusega järeldada igaveste tõdede olemasolust üldse, et ka inimkonna ajaloo alal esineb igavesi tõdesid, igavene moraal, igavene õiglus jne., mis pretendeerivad samasugusele kehtivusele ja mõjupiirkonnale nagu matemaatika tuletised ja rakendused. Ja siis võime

olla kindlad, et seesama inimestesõber kuulutab meile esimesel soodsal võimalusel, et kõik igaveste tõdede endised fabritseerijad on olnud suuremal või vähemal määral eeslid ja šarlatanid, on olnud kõik eksimuste kütüsis, on teinud vigu; nende eksimuste ja nende vigade olemasolu aga on igati loomulik ning tõestab tõe ja õiguse olemasolu ainult t e m a l ; tema, praegu ilmunud prohvet on see, kelle käes on täiesti valmilt viimseinstantsiline lõplik tõde, igavene moraal, igavene õiglus. Seda kõike on juhtunud juba sadu ja tuhandeid kordi, nii et peab ainult imestama, et leidub veel küllalt kergeusklikke inimesi, kes on valmis seda uskuma mitte ainult teistest, ei, vaid isegi enesest. Kuid sellestki hoolimata näeme siin jällegi üht säärast prohvetit, kes kõige tavalisemal viisil ülimoraalselt vihastub, kui teised inimesed eitavad, et leidub säärast üksikisikut, kes oleks võimeline pakkuma viimseinstantsilist lõplikku tõde. Niisugune eitus, isegi paljas kahtlus on nõrkuseavaldus, metsik segadus, tühisus, õõnestav skepsis, hüllem kui lihtne nihilism, segane kaos või kuidas kõiki neid „armastusväärusi“ nimetatakse. Kõigi prohvetite kombel ei uurita ega otsustata siin teaduslik-kriitiliselt, vaid müristatakse lihtsalt moraalse pahameele välku.

Eespool oleksime võinud veel mainida teadusi, mis uurivad inimliku mõtlemise seadusi, s. o. loogikat ja dialektikat. Kuid ka siin pole asi igaveste tõdedega parem. Dialektika kui niisuguse kuulutab härra Dühring puhtaks mõttetuseks, ja need paljud raamatud, mis loogika kohta on kirjutatud või veel kirjutatakse, tõestavad küllaldaselt, et ka seal leidub viimseinstantsilisi lõplikke tõdesid vähem, kui mõned seda arvavad.

Muide, meil ei tarvitse sellepärast sugugi kokkuda, et tunnetusaste, millel me praegu asume, on niisama vähe lõplik nagu kõik eelnenud. Ta hõlmab juba tohutut faktide materjali ja nõuab väga suurt spetsialiseerumist õpinguis igäühelt, kes mingisugusel alal tahab kodus olla. Kes aga rakendab ehtsa, muutumatu, viimseinstantsilise lõpliku tõe mõõdupuud tunnetustele, mis asjade loomuse tõttu kas peavad jääma relatiivseks paljude sugupõlvete kestel ja mida järk-järgult täiendatakse, või mis, nagu kosmogoonias, geoloogias, inimkonna ajaloos, jäävad alati lünklikuks ja ebatäielikuks juba ajaloolise materjali puudulikkuse tõttu, — see tõestab sellega ainult oma ignorantsust ja mitteamisust ja seda isegi siis, kui ei pretendeeri ta isiklikule eksimatusele nii, nagu see on tõeliseks tagapõhjaks käesoleval juhtumil. Tõde ja eksimus, nagu kõik polaarseis vastandlikkustes liikuvad loogilised kategooriad, omavad absoluutset kehtivust ainult äärmiselt piiratud alal; meie oleme seda juba näinud, ja seda oleks ka härra

Dühring teadnud, kui ta oleks pisutki tuttav dialektika esimeste algetega, mis käsitlevad just kõigi polaarsete vastandlikkuste küündimatust. Niipea kui hakkame rakendama tõe ja eksimuse vastandlikkust väljaspool seda ülaltähendatud kitsast ala, muutub see vastandlikkus relatiivseks ja seega täpsele teaduslikule väljendusviisile kõlbmatuks. Kui me aga püüame seda vastandlikkust rakendada väljaspool seda ülalmainitud kitsast ala absoluutselt kehtivana, siis saame juba täieliku fiasko osaliseks: vastandlikkuse mõlemad poolused muutuvad kumbki oma vastandiks, s. o. tõe muutub eksimuseks ja eksimus tõesks. Kasutame näitena tuntud Boyle'i seadust, mille järgi samaksjääva temperatuuri puhul gaasi ruumala on pöördvõrdeline temale avaldatava rõhuga, Regnault leidis, et see seadus ei kehti teatavate juhtumite kohta. Kui ta oleks olnud „tegelikkusefilosoof“, siis ta oleks olnud kohustatud väitma: Boyle'i seadus on muutlik, järelikult see pole mingi ehtne tõde, seega üldse mitte mingi tõde, seega — eksimus. Sellega aga Regnault' eksimus oleks olnud suurem kui see, mis sisaldus Boyle'i seaduses; tema tõe iva oleks kadunud eksimuse liivahunnikusse; seega oleks ta oma algselt õige tulemuse muutnud eksimuseks, mille kõrval Boyle'i seadus kogu oma eksimusenatukesega oleks tundunud tõena. Regnault aga kui teadusemees ei lubanud enesele säärast lapsikust, vaid uuris edasi ning leidis, et Boyle'i seadus üldse on õige ainult ligikaudselt ja kaotab oma kehtivuse eriti gaaside puhul, mis rõhu mõjul on muudetavad tilkvedelaks, ja nimelt alates sellest hetkest, millal rõhk läheneb punktile, kus gaas muutub vedelaks, Seega Boyle'i seadus osutus õigeks ainult teatavais piirides. Aga kas see seadus on neis piirides absoluutselt, lõplikult õige? Ükski füüsik ei hakkaks seda väitma. Ta ütleks, et see seadus kehtib teatavais rõhu- ja temperatuuripiirides ja teatavate gaaside suhtes; ja isegi keset neid kitsaid piire ta ei peaks võimatuks tulevaste uurimuste mõjul veelgi kitsamate piiride või seaduse formulatsiooni muutmise vajadust.¹ Järelikult, nii on lugu viimseinstantsiliste lõplike

1 Sellest ajast, kui ma seda kirjutasin, on minu sõnad nähtavasti juba kinnitust leidnud. Uuemad, Mendelejevi ja Bogusky poolt täpsemata aparaatidega korraldatud uurimused näitavad kõigi ehtsate gaaside kohta muutuvat suhet rõhu ja ruumala vahel; vesiniku paisumiskoeffitsient on olnud kõigi seni rakendatud rõhumiste puhul positiivne (ruumala vähenes rõhu suurenemisest aeglasemalt); atmosfäärilisel õhul ja teistel uuritud gaasidel leidis igatihe jaoks rõhu nullpunkt, nii et vähema rõhu korral oli mainitud koeffitsient positiivne, suurema korral negatiivne. Seega seni ikka veel praktiliselt kasutatav Boyle'i seadus vajab täiendamist terve rea spetsiaalseaduste kaudu, (Nüüd — 1885. a. — teame ka, et pole üldse mitte mingeid „ehtsaid“ gaase. Kõik nad on redutseeritud tilkvedelasse olekusse.) [Engelsi märkus.]

tõdedega näiteks füüsikas. Seepärast tõeliselt teaduslikud tööd väldivad järjekindlalt sääraseid dogmaatilis-moraalseid väljendusi nagu eksimus ja tõde, seevastu aga me kohtame neid kõikjal teostes, nagu seda on tegelikkusefilosoofia, kus tühi sõnadetegemine püüab ennast peale suruda suveräänse mõtlemise suveräänseima tulemusena.

Kuid, küsib võib-olla mõni naiivne lugeja, kus on siis härra Dühring lausa väljendanud, et tema tegelikkusefilosoofia sisu on lõplik tõde, ja pealegi viimseinstantsiline? Kus? Noh näiteks oma süsteemile kirjutatud ditürambis (lk. 13); selle süsteemi me esitasime osaliselt II peatükis. Või kui ta ülalsti-teeritud lauses ütleb; moraalsed tõed, kuivõrd nad on tunnetatud nende viimsete alusteni, võivad pretendeerida samasugusele kehtivusele nagu matemaatika tuletised. Ja kas härra Dühring ei väida, et ta oma tõeliselt kriitilisest seisukohast lähtudes ja oma juurteni tungiva uurimusega on jõudnud säärase viimsete alusteni, põhiskeemideni, järelikult, on andnud moraalsetele tõdedele viimseinstantsiliste lõplike tõdede iseloomu? Või kui härra Dühring seda pretensiooni ei esita ei enda ega oma aja suhtes, kui ta ainult tahab ütelda, et kunagi uduses tulevikus saadakse kindlaks määrata viimseinstantsilised lõplikud tõed, kui ta järelikult tahab ütelda ligikaudu, aga ainult segasemalt sedasama, mis „õõnestav skepsis“ ning „metsik segadus“, — siis, tõepoolest, milleks see lärm ja mida siis härra Dühring õieti tahab?

Kui me juba tõe ja eksimusega pole jõudnud kuigi kaugele, siis veelgi vähem jõuame edasi hea ja kurjaga. See vastandlikkus liigub eranditult moraalsel, seega inimkonna ajaloo juurde kuuluval alal, ja siin leidub viimseinstantsilisi lõplikke tõdesid just kõige vähem. Eri rahvail ja eri ajajärkudel on kujutlused heast ja kurjast niivõrd muutunud, et nad räägivad üksteisele sageli lausa vastu. — Aga keegi võib meile vastu väita ja ütelda, et hea pole siiski mitte kuri ja kuri mitte hea; kui hea ja kuri heidetakse ühte patta, siis kaob igasugune kõlb-lus ja igaüks võib teha, mis tahab. — Nii arvab ka härra Dühring, kui kõrvale heita kogu tema oraakellikkus. Aga nii lihtsalt ei lahene asi siiski mitte. Kui see oleks nii lihtne, siis poleks hea ja kurja üle mingit vaidlust, ja igaüks teaks, mis on hea ja mis on kuri. Kuidas aga on olukord praegu? Millist moraali meile tänapäeval jutlustatakse? Kõigepealt kristlik-feodaalset, varemaist usklikest aegadest päritud moraali, mis omakorda jaguneb peamiselt katoliiklikuks ja protestantlikuks moraaliks, kusjuures ei puudu jälle alaliigid alates jesu-üitlik-katoliiklikust ja ortodokslik-protestantlikust kuni lõtv-valgustusliku moraalini. Nende kõrval figureerib tänapäeva

kodanlik moraal ja selle kõrval jälje proletaarne tulevikumoraal, nii et ainuüksi Euroopa eesrindlikes maades minevik, olevik ja tulevik pakuvad kolm suurt rühma samaaegselt ja kõrvuti kehtivaid moraaliteooriaid. Milline neist on õige? Absoluutse lõplikkuse mõttes — mitte ükski. Ent kindlasti omab see moraal kõige enam elemente, mis talle töötavad pikka iga, milline olevikus astub välja kehtiva korra kukutamise eest, kaitseb tulevikku, järelikult — proletaarne moraal.

Kuna me aga näeme, et kaasaegse ühiskonna igal kolmel klassil — feodaalaristokraatial, kodanlusel ja proletariaadil — on igaühel oma eriline moraal, siis sellest me võime ainult järeldada, et inimesed kas teadlikult või ebateadlikult ammutavad oma kõlbelised vaated lõppude lõpuks praktilistest suhetest, millel põhineb nende klassiseisund, — nimelt majanduslikest suhetest, milledest toimub tootmine ja vahetus.

Aga eespoolmainitud kolmel moraaliteoorial on siiski kõigil midagi ühist — ehk vähemalt see on osake jäädavalt kindlast moraalist? — Need moraaliteooriad esindavad sama ajaloolise arenemise kolme eri astet, järelikult omavad ühist ajaloolist pinda ja juba seepärast paratamatult ka palju ühist. Veel rohkem. Samadele või ligikaudu samadele majandusliku arenemise astmeile peavad paratamatult vastama ka enam-vähem samad moraaliteooriad. Sellest hetkest alates, kus tekkis liikuvate asjade eraomandus, pidi kujunema kõigis ühiskondades, kus see eraomandus oli kehtiv, paratamatult ka ühine kõlbluskäsk: sina ei pea varastama. Kas aga selle tõttu see käsk muutub igaveseks moraalikäsuks? Sugugi mitte, ühiskonnas, kus motiivid varastamiseks on kõrvaldatud, kus järelikult aja jooksul võivad varastada äärmisel juhtumil ainult vaimuhaiged, millise naeru alla satuks küll seal too moraali jutlustaja, kes mõtleks pidulikult proklameerida igavese tõena: sina ei pea varastama!

Seepärast me tõrjume tagasi iga katse meile peale suruda ükskõik millist moraalidogmaatikat kui igavest, lõplikku, tulevikus muutumatut kõlblusseadust sel ettekäändel, et ka moraalisel maailmal olevat oma jäävad printsüübid, mis seisavad ajaloost ja rahvuserinevustest kõrgemal. Vastupidi, me väidame, et kogu senine moraaliteooria on lõppkokkuvõttes ühiskonna antud majandusliku seisundi tulemus. Ja kuna ühiskond seni on arenenud klassivastuoludes, siis ka moraal on olnud alati klassimoraali ta on kas õigustanud valitseva klassi ülevõimu ja huve, või ta on väljendanud, niipea kui rõhutatud klass muutus küllalt tugevaks, rõhutatud klassi viha selle ülevõimu vastu ja esindanud rõhutate tulevikuhuve. Et seejuures üldiselt nii moraalil kui ka kõigis inimliku tunnetuse teistes harudes on

toimunud progress, selles pole kahtlust. Kuid klassimoraali piiridest pole me siiski veel välja jõudnud. Tõeline inimlik moraal, mis on kõrgemal klassivastuoludest ja kõigist neile toetuvast mälestusist, saab võimalikuks alles ühiskonna niisugusel arenemisastmel, kus klassivastuolu pole mitte ainult ületatud, vaid ka praktilises elus unustatud. Ja nüüd mõõdetagu ainult härra Dühringi iseteadvust, kes, asudes keset vana klassiühiskonda, pretendeerib sotsiaalse revolutsiooni eelõhtul peale suruda tulevasele, klassideta ühiskonnale igavese, ajast ja reaalseist muutustest sõltumatu moraali! Nii on lugu, kui isegi eeldada, et härra Dühring saab kas või üldjoontes aru selle tulevase ühiskonna struktuurist, — mis meile on seni veel tundmata.

Lõpuks veel üks „põhimiselt omapärane“, aga seetõttu mitte vähem „kuni juurteni tungiv“ avastus. Kurja tekkimise küsimuses „see fakt, et k a s s i t ü ü p temale omase valskusega esineb loomade hulgas, seisab oma tähtsusest samal astmel nagu see, et samasugune iseloomuvorm esineb ka inimeses ... Seega kuri pole midagi salapärast, kui just mitte ei soovita ka k a s s i või üldse röövloomade eksistentsis haista midagi müstilist.“ Kuri on siis — kass. Seega kuradil pole sarvi ega hobusekapju, vaid küüned ja rohelised silmad. Ning Goethe on teinud andestamatu vea, kui ta Mephistophelese tõi lavale musta koerana, aga mitte musta kassina. Kuri on siis kass! Vaat see on tõepoolest moraal, ja mitte ainult kõigile maailmadele, vaid ka — kassile!¹

X

MORAAL JA ÕIGUS. VÕRDSUS

Me oleme juba korduvalt tutvunud härra Dühringi meetodiga, See meetod seisab selles, et iga tunnetusobjektide rühm lahutada näiliselt lihtsaimaiks elementideks, nende elementide suhtes rakendada samuti lihtsaid, näiliselt endastmõistetavaid aksioome ja opereerida niiviisi saavutatud tulemustega edasi. Ka iga küsimus ühiskondliku elu alalt „tuleb aksiomaatilisel üksikute lihtsate põhivormide najal lahendada nii, nagu oleks siin tegemist lihtsate ... matemaatika põhivormidega“. Ja nii peab matemaatilise meetodi rakendamine ajaloo, moraali ja õiguse alal ka siin tagama saavutatud tulemuste matemaatilise

¹ Mittetõlgitav sõnademäng: väljendus „für die Katze“ tähendab täiesti kõlbatut asja ja ühtlasi ka asjatult raisatud tööd. T o i m .

usaldatavuse, peab neile andma ehtsate muutumatute tõdede iseloomu.

See on ainult vana armastatud ideoloogilise, muide ka aprioristlikuks nimetatud meetodi teine vorm, mis tunnetab eseme omadusi mitte esemest enesest, vaid püüab neid loogiliselt tuletada eseme mõistest. Kõigepealt moodustatakse esemest eseme mõiste; siis pööratakse kõik pea peale ja mõõdetakse eset tema peegelduse, tema mõiste põhjal. Seega mitte mõiste ei pea end seadma eseme järgi, vaid ese mõiste järgi. Härra Dühringil asendavad mõistet lihtsaimad elemendid, lõplikud abstraktsioonid, milledeni ta suudab välja jõuda, mis aga asja sugugi ei muuda; need lihtsaimad elemendid on parimal juhutamil puhtloogilist laadi. Tegelikusefilosoofia osutub järelikult ka siin puhtaks ideoloogiaks, tegelikkuse tuletuseks mitte tegelikkusest enesest, vaid kujutlusest.

Kui nüüd säärane ideoloog konstrueerib moraali ja õiguse teda ümbritsevate inimeste tegelike ühiskondlike suhete asemel „ühiskonna“ mõistest või selle „ühiskonna“ niinimetatud lihtsaimaist elementidest, siis milline materjal on tal kasutada niisuguseks ehituseks? Ilmselt kahesugune: esiteks reaalse sisu napid jäägid, mis veel teataval määral võivad sisalduda neis aluseks võetud abstraktsioonides, ja teiseks sisu, mille meie ideoloog toob sisse oma teadvusest. Ja mis leiab ta oma teadvuses? Enamalt jaolt moraalseid ja õiguslikke vaateid, mis kas positiivselt või negatiivselt, toetavalt või tõrjuvalt väljendavad enam või vähem vastavalt neid ühiskondlikke ja poliitilisi suhteid, milledes ta elab; ja siis, võib-olla, ka kujutlusi, mis on laenatud vastavast kirjandusest; ja lõpuks ehk veel isiklike veidraid tujusid. Meie ideoloog võib käänelda ja väänelda, kuidas tahab, ajalooline reaalsus, mille ta viskas uksest välja, tuleb aknast uuesti sisse. Ja arvates, et ta loob kõigile maailmadele ja aegadele kõlblus- ja õiguseõpetuse, esitab ta tegelikult moonutatud, — sest see on oma tõelisest pinnast lahti kistud —, ja otsekui nõguspeeglis pea peale pööratud kujutuse oma aja konservatiivsetest või revolutsiooni-elistest vooludest.

Seega härra Dühring lahutab ühiskonna tema lihtsaimaiks elementideks ja leiab seejuures, et lihtsaim ühiskond koosneb vähemalt k a h e s t inimesest. Nende kahe inimesega opereeritakse nüüd aksiomaatiliselt. Ja nii jõutakse sundimatult moraalsele põhiaksioomile: „Kaks inimlikku tahet kui niisugused on omavahel t ä i e s t i v ö r d s e d, ja üks ei või teiselt tegelikult mitte midagi nõuda.“ Sellega on „iseloomustatud moraalse õigluse põhivorm“, samuti aga ka juriidilise õigluse, sest „printipiaalsete õigusemõistete arenemiseks

vajame ainult täiesti lihtsat ja elementaarset kahe inimese suhet“.

Et kaks inimest või kaks inimlikku tahet kui niisugused on omavahel täiesti võrdsed, see pole mingi aksioom, vaid koguni suur liialdus. Kaks inimest võivad kõigepealt isegi kui niisugused olla oma soolt ebavõrdsed, ja see lihtne fakt viib meid kohe asjaolule, et ühiskonna lihtsaimaiks elementideks — kui me ainult hetkeks peatume sel lapsikusel — on mitte kaks meest, vaid mees ja naine, kes rajavad perekonna, selle kõige lihtsama ja algelisema ühiskondliku seose vormi tootmise otstarbeks. Ent see ei sobi kuidagi härra Dühringile. Sest esiteks tuleb mõlemad ühiskonnarajajad võimalikult täiesti võrdsustada ja teiseks isegi härra Dühring ei saaks sellega toime, et ürgperekonnast konstrueerida mehe ja naise moraalne ja õiguslik võrdsus. Järelikult, üks kahest: kas Dühringi ühiskonna-molekul, mille paljunemisest peab kujunema kogu ühiskond, on mõistetud algusest peale hukkumisele, sest kaks meest omavahel ei loo kunagi last, või me peame neid mõlemaid kujutlema perekonnapeadena. Ja niisugusel juhtumil on kogu lihtne põhiskeem pöördunud oma vastandiks: inimeste võrdsuse asemel ta tõestab parimal juhtumil ainult perekonnapeade võrdsust, ja et seejuures naisi ignoreeritakse, siis tõestab see skeem peale selle ka naiste alluvust.

Me peame siin lugejale esitama ebameeldiva teate, et nüüdsest peale ta ei saa neist mõlemast kurikuulsast mehest tükil ajal lahti. Nad etendavad ühiskondlike suhete alal samasugust osa nagu seni teiste taevakehade elanikud, kelledest me oleme loodetavasti juba lahti saanud. Niipea, kui tuleb lahendada mõni küsimus poliitilise ökonomia, poliitika jne. alalt, marsivad mõlemad mehed kohe kohale ja lahendavad asja silmapilk „aksiomaatilisel“t. Missugune oivaline, loov, süsteemi kujundav avastus, mida esitab meie tegelikkuse-filosoof! kahjuks ainult, kui me tahame tõele au anda, pole neid kahte meest mitte tema avastanud. Nad on omased kogu XVIII sajandile. Nad esinevad juba 1754. a. Rousseau traktaadis ebavõrdsusest, kus nad, olgu öeldud möödaminnes, tõestavad aksiomaatilisel just vastupidist Dühringi väidetele. Siis etendavad nad peaosa majandusteadlastel — Adam Smithist kuni Ricardoni; ainult siin on nad vähemalt selles suhtes ebavõrdsed, et kumbki neist tegeleb erineval alal — nad on enamasti jahimees ja kalur — ning vahetavad vastastikku oma saadusi. Pealegi kogu XVIII sajandil neid kasutatakse peamiselt ainult selgitava näitena, ja härra Dühringi originaalsus seisab ainult selles, et ta selle näitliku meetodi teeb igasuguse ühiskonnateaduse põhimeetodiks ja kõigi ajalooliste ühiskondlike

vormide mõõdupuuks. Igatahes „asjade ja inimeste ranget teaduslikku käsitust“ ei saa tõesti endale kergemaks teha.

Kuid põhiaksioomi moodustamiseks, et kaks inimest ja nende tahted on omavahel täiesti võrdsed ning et kumbki neist ei saa teist käsutada, pole kaugeltki kõlvulised ükskõik millised kaks meest. Need kaks inimest peavad olema niisugused, kes on niivõrd vabad igasugusest tegelikkusest, kõigist maa peal esinevaist rahvuslikest, majanduslikest, poliitilistest ja usundilistest suhetest, kõigist sugupoolte ja isiklikest iseärasustest, et nii ühest kui teisest ei jää midagi muud kui paljas mõiste „inimene Y ja niisugusel korral on nad muidugi „täiesti võrdsed“. Nad on niisiis kaks täielikku viirastust, keda on välja kutsunud sama härra Dühring, kes kõikjal haistab ja paljastab „spiritistlikke“ kalduvusi. Need kaks viirastust peavad loomulikult tegema kõik, mida nende väljakutsuja nendelt nõuab, ja just sellepärast on kõik nende tembutused kogu muule maailmale äärmiselt tähtsusetud.

Kuid jälgigem härra Dühringi aksiomaatikat pisut edasi. Mõlemad tahted ei saa teineteiselt tegelikult mitte midagi nõuda. Teeb aga üks neist seda siiski ja viib oma nõudmise jõuga läbi, siis tekib ebaõiglane seisund, ning selle põhiskeemi põhjal härra Dühring seletab ebaõigluse, vägivalda tarvitamise, orjuse, lühidalt — kogu senise taunitava ajaloo. Kuid juba Rousseau on eespoolmainitud teoses, ja just mõlema mehe abil, tõestanud niisama aksiomaatiliselt hoopis vastupidist, ja nimelt, et kahest subjektist A ei saa B-d vägivallaga orjastada, vaid see on võimalik ainult sel teel, et ta asetab B säärasesse olukorda, kus see ei saa ilma A abita läbi, — seisukoht, mis igatahes härra Dühringile on juba liig materialistlik. Niisiis käsitleme seda asja pisut teisiti. Kaks merehädalist satuvad tühjale saarele ja moodustavad ühiskonna. Nende tahted on formaalselt täiesti võrdsed ja mõlemad tunnustavad seda. Materiaalselt aga on nende vahel suur eba võrdsus. A on kindlameelne ja energiline, B ebakindel, laisk ja loid; A on arukas, B on rumal. Kas kestab kaua, kuni A surub tavaliselt oma tahte B-le peale alguses veenmise teel, hiljem harjumuse tõttu, aga alati vabatahtlikkuse vormis? Kas vabatahtlikkuse vormist peetakse kinni või tallatakse ta jalge alla, orjus jääb ikka orjuseks. Vabatahtlik siirdumine orjusse toimub kogu keskaja vältel, Saksamaal võib seda märgata veel pärast kolmekümneaastast sõdagi. Kui Preisimaal pärast 1806. ja 1807. a. lüüasaamisi kaotati pärisorjuslik sõltuvus ja koos sellega armuliste härrade kohustus hoolitseda oma alamate eest häda, haiguse ja vanaduse korral, siis esitasid talupojad kuningale petitsiooni, et jäetagu nad ometi orjusse, — sest

kes muidu peaks nende eest viletsuses hoolt kandma? Järelkult, kahe mehe skeem on niisama hästi „sobiv“ ebavõrdsuse ja orjuse jaoks, nagu ta kõlbab võrdsuse ja vastastikuse abistamise jaoks, ja et me neid ühiskonna väljasuremise hirmust peame pidama perekonnapeadeks, siis on selles skeemis juba ette nähtud ka päritav orjus.

Kuid jätame hetkeks kõik selle kõrvale. Oletame, et härra Dühringi aksiomaatika on suutnud meid veenda ja oleme ülivaimustatud mõlema tahte täielikust võrdõiguslusest, „üldinimlikust suveräänsusest“, „indiviidi suveräänsusest“, — nendest tõepoolest hiilgavatest fraasidest, millede kõrval isegi Stixneri „Ainus“ tema omandiga¹ on saamatus ise, kuigi ka tema on selles asjas andnud oma veeringu. Niisiis, me oleme nüüd kõik täiesti võrdsed ja sõltumatud. Kas kõik? Ei, siiski mitte kõik. On olemas ka „lubatavaid sõltuvusi“, aga need on seletatavad „põhjustega, mida tuleb otsida mitte mõlema tahte kui niisuguse tegevusest, vaid kolmandalt alalt, näiteks kui asi puutub lastesse, siis nende enesemääramise puudulikkusest“.

Tõepoolest! Sõltuvuse põhjusi ei tule mitte otsida mõlema tahte kui niisuguse tegevusest! Muidugi mitte, sest ühe tahte tegevust just takistataksegi! Vaid ühelt kolmandalt alalt! Ja milline on see kolmas ala? See on ühe rõhutatud tahte kui puuduliku konkreetne määratletus. Meie tegelikkusefilosoof on niivõrd tegelikkusest eemaldunud, et võrreldes abstraktse ja sisutu terminiga „tahe“ selle tahte tõeline sisu, iseloomulik määratletus on talle juba „kolmandaks alaks“. Kuidas ka oleks, me peame konstateerima, et võrdõiguslusel on erandeid. Ta ei kehti tahte suhtes, mis kannatab enesemääramise puudulikkuse all. T a g a n e m i n e nr. 1.

Edasi. „Kus ühes isikus on ühendatud elajas ja inimene, seal võib teise, täielikult inimliku isiku nimel küsida, kas tema toimimisviis peab olema samasugune nagu siis, kui oleks tegemist nii-ütelda ainult inimlike isikutega... Seepärast meie eeldus kahest moraalselt ebavõrdselt isikust, kelledest üks omab mingisuguses mõttes elajalikkude iseloomu, on tüübiline põhivorm kõigi vahetõrgete suhtes, mis selle erisuse põhjal võivad esineda... inimrühmade ja nende inimrühmade vahel.“ Lugegu nüüd lugeja ise neile abituile kõrvalepõigetele järgnevaid kaeblikke diatriibe, kus härra Dühring väänleb ja käänleb otsekui jesuiitlik preester, et kasuistlikult kindlaks teha, millisel määral inimlik inimene võib välja astuda elaja-

¹ „Ainus ja tema omand“ — Max Stirneri teos, mis sai Marxi ja Engelsi poolt „Saksa ideoloogias“ hävitava kriitika osaliseks. T o i m .

liku inimese vastu, millises ulatuses ta tohib viimase suhtes rakendada usaldamatust, sõjakavalust, karme ja koguni terroristlike vahendeid ning ka pettust, ilma et ta ise seejuures mingil määral eksiks muutumatu moraali vastu.

Järelikult, kui kaks isikut on „moraalselt ebavõrdsed“, ka siis kaob võrdsus. Niisugusel korral aga ei oleks maksnud tõesti vaeva näha mõlema täiesti võrdse mehe esiletoomisega, sest pole üldse kaht isikut, kes oleksid moraalselt täiesti võrdsed. — Ebavõrdsus aga seisab, öeldakse meile, selles, et üks on inimlik isik, teine, aga sisaldab endas osakese loomast. Aga juba see asjaolu, et inimene põlvneb loomariigist, tingib, et inimene ei saa endas kunagi täielikult lahti elajast, nii et seega alati on tegemist ainult elajalikkuse resp. inimlikkuse suurema või vähema määraga, elajalikkuse resp. inimlikkuse erineva astmega. Inimeste jaotamist kahte teravasti erinevasse rühma, inimlikeks ja elajalikeks inimesteks, headeks ja kurjadeks, lammasteks ja sikkudeks, tunneb peale tegelikkusefilosoofia ainult veel kristlus, mis täiesti konsekventselt omab ka oma kõrgemat kohtunikku, kes teostab säärase lahutamise. Ent kes on niisuguseks kõrgemaks kohtunikuks tegelikkusefilosoofias? Arvatavasti lahendatakse asi nii, nagu see toimub kristlikus praksises, kus vagad tallekesed tuntud edukusega võtavad üle kõrgema kohtuniku ameti, et kohut mõista oma ilmlike ligimeste — „sikkude“ — üle. Tegelikkusefilosoofide sekt, kui see kunagi peaks tekkima, ei jää ses suhtes kindlasti mitte maha vagadest inimestest. Muide, see pole meile tähtis r meid huvitab ainult ülestunnistus, et inimeste moraalse ebavõrdsuse tõttu nende võrdsus on jälle kokku varisenud. T a g a n e m i n e nr. 2.

Ent läheme veel edasi. „Kui üks toimib kooskõlas tõe ja teadusega, teine aga mingisuguse ebausu või eelarvamuse järgi, siis... harilikult peavad ilmuma vastastikused hõõrumised . . . Teatava võimetuse, tooruse või halva iseloomukallaku juures peab igal juhtumil järgnema kokkupõrge... V ä g i - v a l d on äärmine vahend mitte ainult laste ja hullumeelsete suhtes. Tervete looduslike inimrühmade ja kultuuriklasside iseloom võib tingida, et osutub vältimatuks paratamatuseks nende moonutatud vaenuliku tahte a l i s t a m i n e, mille eesmärgiks on selle tagasijuhtimine ühiselu raamidesse. Võõrast tahet peetakse ka siin veel v ö r d ö i g u s l i k u k s, kuid tema kahjuliku ja vaenuliku tegevuse moonutatud iseloomu tõttu kutsub ta esile v ö r d s u s t a m i s e vajaduse, ja kui tema suhtes kasutatakse vägivalda, siis langeb talle osaks ainult tema oma ebaõigluse tagasimõju/

Niisiis, piisab mitte ainult moraalsest, vaid isegi vaimsest

ebavõrdsusest, et kõrvaldada mõlema tahte „täielik võrdsus“ ja luua säärane moraal, mille järgi võib õigustada tsiviliseeritud röövriikide kõiki häbitugusid mahajäänud rahvaste suhtes, kuni tsaristliku Venemaa metsikusteni Turkestanis. Kui 1873. aasta suvel kindral Kaufmann ootamatult ründas tatari hõimu — jomuude — ja laskis maha põletada nende telgid ja, nagu käskkirjas öeldakse, „hea kaukaasia kombe järgi“ maha nottida nende naised ja lapsed, siis ka tema väitis, et moonutatud vaenuliku tahtega jomuudide alistamine osutus vältimatuks paratamatuseks, sest oli vaja nad tagasi viia ühisele elu raamidesse, ja et tema poolt rakendatud vahendid on kõige otstarbekamad; kes aga ihaldab mingisugust eesmärki, peab soovima ka vahendeid selle saavutamiseks. Kuid ta ei olnud siiski nii julm, et oleks hakanud veel jomuude mõnitama ja ütleva, et kuna ta hävitas neid võrdsustamise huvides, siis just sellega peab ta nende taht võrdõiguslikuks. Ja jälle on selles konfliktis väljavalitud, näiliselt tõe ja teaduse järgi toimivad, järelikult lõppinstantsis tegelikkusefilosoofid need, kes on kutsunud otsustama, mis on ebausku, eelarvamus, toorus, halb iseloomukallak ja millal on tarvis võrdsustamise huvides rakendada vägivalda ning alistamist. Järelikult, võrdsus on nüüd — võrdsustamine vägivalda teel, ja esimene tahe tunnustab teise võrdõiguslikkust tema alistamise teel. T a g a n e m i n e nr. 3, mis siin juba kujuneb häbiväärseks põgenemiseks.

Muuseas lause, et võõrast taht peetakse võrdõiguslikuks just vägivalda kaudu toimivas võrdsustamises, kujutab endast ainult Hegeli teooria moonutust, mille järgi karistus on kurjategija õiguseks. „Et karistust käsitatakse kurjategija oma õigusena, sellega austatakse kurjategijat kui mõistuslikku olen-dit.“ („Rechtsphilosophie“¹, § 100, märkus.)

Siinkohal me võime peatuda. Oleks ülearune veel edasi jälgida härra Dühringit, et näha, kuidas ta ise tükkhaaval lammutab oma nii aksiomaatilisel püstitatud võrdsuse, üldinimliku suveräänsuse jne.; et näha, kuidas ta loob küll kahest mehest ühiskonna, kuid riigi kujundamiseks on sunnitud kasutama veel kolmandat, sest — lühidalt öeldes — ilma selle kolmandata pole võimalik teha mingeid enamuseotsuseid, ilma nendeta aga, seega ka ilma enamuse võimuta vähemuse üle, ei saa püsida ükski riik; et näha, kuidas ta lõpuks pikkamööda pöördub oma „sotsialitaarse“ tulevikuriigi konstruktsiooni rahu-likumasse sõiduvette, kust meile langeb osaks au ta ühel kaunil hommikul üles otsida. Oleme küllaltki näinud, et mõlema tahte täielik võrdsus püsib ainult niikaua, kuni need mõle-

mad tahted midagi ei taha; et niipea, kui nad lakkavad olemast inimlikud tahted kui niisugused ja muutuvad tõeliseks, individuaalseteks taheteks, kahe tõelise inimese taheteks, kaob võrdsus; et ühelt poolt lapseiga, hullumeelsus, niinimetatud elajalikkus, arvatav ebask, -omistatav eelarvamus, oletatav võimetus ja teiselt poolt kujuteldav inimlikkus, arusaamine tõest ja teadusest, et järelikult iga erinevus mõlema tahte kvaliteedis ja nendega kaasnevas intelligentsuses õigus- tab ebavõrdsust inimeste vahel, mis võib küündida kuni alistasamiseni. Mida võiksime veel tahta pärast seda, kui härra Dühring ise on nii põhjalikult alusteni lammutanud oma võrdsuseehituse?

Aga kuigi me oleme lõpetanud härra Dühringi võrdsusidee lameda ja käärdliku käsitlusega, pole me seepärast siiski veel lõpetanud selle idee enesega, mis on etendanud nimelt Rousseau tõttu teatud teoreetilist osa, suure revolutsiooni¹ ajal ja pärast seda praktilis-poliitilist osa ja mis etendab veel tänapäevalgi peaaegu kõigi maade sotsialistlikus liikumises väljapaistvat agitatsioonilist osa. Selle idee teadusliku sisu kindlaksmääramine määrab ka tema väärtuse proletarise agitatsiooni jaoks.

Kujutus, et kõik inimesed inimestena omavad isekeskis midagi ühist ja, olenevalt sellest, kui kaugele see ühine ulatub, on ka võrdsed, on endastmõistetavalt igivana. Aga tänapäeva võrdsuse nõue erineb sellest täielikult. See nõue seisab pigemini selles, et tollest inimeste ühisest omadusest, et nad on inimesed, tollest inimeste kui inimeste võrdsusest tuletatakse kõigi inimeste või vähemalt kõigi antud riigi kodanike või antud ühiskonna liikmete õigus võrdsele poliitilisele resp. sotsiaalsele tähtsusele. Enne pidi mõöduma ja mõöduski aastatuhandeid, kuni sellest relatiivse võrdsuse algsest kujutlusest tehti järeldus võrdõiguluse kohta riigis ja ühiskonnas, kuni see järeldus hakkas tunduma isegi millegi loomulikuna, endastmõistetavana. Kõige vanemais kogukondades, ürgkogukondades, võis võrdõigulusest paremal juhul juttu olla ainult kogukonna liikmete vahel; naised, orjad, võõramaalased ei kuulunud endastmõistetavalt nende võrdõigulike inimeste hulka. Kreeklastel ja roomlastel etendas inimeste ebavõrdsus palju suuremat osa kui ükskõik milline võrdsus. Antiikaja inimestele oleks tundunud paratamatult hullumeelsusena, kui kreeklased ja barbarid, vabad ja orjad, riigikodanikud ja riigi kaitsealused, rooma kodanikud ja rooma alamad (kui seda sõna kasutada laias mõttes) oleksid pretendeerinud võrdsele poliitilisele tähtsusele.

¹ Engels mõtleb 1789. a. Prantsuse kodanlikku revolutsiooni. T o i m.

Rooma keisririigi ajal kadusid aegamööda kõik need erinevused, välja arvatud vabade ja orjade vahe; seega tekkis vähemalt vabadele too erainimeste võrdsus, mille alusel arenes rooma õigus, eraomandusel põhineva õiguse täiuslikem vorm, mida me iganes tunneme. Aga niikaua, kui püsis vastandlikkus vabade ja orjade vahel, ei saanud olla mingit juttu üldinimlikust võrdsusest tulenevaist õiguslikest järeldusist; seda me nägime alles hiljuti Põhja-Ameerika Uniooni orjandus-osariikides.

Kristlus tundis ainult üht kõigi inimeste võrdsust ja nimelt — kõigi võrdset pärispattu, mis vastas täiesti tema kui orjade ja rõhutute religiooni iseloomule. Selle kõrval tundis ta parimal juhtumil ka äravalitute võrdsust, aga see leidis rõhutamist ainult kristluse kõige varasemal perioodil, ühise varanduse jäljed, mida samuti leidub uue usundi alg-aegadel, on seletatavad pigemini tagakiusatavate ühtehoidumisega kui tõeliste kujutlustega võrdsusest. Õige varsti tegi erinevuse kindlaks-määramine preestri ja ilmliku vahel lõpu ka sellele kristliku võrdsuse algele. — Lääne-Euroopa ülejutamise germaanlaste poolt kõrvaldas sajandeiks kõik kujutlused võrdsusest sellega, et rajati järk-järgult niivõrd keerukas sotsiaalne ja poliitiline hierarhia, mille taolist seni polnud veel kunagi olnud. Aga ühtlasi kiskus see Lääne- ja Kesk-Euroopa ajaloolisse liikumisse, löi esmakordselt kompaktse kultuuriala ja sel alal esmakordselt vastastikku üksteist mõjutavate ja hirmu all hoidvate, peamiselt rahvuslike riikide süsteemi. Sellega ta valmistas ette pinna, kus hiljem ainuüksi saigi juttu olla inimlikust võrdsusest, inimõigustest.

Peale selle kasvatas feodaalne keskaeg oma rüpes üles klassi, kes oma edasises arenemises oli kutsutud saama tänapäeva võrdsusnõude kandjaks, nimelt kodanluse. Kodanlus, alguses ise feodaalne seisus, oli arendanud võrdlemisi kõrgele astmele peamiselt käsitööstuse ja saaduste vahetuse feodaalse ühiskonna piirides, kui XV sajandi lõpul suurte avastustega meredel talle avanes uus, laiaulatuslikum tegevusväli. Euroopa väliskaubandus, mis seni toimus peamiselt Itaalia ja Levandi vahel, laienes nüüd Ameerika ja Indiani ning ületas varsti oma tähtsuselt niihästi kaubavahetuse üksikute Euroopa maade vahel kui ka iga üksiku maa seesmise kaubavahetuse. Ameerika kuld ja hõbe ujutasid üle Euroopa ja tungisid otsekui lagundav element feodaalse ühiskonna kõigisse tühikuisse, pragudesse ja pooridesse. Käsitööstuslik tootmine ei rahuldanud enam kasvavat nõudmist; kõige eesrindlikumate maade juhtivais tööstusharudes asendati ta manufaktuuriga.

Sellele võimsale pöördele ühiskonna majanduslikes elu-

tingimustes ei järgnenud aga sugugi otsekohe vastav muutus tema poliitilises struktuuris. Riigikord jäi feodaalseks, ühiskond aga muutus üha kodanlikumaks. Suureulatuslik kaubandus, eriti aga rahvusvaheline, veel enam aga maailmakaubandus nõuab vabu, oma liikumises takistamatuid kaubaomanikke, kes kui niisugused on võrdõiguslikud ja kes nende kõigi suhtes võrdse õiguse alusel, vähemalt igas antud üksikus kohas, teostavad kaubavahetust. Käsitöölt manufaktuurile üleminek eeldab teatava hulga vabade tööliste olemasolu, säärase tööliste olemasolu, kes ühelt poolt on vabad tsunftiahelaist ja teiselt poolt vahendeist, mis on vajalikud selleks, et ise oma tööjõudu ära kasutada, eeldab inimeste olemasolu, kes võivad vabrikantidega oma tööjõu palkamise suhtes kokku leppida, ja järelikult vabrikandile võrdõigusliku kontrahendina vastu astuda. Ja lõpuks kõigi inimeste tööde võrdsus ja võrdne tähtsus, — kuna ja kuivõrd nad on inimese töö üldse, on leidnud oma ebateadliku, kuid kujukaima väljenduse tänapäeva kodanliku poliitilise ökonomia väärtuseeaduses, mille järgi igasuguse kauba väärtust mõõdetakse temas sisalduva ühiskondlikult vajaliku tööga.¹ — Kus aga majanduslikud suhted nõudsid vabadust ja võrdõiguslust, seal seadis neile poliitiline kord igal sammul vastu tsunftiahelad ja eriprivileegid. Kohalikud eesõigused, diferentsiaal tollid ja igasugused eriseadused tabasid kaubanduses mitte ainult võõramaalasi või asumaade elanikke, vaid pahatihti ka terveid kategooriaid oma riigi alamaid; tsunftiprivileegid olid kõikjal ja alati manufaktuuri arenemisele teel põiki ees. Kodanlikele konkurentidele polnud kuskil vabu teid, polnud kuskil võrdseid šansse — ometi oli see esimene ja üha tungivam nõue.

Niipea kui ühiskonna majanduslik progress oli toonud päevakorrale feodaalseist ahelaist vabanemise ja õigusliku võrdsuse jaluleseadmise nõudmise feodaalsete ebavõrdsuste kõrvaldamise teel, pidi see nõudmine varsti omandama suurema ulatuse. Kuigi see nõudmine püstitati tööstuse ja kaubanduse huvides, tuli sedasama võrdõiguslikkust nõuda ka suurtele talupoegade hulkadele, kes orjastuse kõigis astmeis, alates täielikust pärisorjusest, olid sunnitud suurema osa oma tööajast tasuta loovutama armulikule feodaalhärrale ning peale selle veel tasuma arvutu hulga andameid temale ja riigile. Teiselt poolt pidi paratamatult tekkima nõudmine, et kaotataks ka feodaalsed eelistused, aadlike mittemaksustatus,

¹ Selle tänapäeva võrdsuskujutluste tuletamise kodanliku ühiskonna majanduslikest tingimustest esitas esmakordselt Marx „Kapitalis“.
[Engelsi märkus.]

üksikute seisuste poliitilised eesõigused. Ja et ei elatud enam maailmariigis, nagu seda oli Rooma riik, vaid ligikaudu samal kodanlikul arenemisastmel seisvate sõltumatute, üks-teisega võrdsuse alusel läbikäivate riikide süsteemis, siis oli endastmõistetav, et võrdsuse nõudmine omandas üldise, üksikute riikide piire ületava iseloomu, et vabadus ja võrdsus kuulutati inimõigusteks. Seejuures on nende inimõiguste spetsiifiliselt kodanlikule karakterile iseloomulik, et Ameerika konstitutsioon, mis neid inimõigusi esimesena tunnustas, samal ajal kinnitas Ameerikas eksisteeriva värviliste rasside orjuse; klassiprivileegid naelutati häbiposti, rassiprivileegid aga sanktsioneeriti.

On aga teada, et kodanlusega sellest silmapilgust alates, millal ta feodaalsest linnakodanlusest välja koordub, millal ta keskaegsest seisusest tänapäeva klassiks muutub, käib alati ja paratamatult kaasas tema vari — proletariaat. Samuti käivad kodanlike võrdsusenõudmistega harilikult kaasas proletarised võrdsusenõudmised. Sellest silmapilgust alates, millal esitati kodanlik nõue klassi privileegide kaotamiseks, astub selle kõrvale proletaarne nõudmine klasside eneste kaotamiseks, algul religioosel kujul, liitudes algkristlusega, hiljem aga toetudes kodanlikele võrdsuseteooriatele enestele. Proletaarlased hakkavad kinni kodanluse sõnast: võrdsus ei pea olema ainult näiv, ainult riigi alaga piirduv, see peab olema tõeline, see tuleb läbi viia ka ühiskondlikul, majanduslikul alal. Ja just sellest ajast peale, kui prantsuse kodanlus suurest revolutsioonist alates tõstis esiplaanile kodanike võrdsuse, vastas prantsuse proletariaat jalamaid sotsiaalse, majandusliku võrdsuse nõudmisega, ja see võrdsuse nõudmine on saanud just prantsuse proletariaadi võitlushüüdeks.

Võrdsuse nõudmisel proletariaadi suus on seega kahesugune tähendus. Ta on kas — ja nii on see eriti päris alguses, näiteks talupoegade sõjas — stiihiline reaktsioon kisendavate sotsiaalsete ebavõrdsuste vastu, rikaste ja vaeste, härrade ja pärisorjade, prassijate ja nälgijate kontrasti vastu; niisugusena ta on lihtsalt revolutsioonilise instinkti väljendus ning leiab oma õigustuse selles ja ainult selles. Või jälle ta on tekkinud reaktsioonina kodanliku võrdsusenõudmise vastu, tuletab sellest enam-vähem õiged ja kaugemale ulatuvad nõudmised; ta on siis agitatsioonivahendiks, et töölisi kapitalistide oma argumentide abil üles kihutada kapitalistide vastu, ja niisugusel juhtumil püsib ja langeb ta koos kodanliku võrdsuse enesega. Mõlemal juhul on proletaarse võrdsusenõudmise tõeliseks sisuks klasside kaotamise nõudmine. Iga võrdsusenõue, mis läheb sellest kaugemale, viib paratamatult mõtte-

tusse. Me oleme juba selle kohta näiteid toonud ja me leiame neid veel rohkesti, kui me jõuame härra Dühringi tulevikufantaasiate juurde.

Seega kujutlus võrdsusest, niihästi tema kodanlikus kui ka tema proletaareses vormis, on ise ajaloolise arenemise produkt, mille kujunemiseks olid vajalikud teatavad ajaloolised tingimused, mis ise omakorda eeldavad pikka eellugu. Järelikult on niisugune kujutlus võrdsusest kõike muud, ainult mitte igavene tõde. Ja kui ta praegusel ajal on laiematele hulkadele ühes või teises mõttes midagi endastmõistetavat, või ta, nagu ütleb Marx, „omab juba rahva eelarvamuse püsivust“, siis ei tule seda pidada tema aksiomaatilise tõesuse, vaid selle tagajärjeks, et XVIII sajandi ideed on üldiselt levinud ja on säilitanud oma tähtsuse ka tänapäeval. Järelikult, kui härra Dühring oma mõlemal kurikuulsal mehel võib nii ilma pikemata lubada tegutseda võrdsuse pinnal, siis tuleb see sellest, et rahva eelarvamusele tundub see täiesti loomulikuna. Ja tõepoolest, härra Dühring nimetab oma filosoofiat loomulikuks, sest ta lähtub ainult sääraseist seisukohtadest, mis tunduvad talle täiesti loomulikena. Mispärast nad aga talle loomulikena tunduvad, seda ta muidugi ei küsi.

XI

MORAAL JA ÕIGUS. VABADUS JA PARATAMATUS

„Poliitilisel ja õigusteaduslikul alal on selles kursuses väljendatud põhimõtete aluseks olnud kõige põhjalikumad erialased studiumid. Seepärast... tuleb lähendada sellest, et siin... on tegemist õigusteaduse ja riigiteaduse alal saavutatud tulemuste konsekventse esitamisega. Minu esialgseks eriaineks oli just jurisprudents, ja ma olen sellele pühendanud mitte ainult kolm tavalist teoreetilist ettevalmistusaastat ülikoolis, vaid olen lisaks veel kolmeaastase kohtupraktise kestel jätkanud selle aine uurimist, mis oli suunatud peamiselt tema teadusliku sisu süvendamisele. Ka eraõiguslike vahetõdede ja vastavate juriidiliste puuduste arvustus minu poolt poleks võinud kindlasti toimuda säärase veendumusega, kui ta poleks olnud teadlik, et ta tunneb kõikjal selle aine nõrkusi niisama hästi nagu tema tugevaidki külgi.“

Mees, kes on õigustatud enesest nii rääkima, peab juba ette äratama usaldust, eriti aga võrreldes „härra Marxiga, kes kunagi, tema oma tunnistuse järgi, on pealiskaudselt õppi-

nud õigusteadust“. Seepärast peame küll imestama, et sellise veendumusega esinev eraõiguslike vahetõrgete arvustus piir-
 dub jutustusega, et „jurisprudents teaduslikkuse suhtes ... pole
 jõudnud kuigi kaugemale“, et positiivne tsiviilõigus on õigusetus,
 sest ta sanktsioneerib vägivallaomandi, ja et kriminaal-
 õiguse „loomulikuks aluseks“ on k ä t t e m a k s — väide,
 milles uus on äärmisel juhul ainult „loomuliku aluse“ müs-
 tiline rõivastus. Riigiteaduslikud tulemused piirduvad meile
 tuntud kolme mehe vaheliste läbirääkimiste jutustusega, kel-
 ledest üks seni ikka veel tarvitab vägivalda teiste suhtes, kus-
 juures härra Dühring täie tõsidusega uurib, et kas see on
 olnud teine või kolmas neist, kes esmakordselt võttis tarvitu-
 sele vägivalda ja orjastuse.

Kuid jälgime pisut edasi meie enesekindla juristi kõige
 põhjalikumaid erialaseid stuudiume ja kolmeaastasest kohtu-
 praksisest süvendatud teaduslikkust.

Härra Dühring jutustab meile Lassalle'ist, et see asetati süü-
 pinki „kastikese varastamise katsele õ h u t a m i s e“ eest, kuid
 „kohtuotsus jäi siiski tegemata, sest tol ajal oli veel või-
 m a l i k niinimetatud õ i g e k s m õ i s t m i n e s ü ü d i s t u s e
 t õ e s t a m a t u s e t õ t t u ... see p o o l i k õ i g e k s m õ i s t m i n e“.

Lassalle'i protsess, millest siin juttu on, oli arutamisel 1848. a.
 suvel vandekohtunike ees Kölnis, kus, nagu peaaegu kogu
 Reini provintsis, oli kehtiv prantsuse kriminaalõigus. Ainult
 poliitiliste süü- ja kuritegude suhtes võeti tarvitusele erandli-
 kult preisi maaõigus, aga juba 1848. a. aprillis tühistas Camp-
 hausen jälle selle erandliku korralduse. Prantsuse õigus ei
 tunne üldse kuriteole „õhutamise“ laialivalguvat preisi maa-
 õiguse kategooriat, rääkimata siis kuriteo katsele õhutamisest.
 Ta tunneb ainult kuriteole k i h u t a m i s t ja selleks, et see
 oleks karistatav, on nõutav, et ta toimuks „kingituste, luba-
 duste, ähvarduste, oma mõjuvõimu või jõu kuritarvitamise,
 kavalate sepitsuste või karistatavate võtete“ kujul (Code pénal,
 art. 60¹). Preisi maaõiguses süvenenud siseministeerium ei mär-
 ganud, täiesti nagu härra Dühringi, rangesti piiritletud prant-
 suse seaduse ja maaõiguse laialivalguva piiritlematuse olulist
 erinevust ja korraldas Lassalle'ile tendentsliku protsessi ning
 kukkus hiilgavalt läbi. Väita aga, nagu tunneks prantsuse kri-
 minaalprotsess preisi maaõiguse „õigeksmõistmist süüdistuse
 tõestamatuse tõttu“, seda p o o l i k u t õ i g e k s m õ i s t m i s t, võib
 julgeda küll ainult see, kes tänapäeva prantsuse õiguse alal on
 täielik võhik; prantsuse õigus tunneb kriminaalprotsessis ainult
 süüdi- või õigeksmõistmist, kuid mitte midagi vahepealset.

1 Kriminaalkodeks, § 60. To i m.

Seega peame ütlema, et härra Dühring kindlasti ei saaks nii veendunult tarvitada Lassalle'i puhul oma „kõrges stiilis ajalookirjelduse, kui ta oleks kunagi käes hoidnud Code Napoleóni¹. Niisiis peame konstateerima, et härra Dühringile on täiesti tundmatu ainus tänapäeva tsiviilkoodeks, mis põhineb Suure Prantsuse Revolutsiooni sotsiaalseil saavutusil, ja mis tõlgib need saavutused juriidilisse keelde, — s. o. tänapäeva prantsuse õigus.

Teisal, kus härra Dühring arvustab kogu kontinendil prantsuse eeskujul sisseseatud, häälteenamuse põhjal otsustavat vandemeeste kohut, õpetatakse meile järgmist: „Jah, võib isegi leppida sellise ajalooliselt muide mitte just ennekuulmata mõttega, et täiuslikus ühiskonnas peab süüdimõistmine vastuhäälte olemasolekul kuuluma võimatute institutsioonide hulka... Kuid see tõsine ja sügavasti ideeline mõtteviis, nagu juba ülal tähendatud, peab näima traditsioonilistele vormidele ebasobivana, sest ta on nende jaoks liiga hea.“

Härra Dühringile on jällegi teadmata, et vandemeeste üksmeel on mitte ainult kriminaalõiguslikes kohtuotsustes, vaid ka otsuste puhul tsiviilprotsessides tingimata vajalik inglise üldise õiguse järgi, s. o. kirjutamata tavaõiguse järgi, mis on kehtiv Inglismaal ammust ajast peale, niisiis vähemalt alates XIV sajandist. Tõsine ja sügavasti ideeline mõtteviis, mida härra Dühring tänapäeva maailma jaoks peab liiga heaks, on seega Inglismaal omanud seaduse jõudu juba kõige süngemal keskajal ja on Inglismaalt üle kantud Iirimaale, Ameerika ühendriikidesse ja kõigisse Inglise asumaadesse, ilma et härra Dühringi kõige põhjalikumad erialased studiumid oleksid seda maininud ainsagi silbiga. Seega ala, kus kehtib vandemeeste poolt üksmeelselt tehtud otsus, on mitte ainult lõpmatu suur võrreldes äärmiselt väikese alaga, kus kehtib preisi maaõigus, vaid ta on isegi laialdasem kui kõik alad kokku, kus asjad otsustatakse vandemeeste häälteenamusega. Härra Dühringile on täiesti tundmatu mitte üksnes ainus tänapäeva õigus — prantsuse õigus, ta avaldab niisamasugust ignorantust ka ainsa germaani õiguse suhtes, mis rooma autoriteedist sõltumatult on arenenud edasi kuni praeguse ajani ning on levinud kõigis maailmajagudes, s. t. ta ei tunne inglise õigust. Ja milleks seda tundagi? Sest inglise juriidiline mõtlemisviis, ütleb härra Dühring, „ei peaks niikuinii vastu koolile, mis on saksa pinnal kujunenud klassikaliste rooma juristide puhaste

¹ Napoleoni koodeks — Prantsuse revolutsiooni Code civil'i (Tsiiviilkoodeksi) alusel Napoleoni ajal välja töötatud seadustekogu. T o i m .

mõistete vaimus“. Ja edasi ütleb ta: „mis on inglise keelt kõnelev maailm oma lapseliku sigrimigri-keelega meie algupärase keelekujunduse kõrval?“ — Sellele me võime vastata koos Spinozaga: Ignorantia non est argumentum, mitteteadmine pole argument.

Nii ei saa me jõuda mingile muule lõpptulemusele, kui et härra Dühringi kõige põhjalikumad erialased stuudiumid seisid selles, et ta süvenes teoreetiliselt kolm aastat Corpus Juris'esse¹ ja praktiliselt järgmised kolm aastat õilsasse preisi maaõigusse. Muidugi, niisugune õpetatus on juba iseenesest täiesti tunnustust vääriv ja oleks küllaldane mingisugusele õige auväärsel vanapreisi maakonnohtunikule või advokaadile. Kui aga tahetakse luua õigusefilosoofiat kõigile maailmadele ja kõigile aegadele, siis peaks ometi mõnevõrra tundma ka niisuguste rahvaste õiguslikke suhteid, nagu prantslased, inglased ja ameeriklased, säärase rahvaste omi, kes ajaloos on etendanud hoopis teissugust osa kui see nurgake Saksamaast, kus õitseb preisi maaõigus. Aga vaatame edasi.

„Kohalike, provintsiaal- ja maaõiguste kirju segu, mis väga meelevaldsel viisil ristuvad kõige mitmesugusemais suundades kord tavaõigusena, kord kirjutatud seadusena, mis luuakse sageli tähtsaimaile otsustele puhtal kujul statutaarse vormi andmisega, — see korralageduse ja vasturääkivuse näidiste bukkett, kus üksikasjad tühistavad üldise, siis aga jälle juhuti üldised eeskirjad tühistavad üksikkorraldused, pole tõesti selleks kõlvuline, et kellelgi oleks võimalik... kujundada selget õiguseteadvust.“ — Kus aga valitseb säärane segane olukord? Jällegi preisi maaõiguse kehtivuspiirkonnas, kus tema kõrval, temast kõrgemal või allpool on kehtivad kõige mitmesugusemates kehtivusastmetes provintsiaalõigused, kohalikud statuudid, kohati ka tavaõigus ja muu rämps, mis kõigis praktiseerivais juristides kutsuvad esile tolle hädakisa, mida härra Dühring siin nii kaastundlikult kordab. Tal ei tarvitse oma armastatud Preisimaalt lahkuda, tal tarvitseb ainult tulla Reini äärde, et veenduda, et seal kõigest sellest pole juttu enam seitsekümmend aastat, teistest tsiviliseeritud maadest rääkimata, kus taolised vananenud olukorrad on ammuugi kõrvaldatud.

Edasi: „Vähem teraval kujul avaldub loomuliku individuaalse vastutavuse varjamine salajastes ja seepärast anonüümseis kollektiivseis otsuseis ja kollektiivseis toiminguis, mida teostavad kolleegiumid või muud bürokraatlikud ametiasutused, mis maskeerivad iga liikme isikliku osavõtu.“ Ja tei-

¹ Rooma impeeriumi suur seadustekogu VI sajandist. T o i m .

ses kohas: „Meie tänapäeva olukorras tunduks üllatava ja äärmiselt range nõudmisena, kui ei tahetaks midagi teada individuaalse vastutavuse maskeerimisest ja varjamisest kolleegiumide poolt.“ — Härra Dühringile tunduks võib-olla üllatava uudisena, kui me talle ütleme, et inglise õiguse kehtivuspiirkonnas peab iga kohtukolleegiumi liige oma otsuse avalikul istungil eraldi esitama ja seda põhjendama; et mitte valitavad halduskolleegiumid, mis ei aruta asju avalikult ega hääleta avalikult, kujutavad endast peamiselt preisi institutsiooni ning on enamikus teistes maades tundmatud, ja et seepärast tema nõudmine võib tunduda üllatavana ja äärmiselt rangena ainult — P r e i s i m a a l .

Samuti käivad tema kaebused sunniviisilisest vahelesegamisest kiriku poolt oma kombetalitustega sünni, abielu, surma ja matmise korral kõigist suuremaist tsiviliseeritud maades ainult Preisimaa kohta, ja sellest ajast saadik, kui seal sisse seati ilmlik registreerimine, ka selle kohta mitte. See, mida härra Dühring kavatseb teostada ainult „sotsialitaarse“ tulevikukorra abiga, selle jõudis vahepeal isegi Bismarck lihtsa seadusega lahendada. — Samasugune spetsiifiliselt preislik nutulaul on ka tema „kaebus juristide puudulikust ettevalmistusest oma kutsele“, kaebus, mida võib laiendada ka „haldusametnikele“. Ja isegi naeruväärsuseni liialdatud juutidevihkamine, mida härra Dühring igal võimalusel demonstreerib, ka see on kui just mitte spetsiifiliselt preislik, siis vähemalt spetsiifiliselt ida-elbeline omadus. Seesama tegelikkusefilosoof, kes suveräänselt ülalt alla vaatab kõigile eelarvamustele ja ebauskudele, on ise niivõrd sügavasti isiklike veidruste küttes, et ta keskaja variserikkusest pärinevat rahva eelarvamust juutide vastu nimetab „loomulikel aluseil“ põhinevaks „loomulikuks otsuseks“ ning jõuab isegi säärasele suurejooneliisele väitele: „sotsialism on ainus võim, mis võib edukalt võidelda elanikkonna tugeva juudilisandusega olukordade vastu“ (juudilisandusega olukorrad! Milline loomulik saksa keel!).

Küllalt. Juriidilise õpetatusega praalimise tagapõhjaks on parimal juhtumil täiesti tavalise vanapreisi juristi kõige kesk-pärasemad erialased teadmised. Õigusteaduse ja riigiteaduse ala, mille tulemusi härra Dühring meile konsekventselt esitab, „kattub“ preisi maaõiguse kehtivuspiirkonnaga. Peale rooma õiguse, mida võrdlemisi hästi tunneb nüüd iga jurist isegi Inglismaal, piirduvad härra Dühringi juriidilised teadmised üksnes preisi maaõigusega, tolle valgustatud patriarhaalse despotismi seaduseraamatuga, mis on kirjutatud säärases saksa keeles, otsekuu oleks härra Dühring sellest oma kirjaoskuse omandanud, ja mis sisaldab sääraseid moraalimärkusi, juriidilisi

dilisi ebamäärasusi ja põhjendamatus piinamis- ja karistusvahendina kepihoobe, mis kinnitavad, et ta kuulub veel täiesti revolutsioonieelsesse aega. Mis üle selle, see on härra Dühringile kurjast — niihästi tänapäeva prantsuse tsiviilõigus kui ka inglise õigus kogu oma isepärase arenemise ning tervel mandril tundmatu isikuvabadusekindlustusega. Filosoofia, mis „ei tunnusta mingit paljalt näivat silmapiiri, vaid mis avab oma võimsas pöoret-tekitavas liikumises kõik välis- ja siselooduse maad ja taevad“ — selle filosoofia tõe liseks silmapiiriks on . . . kuue vanapreisi idaprovintsi piirid ja peale selle veel paar muud maalappi, kus on kehtiv too õilis maaõigus; ja sealpool seda silmapiiri ta ei ava ei maid ega taevaid, ei välis- ega siseloodust, vaid avab ainult pildi tema enda äärmisest ignorantsusest selle kohta, mis toimub muus maailmas.

Pole võimalik käsitleda moraali ja õigust, ilma et puudutataks niinimetatud vaba tahte, inimese vastutusvõimelisuse, paratamatuse ja vabaduse vahekorra küsimust. Ka tegelikkuse-filosoofial on selle küsimuse jaoks mitte ainult üks, vaid koguni kaks lahendust.

„Kõik väärad vabaduseteooriad tuleb asendada selle vahekorra kogemusliku omadusega, kus ühelt poolt ratsionaalne arusaamine ja teiselt poolt instinktiivsed impulsid justkui ühinevad teatavaks resultantjõuks. Selletaolised dünaamika põhifaktid tuleb võtta vaatlusest ja niihästi, kui see on võimalik, kindlaks määrata üldjoontes oma kvaliteedi ja suuruse suhtes, et siis nende alusel mõõta veel mitte asetleidnud sündmust. Sel teel kõrvaldatakse täielikult mitte ainult rumalad illusioonid seesmise vabaduse kohta, milliseid on mälnud ja milledest on toitunud aastatuhanded, vaid nad asendatakse ka mingi positiivsega, mis on kasutatav elu praktiliseks korraldamiseks.“ — Selle vaate järgi seisab vabadus selles, et ratsionaalne arusaamine kisub inimest paremale, irratsionaalsed tungid aga pahemale, ja selles jõudude parallelogrammis tegelik liikumine toimub diagonaali suunas. Järelikult vabadus oleks arusaamise ja tungi, mõistuse ja mõistmatuse keskmine ning tema kraad oleks igas üksikus inimeses empiirilisel kindlaksmääratav „isikliku võrrandi“ abil, kui kasutada astronoomilist väljendust. Kuid juba mõni lehekülj edasi härra Dühring ütleb: „Me rajame moraalse vastutavuse vabadusele, mis ei tähenda meile siiski midagi muud kui vastuvõtlikkust teadlike motiivide suhtes vastavalt loomulikule ja omandatud mõistusele. Kõik säärased motiivid mõjuvad looduse vältimatu seaduspärasusega, hoolimata sellest, et me tajume, et on võimalikud vastupidised toimingud; kuid me

arvestame just seda möödapääsmatut sundi, kui me kasutame moraalse mõjutamise vahendeid.“

See teine vabaduse definitsioon, mis lööb esimesele täiesti häbenematult näkku, pole jällegi midagi muud kui Hegeli käsituse äärmine limestamine. Hegel oli esimene, kes kujutas õigesti vabaduse ja paratamatuse vahekorda. Vabadus on temale paratamatuse tunnetamine. „Paratamatus on p i m e ainult sel määral, kui võrd temast pole aru saadud.“ Vabadus ei seisa mitte kujuteldavas sõltumatuses loodusseadustest, vaid nende seaduste tunnetamises ja sellele teadmusele rajatud võimaluses plaanikindlalt sundida loodusseadusi tegutsema teatavate eesmärkide huvides. See kehtib niihästi välislooduse seaduste kui ka nende seaduste kohta, mis reguleerivad inimese enda kehalist ja vaimset eksistentsi, — kaks seaduste klassi, mida me saame teineteisest lahutada paremal juhtumil ainult oma kujutluses, mitte aga tegelikkuses. Tahtevabadus ei tähenda seega midagi muud kui võimet asjatundlikult otsuseid teha. Niisiis, mida v a b a d u s on inimese otsustus teatava küsimuse suhtes, seda suurema p a r a t a m a t u s e g a on määratud selle otsustuse sisu, kuna aga asjatundmatusel põhinev ebakindlus, mis justkui meelevaldselt valib paljude erinevate ja üksteisele vasturääkivate võimalike otsuste vahel, tõestab just sellega oma mittevabadust, oma olenevust sellest esimest, mida ta just peaks valitsema. Järelikult seisab vabadus looduse paratamatuste (Naturnotwendigkeiten) tunnetamisele rajatud valitsemises meie endi ja välislooduse üle; seega vabadus on paratamatult ajaloolise arenemise produkt. Esimesed loomariigist eraldunud inimesed olid kõiges olulises niisama mittevabad nagu loomad ise; aga iga edusamm kultuuri alal oli samm vabaduse poole. Inimkonna ajaloo künnisel seisab mehhaanilise liikumise soojuseks muutmise avastus: tule saamine hõõrumisega; senise arenemise lõppjärgus seisab soojuse mehhaaniliseks liikumiseks muutmise avastus: aurumasin. — Kuid hoolimata hiiglaslikust vabastavast pöördest, mille aurumasin teostab sotsiaalses maailmas — ja see pööre pole veel poolelgi teel —, on siiski kindel, et hõõrumisega saadud tule maailma vabastav mõju on hoopis suurem aurumasina omast. Sest hõõrumisega saadud tuli andis inimesele esmakordselt võimu teatava loodusejõu üle ja lahutas seega inimese lõplikult loomariigist. Aurumasin ei suuda kunagi teostada nii vägevat hüpet inimkonna arenemises, kuigi me peame teda kõigi nende temaga seotud hiiglaslike tootlike jõudude esindajaks, millede abil ainuüksi saabki võimalikuks teostada ühiskondlikku korda, kus pole enam mingeid klassivahesid, mingeid muresid individuaalsete

elatusvahendite pärast, ja kus esmakordselt võib rääkida tõelisest inimlikust vabadusest, elust, mis on kooskõlas tunnetatud looduseadustega. Kuivõrd noor aga on alles kogu inimkonna ajalugu ja kuivõrd naeruväärne oleks meie praegustele vaadetele omistada mingisugust absoluutset kehtivust, see selgub juba sellest lihtsast faktist, et kogu senist ajalugu võib isoleerimata kui ajavahemiku ajalugu, mis ulatub mehhaanilise liikumise soojuseks muutmise praktilisest avastusest kuni soojuse mehhaaniliseks liikumiseks muutmise avastuseni.

Härra Dühring muidugi käsitleb ajalugu teisiti. Eksimuste, ignorantsuse ja tooruse, vägivaldtegevuste ja orjastamise ajaloo on see üldiselt tegelikkusefilosoofiale kaunis vastumeelne objekt; sealjuures jaguneb see kahte suurde ossa, nimelt 1) matera iseendaga võrdsest olekust kuni Prantsuse revolutsioonini ja 2) Prantsuse revolutsioonist kuni härra Dühringini; ning seejuures jääb XIX sajand „sisuliselt veel reaktsiooniliseks, ja vaimses mõttes isegi reaktsioonilisemaks (!) kui XVIII sajand“, kuigi ta oma rüpes kannab juba sotsialismi ning seega „hoopis võimsama ümberkujundamise idu, kui see, mida on välja mõtelnud (!) Prantsuse revolutsiooni eelkäijad ja sangarid“. Tegelikkusefilosoofia põlgust kogu möödunud ajaloo vastu õigustatakse järgmiselt: „Vähesed aastatuhanded, mille kohta algupäraseid kirjalikud ülestähendused võimaldavad ajaloolist tagasivaadet, ei oma kuigi suurt tähtsust kogu oma senise inimkonnakorraldusega, kui mõelda tulevaste aastatuhandete reale . . . Inimsugu tervikuna on alles väga noor, ja kui kord teaduslikku tagasivaadet arvestatakse aastatuhandete asemel kümnete aastatuhandetega, siis meie institutsioonide vaimselt ebaküps lapseiga omab endastmõistetava eelduse vastuvaidlematut tähendust meie aja suhtes, mida siis hinnatakse kui ürgvanaaega.“

Peatumata kauem viimase lause tõepoolest „omapärasel keelekujundusel“, teeme ainult paar märkust. Esiteks, see „ürgvanaaeg“ jääb igatahes kõigile tulevastele põlvetele äärmiselt huvitavaks epohhiks, sest ta moodustab kogu hilisema kõrgema arengu aluse, kuna tema lähtepunktiks on inimese eraldumine loomariigist, tema sisuks aga säärase raskuste võitmine, milledega tulevastel assotsieerunud inimestel ei tule iial enam tege- mist teha. Ja teiseks, võrreldes selle ürgvanaaajaga töötavad tulevased ajalõpjad, mida ei pidurda enam need raskused ja takistused, hoopis enneolematut teaduslikku, tehnilist ja ühiskondlikku progressi; ja oleks igatahes väga imelik kasutada selle ürgvanaaja lõppjärku momendina, et teha tulevastele aastatuhandetele ettekirjutusi, kasutades selleks viimseinstantsilist lõplikke tõdesid, muutumatu tõdesid ja juurteni

ulatuvaid kontseptsioone, mis on avastatud meie nii väga „mahajäänud“ ja „tagurpidise“ sajandi vaimset ebaküpse lapsea alusel. Peab olema tõesti Richard Wagner filosoofias — kuid ilma Wagneri talendita —, et mitte näha, et kõik alavääristavad kallaletungid, mis on suunatud kogu senise ajaloolise arenemise vastu, tabavad ka selle arvatavat lõpptulemust, niinimetatud tegelikkusefilosoofiat.

Uue juurteni ulatava teaduse üheks tähelepanuväärseimaks osaks on jagu, mis käsitleb elu individualiseerumist ja selle väärtuse tõusu. Siin vahutab ja voolab tõkestamatu allikana oraakellik labasus läbi kolme peatüki. Me peame kahjuks piirduma paari lühikese näitega.

„Igasuguse aistingu ja seega igasuguste subjektiivsete eluvormide sügavam olemus põhineb olekute diferentsil... Täie (!) elu suhtes on aga ilma pikemata (!) tõestatud, et mitte paigalseis, vaid üleminek ühest elusituatsioonist teise on see, mis tõstab elutunnet ja milles arenevad otsustava tähtsusega erutused. .. Ligikaudu iseendaga võrdne, nii-ütelda inertses paigalseisus ning otse kui sellesse tasakaaluasendisse jääv olek, millise iseloomuga see iganes oleks, ei oma olemise tajumiseks kuigi suurt tähtsust. . . Harjumus ja nii-ütelda sisseelamine säärasesse olekusse muudab selle oleku millekski täiesti indifferentsiks ja ükskõikseks, mingiks niisuguseks, mis mitte just eriti ei erine surmaolekust. Paremalt juhtumil lisandub sellele veel teatavat laadi negatiivne eluavaldus, igavusest tingitud kannatus . . . Seiskunud elus kustub üksikinimestele ja rahvastele igasugune kirg ja huvi eksistentsi vastu. Aga ainult meie diferentsiseadusest lähtudes muutuvad kõik need nähtused seletatavaks.“

On lihtsalt täiesti uskumatu, millise kiirusega härra Dühring fabritseerib oma põhimiselt omapäraseid tulemusi. Olles vaevalt jõudnud tõlkida tegelikkusefilosoofia keelde selle üldtuntud tõe, et ühe ja sama närvi kestev ärritamine või sama ärrituse pikem kestus väsitab iga närvi ja iga närvisüsteemi, ja et järelikult normaalses olekus peab aset leidma närviärrituse katkemine ja vaheldus — asi, millest juba ammu võib lugeda igast füsioloogia käsiraamatust ning mida iga filister teab oma isiklikust kogemusest —, vaevalt on see igivana ja täiesti kulunud mõte tõlgitud müstilisse vormi, et „igasuguse aistingu sügavam olemus põhineb olekute diferentsil“, ja kohe muutub see juba „meie diferentsiseaduseks“. Ning see diferentsiseadus teeb „täielikult seletatavaks“ terve rea nähtusi, mis jällegi pole midagi muud kui illustratsioonid ja näited aistingute vahelduse meelepärasuse kohta, mille suhtes mitte

mingit seletust ei vaja isegi kõige tavalisem filistrimõistus ja mis ei muutu mitte kübetki selgemaks ka sellele arvatavale diferentsiseadusele viitamisega.

Ent sellega ei piirdu veel kaugeltki „meie diferentsiseaduse“ juurteniulatavus: „Eluigade järgnevus ja nendega seotud elutingimuste muutuste saabumine on õige heaks näiteks meie diferentsiprintsiibi piltlikuks selgituseks . . . Laps, poiss, nooruk ja mees kogeivad oma ea elutunde tugevust hoopis vähem juba kujunenud olekute tõttu, milles nad viibivad, kui võrd just ühest olekust teise ülemineku epohhide tõttu.“ Aga see pole veel kõik: „Meie diferentsiseadust saab kasutada veel hoopis laiemalt, kui silmas pidada fakti, et juba proovi tu või sooritatu kordamine ei paku mingit võlu.“ Ja nüüd võib lugeja omalt poolt ise kujutella kogu seda oraakellikku lollust, mille lähtepunktiks on ülalesitatud sügavad ja juurteni ulatuvad laused. Ja tõepoolest härra Dühring võib oma raamatu lõpul triumfeerivalt hüüda: „Eluväärtuse hindamiseks ja tõstmiseks sai diferentsiseadus mõõduandvaks niihästi teoreetiliselt kui ka praktiliselt!“ Sama seadus on samuti mõõduandev härra Dühringile tema publiku vaimse väärtuse hindamisel: ta peab arvama, et see publik koosneb lausa eesleist või filistreist.

Edasi soovitatakse meile järgmisi äärmiselt praktilisi elureegleid: „Vahendid, kuidas säilitada üldist huvi elu vastu“ (tore ülesanne filistreile ja niisuguseile, kes selleks tahavad saada!), „seisavad selles, et võimaldatakse üksikuil, n i i - ü t e l d a elementaarseil huvidel, milledest liitub tervik, areneda või üksteist asendada loomulike ajavahemikkude järel. Samuti võib ka ühtaegu ühe ja sama oleku jaoks kasutada madalamate ja kergemini rahuldavate ärrituste pidevat asendamist kõrgemate ja kestmamalt mõjuvate erutustega selleks, et vältida täiesti huvitute tühikute tekkimist. Pealeselle tuleb püüda vältida, et loomulikult või muidu ühiskondliku eksistentsi normaalses käigus tekkivaid pingeid meelevaldselt ei suurendataks ega forsseeritaks, või et neid ei hakataks rahuldama juba kõige vähema ärrituse puhul, mis oleks vastupidiseks moonutuseks ja mis takistaks ka nautimisvõimelise vajaduse tekkimist. Loomuliku rütmi alalhoidmine on nii siin kui ka mujal harmoonilise ja meeldiva liikumise eeltingimus. Samuti ei tule endale esitada lahendamatu ülesannet — tahta pikendada mõne situatsiooni erutuse kestust kauemaks kui seda lubab loodus või vastavad tingimused“ jne. Kui mõni kohtlane hakkaks kasutama „eluproovimise“ reeglina neid labaste maotuste üle targutava pedandi pidulikke filisterlikke ennustusi, ei tuleks tal igatahes kaevata „täiesti huvitute tühikute“ üle. Kogu tema aeg kuluks ära naudingute korrapäraseks etteval-

mistamiseks ja korrastamiseks, nii et tal ei jääks hetkegi aega nautimiseks eneseks.

Me peame ära proovima elu, elu kogu tema täiuses. Ainult kaht asja keelab meile härra Dühring: esiteks „tubaka kasutamise tingitud kasimatust“ ja teiseks jooke ja roogi, mis „tekitavad vastiku ärrituse või omavad üldse peenematele tunnetele taunitavaid omadusi“. Et aga härra Dühring oma poliitilise ökonoomia kursuses laulab ditürambe viinapõletamisele, siis on võimatu, et ta nende jookide all mõtleks viina; seega me oleme sunnitud järeldama, et tema keeld hõlmab ainult veini ja õlut. Tal tarvitseks nüüd veel ainult ära keelata ka liha, ja siis oleks ta tegelikkusefilosoofia tõstnud samasse kõrgusse, kus nii edukalt liikus õnnis Gustav Struve, — nimelt puhta lapsikuse kõrgusse.

Muide, just joovastavate jookide suhtes võiks härra Dühring mõnevõrra liberaalsem olla. Mees, kes, nagu ta ise tunnistas, ikka veel ei suuda leida silda staatiliselt dünaamilisele, omab ometi kindlasti küllalt põhjust leebemalt suhtumiseks, kui mõni vaene mehike mõnikord sügavamalt klaasi põhja vaatab ja sellepärast samuti asjatult otsib silda dünaamiliselt staatilisele.

XII

DIALEKTIKA. KVANTITEET JA KVALITEET

„Esimene ja tähtsaim lause olemise loogiliste põhiomaduste kohta puudutab vastuolu eitamist. Vastuoluline on kategooria, mis võib kuuluda üksnes mõtete kombinatsiooni, mitte aga tegelikkusse. Asjades pole mingeid vastuolusid ehk, teiste sõnadega, reaalseks peetav vastuolu on ise mõttetuse tipp ... Teineteisele vastupidises suunas mõjuvate jõudude antagonism on koguni igasuguse tegevuse põhivorm maailma ja tema olendite eksistentsis. Kuid see elementide ja indiviidide jõusuundade võitlus ei ühti mitte põrmugi absurdsete vastuolude ideega ... Siin me võime rahul olla sellega, et olles saanud selge pildi reaalse vastuolu tegelikust absurdusest, oleme hajanud udu, mis kerkib harilikult loogika näilistest salapärasustest; samuti oleme suutnud näidata selle viiruki kasutust, mida on raisatud siin-seal vastuoludialektika võrdlemisi kohmakalt nikerdatud puusliku auks, keda on püütud toppida antagonistliku maailmaskemaatika asemele.“ — See on peaaegu kõik, mis „Filosoofia kursuses“ öeldakse dialektikast. Seevastu „Kriitilises ajaloos“ koheldakse vastuoludialektikat, ja koos sellega eriti Hegelit, hoopis teisiti. „Hegeli loogika või pige-

mini logoseõpetuse järgi ei seisa vastuoluline lihtsalt mõtlemises, mida oma loomult ei saa kujutella teisiti kui subjektiivsena ja teadlikuna, vaid ta on objektiivselt olemas asjades ja protsessides enestes ning tabatav nii-ütelda kehaliselt, nii et mõttetus ei jää võimatuks mõtete kombinatsiooniks, vaid muutub tegelikuks jõuks. Absurdsuse tegelik olemasolu on Hegeli loogika ja ebaloogika ühtsuse esimene usutunnistuse punkt. .. Mida vastuolulisem, seda õigem, ehk teiste sõnadega, mida absurdsem, seda usutavam, see isegi mitte esmakordselt leiutatud, vaid ilmutusteoloogiast ja müstikast laenatud maksimum on niinimetatud dialektilise printsiibi alasti avaldus.“

Mõte, mis sisaldub mõlemas esitatud kohas, on kokkuvõetav lauses, et vastuolu = mõttetusega ja et sel seepärast pole kohta tegelikus maailmas. Säärane lause võib näida muidu võrdlemisi kaine aruga inimestele niisama endastmõistetavana nagu see, et sirge ei saa olla kõver ja kõver sirge. Kuid ometi diferentsiaal-arvutus, hoolimata kaine inimaru kõigist protestidest, käsitab sirget ja kõverat teatavais tingimustes siiski samastena ning saavutab sel teel tulemusi, milledeni kunagi ei jõua sirge ja kõvera identsuse mõttetusse tardunud kaine inimaru. Ja kui arvestada seda tähtsat osa, mida niinimetatud vastuoludialektika on etendanud filosoofias alates antiikaegseist kreeklastest kuni tänapäevani, siis isegi hoopis tugevam vastane kui härra Dühring oleks olnud kohustatud dialektika vastu väljaastumisel esinema teissugusemate argumentidega, kui seda on tühipaljas väitmine ja rohked söimusõnad.

Niikaua kui me asju käsitame paigalseisvaina ja elutuina* igauht omaette, üksteise kõrval või järel, ei põrka me igatahes nende juures mingisuguseile vastuoludele. Me leiame siin teatavaid omadusi, mis on osalt ühised, osalt erinevad, või isegi üksteisele vastuolulised, kuid niisugusel juhtumil on nad jaotatud mitmesuguste asjade vahel ning järelikult ei sisalda eneses mingit vastuolu. Kuivõrd meie vaatlus piirdub selle alaga, sel määral jätkub meile ka tavalisest, metafüüsilisest mõtlemisviisist. Hoopis teisiti aga on lugu, niipea kui me asju vaatleme nende liikumises, nende muutuvuses, nende elus, nende vastastikuses üksteise mõjutamises. Seal me satume kohe vastuoludele. Liikumine ise on vastuolu; isegi juba lihtne mehhaaniline ühelt kohalt teise liikumine võib toimuda ainult selle tõttu, et teatav keha ühel ning samal ajamomendil on ühes kohas ja ühtlasi teises kohas, et ta on ega ole ühes ning samas kohas. Ja säärase vastuolu alatine tekkimine ja samaegne lahendumine ongi liikumine.

Järelikult on meil siin tegemist vastuoluga, mis „on objektiivselt olemas asjades ja protsessides enestes ning tabatav nii-

ütelda kehaliselt“. Aga mis ütleb selle peale härra Dühring? Ta väidab, et kuni seniajani pole üldse „ratsionaalses mehhaanikas mingit silda rangelt staatilise ja dünaamilise vahel“. Lugeja märkab nüüd lõpuks isegi, mis selle härra Dühringi lemmikfraasi varjus peitub; ei midagi muud kui see: metafüüsiliselt mõtleval intellektil on absoluutselt võimatu siirduda paigalseisu ideelt liikumise ideele, sest ülalmainitud vastuolu suleb talle siin tee. Liikumine on talle täiesti mõistetamatu, sest see on vastuolu. Ja väites liikumise mõistetamatust, möönab ta ise vastu enda tahtmist selle vastuolu olemasolu, möönab seega, et asjades ja protsessides enestes on objektiivselt olemas vastuolu, mis osutub pealegi tegelikuks jõuks.

Kui juba lihtne mehhaaniline ühest kohast teise liikumine sisaldab eneses vastuolu, siis seda enam sisaldavad seda mateeria kõrgemad liikumisvormid ja eriti orgaaniline elu ning selle arenemine. Nagu nägime eespool, seisab elu just eeskätt selles, et elusolend igal teataval hetkel on sama ning siiski ka midagi muud. Järelikult, elu on samuti asjades ja protsessides enestes olemasolev, ennast alati tekitav ja lahendav vastuolu; ja niipea, kui see vastuolu lakkab, lakkab ka elu, saabub surm. Samuti me nägime, et ka mõtlemisvallas me ei saa vältida vastuolusid ja et näiteks vastuolu seesmiselt piiramatu inimliku tunnetusvõime ja selle tegeliku teokssaamise vahel väliselt piiratud ja piiratud tunnetavates inimestes lahendub lõputus, vähemalt meile praktiliselt lõputus inimpõlvede üks-teisele järgnevuses, lõpmatus progressis.

Me juba mainisime, et kõrgema matemaatika üheks peamiseks aluseks on vastuolu, mis seisab selles, et sirge ja kõver on teatavais tingimustes üks ning sama. Kuid kõrgem matemaatika tuleb toime ka teise vastuoluga, nimelt et meie silme ees lõikuvaid sirgjooni tuleb kõigest hoolimata juba viie kuni kuue sentimeetri kaugusel lõikepunktist pidada paralleelseiks, s. o. niisuguseiks joonteks, mis isegi lõpmatul pikendamisel ei või lõikuda. Ja sellest hoolimata saavutab kõrgem matemaatika nende ja veel palju suuremate vastuoludega mitte ainult õigeid, vaid alamaje matemaatikale täiesti kättesaamatuid tulemusi.

Kuid ka alam matemaatika kubiseb vastuoludest. Vastuolu on näiteks see, et juur A -st peab olema A aste, kuid siiski $A^{1/2} = \sqrt{A}$. Vastuolu on ka see, et negatiivne suurus peab olema mingisuguse suuruse ruut, sest iga iseendaga korrutatud negatiivne suurus annab positiivse ruudu. Seepärast ruutjuur miinus ühest on mitte ainult vastuolu, vaid koguni absurdne vastuolu, tõeline mõttetus. Ja ometigi $\sqrt{-1}$ on paljudel juhtumel õigete matemaatiliste tehete paratamatu

resultaat; ja isegi rohkem: mis oleks saanud matemaatikast nihhasti alamast kui ka kõrgemast, kui tal oleks keelatud opereerida $\sqrt{-1}$ 'ga?

Matemaatika ise astub muutlikkude suuruste käsitlusega dialektilisele alale, ning on iseloomulik, et selle edusammu matemaatikas teostas dialektiline filosoof Descartes. Dialektilise mõtlemise suhe metafüüsilise mõtlemisega on üldse niisugune, nagu seda on muutlike suuruste matemaatika suhe muutumatute suuruste matemaatikaga. See aga ei takista sugugi, et enamik matemaatikuist tunnustab dialektikat ainult matemaatilisel alal ja et nende hulgas on küllalt neid, kes dialektilisel teel saavutatud meetoditega edasi opereerivad täiesti vanal piiratud metafüüsilisel viisil.

Käsitleda lähemalt härra Dühringi jõudude antagonismi ja tema antagonistlikku maailmaskemaatikat oleks võimalik ainult siis, kui ta meile selle teema kohta oleks pakkunud midagi rohkemat kui palja fraasi. Olles aga kirjutanud selle fraasi valmis, ei esita härra Dühring meile ühtki korda seda antagonismi toimivana ei maailmaskemaatikas ega natuurfilosoofias, ja see on parimaks tunnistuseks, et härra Dühring ei oska absoluutselt mitte midagi positiivset peale hakata oma „igasuguse tegevuse põhivormiga maailma ja tema olendite eksistentsis“. Kui Hegeli „olemuseõpetus“ on tõepoolest alla viidud labase mõtteni jõududest, mis liiguvad vastupidistes suundades, mitte aga vastuoludes, siis on küll kõige parem, kui hoidutakse selle kulunud mõtte igasugusest rakendamisest.

Järgmiseks tugipunktiks, mis pakub härra Dühringile võimalust anda voli oma antidialektilisele vihale, on Marxi „Kapital“. „Puudub loomulik ja arusaadav loogika, mille poolest paistavad silma dialektiliselt kavalad konksud ja mõttearabeskid... juba avaldatud osa suhtes tuleb kasutada põhimõtet, et teatavas suhtes ja ka üldse (!) tuntud filosoofilise eelarvamuse järgi igas asjas võib otsida kõike ja kõiges jälle iga asja, nii et selle kujutluste segiajamise ja moonutamise tagajärjel lõpuks kõik üks ja seesama on.“ See tema arusaamine tuntud filosoofilisest eelarvamusest võimaldab ka härra Dühringil kindlasti ennustada, milliseks kujuneb Marxi majandusteadusliku filosoferimise „lõpp“, tähendab „Kapitali“ järgmiste köidete sisu, kusjuures aga täpselt seitse rida enne seda avaldust ta ütleb, et „tõesti on võimatu arvata, mis, kui rääkida inimlikult ja saksa keeles, võiksid küll sisaldada veel kaks (viimast) köidet“.

Ent see pole siiski esimene kord, et härra Dühringi tööd osutuvad niisuguseiks, mis kuuluvad „asjade“ hulka, kus „vastuoluline on objektiivselt olemas ja tabatav nii-ütelda kehali-

selt“. See aga ei takista teda sugugi võidukalt jätkamast: „Kuid kaine loogika triumfeerib loodetavasti oma karikatuuri üle... Tähtsaks tegemine ja dialektiline salakrempel ei võlu küll kedagi, kel veel vähegi on tervet otsustusvõimet... süvenema sellesse mõtete ja stiili kaosesse. Koos dialektiliste lolluste viimsete jäänuste väljasuremisega kaotab see ninapidivedamise vahend ... oma petliku mõju, ja mitte keegi ei pea enam oma kohuseks oma pead murda sügava tarkuse otsimisega seal, kus keerukate asjade puhastatud tuum näitab, et parimal juhtumil on tegemist tavaliste teooriate joontega, kui mitte just lausa kulunud mõtetega ... On täiesti võimatu edasi anda logoseõpetuse mõõdupuu järgi ehitatud (Marxi) konkse, kui just ei taheta prostitueerida kainet loogikat.“ Marxi meetod seisvat selles, et „oma usklikele valmistada dialektilisi imesid“, ja nii edasi.

Meil pole siin esialgu üldse tegemist Marxi uurimuse majandusteaduslike tulemuste õigsuse või ebaõigsusega, vaid ainult Marxi poolt kasutatud dialektilise meetodiga. Niipalju on aga kindel: enamik „Kapitali“ lugejaist kuuleb alles nüüd härra Dühringilt, mida nad õieti olid lugenud. Ja nende lugejate hulka kuulub ka härra Dühring ise, kes 1867. aastal (Ergänzungsblätter III, Heft 3¹) oli veel võimeline pakkuma Marxi raamatu üle temakaliibrilise mõtleja kohta võrdlemisi ratsionaalset sisuesitust, ilma et ta esmalt oleks olnud sunnitud Marxi arutlusi Dühringi keelde tõlkima, nagu ta selle nüüd vältimatuks kuulutab. Kui ta küll tookordki tegi selle vea, et identifitseeris Marxi dialektika Hegeli omaga, siis polnud ta ometi veel täiesti kaotanud võimet vahet teha meetodi ja sellega saavutatud tulemuste vahel ning võimet aru saada, et viimased pole veel üksikasjus ümber lükatud, kui esimest üldiselt maha tehakse.

Härra Dühringi üllatavaim teade on igatahes see, et Marxi seisukohalt „lõpuks kõik üks ja seesama on“, et järelikult Marxile näiteks ka kapitalistid ja palgatöölised, feodaalne, kapitalistlik ja sotsialistlik tootmisviis on „kõik üks ja seesama“ ja lõpuks vahest isegi ka Marx ja härra Dühring on „üks ja seesama“. Et seletada säärase ilmse rumaluse võimalikkust, jääb ainult oletada, et paljalt sõna „dialektika“ asetab härra Dühringi niisugusesse vastutusvõimetusse olekusse, kus tal teatava kujutluste moonutamise ja segiajamise tõttu lõpuks „kõik üks ja seesama“ on, mis ta ütleb ja teeb.

Siin on meile näide sellest, mida härra Dühring nimetab „m i n u ajalookirjelduseks kõrges stiilis“, või ka „summaar-

1 „Täiendavaid lehekülgi“ III, 3. vihk. To i m.

seks menetluseks, mis annab soolisele ja tüübilisele neile kuuluva, ja mis ei lasku sugugi niikaugele, et seda, mida Hume nimetas õpetlaspöobliks, hakata austama mütoloogilistesse üksikasjadesse küündiva paljastusega, sest ainult saarane menetlus kõrgemas ja õilsamas stiilis on ühendatav täieliku toe huvidega ja kohustustega tsunftivaba publiku vastu“. Aja-lookirjeldus kõrges stiilis ja summaarne menetlus, mis annab soolisele ja tüübilisele neile kuuluva, on härra Dühringile tõepoolest väga mugav, sest seejuures ta võib jätta tähele pane mata kõik kindlakstehtud faktid kui mikrooloogilised, võib nad võrdsustada nulliga ja tõestamise asemel võib avaldada ainult üldisi fraase, väita või lihtsalt materdada. Peale selle on sel menetlusel veel see paremus, et ta vastasele ei anna mitte mingeid faktilisi pidepunkte, et järelikult temalgi pole Dühringile vastamiseks peaaegu mitte mingit teist võimalust kui samuti kõrges stiilis ja summaarselt täiesti üldsõnaliselt vaita. üldistesse fraasidesse laskuda ja härra Dühringit lõpuks vastu materdada, lühidalt, nagu öeldakse, tasuda vorst vorstiga, mis pole igatühele maitse järgi. Seepärast peame härra Dühringit tänama et ta erandlikult loobub kõrgemast ja õilsamast stiilist, et meile vähemalt pakkuda paar näidet taunitavast Marxi logoseõpetusest.

„Kas pole koomiline näiteks viidata Hegeli segasele ja udu- sele kujutlusele, et kvantiteet muutub kvaliteediks ja et see- pärast avanss, kui ta jõuab teatava piirini, lihtsalt selle kvan- titatiivse suurenemise tõttu muutub kapitaliks?“

Sellises härra Dühringi „puhastatud“ esituses tundub see mõte muidugi küllaltki kurioosne. Seepärast vaatame, kuidas see välja näeb originaalis, Marxil. Leheküljel 313 („Kapitali 2. trükk)¹ järeldeb Marx eelnevast uurimusest, mis käsit- les püsiv- ja muutuvkapitali ning lisaväärtust, et „mitte iga suqune juhuslik raha- või väärtuste summa pole kapitaliks muudetav, et, vastupidi, selle muutmise eelduseks on teatav raha või vahetusväärtuste miinimum üksiku raha- või kaupade omaniku käes“. Näitena ta eeldab, et mingisugusel tööalal töö- line töötab iga päev kaheksa tundi enda jaoks, s. o. oma töötasu väärtuse taastootmiseks, neli järgmist tundi aga kapitalistile, otse selle taskusse mineva lisaväärtuse loomiseks. Seega, kui keegi tahab iga päev oma taskusse panna niipalju lisa- väärtust, et ta sellest võiks niisama hästi elada nagu üks tema tööline, peab ta omama juba teatavat väärtuste summat, mis võimaldab tal varustada kaht töölist tooraine, töövahendite ja töötasuga. Et aga kapitalistliku tootmise eesmärgiks pole pal-

1 Vt. „Kapital“, I kd., 1949. a. venekeelne väljaanne, lk. 313. To i m.

jas elatis, vaid rikkuse suurendamine, siis meie peremees oma mõlema töölisega poleks ikkagi veel kapitalist. Niisiis, et ta võiks elada kaks korda nii hästi nagu tavaline tööline ja muuta poole toodetud lisaväärtusest kapitaliks, peaks ta juba suutma pidada kaheksat töölisi, järelikult peaks ta omama neli korda suuremat väärtuste summat kui esimesel juhul. Alles pärast neid ja veel muid põhjalikumaid arutlusi, mille ülesanne seisab selles, et valgustada ja põhjendada seda fakti, et mitte iga ükskõik kui väike väärtuste summa pole küllaldane, et muutuda kapitaliks, vaid et ses suhtes on igal arenemisperioodil ja igal tööstusharul oma teatavad minimaalsed piirid, — alles pärast kõike seda ütleb Marx: „Siin, nagu loodusteaduseski, leiab kinnitust Hegeli poolt tema „Loogikas“ avastatud seaduse õigsus, et puhtkvantitatiivsed muutused teatavas punktis muutuvad kvalitatiivseiks erinevusteks.“¹

Ja nüüd imeteldagu kõrgemat ja õilsamat stiili, mille abil härra Dühring omistab Marxile vastupidist sellele, mida viimane tegelikult on ütelnud. Marx ütleb: fakt, et väärtuste summa saab alles siis muutuda kapitaliks, kui ta saavutab asjaoludele vastavalt erineva, kuid igal üksikul juhtumil teatud minimaalsuuruse, — see fakt tõe staab Hegeli seaduse õigsust. Härra Dühring aga laseb Marxil ütelda: Et Hegeli seaduse järgi kvantiteet muutub kvaliteediks, „seepärast“ muutub „avanss, kui ta jõuab teatava piirini, . . . kapitaliks“. Järelikult otse vastupidist.

„Täieliku tõe huvides“ ja „kohustusest tsunftivaba publiku vastu“ valesi tsiteerimise kommet me oleme näinud härra Dühringil juba Darwini küsimuse käsitlemisel. See osutub üha enam ja enam tegelikkusefilosoofia seesmiseks paratamatuseks ja on igatahes väga „summaarne menetlus“. Rääkimata juba sellest, et härra Dühring omistab Marxile seisukoha, nagu räägiks ta ükskõik millises „avansist“, kuna siin on aga tegemist ainult niisuguse avansiga, mis on kasutatud tooraineile, töövahendeile ja töötasule; ja seega saab härra Dühring hakkama sellega, et laseb Marxil ütelda täielikku mõttetust. Ning seejärel jätkub tal veel häbematumat leida, et tema enda poolt luuletatud mõtetus on koomiline! Nii nagu ta meisterdas fantastilise Darwini, et selle kallal oma jõudu proovida, nõnda meisterdas ta ka siin fantastilise Marxi. Tõepoolest „kõrges stiilis ajalookirjeldus“!

Me nägime juba eespool, maailmaskemaatika puhul, et selle Hegeli mõõdusuhete sõlmjoonega, kus kvantitatiivse muutu-

¹ Vt. „Kapital“, I kd., 1949. a. venekeelne väljaanne, lk. 314. Toim.

mise teatavais punktides toimub järsku kvalitatiivne pööre, juhtus härra Dühringil väike õnnetus: nõrkuse hetkel ta ise tunnustas ja rakendas seda. Me esitasime seal ühe kõige tuntuima näite — agregaatoleku muutumisest vee juures, mis normaalsel õhurõhumisel 0°C juures muutub vedelast tahkeks ja 100° C juures vedelast gaasitaoliseks, järelikult mõlemal pöördepunktil temperatuuri lihtne kvantitatiivne muutus kutsub esile vee kvalitatiivselt muutunud oleku.

Me võiksime esitada nii loodusest kui ka inimühiskonna aialt veel sadu sääraseid fakte selle seaduse tõestamiseks. Nõnda näiteks Marxi „Kapitali“ kogu neljas osa — „Relatiivse lisaväärtuse tootmine“ — käsitleb arvutuid juhtumeid koöperatsiooni, tööjaotuse ja manufaktuuri, masinatega tootmise ja suurtööstuse alalt, kus kvantitatiivne muutus muudab asjade kvaliteeti ja samuti kvalitatiivne muutus muudab nende kvantiteeti, järelikult kus, kui kasutada härra Dühringi poolt nii vihatud väljendust, kvantiteet muutub kvaliteediks ja ümberpöördukt. Nii näiteks tõsiasi, et paljude isikute koöperatsioon, paljude jõudude kokkusulamine üheks ühisjõuks loob, kui rääkida Marxi sõnadega, „uue jõupotentsi“, mis oluliselt erineb teda moodustavate üksikjõudude summast.

Kõigele lisaks on Marx sellel härra Dühringi poolt täieliku tõe huvides pahupidi pööratud kohal teinud järgmise märkuse: „Tänapäeva keemias rakendatav Laurent'i ja Gerhardt'i poolt esmakordselt teaduslikult arendatud molekulaarteooria põhineb just sellel seadusel.“¹ Aga mis puutub see härra Dühringisse? Ta teab ju: „Loodusteadusliku mõtlemisviisi ülimalt moodsad hariduselemendid puuduvad just seal, kus, nagu härra Marxil ja tema rivaalil Lassalle'il, endale teadusliku eruditsiooni ilme andmiseks kasutatav kehv varustus koosneb poolteadustest ja vähesest filosoofitsemisest“, kuna aga härra Dühringil on aluseks „eksaktse teadmuse peamised põhimõtted mehhaanika, füüsika, keemia alalt“ jne. Missugune see alus on, seda me juba nägime. Selleks aga, et ka kolmandad inimesed oleksid võimelised otsustama, vaatleme mõnevõrra lähemalt Marxi ülaltähendatud märkuses esitatud näidet.

Siin on nimelt tegemist süsinikuühendite homoloogiliste ridadega, milledest väga paljud on juba tuntud ja milledest igauhel on oma iseseisev algebraline koostusvalem. Kui me näiteks, nagu see toimub keemias, tähistame süsiniku aatomi C-ga, vesiniku aatomi H-ga, hapniku aatomi O-ga, igas ühendis sisalduvate süsinikuaatomite arvu n-ga, siis võime kujutada mõnede säärase ridade molekulaarvalemid järgmiselt:

¹ „Kapital“, I kd., 1949. a. venekeelne väljaanne, lk. 314, märkus 205a. Toim.

$C_n H_{2n+2}$ — normaalsete parafiinide rida
 $C_n H_{2n+2}O$ — primaarsete alkoholide rida
 $C_n H_{2n}O_2$ — ühealuseliste rasvhapete rida.

Kasutame näitena nendest ridadest viimast ja oletame järjestikku, et $n=1$, $n=2$, $n=3$ jne., siis saame järgmise tulemuse (jättes välja isomeerid):

CH_2O_2	— sipelgahape	— keemispunkt 100° , sulamispunkt 1°
$C_2H_4O_2$	— äädikahape	— keemispunkt 118° , sulamispunkt 17°
$C_3H_6O_2$	— propioonhape	— keemispunkt 140° , sulamispunkt —
$C_4H_8O_2$	— võihape	— keemispunkt 162° , sulamispunkt —
$C_6H_{10}O_2$	— palderjanhape	— keemispunkt 175° , sulamispunkt —

ja nii edasi kuni $C_{30}H_{60}O_2$ — melissiinhappeni, mis sulab alles 80° juures ja millel pole üldse keemispunkti, sest ta ei aurustu üldse ilma lagunemiseta.

Nii me näeme siin tervet rida kvalitatiivselt erinevaid kehi, mis kujunevad elementide lihtsa kvantitatiivse lisandamise teel ja seejuures alati ühes ning samas vahekorras. Kõige puhtamalt avaldub see nähtus seal, kus kõik ühendi elemendid muudavad oma kvantiteeti võrdses vahekorras, nagu näiteks normaalsete parafiinide $C_n H_{2n+2}$ puhul: kõige alam neist on metaan, CH_4 — gaas; tuntuist kõige kõrgem — heksadekaan, $C_{16}H_{34}$, tahke, värvuseta kristalle moodustav keha, mis sulab 21° ja keeb alles 278° juures. Mõlemas reas iga uus liige tekib eelmise liikme molekulaarvalemisse CH_2 , s. o. ühe süsinikuatomi ja kahe vesinikuatomi lisandamise teel, ja see molekulaarvalemis kvantitatiivne muutus tekitab iga kord kvalitatiivselt erineva keha.

Kuid need read on ainult eriti ilmekad näited; peaaegu kõikjal keemias, näiteks juba mitmesuguste lämmastiku-oksüüdide, fosfori või väevli mitmesuguste hapete puhul võib näha, kuidas „kvantiteet muutub kvaliteediks“, ja seda segaseks ja uduseks peetavat Hegeli kujutlust võib nii-ütelda kehastatult kohata asjades ja nähtustes, kusjuures mitte kellelegi peale härra Dühningi ei jää midagi segaseks ega uduseks. Ja kui Marx on esimene, kes sellele faktile tähelepanu juhtis, ja kui härra Dühning luges seda viidet ega saanud isegi sellest aru (sest muidu ta poleks kindlasti säärast kuulmatut süütegu karistamatult läbi lasknud), siis sellest jätkub, et isegi kuulsale Dühningi natuurfilosoofiale tagasi vaatamata oleks selge, kellel — kas Marxil või härra Dühningil — puuduvad „loodusteadusliku mõtlemisviisi ülimalt moodsad hariduselemendid“ ja kes pole küllalt tuttav „keemia... peamiste põhitetega“.

Lõpuks tahame kutsuda veel ühe tunnistaja, kes kinnitab

kvantiteedi muutumist kvaliteediks, nimelt Napoleoni. Ta kirjeldab järgmiselt halvasti ratsutava, kuid distsiplineeritud prantsuse ratsaväe lahingut mamelukidega, kellede ratsavägi oli üksikvõitluses kahtlemata oma aja parim, kuid distsiplineerimata: „Kaks mamelukki olid kolmest prantslasest tingimata üle; 100 mamelukki olid võrdsed 100 prantslasega? 300 prantslast olid enamasti 300 mamelukist üle, 1000 prantslast juba löid alati 1500 mamelukki.“ — Nagu Marxil oli vajalik teatav, kuigi muutlik vahetusväärtuse minimaalne summa selleks, et võimaldada selle muutumist kapitaliks, täpselt nii on Napoleonile vajalik teatava minimaalse saurusega ratsaväeüksus, et tuleks nähtavale distsipliini jõud, mis peitub koondravis ja plaanikindlas tegevuses ja et see jõud võiks kujuneda üleolekuks isegi tunduvalt suuremate irregulaarse ratsaväe masside üle, kel on paremad hobused, kes on osavamad ratsasõidus ja vehklemises ning kes on vähemalt niisama vaprad. Aga mida peaks see tõestama härra Dühringi vastu? Kas Napoleon ei jäänud haledasti alla võitluses Euroopaga? Kas ei tabanud teda kaotus kaotuse järel? Ja mispärast? Ainuüksi sellepärast, et ta kasutas ratsaväe taktika alal Hegeli segast ja udust kujutlust!

XIII

DIALEKTIKA. EITUSE EITAMINE

See ajalooline ülevaade (kapitali niinimetatud esialgse akumulatsiooni genees Inglismaal) on veel võrdlemisi paremaid kohti Marxi raamatus ja oleks veelgi parem, kui ta poleks peale teaduslike karkude toetunud ka veel dialektilistele. Hegeli eituse eitamine peab siin nimelt paremate ja selgemate argumentide puudumisel täitma ämmaemanda osa, kelle abil tulevik tuuakse ilmale mineviku rüpest. Individuaalse omanduse kaotamine, mis toimus tähendatud viisil XVI sajandist alates, on esimene eitus. Sellele järgneb teine, mida võib iseloomustada eituse eitamisena ja ühtlasi ka „individuaalse omanduse“ taastamisena, kuid kõrgemas vormis, mis on rajatud maa ja tööriistade ühisvaldusele. Kui seda uut „individuaalset omandust“ nimetatakse härra Marxi poolt ühtaegu ka „ühiskondlikuks omanduseks“, siis selles just avaldubki Hegeli kõrgem ühtsus, milles vastuolu on kõrvaldatud (aufgehoben), s. o. Hegeli sõnademängu järgi niihästi ületatud kui ka säilitatud .. Ekspropriaatorite eksproprieerimine on seega otsekui ajaloolise tegelikkuse automaatne saadus ajaloolise tege-

likkuse materiaalseis välistingimustes ... Vaevalt küll ükski mõistlik inimene laseks end veenda maa ja kapitali ühiskondliku valduse paratamatuses usu põhjal Hegeli eituse eitamise taolistesse riugastesse ... Marxi kujutluste udune äbarikkus ei saa muide imestama panna seda, kes on tuttav sellega, mida võib valmis septseda sellisest teaduslikust materjalist nagu Hegeli dialektika või — parem — missugused absurdsused peavad sellest välja tulema. Neile, kes ei ole nende viguritega tuttavad, ütlen otsekohe, et esimene eitus etendab Hegelil katekismusest laenatud pattulangemise mõiste osa, teine aga lunastusttoova kõrgema ühtsuse osa. Säärastele analoogia-kunsttükidele, mis on laenatud religiooni vallast, ei saa muidugi rajada faktide loogikat... Härra Marx lepib oma uduse ideega ühtaegu niihästi individuaalsest kui ka ühiskondlikust omandusest ning jätab oma adeptide eneste lahendada selle sügavamõttelise dialektilise mõistatuse.“ Nii kõneleb härra Dühring.

Niisiis pole Marx suuteline teisiti tõestama sotsiaalse revolutsiooni paratamatust, maaühisomanduse ja töö abil valmistatud tootmisvahendite ühisomanduse jaluleseadmise paratamatust, kui appi võttes Hegeli eituse eitamise; rajades oma sotsialistliku teooria sääraسته religioonist laenatud analoogia-kunsttükidele, jõuab ta järeldusele, et tuleviku-ühiskonnas valitseb ühtaegu niihästi individuaalne kui ka ühiskondlik omandus Hegeli kõrvaldatud vastuolu kõrgema ühtsusena.

Jätame esialgu kõrvale eituse eitamise ja heidame pilgu sellele „ühtaegu niihästi individuaalsele kui ka ühiskondlikule omandusele“. Härra Dühring nimetab seda „uduks“ ja tal on — nii imelik, kui see ongi — ses suhtes täiesti õigus. Kahjuks aga pole see sugugi Marx, kes viibib selles „odus“, vaid jällegi härra Dühring ise. Nagu ta juba varem tänu oma osavusele Hegeli „hullumeelse fantaseerimise“ meetodi ärakasutamises suutis vaevata kindlaks määrata, mida peavad sisaldama „Kapitali“ veel lõpetamata köited, nii võib ta ka siin ilma suurema vaevata Marxi parandada Hegeli järgi, omistades talle mingisuguse omanduse kõrgema ühtsuse, millest Marx pole lausunud sõnagi.

Marxil on tähendatud: „See on eituse eitamine. See loob uuesti individuaalse omanduse, kuid kapitalistliku ajastu saavutuste alusel — vabade töötajate kooperasiiooni ning maa ühisvalduse ja nende endi poolt loodud tootmisvahendite ühisvalduse alusel, üksikute isikute isiklikule tööle rajatud killutatud eraomanduse muutumine kapitalistlikuks on loomulikult võrratult pikem, raskem ja rängem protsess kui tegelikult juba ühiskondlikule tootmisprotsessile rajatud kapitalistliku era-

omanduse muutumine ühiskondlikuks omanduseks.⁴¹ See on kõik. Seega korda, mis on loodud ekspropriaatorite eksproprieerimisega, iseloomustatakse kui individuaalse omanduse taastamist maa ja töötajate endi poolt loodud tootmisvahendite ühiskondliku valduse alusel. Igäihele, kes oskab saksa keelt, tähendab see, et ühiskondlik omandus hõlmab maa ja teised tootmisvahendid, individuaalne omandus aga ülejäänud saadused, s. o. tarbimisesemed. Et aga asi oleks arusaadav isegi kuueaastastele lastele, eeldab Marx leheküljel 56 „vabade inimeste liitu, kes töötavad ühiste tootmisvahenditega ja kulutavad plaanikindlalt oma individuaalset tööjõudu ühise ühiskondliku tööjõuna“, s. o. sotsialistlikult organiseeritud liitu, ja ütleb: „Liidu kogu töö produkt on ühiskondlik produkt. Osa sellest produktist muutub uuesti tootmisvahenditeks. See jääb ühiskondlikuks. Teine osa aga tarbitakse liidu liikmete poolt elatusvahenditena. See pärast tuleb see nende vahel jaotada.“⁴² See peaks ometi küllalt selge olema isegi härra Dühringi hegeliaanluse eksinud peale.

Ühtaegu niihästi individuaalne kui ka ühiskondlik omandus, see udune äbarikkus, see Hegeli dialektikast tulenev absurdus, see segasus, see sügavamõtteline dialektiline mõistatus, mille Marx jätab oma adeptide lahendada, — on jällegi härra Dühringi vaba looming ja väljamõeldus. Marx, oletatava hegellasena, on kohustatud eituse eitamise tulemusena pakuma tõelise kõrgema ühtsuse, kuid et ta seda ei tee härra Dühringi maitse järgi, siis peab viimane uuesti kasutama kõrgemat ja õilsamat stiili ning täieliku tõe huvides Marxi arvele kirjutama asju, mis tegelikult on härra Dühringi enda fabrikaadid. Mees, kes on nii läbi ja läbi võimetu isegi kas või ainult erandina õigesti tsiteerima, peab küll tõesti tundma kõlbelist pahameelt teiste inimeste „hiina tarkuse“ üle, kes tsiteerivad eranditult õigesti, aga just sellega „halvasti varjavad puudulikku arusaamist igal antud juhtumil tsiteeritava autori ideede tervikust“. Härra Dühringil on õigus. Elagu kõrges stiilis ajalookirjeldus!

Seni oleme lähtunud eeldusest, et härra Dühringi kangekaelne valesti tsiteerimine on toimunud vähemalt heas usus ning põhineb kas temale omasel totaalsel võimetusel asjadest aru saada või siis kõrges stiilis ajalookirjeldusele omasel ja muidu lohakaks peetaval harjumusel tsiteerida mälu järgi. Näib aga, et oleme siin jõudnud punktini, kus ka härra Düh-

1 Vt. „Kapital“ I kd., 1949. a. venekeelne väljaanne, lk. 766—767. Toim.

2 Vt. „Kapital“ I kd., 1949. a. venekeelne väljaanne, lk. 84—85. Toim.

ringil kvantiteet muutub kvaliteediks. Sest kui me arvestame et, esiteks, käsitledav koht on Marxil iseenesest täiesti selge ja peale selle täiendatakse seda veel samas raamatus teise kohaga, mis üldse ei luba mingit väärnimist; et, teiseks, ei ülalesitatud „Kapitali“ kriitikas „Ergänzungsblätter“ites“ ega ka kriitikas, mis on avaldatud „Kriitilise ajaloo“ esimeses trükis, ei avastanud härra Dühring seda koletist — „ühtaegu nii individuaalset kui ka ühiskondlikku omandust“, vaid avastas selle alles oma raamatu teises trükis, järelikult „Kapitali“ kolmanda lugemisel; et alles selles sotsialistlikult ümber töötatud teises trükis härra Dühringil oli tarvis lasta Marxil ütelda võimalikult suuremat totrust ühiskonna tulevase organisatsiooni kohta, et omada võimalust seda triumfeerivamalt esitada selle vastandina — nagu ta seda ka teeb — „majanduskommuni, mida mina oma „Kursuses“ majanduslikult ja juriidiliselt olen skitseerinud“, — kui me seda kõike arvestame, siis jõuame iseendast järeldusele, et härra Dühring sunnib meid siin peaaegu oletama, et ta on siin meelega Marxi mõtet „heategevvalt laiendanud“ — heategevvalt härra Dühringile.

Missugust osa etendab siis Marxil eituse eitamine? Leheküljel 791 j.j.¹ võtab ta kokku eelneval viiekümnel leheküljel esitatud kapitali niinimetatud esialgne akumulatsiooni majandusliku ja ajaloolise uurimise lõpptulemused. Enne kapitalistlikku ajastut oli vähemasti Inglismaal olemas väiketootmine, mis oli rajatud eraomandina töötajale endale kuuluvatele tootmisvahenditele. Kapitali niinimetatud esialgne akumulatsioon seisis siin nende otseste tootjate eksproprieerimises, s. o. isiklikele tööle rajatud eraomanduse kaotamises. See kaotamine sai võimalikuks seetõttu, et ülalmainitud väiketootmine sobib ainult tootmise ja ühiskonna kitsastesse, primitiivsetesse raamidesse, ja teataval arenemisastmel loob ta ise materiaalsed alused enda hävitamiseks. See hävitamine, individuaalsete ja killustatud tootmisvahendite muutumine ühiskondlik-kontsentreerituks, moodustab kapitali eelajaloo. Niipea kui töötajad olid muudetud proletaarlasteks ja nende tootmisvahendid kapitaliks, niipea kui kapitalistlik tootmisviis oli tõusnud omale jalale, omandab edasine töö ühiskonnastamine (kapitaliks) ja järelikult ka edasine eraomanike eksproprieerimine uue kuju. „Nüüd ei kuulu eksproprieerimisele mitte enam töötaja, kes peab oma majapidamist, vaid kapitalist, kes ekspluateerib paljusid töölisi. See eksproprieerimine toimub

1 Vt. „Kapital“, I kd., 1949. a. venekeelne väljaanne, lk. 764—767. Toim.

kapitalistliku tootmise enda immanentsete seaduste mängu tõttu, kapitalide kontsentratsiooni tagajärjel. Üks kapitalist lööb surnuks paljusid teisi. Käsikäes selle kontsentratsiooniga ehk paljude kapitalistide eksproprieerimisega väheste poolt areneb üha kasvavas ulatuses tööprotsessi kooperatiivne vorm, areneb teaduse teadlik tehnoloogiline rakendamine, maa plaanikindel ühine ekspluateerimine, tööriistade muutmine sellisteks, mida saab kasutada ainult ühiselt, ja kõigi tootmisvahendite ökonomiseerimine sel teel, et neid kasutatakse kombineeritud ühiskondliku töö ühiste tootmisvahenditena. Kapitalimagnaatide arvu pideva kahanemisega, kes usurpeerivad ja monopoliseerivad kõik selle muutuse kasud, kasvab viletsuse, rõhumise, orjuse, degradatsiooni ja ekspluateerimise ulatus, aga ka pidevalt suureneva töölisklassi viha, keda õpetab, ühendab ja organiseerib kapitalistliku tootmisprotsessi mehhanism ise. Kapital muutub kõidikuiks sellele tootmisviisile, mis puhkes õitsele ühes temaga ja tema varju all. Tootmisvahendite kontsentratsioon ja töö ühiskonnastamine jõuavad sellise punkti, kus nad muutuvad ühtesobimatuks oma kapitalistliku kestaga. See purustatakse. Lööb kapitalistliku eraomanduse viimne tund. Ekspropriaatorid eksproprieeritakse.“

Ja nüüd küsin ma lugejalt: kus on dialektiliselt kavalad konksud ja mõttearabeskid, kus mõistete segijamine ja moonutamine, mille tõttu lõpuks kõik on üks ja seesama, kus on dialektilised imed usklikele, kus on dialektiline salakrempel ja püüenised Hegeli logoseõpetuse mõõdupuu järgi, ilma milleta Marx, härra Dühringi sõnade järgi, ei saanud lõpule viia oma esitust? Marx lihtsalt tõestab ajalooliselt ja resümeeerib siin lühidalt, et täpselt samuti, nagu kunagi väiketootmine lõi paratamatult omaenda arenemisega tingimused enese hävitamiseks, s. o. väikeomanike eksproprieerimise tingimused, täpselt samuti on nüüd kapitalistlik tootmisviis loonud ise materiaalsed tingimused, millede mõjul ta peab hukkuma. Nii-sugune on ajalooline protsess, ja kui see on ühtlasi dialektiline, siis pole see Marxi süü, nii saatuslik kui see ka näiks härra Dühringile.

Alles nüüd, lõpetanud oma ajaloolis-majandusliku tõestuse, jätkab Marx: „Kapitalistlik tootmis- ja omastamisviis ning järelikult ka kapitalistlik eraomandus on isiklikule tööle rajatud individuaalse eraomanduse esimene eitamine. Kapitalistliku tootmise eitamine toimub tema enese poolt loodusloolise protsessi paratamatusega. See on eituse eitamine“ jne. (nagu eespool tsiteeritud).

Niisiis, nimetades seda protsessi eituse eitamiseks, ei mõtlegi Marx sellele, et näha selles tema ajaloolise paratamatuse tõestust. Vastupidi: pärast seda, kui ta ajalooliselt oli tõestanud, et see protsess on osalt juba tõesti toimunud, osalt peab veel toimuma, alles pärast seda iseloomustab ta seda niisuguse protsessina, mis toimub pealegi teatava kindla dialektilise seaduse järgi. See on kõik. Seega on see jällegi härra Dühringi puhtakujuline vassimine, kui ta väidab, et eituse eitamine peab siin täitma ämmaemanda osa, kelle abil tulevik tuuakse ilmale mineviku rüpest, või nagu nõuaks Marx, et keegi laseks end veenda maa ja kapitali ühiskondliku valduse paratamatuses (mis juba ise on üks Dühringi „kehastunud vastuolu“) usu põhjal eituse eitamise seadusesse.

Juba see tõendab täielikku mittearusaamist dialektika loomusest, kui härra Dühring peab teda ainult mingisuguseks lihtsaks tõestamisinstrumendiks, umbes nii, nagu piiratud arusaamise seisukohalt on seda formaalne loogika või elementaarne matemaatika. Isegi formaalne loogika on eeskätt meetod uute tulemuste leidmiseks, tuntult tundmatule üleminekuks, ja sedasama, ainult hoopis kõrgemas mõttes, on dialektika, mis pealegi, purustades formaalse loogika kitsa silmapiiri, sisaldab endas avarama maailmavaate eo. Matemaatikas peitub seesama suhe. Elementaarne matemaatika, konstantsete suuruste matemaatika liigub vähemalt üldjoontes formaalse loogika raamides; muutlike suuruste matemaatika, mille tähtsaimaks osaks on infinitesimaalarvutus, pole oma olemuselt mitte midagi muud kui dialektika rakendamine matemaatilistele suhetele. Lihtne tõestamine taandub siin täielikult tagaplaanile, võrreldes selle meetodi mitmekesise rakendamisega uutele uurimisaladele. Kuid elementaarse matemaatika seisukohalt on peaaegu kõik kõrgema matemaatika tõestused, alates diferentsiaalvutuse esimestest tõestustest, rangesti võttes, väärad. See ei või teisiti ollagi, kui, nagu see siin toimub, dialektilisel alal saavutatud tulemusi tahetakse tõestada formaalse loogika abil. Tahta midagi tõestada palja dialektika abil säärasele jämedakoelisele metafüüsikule nagu härra Dühring, oleks samasugune mahavisatud vaev, nagu seda raiksid Leibniz ja tema õpilased, kes püüdsid toleaegelele matemaatikuile tõestada infinitesimaalarvutuse teoreeme. Diferentsiaal tekitas nendes samasuguseid krampe nagu härra Dühringile „eituse eitamine“, milles muide diferentsiaal, nagu me varsti näeme, etendab ka teatavat osa. Need härrased andsid lõppude lõpuks, kuivõrd nad vahepeal polnud ära surnud, torisedes järele, mitte sellepärast, et neid oli jõutud veenda, vaid sellepärast, et lahendused olid alati õiged. Härra Dühring, nagu ta ise ütleb, on alles neljakümnendates aastates ja kui ta elab

kõrge vanuseni, mida me talle soovime, siis võib ka tema veel sedasama kogeda.

Agaga mis on siis see hirmus „eituse eitamine“, mis teeb härra Dühringi elu nii hapuks ja mis tema juures etendab niisama andestamatu kuriteo osa nagu ristiusus patt püha vaimu vastu? — Väga lihtne, kõikjal ja iga päev toimuv protseduur, millest võib aru saada iga laps, niipea kui sellest kõrvaldada salakrempel, mille alla tema on peitnud vana idealistlik filosoofia ja mille all teda edaspidigi tahaksid oma huvides varjata härra Dühringi taolised abitud metafüüsikud. Võtame näiteks odratera. Biljonid sääraseid odrateri jahvatatakse puruks, keedetakse ja pruulitakse õlleks ning tarvitatakse siis ära. Kui aga säärane odratera leiab endale normaalsed tingimused, langeb soodsale pinnale, siis soojuse ja niiskuse mõjul toimub temas omapärane muutus, ta hakkab idanema; tera kui niisugune hävib, ta eitatakse; tema asemele kerkib temast väljakasvanud taim, tera eitus. Ent milline on selle taime normaalne elukäik? Ta kasvab, õitseb, viljastub ja produtseerib lõpuks uuesti odrateri, ja niipea kui need on valminud, sureb kõrs välja, eitatakse omakorda. Selle eituse eitamise tulemusena on meil jälle sama esialgne odratera, kuid mitte enam üks, vaid kümme, kakskümmend, kolmkümmend. Teraviljade liigid muutuvad äärmiselt pikkamisi, ja nii püsib tänapäeva oder peaaegu samasugusena nagu saja aasta eest. Agaga võtame mõne plastilise ilutaimede, näiteks daalia või orhidee; kui käsitsese seemneid ja nendest tekkivaid taimi aedniku kunsti järgi, siis selle eituse eitamise tulemusena saame mitte ainult rohkem seemneid, vaid ka kvalitatiivselt parandatud seemneid, millest kasvavad ilusamad lilled, ja selle protsessi iga kordamine, iga uus eituse eitamine suurendab seda täiuslikkust. — Samal viisil nagu odratera puhul toimub see protsess enamikul putukail, näiteks liblikail. Nad teevad munast muna eitamise teel, läbivad oma mooned kuni sugulise küpsuseni, sugutuvad ja nad eitatakse uuesti, s. o. nad surevad, niipea kui on lõpule viidud sugutusprotsess ja emane on munenud arvukalt mune. Et teistel taimedel ja loomadel see protsess ei toimu nii lihtsalt, et nad enne suremist produtseerivad mitte üks kord, vaid mitmel korral seemneid, mune või poegi, see ei puutu siin üldse meisse; meil tuleb siin ainult näidata, et eituse eitamine esineb tegelikult orgaanilise maailma mõlemas riigis. Edasi, kogu geoloogia on eitatud eituste rida, vanade kivimite formatsioonide üksteisele järgnevate rusustuste ja uute formatsioonide ladestumiste rida. Algul ürgne, vedela massi jahtumisest tekkinud maakoor pihustatakse okeaanilise, meteoroloogilise ja atmosfäärilis-keemilise mõjutamise teel

ning siis need pihustatud massid kihistuvad merepõhjas. Merepõhja kohalikud tõusud veepinnast kõrgemale avavad selle esimese kihi teatavad osad uuesti vihma, aastaegade vahelduva temperatuuri, atmosfääri hapniku ja süsihappe mõjudele? samasuguseile mõjudele alluvad maa sisemusest väljapurskuvad ja kihtidest läbimurdvad sulanud ja siis jahtunud kivi-massid. Nii tekivad miljonite sajandite kestel ikka ja jälle uued kihid, mis omakorda ikka uuesti suuremalt jaolt purustatakse ning uute kihtide kujundamise aina järele uuesti ära kasutatakse. Aga selle protsessi tulemus on väga positiivne: see on mehhaanilise pihustatuse olekus kõige mitmesugusematest keemilistest elementidest koosneva maapinna kujunemine, mis teeb võimalikuks massilise ja kõige mitmekesisema taimestiku.

Niisama ka matemaatikas. Võtame mistahes algebralise suuruse, nimetame teda a . Kui me teda eitame, saame $-a$ (miinus a). Kui me aga eitame seda eitust, korrutades selleks $-a$ -d $-a$ -ga, siis saame $+a^2$, s. o. positiivse algsuuruse, kuid juba kõrgemas järgus, teises astmes. Ka siin pole oluline, et sama a^2 võime saada ka sel teel, et korrutame positiivse a tema endaga ning saame seeläbi ka a^2 . Sest eitatud eitus sisaldub nii kindlasti a^2 -s, et see igas olukorras omab kaht ruutjuurt, nimelt $+a$ ja $-a$. Ja see võimatus lahti saada eitatud eitusest, ruudus sisalduvast negatiivsest juurest, omandab täiesti silmnähtava tähtsuse juba ruutvõrrandis. — Veelgi rabavamalt avaldub eituse eitamine kõrgemas analüüsis, nende „lõpmatult vähenevate suuruste summatsioonides“, mida härra Dühring ise peab matemaatika kõrgemaiks operatsioonideks ja mida harilikus keeles nimetatakse diferentsiaal- ja integraalarvutuseks. Kuidas teostatakse sääraseid arvutusi? Näiteks teatavais ülesandes on mulle antud kaks muutuvat suurust x ja y , kusjuures üks neist ei saa muutuda, ilma et ka teine koos temaga ei muutuks olukorrast tingitud vahekorras. Ma diferentseerin x ja y , s. o. ma eeldan x ja y nii lõpmatult vähenevana, et nad kaovad võrreldes kuitahes väikese tegeliku suurusega, nii et x -st ja y -st ei jää midagi muud kui nende vastastikune suhe, aga nii-ütelda ilma igasuguse materiaalse aluseta, jääb ilma igasuguse kvantiteedita kvantitatiivne suhe. Järelikult, s. o. mõlema diferentsiaali x ja y suhe on seega võrdne $0/0$, kuid $0/0$ eeldatud y/x avaldusena. Et see kahe kadunud suuruse suhe, nende kadumise fikseeritud moment, on vastuolu, seda mainin ma ainult möödaminnes; kuid see vastuolu häirib meid niisama vähe, nagu ta pole häi-

rinud matemaatikat üldse juba peaaegu kakssada aastat. Mida muud olen ma niisiis teinud, kui seda, et olen eitanud x ja y , aga eitanud mitte nii, et ma pärast seda nende vastu enam huvi ei tunne, nagu eitab metafüüsik, vaid olukorrale vastavalt? Seega x ja y asemel on mul antud valemeis või võrrandis nende eitus, dx ja dy . Ma arvutan nüüd edasi nende valemitega, käsitlen dx ja dy kui tegelikke, kuigi teatavaile eriseadustele alluvaid suurusi, ja teatavas punktis — ma eitan eitust, s. o. ma integreerin diferentsiaalvalemi, saan dx ja dy asemel uuesti tegelikud suurused x ja y ja olen sellega jõudnud mitte lihtsalt sama alguse juurde, vaid olen sellega lahendanud ülesande, mille kallal tavaline geomeetria ja algebra oleksid võib-olla ilmaegu oma hambaid murdnud.

Teisiti pole lugu ka ajaloos. Kõik kultuurrahvad alustavad kogukondliku maaomandusega. Kõigil rahvastel, kes ületavad teatava esialgse astme, muutub see kogukondlik maaomandus põlluharimise arenemise käigus ahelaiks tootmisele. Ta kõrvaldatakse, eitatakse, ja pärast lühemaid või pikemaid vahepealseid astmeid muudetakse eraomanduseks. Kuid põlluharimise arenemise kõrgemal astmel, mis on saavutatud just maaeraomanduse tõttu, muutub eraomandus vastupidi ise ahelaiks tootmisele nii, nagu see tänapäeval avaldub niihästi väikekui ka suurmaavalduses. Paratamatult kerkib nõue — eitada maaeraomandust, muuta ta uuesti ühisomanduseks. Ent see nõue ei tähenda ürgkogukondliku maaomanduse taastamist, vaid hoopis kõrgema, arenenuma ühisvalduse vormi jaluleseadmist, mis ei muutu enam takistuseks tootmisele, vaid vabastab tema alles tõeliselt ahelaist ja võimaldab tal tänapäeva keemilisi avastusi ja mehhaanilisi leiutusi täielikult ära kasutada.

Või teine näide: antiikne filosoofia oli algeline, stiihiline materialism. Niisugusena oli ta võimetu selgitama mõtlemise vahetõrke mateeriaga. Kuid paratamatu vajadus jõuda selles küsimuses selgusele viis õpetusele hingest, mis on eraldatav kehast, siis väitele selle hinge surematusest ja lõpuks monoteismile. Seega vana materialism eitati idealismi poolt. Kuid filosoofia edasi arenedes muutus ka idealism paikapidamatuks ja eitati tänapäeva materialismi poolt. See materialism, eituse eitamine, pole lihtne vana materialismi taaselustamine, vaid lisandab selle jäävatele alustele veel kogu ideelise sisu, mida pakuvad filosoofia ja loodusteaduse kahetuhandaastane arenemine kui ka see kahetuhandaastane ajalugu ise. See pole üldse enam filosoofia, vaid lihtsalt maailmavaade, mis peab kinnitust leidma ja end avaldama mitte mingisuguses erilises teaduste teaduses, vaid tegelikes teadustes. Järelikult,

filosoofia on siin „kõrvaldatud“, s. t. „niihästi ületatud kui ka säilitatud“; ületatud oma vormilt, säilitatud oma tegelikult sisult. Niisiis, kus härra Dühring näeb ainult „sõnademängu“, seal avaldub lähemal vaatlusel tegelik sisu.

Lõpuks: isegi Rousseau võrdsuseõpetus, millest Dühringi õpetus on ainult kahvatu, võltsitud koopia, ei tule toime ilma, et Hegeli eituse eitamine peaks täitma ämmaemanda osa, ja seda pealegi veel enam kui kakskümmend aastat enne Hegeli sündi. Ja olles kaugel sellest, et seda häbeneda, kannab Rousseau õpetus oma esialgses esituses peaaegu uhkusega oma dialektilise päritolu pitsurit. Looduslikus ja metsikus seisundis olid inimesed võrdsed; ja et Rousseau peab juba keele tekkimistki loodusliku oleku moonutamiseks, siis oli tal täielik õigus ühe ning sama liigi loomade võrdsust, niikaugele kui see ulatub, omistada ka sääraسته loominimestele, keda uuemal ajal Haeckeli poolt hüpoteetiliselt klassifitseeriti kõnevoimetuiks — alali. Kuid neil omavahel võrdseil loominimestel oli muude loomadega võrreldes üks eelis: täienemisvõime, võime edasi areneda; ja see saigi ebavõrdsuse põhjuseks. Niisiis näeb Rousseau ebavõrdsuse tekkimises progressi. Kuid see progress oli antagonistlik, ta oli ühtlasi regress. „Kõik edasised edusammud (võrreldes ürgolukorraga) olid ainult näiliselt sammud üksik inimese täienemise poole, tegelikult aga viisid nad inimese langusele... Metallitöötlamine ja põlluharimine olid need kaks kunsti, millede leiutamine kutsus esile selle suure revolutsiooni“ (ürgmetsa muutmine kultiveeritud maaks, aga ühtlasi ka viletsuse ja orjuse tekkimine omandi tõttu). „Luuletaja seisukohalt kuld ja hõbe, filosoofi seisukohalt aga raud ja vili tsiviliseerisid inimesi ja ruineerisid inimesed.“ Tsivilisatsiooni iga uus edusamm on ühtlasi ebavõrdsuse uus edusamm. Kõik institutsioonid, mida koos tsivilisatsiooniga tekkinud ühiskond enda jaoks loob, muutuvad otse selle vastandiks, milleks nad olid alguses loodud. „On vaieldamatu, ja see on kogu riigiõiguse põhiliseks seaduseks, et rahvad on seadnud endale vürstid oma vabaduse kaitseks, mitte aga selle hävitamiseks.“ Ja ometi muutuvad need vürstid paratamatult rahvaste rõhujaiks ja suurendavad selle rõhumise punkti, kus äärmuseni viidud ebavõrdsus muutub uuesti oma vastandiks, saab võrdsuse põhjuseks: des-poodi ees on kõik võrdsed, nimelt võrdsed nulliga. „Siin on ebavõrdsuse kõrgeim kraad, lõpp - punkt, mis sulleb ringi ja riiwab algpunkti, millest me läh-tusime: siin muutuvad kõik erainimesed võrdseks, sest nad pole enam midagi ja alamatel pole enam muud sea-

dust kui isanda tahe.“ Kuid despoot on ainult niikaua isand, kuni ta on suuteline tarvitama vägivalda, ja seepärast ei võita, niipea kui „ta ära aetakse, tõsta kaebust vägivalla vastu ... Vägivald kandis teda, vägivald kukutab tema, kõik käib oma õiget loomulikku rada“. Ja nii muutub ebavõrdsus uuesti võrdsuseks, kuid mitte endiseks kõnevõimeta ürginimeste stiihiliselt kujunenud võrdsuseks, vaid ühiskondliku lepingu kõrgemaks võrdsuseks. Rõhujaid rõhutakse. See on eituse eitamine.

Seega esineb juba Rousseaul mitte ainult mõttekäik, mis karvavõrdki ei erine sellest, mida jälgisime Marxi „Kapitalis“, vaid ka üksikasjus terve rida samasuguseid dialektilisi võtteid, mida kasutab Marx: oma loomult antagonistlikud, eneses vastuolu sisaldavad protsessid; iga äärmuse muutumine oma vastandiks, ja lõpuks kõige tuumana — eituse eitamine. Nii siis, kui Rousseau 1754. a. ei võinud veel rääkida „Hegeli žargoonis“, siis 23 aastat enne Hegeli sündi on ta siiski sügavasti nakatunud Hegeli katkust, vastuoludialektikast, logoseõpetusest, teoloogikast jne. Ja kui härra Dühring, labastades Rousseau võrdsusetooriat, opereerib oma kahe võiduka mehega, siis on ka tema juba sattunud kallakule pinnale, kus ta päästmatult libiseb eituse eitamise rüppe. Korda, kus õitseb nende mõlema mehe võrdsus ja mida kujutatakse seejuures kui ideaalset korda, nimetatakse „Filosoofia“ 271. leheküljel „ürgkorraks“. Leheküljel 279 kõrvaldatakse aga see ürgkord paratamatult „röövsüsteemi“ poolt — esimene eituse eitamine. Nüüd aga oleme tänu tegelikkusefilosoofiale jõudnud niikaugemale, et võime kaotada selle röövsüsteemi ja selle asemel sisse seada härra Dühringi poolt leiutatud, võrdsusele rajaneva majanduskommuuni — eituse eitamine, võrdsus kõrgemas astmes. Lõbus ja kosutavalt silmaringi avardav vaatemäng, kuidas härra Dühring ise oma kõrges isikus sooritab eituse eitamise raske kuriteo!

Mis on siis eituse eitamine? Äärmiselt üldine ja just seepärast äärmiselt laiaulatusliku mõjuga ja tähtis looduse, ajaloo ja mõtlemise arenemise seadus; seadus, mis, nagu me nägime, avaldub loomade ja taimede maailmas, geoloogias, matemaatikas, ajaloos, filosoofias ja millele isegi härra Dühring kõigest vastupunnimisest ja tõrkumiseest hoolimata peab endale teadmatult omal viisil järele andma. On endastmõistetav, et ma sellega ei ütle veel midagi erilisest arenemisprotsessist, näiteks sellest, mille sooritab odratera idanemisest kuni viljakandva taime väljasuremiseni, kui ma ütlen, et see on eituse eitamine. Kuna integraalarvutus on ka eituse eitamine, siis, väites vastupidist, ma väidaksin ainult säärast mõttetust,

et odrakõrre eluprotsess on integraalarvutus või minupärast kas või sotsialism. Aga just säärast mõttetust metafüüsikud dialektikale alati omistavadki. Kui ma kõigi nende protsesside kohta ütlen, et nad on eituse eitamine, siis mahutan ma nad kõik sama liikumiseaduse alla ja jätan just seetõttu tähele panemata iga üksiku spetsiaalse protsessi iseärasused. Dialektika aga pole midagi muud kui teadus looduse, inimühiskonna ja mõtlemise üldistest liikumis- ja arenemiseadustest.

Kuid võidakse vastu väita: siin teostatud eituse pole üldse mingi õige eituse; ma eitan odratera ka siis, kui ma ta ära jahvatan, putukat, kui ma ta puruks tallan, positiivset suurust a, kui ma ta maha kustutan jne. Või ma eitan väidet: roos on roos, kui ma ütlen: roos pole roos; ja mis tuleb siis sellest, kui ma seda eitust jälle eitan ja ütlen: kuid roos on ikkagi roos? — Need vastuväited on tõepoolest metafüüsikute peaarvutusteks dialektika vastu ja vastavad täiesti metafüüsikalise mõtlemise napakusele. Eitada dialektikas ei tähenda mitte lihtsalt ütelda „ei“ või kuulutada asjad mitteolemasolevaiks või neid ükskõik millisel viisil hävitada. Juba Spinoza ütleb: „Omnis determinatio est negatio“, iga piiramine või määramine on ühtlasi eituse. Ja siis, eituse laad on siin tingitud esiteks protsessi üldisest loomusest ja teiseks protsessi erilise loomusest. Ma pean mitte ainult eitama, vaid selle eituse ka uuesti kõrvaldama. Järelikult ma pean esimese eituse nii teostama, et teine jääks või saaks võimalikuks. Aga kuidas? Vastavalt iga üksiku juhtumi erilisele loomusele. Jahvatan ma odratera, tallan ma puruks putuka, siis olen ma sellega teostanud küll esimese akti, kuid teinud võimatuks teise. Järelikult, igal esemete liigil, nagu ka igal kujutluste ja mõistete liigil on oma isepärane eitamise viis, nimelt niisugune eitamise viis, et seejuures kujuneb arenemine. Infinitesimaalarvutuses eitatakse teisiti kui negatiivsetest juurtest positiivsete astmete saamisel. Seda tuleb õppida nagu kõike muud. Palja teadmisega, et odrakõrs ja infinitesimaalarvutus kuuluvad „eituse eitamise“ mõiste alla, ei saa ma edukalt kasvatada ei otri ega diferentseerida ja integreerida, samuti nagu ma ei saa ilma pikema jututa viiulit mängida, kuigi ma tunnen keelte pikkusest helide olenevuse seadusi. — Kuid on selge, et eituse eitamisest, mis seisab lapsikus toimingus vaheldumisi asetada a ja siis see jälle kustutada, või roosist vaheldumisi väita, et ta on roos ja et ta pole roos, ei ilmne midagi muud kui ainult selle rumalus, kes üritab sääraseid igavaid protseduure. Ja siiski tahavad metafüüsikud meid uskuma panna, et kui me kord kavatseme teostada eituse eitamist, siis olevat see just see õige viis.

See pole niisiis jällegi keegi muu kui härra Dühring, kes meid müstifitseerib, kui ta väidab, et eituse eitamine olevat Hegeli poolt leiutatud, religiooni vallast laenatud, pattulange-
mise ja lunastuse loole rajatud analoogia-kunsttükk. Inimesed mõtlesid dialektiliselt ammu enne seda, kui nad teadsid, mis on dialektika, niisama nagu nad rääkisid juba proosas ammu enne, kui tekkis väljend „proosa“. Eituse eitamise seadus, mis teostub looduses ja ajaloo, ja niikaua, kuni ta pole tunnetatud, ebateadlikult ka meie peades, on Hegeli poolt ainult esmakordselt reljeefselt formuleeritud. Ja kui härra Dühring tahab seda asja ise vaikselt harrastada ning talle on ainult talumatu nimetus, siis võiks ta katsuda leida parem nimetus. Tahab ta aga mõtlemisest asja ennast välja tõrjuda, siis olgu ta lahke ja tõrjugu see kõigepealt välja loodusest ja ajaloost ning leidku matemaatika, kus $-a \times X - a$ pole $+a^2$ ja kus diferentseerimine ja integreerimine on karistuse ähvardusel keelatud.

XIV

LÖPP JÄRELDUS

Oleme jõudnud lõpule filosoofiaga; milliseid tulevikufantaa-
siaid peale selle veel sisaldub „Kursuses“, seda käsitleme Düh-
ringi poolt sotsialismi alal teostatud pöörde puhul. Mida töotas
meile härra Dühring? Kõike. Ja mida ta oma töotustest on pida-
nud? Mitte midagi. „Elemendid tõelisest ja vastavalt sellele
looduse ja elu tegelikkusele suunatud filosoofiast“, „rangesti
teaduslik maailmavaade“, „süsteemiloovad mõtted“ ja kõik
teised härra Dühringi enda poolt kõlavais fraasides pasun-
datud härra Dühringi saavutused osutusid, kus me neid
iganes puudutasime, puhtaks pettuseks. Maailma-
skemaatika, mis „on kindlaks määratud olemise põhivormid,
kaotamata midagi mõttesügavusest“, osutus Hegeli loogika lõp-
matult pealiskaudseks kooptaks ja jagab koos sellega ebausku,
et need „põhivormid“ või loogilised kategooriad eksisteerivad
salapäraselt kuskil enne ja väljaspool maailma, millele neid
tuleb „rakendada“. Natuurfilosoofia pakkus meile kosmogoo-
nia, mille lähtepunktiks on „mateeria iseendaga võrdne olek“,
olek, mis on kujuteldav ainult täiesti lootusetu segaduse abil
mateeria ja liikumise seose suhtes, ning kujuteldav peale selle
ainult siis, kui eeldatakse väljaspool maailma olevat isiklikku
jumalat, kes ainsana võib aidata sellel olekul liikumiseks muu-
tuda. Orgaanilise looduse käsitlemisel oli tegelikkusefilosoofia
pärast seda, kui ta oli Darwini olemasolu eest peetava võit-

luse ja loomuliku selektsiooni „humaansuse vastu suunatud brutaalsusena“ kõrvale heitnud, sunnitud nad mõlemad looduses mõju avaldavate, kuigi teisejärgulise tähtsusega teguritena tagauksest uuesti sisse laskma. Seejuures avanes tegelikkusefilosoofial võimalus avaldada bioloogia alal säärast asjatundmatust, nagu seda nüüd, kus pole enam võimalik pääseda populaarteaduslike loengutega tutvumisest, tuleb tiku-tulega otsida isegi „haritud seisustest“ tütarlaste seas. Moraali ja õiguse alal polnud sel filosoofial Rousseau lamestamisega paremat õnne kui varem Hegeli labastamisega. Ja ka õigusteaduse suhtes, hoolimata autori kõigest vastupididest kinnitustest, ilmutas ta säärast asjatundmatust, nagu seda väga harva võib leida isegi kõige tavalisemate vanapreisi juristide hulgas. Filosoofia, „mis ei tunnusta mingit paljalt näivat silmapiiri“, rahuldub juriidilisel alal säärase tegeliku silmapiiriga, mis kattub preisi maaõiguse kehtivuspiirkonnaga. „Välis- ja siselooduse maid ja taevaid“, mida see filosoofia töötas meile avada oma võimsas pööret-tekitavas liikumises, ootame ikka veel asjatult ja niisama asjatult ootame „viimseinstantsilisi lõplikke tõdesid“ ja „absoluutselt fundamentaalset“. Filosoof, kelle mõtlemisviis teeb võimatuks igasuguse kalduvuse „kujutleda maailma subjektiivselt piiratud“, osutub subjektiivselt piiratuks, nagu oleme seda tõestanud, mitte ainult oma äärmiselt puudulike teadmiste, oma napakalt metafüüsilise mõtlemisviisi ja oma pentsiku eneseülistamise tõttu, vaid ka oma lapsikute tujude tõttu. Ta ei saa luua oma tegelikkusefilosoofiat, ilma et ta sunniks üldkehtiva seadusena peale oma vastumeelsust tubaka, kasside ja juutide suhtes kogu inimkonnale, juudid kaasa arvatud. Tema „tõeliselt kriitiline seisukoht“ teiste inimeste suhtes seisab selles, et nendele kangekaelselt omistada asju, mida nad kunagi pole ütelnud ja mis on härra Dühringi oma fabrikaat. Tema sandilakkena vesised arutlused väikekodanlikel teemadel, nagu arutlused elu väärtusest ja parimast elunaudingu viisist» on niivõrd filisterlikud, et see seletab täielikult tema viha Goethe „Fausti“ vastu. See oli iga-ahtes Goethest andestamatu, et ta tegi kangelase ebamoraalsest Faustist, mitte aga tõsisest tegelikkusefilosoofist Wagnerist. — Lühidalt, tegelikkusefilosoofia osutub kokkuvõttes, kui kasutada Hegeli väljendust, „saksa valgustuse vedelaimaks selitiseks“, selitiseks, mille lahjuse ja läbipaistva triviaalsuse teevad paksemaks ja segasemaks ainult sissepoetatud oraakellikud sõnakõlksud. Ja kui me oleme raamatu lugemise lõpetanud, siis oleme täpselt niisama targad nagu enne ning oleme sunnitud tunnistama, et „uus mõtlemisviis“, „põhimiselt omapärad tulemused ja vaated“ ning „süsteemilooavad mõtted“

on meile esitanud küll mitmesuguseid uusi mõttetusi, aga mitte ühtki rida, millest me oleksime võinud midagi õppida. Ja see inimene, kes oma vigureid ja kaupu ülistab trummipõrina ja pasunahelide saatel otsekui kõige tavalisem turukisakõri ning kelle suurte sõnade taga pole mitte midagi, mitte kõige vähematki, see inimene julgeb inimesi, nagu Fichte, Schelling ja Hegel, kelledest vähim on temaga võrreldes veel ikkagi hiiglane, nimetada šarlatanideks. Tõepoolest šarlatan — aga kes?

TEINE OSA

POLIITILINE ÖKONOOMIA

I

OBJEKT JA MEETOD

Poliitiline ökonomia kõige laiemas mõttes on teadus seadustest, mis valitsevad inimühiskonnas materiaalsete elutarvete tootmist ja vahetust. Tootmine ja vahetus on kaks eri funktsiooni. Tootmine võib toimuda ilma vahetuseta, vahetus aga — kuna ta endastmõistetavalt on saaduste vahetus — ei saa toimuda ilma tootmiseta. Kumbki neist ühiskondlikest funktsioonidest oleneb suurelt osalt erilistest välismõjutustest ja seepärast on neil ka suurelt osalt oma erilised seadused. Teiselt poolt aga tingivad nad teineteist igal hetkel ning mõjutavad teineteist sellisel määral, et neid võiks nimetada ökonomilise kõvera abstsissiks ja ordinaadiks.

Tingimused, milledes inimesed toodavad ja vahetavad, muutuvad vastavalt maale, ja igal maal jälle põlvest põlve. Seepärast poliitiline ökonomia ei saa olla üks ning sama kõigile maadele ja kõigile ajalooepohhidele. Tohtu vahemaa lahutab vibu ja noolt, kivimiga ja metsinimestel ainult erandina esinevaid vahetussuhteid tuhandehobu jõulisest aurumasinast, mehhaanilisest kangasteljest, raudteedest ja Inglise pangast. Tulemaalased pole jõudnud massilise tootmiseni ja maailma-kaubanduseni, samuti ka mitte spekulatsioonini vekslitega või börsikrahhideni. Kes Tulemaa ja tänapäeva Inglismaa poliitilist ökonomiat tahaks viia samade seaduste alla, see ei pakuks sellega küll midagi muud kui kõige banaalsemaid tühe sõnu. Seega poliitiline ökonomia on oma olemuselt ajalooline teadus. Ta käsitleb ajaloolist, s. o. alati muutuvat ainet; ta uurib kõigepealt tootmise ja vahetuse iga üksiku arenemisastme erilisi seadusi, ja alles selle uurimise lõpul võib ta püstitada mõned täiesti üldised, tootmise ja vahetuse kohta üldse kehtivad seadused. Seejuures on ometi täiesti endastmõistetav, et teatavate tootmisviiside ja vahetusvormide kohta kehtivad seadused on kehtivad ka kõigi ajaloojärkude

suhtes, milledele on ühised need tootmisviisid ja vahetusvormid. Nii näiteks metallraha tarvituselevõtmisega pääseb mõjule rida seadusi, mis on kehtivad kõigi maade ja ajaloojärkude kohta, kus metallraha vahendab kaubavahetust.

Teatava ajaloolise ühiskonna tootmis- ja vahetusviisiga ning selle ühiskonna ajalooliste eeltingimustega on antud ühtlasi ka saaduste jaotamise viis. Sugukondlikus kogukonnas või külakogukonnas, kus valitseb maaühisomandus, millega või mille täiesti märgatavate jäänustega astuvad ajalukku kõik kultuurrahvad, on täiesti endastmõistetav saaduste võrdlemisi ühtlane jaotus, kus aga kogukonna liikmete vahel tekib suurem ebavõrdsus jaotuses, seal on see ka juba tunnuseks kogukonna algavast lagunemisest. — Nii suur- kui ka väikemaapidamine võimaldab, olenevalt ajaloolistest eeltingimustest, milledest ta on arenenud, väga mitmesuguseid jaotusvorme. Kuid on täiesti selge, et suurmaapidamine tingib alati hoopis teissuguse jaotuse kui väikemaapidamine; et suurmaapidamine eeldab või loob klassivastuolu — orjapidajad ja orjad, mõisnikud ja teokohuslikud talupojad, kapitalistid ja palgatöölised, kuna aga väikemaapidamise puhul klassivahed põllumajanduslikust tootmisest osavõtivate indiviidide vahel pole sugugi paratamatud, vaid vastupidi, nende klassivahede lihtne olemasolu annab tunnistust partsellimajanduse algavast langusest. — Metallraha tarvituselevõtmine ja levimine maal, kus seni valitses kas eranditult või peamiselt naturaalmajandus, on alati seotud kas aeglasema või kiirema pöördega senises jaotuses, ja nimelt nii, et ebavõrdsus jaotuses üksikisikute vahel, järelikult rikka ja vaese vastandlikkus kasvab üha rohkem. — Keskaja kohalik, tsunftiline käsitööstuslik tootmine tegi suurkapitalistide ja eluaegsete palgatöölise olemasolu niisama võimatuks, nagu tänapäeva suurtööstus, tänapäeva arenenud krediit ja nende mõlema arenemisele vastav kaubavahetusvorm — vaba konkurents — neid paratamatult sünnitab.

Erinevustega jaotuses aga kerkivad esile k l a s s i v a h e d, ühiskond jaguneb eelistatud ja kõigest ilmajäetud, ekspuaterriivaiks ja ekspuateritavaiks, valitsevaiks ja valitsetavaiks klassideks, ning riik — milleni ühehõimuliste kogukondade stiihiliselt kujunenud rühmad jõudsid oma arenemises kõigepealt ainult arusaamise tõttu oma ühistest huvidest (näiteks niisutus Idamaades) ja välise hädaohu vastu kaitsmise vajadusest — saab nüüdsest alates samal määral ülesande vägivalda abil säilitada valitseva klassi elutingimusi ja ülevõimu tingimusi valitsetava klassi vastu.

Kuid jaotus pole tootmise ja vahetuse lihtne passiivne tulemus; ta avaldab omakorda mõju mõlemaile. Iga uut tootmis-

viisi või uut vahetusvormi tõkestavad algul mitte ainult vanad vormid ja nendele vastavad poliitilised institutsioonid, vaid ka vana jaotusviis. Uuel tootmisviisil ja uuel vahetusvormil tuleb endale vastav jaotus kestva võitlusega kätte võita. Aga mida liikuvam, mida kujunemis- ja arenemisvõimelisem on antud tootmis- ja vahetusviis, seda kiiremini jõuab ka jaotus astmeni, kus ta kasvab üle sellest tootmis- ja vahetusviisist, mis tema sünnitas, ja satub sellega konflikti. Vanad ürgkogukonnad, milledest oli juba juttu, võivad püsida aastatuhandeid, nagu veel tänapäevalgi hindudel ja slaavlastel, enne kui läbikäimine välismaailmaga loob neis kogukondades varanduslikud erinevused, mille tõttu algab säärate kogukondade lagunemine. Seevastu tänapäeva kapitalistlik tootmine, mis on vaevalt kolmsada aastat vana ja mis muutus valitsevaks alles suurtööstuse tekkimisega, s. o. kõigest saja aasta eest, on selle lühikese aja kestel jõudnud luua jaotuses vastandlikkused — ühelt poolt kapitalide kontsentreerumise vähestesse kättesse, teiselt poolt varatute hulkade kontsentreerumise suurlinnadesse, — vastandlikkused, mis hukutavad paratamatult kapitalistliku tootmise.

Side iga antud jaotuse ja ühiskonna kõigi antud materiaalsete elutingimuste vahel kuulub sedavõrd asja loomusesse, et see alati peegeldub rahva instinktis. Kuni teatav tootmisviis on oma arenemise tõusufaasis, senikaua ülistavad teda isegi need, kellele vastav jaotusviis kahju toob. Nii oli lugu inglise töölistega suurtööstuse tõusuperioodis. Veel rohkem: kuni see tootmisviis jääb ühiskondlikult normaalseks, ollakse üldiselt rahul jaotusega, ja kui kerkibki esile proteste, siis valitseva klassi enda rüpest (Saint-Simon, Fourier, Owen), ja need ei leia mingit vastukaja ekspluateeritavais hulkades. Alles siis, kui küsimusesolev tootmisviis on läbinud tubli osa oma langusfaasist, kui ta on enese poolenisti ära elanud, kui tema olemasolu tingimused on suuremalt jaolt kadunud ning tema järeltulija juba uksele koputab, — alles siis hakkab tunduma üha ebavõrdsemaks muutuv jaotus ebaõiglasena, alles siis hakatakse iganenud faktidelt apelleerima niinimetatud igavesele õiglusele. See apelleerimine moraalile ja õigusele ei vii meid teaduslikult küünevõrdki edasi; kõlbelises pahameeles, olgu see kuitahes õigustatud, ei saa majandusteadus näha mingit tõendit, vaid ainult sümptoomi. Tema ülesandeks on pigem tõestada, et uued esilekerkivad ühiskondlikud pahed on olemasoleva tootmisviisi paratamatu tagajärg, aga ühtlasi ka tema algava lagunemise tunnus, ja siis esile tuua lagunevas majanduslikus liikumisvormis eneses neid pahesid kõrvaldava tulevase uue tootmise ja vahetuse organisatsiooni elemendid. Viha,

mis loob poeete, on täiesti omal kohal niihästi nende pahede kirjeldamisel kui ka võitluses nende vastu, kes valitsevale klassile teenete osutamise püüdes „harmooniat“ jutlustades neid pahesid salgavad või ilustavad; aga kui vähe see viha on suutnud igal vastaval juhtumil tõestada, see selgub juba sellest, et kogu senise ajaloo igal epohhil on leidunud viha jaoks küllalt materjali.

Poliitiline ökonomia kui teadus tingimustest ja vormidest, milledes mitmesugused inimühiskonnad toodavad ja teostavad vahetust ning milledele vastavalt iga kord toimub saaduste jaotus, — poliitiline ökonomia selles laialdases mõttes tuleb aga alles luua. Mida me majandusteadusest omame praeguse hetkeni, see piirub peaaegu eranditult kapitalistliku tootmisviisi geneesi ja arenguga: ta algab feodaalsete tootmis- ja vahetusvormide jäänuste kriitikaga, tõestab, et paratamatu on nende asendamine kapitalistlike vormidega, arendab siis kapitalistliku tootmisviisi ja teoiale vastavate vahetusvormide seadusi positiivsest küljest, s. o. ühiskonna üldisi eesmärke soodustavast küljest ja lõpetab kapitalistliku tootmisviisi sotsialistliku kriitikaga, s. o. tema seaduste esitusega negatiivsest küljest, tõestusega, et see tootmisviis oma arenemise tõttu läheneb kiiresti punktini, kus ta ise teeb enda võimatuks. See kriitika tõestab, et kapitalistlikud tootmis- ja vahetusvormid muutuvad tootmisele enesele üha rohkem talumatuiks kammitsaiks, et nendest vormidest paratamatult tingitud jaotusviis on loonud niisuguse klasside seisundi, mis muutub iga päevaga üha väljakannatamatumaks, on loonud iga päevaga teravneva antagonismi arvult üha vähenevate, kuid ikka rikkamaks muutuvate kapitalistide ja üha arvukamaks muutuvate varatute palgatöölise vahel, kelle olukord üldiselt järjest halveneb; ja lõpuks, et kapitalistliku tootmisviisi raamides loodud massilised tootlikud jõud, mida ta ise ei suuda enam vaos hoida, ootavad ainult, et ühise plaanikindla töö jaoks organiseeritud ühiskond võtaks nad oma valdusesse, et kindlustada kõigile ühiskonna liikmeile vahendid eksistentsiks ja oma võimete vabaks arendamiseks ja pealegi üha kasvaval määral.

Kodanliku poliitilise ökonomia igakülgseks arvustamiseks ei piisanud tootmise, vahetuse ja jaotuse kapitalistliku vormi tundmisest. Oli vaja samuti, vähemalt peajoontes, uurida ja võrdluseks kasutada vorme, mis eelnesid kapitalistlikule vormile, või mis vähem arenenud maades veel eksisteerivad temaga kõrvuti. Säärase uurimise ja võrdluse on seni üldisel kujul ette võtnud ainult Marx ja seepärast me oleme peaaegu eranditult tänu võlgu tema uurimustele kõige selle eest, mis

seni on suudetud kindlaks teha eelkoodanlikust teoreetilisest majandusteadusest.

Kuigi poliitiline ökonomia tekkis geniaalsete inimeste peades XVII sajandi lõpul, on ta kitsamas mõttes, oma positiivses formulatsioonis, mille talle andsid füsiokraadid ja Adam Smith, siiski sisuliselt XVIII sajandi laps ja kuulub tolleaegsete suurte prantsuse valgustajate saavutuste hulka kogu tolle aja vooruste ja puudustega. Mida ütlesime valgustajate kohta, see kehtib ka tolleaegsete majandusteadlaste suhtes. Uus teadus polnud neile nende ajastu suhete ja vajaduste avaldus, vaid igavese mõistuse avaldus; selle teaduse poolt avastatud tootmise ja vahetuse seadused polnud majandusliku tegevuse ajalooliselt määratud vormi seadused, vaid igavesed loodusseadused; nad tuletati inimese loomusest. Kuid lähemalt vaadates selgub, et see inimene oli lihtsalt tolle aja keskmine pärjel, kes oli muutumas kodanlaseks, ja tema loomus seisis selles, et tolleaegseis ajalooliselt määratud suhetes tegelda tootmisega ja äri ajada. —

Pärast seda, kus me oleme küllaldaselt tutvunud meie „kriitilise aluserajaja“, härra Dühringiga, ja tema meetodiga filosoofias, võime ilma vaevata ennustada, kuidas ta käsitab poliitilist ökonomiat. Filosoofias, seal, kus ta just ei ajanud lihtsalt jama (nagu natuurfilosoofias), oli tema käsitusviis XVIII sajandi vaadete karikatuur. Asi seisis talle mitte ajaloolistes arenemisseadustes, vaid loodusseadustes, igavestes tõdedes, ühiskondlike suhete, nagu moraali ja õiguse, üle ei otsustatud igal üksikjuhul ajalooliselt antud tingimuste alusel, vaid kurikuulsa kahe mehe põhjal, kelledest üks kas rõhub teist või ei rõhu, kusjuures viimast aga kahjuks pole seni kunagi esinenud. Seepärast me vaevalt eksime, kui juba nüüd järeldame, et härra Dühring viib ka poliitilise ökonomia tagasi viimseinstantsilistele lõplikele tõdedele, igavestele loodusseadustele, täiesti sisutuile tautoloogilistele aksioomidele, kuid samal ajal toimetab tagaukse kaudu uuesti salakaubana sisse kogu poliitilise ökonomia positiivse sisu, niipalju kui ta seda tunneb; et ta jaotust kui ühiskondlikku nähtust ei hakka arendama tootmisest ja vahetusest, vaid annab selle lõplikuks lahendamiseks üle oma kuulsale kahele mehele. Aga et kõik need on meile juba hästi tuntud vigurivõtted, siis võime siin neid käsitleda seda lühemalt.

Ja tõesti, härra Dühring seletab meile juba lk. 2, et tema ökonomia toetub tema filosoofias „kindlaks määratud“ ja „naaldub mõnedes olulistes punktides kõrgemaastmelistele, kõrgemas uurimissfääris juba lõplikult tõestatud tõdedele“. — Kõikjal sama peale-

tükkiv enesekiitus. Kõikjal härra Dühringi triumf härra Düh-
ringi poolt kindlaksmääratu ja lõplikult tõestatu puhul. Tõe-
pooldest lõplikult tõestatud, seda oleme juba küllalt näinud, aga
nii lõplikult, nagu kustutatakse suitsev küünal¹.

Kohe selle järel tutvume „igasuguse majanduse kõige üldi-
semate loodusseadustega“, — järelikult, me oleme
aimanud õigesti. Kuid need loodusseadused võimaldavad möö-
dunud ajaloo õigesti mõistmist ainult siis, kui neid „uuritakse
selles kindlalt vormis, mille nende tulemused on omandan-
ud poliitiliste alistamis- ja rühmitumisvormide läbi. Institut-
sioone, nagu orjandust ja palgaorjust, milledega seltsib kaksik-
kuna vägivald, tuleb käsitada puhtpoliitilist laadi sot-
siaalmajandusliku korra vormidena ja nad moodustavad seni-
ses maailmas raami, mille piirides ainuüksi saidki avalduda
majanduslike loodusseaduste toimed“.

See lause on fanfaar, mis kuulutab meile Wagneri leitmotiiv-
ina kirikuulsa kahe mehe tulekut. Kuid see on veel enamgi,
see on kogu Dühringi raamatu põhiteema. Õiguse käsitlemisel
ei mõistnud härra Dühring meile pakkuda midagi muud kui
Rousseau võrdsusteooria viletsat tõlget sotsialistlikku keelde,
tõlget, millest paremat võib kuulda juba hulk aastaid igas
Pariisi tööliskohvikus. Siin ei paku härra Dühring meile sugugi
paremat sotsialistlikku tõlget majandusteadlaste kaebustest
parema üle, et riigi vahelesegamise, vägivalda vahelesegamise
tõttu võltsitakse majanduslikke igavesi loodusseadusi ja
nende toimeid. Ja sellega ta jääb sotsialistide hulgas teenitult
täiesti üksi. Iga tööline-sotsialist, ükskõik millisest rahvusest,
teab väga hästi, et vägivald ainult kaitses, kuid ei põhjusta
ekspluateerimist; et tema ekspluateerimise aluseks on kapitali
ja palgatöö vahekord ja et see vahekord on tekkinud
puhtmajanduslikul, aga mitte sugugi vägivaldsel teel.

Edasi me kuuleme, et kõigi majanduslike küsimuste puhul
„võib eristada kaht protsessi: tootmisprotsessi ja jaotusprotsessi“.
Tuntud pealiskaudne J. B. Say on neile lisanud veel
kolmanda protsessi — tarbimis-, konsumptsiooniprotsessi, kuid
ei tema ise ega tema järglane ole mõistnud selle kohta midagi
mõistlikku ütelda. Vahetus ehk ringlus aga olevat ainult toot-
mise alaos, kuna tootmise alla kuulub kõik, mis peab toimuma,
et tooted jõuaksid viimse ja tõelise tarbija kätte. — Kui härra
Dühring mõlemad oluliselt erinevad, kuigi vastastikku teineteist
tingivad tootmise ja ringluse protsessid heidab ühte patta ja
väidab täiesti häbenematult, et selle segaduse kõrvaldamisest

1 Mitterõlgitav sõnademäng algupärandis: „ausmachen“ tähendab »lõp-
likult tõestama“, „lõpule viima“, aga ka „kustutama“. Toim.

võivat ainult „segadus tekkida“, siis sellega tõestab ta ainult, et ta kas ei tunne või ei mõista seda kolossaalset arenemist, mille just ringlus on läbi teinud viimase viiekümne aasta jooksul. Seda kinnitab hiljem ka tema raamat ise. Kuid see pole veel kõik. Pärast seda, kui ta pikema jututa on ühendanud tootmise ja vahetuse ning nimetanud selle tootmiseks üldse, seab ta jaotuse tootmise kõrvale teise, täiesti kõrvalise protsessina, millel pole esimesega midagi ühist. Me aga nägime, et oma peajoontes on jaotus iga kord nii teatava ühiskonna tootmis- ja vahetussuhete kui ka selle ühiskonna ajalooliste eeltingimuste paratamatu tulemus, ja kui me neid viimaseid tunneme, võime eksimatult tuletada selles ühiskonnas valitseva jaotusviisi. Aga me näeme samuti, et kui härra Dühring ei taha truudust murda oma moraalil-, õiguse- ja ajalookäsituses „kindlaksmääratud“ printsiipidele, siis peab ta selle elementaarse ökonoomilise fakti maha salgama, ja ta peab seda tegema, eriti sellepärast, et poliitilisse ökonoomiasse tuleb salakaubana sisse tuua tema kaks hädavajalikku meest. Ja pärast seda, kui jaotus on õnnelikult vabastatud igasugusest seosest tootmise ja vahetusega, tohib see suur sündmus lõpuks teostuda.

Kuid tuletagem kõigepealt meelde, kuidas oli lugu moraalil ja õiguse puhul. Siin härra Dühring alustas algul ainult ühe mehega; ta ütles: „Ühel inimesel, kuivõrd me teda käsitame üksikuna või, mis on seesama, väljaspool igasugust seost teiste inimestega, ei saa olla mingeid kohustusi. Temale ei ole olemas mingit kohustatust (Sollen), vaid on ainult tahtmine (Wollen).“ Aga mis võib olla see kohustusteta, üksikuna mõeldud inimene muud kui fataalne „ürgjuut Aadam“ paradisis, kus ta on pattudeta, sest ta ei saa pattu teha? — Kuid ka seda tegelikkusefilosoofilist Aadamat ootab pattulangemine. Selle Aadama kõrvale kerkib korraga mitte küll lainetavate lokkis juustega Eeva, aga siiski teine Aadam. Ning kohe saab Aadam kohustused ja — kohe jätab ta nad täitmata. Selle asemel et suruda oma rinnale venda kui üheõiguslikku, alistab ta tema oma ülevõimule, orjastab tema, — ja selle esimese patu, orjastamise pärispatu tagajärgede all kannatab kogu maailma ajalugu kuni tänapäevani, mispärast see ajalugu härra Dühringi arvates pole kolme penni väärt.

Niisiis, olgu möödaminnes öeldud, kui härra Dühring arvas, et ta väljendas küllaltki suurt põlgust „eituse eitamise“ vastu, nimetades teda pattulangemise ja lunastuse vana loo koopiaks, mida peaksime siis ütlema tema enda sellesama loo kõige uuemast väljaandest? (Sest aja jooksul, kui kasutada üht reptiilide väljendust, „me jõuame“ ka lunastuseni.) Igatahes me

eelistame vana semiidi suguharumüüti, kus mehel ja naisel oli siiski mõtet süütuse olekust taganeda, härra Dühringile aga jääb kuulsus, mis on väljaspool võistlust, et ta on konstrueerinud pattulangemise loo kahe mehega.

Ent kuulakem pattulangemise loo tõlget poliitilise ökonoomia keelde: „Tootmise ideele võib igatahes olla sobivaks mõtteskeemiks kujutus Robinsonist, kes isoleeritult oma jõududega seisab vastu loodusele ja kel mitte kellegagi ei tule midagi jagada. . . . Kõige olulisemate elementide näitlikuks illustreerimiseks jaotuse idees on samavõrra otstarbekohane mõtteskeem kahest isikust, kellede majanduslikud jõud isekeskis kombineeruvad ja kes ilmselt peavad oma kasuosa suhtes vastastikku mingisugusel kujul kokku leppima. Peale selle lihtsa dualismi pole tõepoolest midagi vaja, et täiesti rangesti kujutada mõningaid kõige tähtsamaid jaotuse vahetorkordi ja uurida embrüonaalselt nende seadusi nende loogilises paratamatuses ... Siin on niisama mõeldav võrdsel alusel koostegevus kui ka jõudude kombinatsioon ühe poole täieliku alistamise teel, kes siis kas orjana või lihtsa tööriistana surutakse majanduslikku teenistusse ja keda siis ka ainult kui tööriista ülal peetakse ... ühelt poolt võrdsuse ja mitte midagi olemise (Nullität) ning teiselt poolt kõikvõimsuse (Omnipotentz) ja ainuaktiivse osavõtu vahel on terve rida vaheastmeid, millede täitmise eest kogu kirjus mitmekesisuses on hoolditunud maailma ajaloo nähtused. Universaalne pilk ajaloo mitmesugustele õiguse ja õiguse tuse institutsioonidele on siin oluliseks eeltingimuseks“ ... ning lõpuks kogu jaotus muutub teatavaks „ökonoomiliseks jaotusõiguseks“.

Nüüd lõpuks härra Dühringil on jälle kindel pind jalge all. Käsikäes oma kahe mehega ta võib heita oma sajandile väljakutse. Kuid selle kolmiktähe taga seisab veel keegi nimetamatu.

„Kapital pole lisatööd leiutanud. Kõikjal, kus ühel osal ühiskonnast on tootmisvahendite monopol, peab vaba või mitte-vaba töötaja enda ülalpidamiseks vajalikule tööajale lisanudama lisatöötaja selleks, et toota elatusvahendeid tootmisvahendite omanikule, olgu see omanik kas Ateena kalos kagathos¹, etruski teokraat, civis romanus (rooma kodanik), Normandia parun, Ameerika orjapidaja, Valahhia bojaar, tänapäeva landlord või kapitalist“ (Marx, „Kapital“, I, 2. Ausg., S. 227).²

Pärast seda, kui härra Dühring oli niiviisi teada saanud,

1 — aristokraat. Toim.

2 Vt. „Kapital“, I kd., 1949. a. venekeelne väljaanne, lk. 240. Toim.

mis moodustab eksploateerimise põhivormi, mis on ühine kõigile senistele tootmisvormidele — kuivõrd need liiguvad klassivastuoludes —, tarvitses tal selleks ainult kasutada oma kaht meest, ja tegelikkuseökoonoomia juurteniulatuv põhialus oligi valmis. Ta ei viivitanud ainsatki silmapilku selle „süsteemiloova mõtte“ teostamisega. Ilma vastutasuta töö, töölise enda ülalpidamiseks vajalikust tööajast pikem tööaeg, — selles seisab küsimus. Seega Aadam, keda siin nimetatakse Robinsoniks, sunnib oma teist Aadamat, Reedet, kõigest jõust töötama. Aga milleks Reede töötab kauem, kui see on vajalik tema elatuseks? Ka see küsimus leiab Marxi poolt samm-sammult lahenduse. Kuid see on meie kahele mehele liiga pikk lugu. Asi lahendatakse kiirel käel: Robinson „alistas“ Reede, surub ta „orjana või tööriistana majanduslikku teenistusse“ ning peab teda ülal „ka ainult kui tööriista“. Selle uusima „loova pöörakuga“ tabab härra Dühring, võib ütelda, ühe hoobiga kaht kärbest. Esiteks, tal ei tarvitse vaeva näha mitmesuguste seniste jaotusvormide, nende erinevuste ja nende põhjuste seletamisega: need kõik ei kõlba lihtsalt kuhugi, need põhinevad rõhumisel, vägivallal. Sellest tuleb meil aga varsti veel juttu teha. Teiseks, ta asetab seega kogu jaotuseteooria majanduse pinnalt moraali ja õiguse pinnale, s. o. kindlate materiaalsete faktide valdkonnast enam-vähem kõikumate arvamuste ja tundmuste valdkonda. Järelikult pole tal enam vajadust uurida või tõestada, vaid piisab ainult huupi deklameerimisest ja ta võib juba püstitada nõudmise — töösaaduste jaotus peab toimuma mitte nende tegelike põhjuste järgi, vaid selle järgi, mis temale, härra Dühringile, näib kõlbelisena ning õiglasena. Mis aga härra Dühringile näib õiglasena, see pole kaugeltki muutumatu, on niisiis kaugel sellest, et olla ehtne tõde, sest niisugused tõed on härra Dühringi enda järgi „üldse muutumatud“. Härra Dühring väitis 1868. aastal („Die Schicksale meiner sozialen Denkschrift etc.“¹⁾): „igal kõrgemal tsivilisatsioonil on tendents üha teravamini välja kujundada omandus, ja selles, aga mitte õiguste ja ülevõimu sfääride segaduses, peitub tänapäeva arenemise olemus ja tulevik“. Ja edasi ta lihtsalt ei suutnud mõista, „kuidas palgatöö muutumine mõneks teissuguseks elatise teenimise viisiks võiks kunagi olla ühendatav inimliku loomuse seadustega ja ühiskondliku organismi looduslikult

1 „Die Schicksale meiner sozialen Denkschrift für das Preussische Staatsministerium“ — „Minu poolt Preisi valitsusele esitatud sotsiaalküsimust käsitleva märgukirja saatus“. Toim.

paratamatu liigendusega“. Seega 1868. aastal: eromandus ja palgatöö olid looduslikult paratamatud ning seepärast õiglased. 1876. aastal: mõlemad on vägivalja ja „röövimise“ tagajärg, järelikult ebaõiglased. Meil on võimatu teada, mis nii võimsalt edasisööstvale geeniuuele mõne aasta pärast võiks näida kõlbelisena ja õiglasena, ja seepärast me talitame igatahes paremini, kui me rikkuste jaotuse käsitlemisel peame kinni tegelikest, objektiivsetest, ökonomilistest seadustest, mitte aga härra Dühringi õiguse ja ebaõiguse hetkelisest, muutuvast ja subjektiivsest kujutlusest.

Kui meie veendumus läheneva pöörde suhtes nüüdisaegses töösaaduste jaotamise viisis kogu selle viletsuse ja külluse nälja ja priiskamise karjuvate vastuoludega tugineks ainult teadvusele, et see jaotamise viis on ebaõiglane ja et õiglus peab ometi lõpuks kunagi võitjaks jääma, siis poleks meie olukord kadestamisväärne ja meil tuleks kaua oodata. Juba keskaja müstikud, kes unistasid lähenevast tuhandeaastasest riigist, olid teadlikud klassivastuolude ebaõiglusest. Uue ajaloo lävel, kolmesaja viiekümne aasta eest, kuulutas Thomas Münzer seda valjusti kogu maailmale. Inglise ja Prantsuse kodanlikus revolutsioonis kõlab sama hüüd ja — vaibub. Kui nüüd sama klassivastuolude ja klassivahede kaotamist nõudev hüüd, mis kuni 1830. aastani jättis külmaks töötavad ja kannatavad klassid, kui nüüd see hüüd leiab miljonikordset vastukaja, kui see haarab ühe maa teise järel ning just samas järjekorras ja niisama intensiivselt, kuidas üksikuis maades areneb suurtööstus, kui see ühe inimpõlve kestel on omandanud niisuguse jõu, mis võib heita väljakutse kõigile tema vastu ühinenud jõududele ning võib kindel olla, et lähemas tulevikus saavutab ta võidu, — siis, kust see tuleb? Aga sellest, et ühelt poolt tänapäeva suurtööstus on loonud proletariaadi, klassi, kes esmakordselt ajaloos võib püstitada nõudmise, et tuleb kaotada mitte üks või teine eriline klassiorganisatsioon, mitte üks või teine eriline klassiprivileeg, vaid klassid üldse; on loonud klassi, kes on asetatud säärasesse olukorda, et ta peab selle nõudmise teostama, kui ta ei taha langeda hiina kulide tasemele. Teiselt poolt, sama suurtööstus on loonud kodanluse näol klassi, kellele kuulub kõigi tootmisriistade ja elatusvahendite monopol, kuid kes igal spekulatsioonipalaviku perioodil ja iga sellele järgneva krahhiga tõestab, et ta on muutunud võimetuks kauemini valitsema tootlikke jõude, mis on üle kasvanud tema võimust; klassi, kelle juhtimisel ühiskond liigub kiiresti vastu hävingule otsekuu vedur, mille suletud kaitseklappi vedurijuht on võimetu avama. Teiste sõnadega: see tuleb sellest, et niihästi praeguse

kapitalistliku tootmisviisi poolt sünnitatud tootlikud jõud kui ka tema poolt loodud hüvede jaotamise süsteem on sattunud karjuvasse vastuollu selle tootmisviisi endaga ja seejuures sellisel määral, et tootmis- ja jaotusviisis peab aset leidma pööre, mis kõrvaldaks kõik klassivahed, kui tahetakse vältida kogu kaasaegse ühiskonna hukkumist. Sellele käegakatsutavale materiaalsele faktile, mis vastupandamatu paratamatusega enam-vähem selgel kujul tungib eksploateeritavate proletaarlaste teadvusse, — sellele faktile, mitte aga ühe või teise kabinetimõtleva kujutlustele õigusest ja ebaõigusest on rajatud veendumus kaasaegse sotsialismi võidus.

II

VÄGIVALLATEOORIA

„Üldpoliitika vahekorid majandusliku õiguse vormidega on minu süsteemis määratud nii otsustavalt ja ühtlasi nii omapäraselt, et erilisel sellele osutamise tundmaõppimise kergendamise huvides ei tohiks olla ülearune. Poliitiliste suhete vorm on ajalooliselt fundamentaalne, majanduslikud sõltuvused aga kujutavad endast ainult toimet või erijuhtumit ja on seepärast alati teisejärgulised faktid. Mõned uuemad sotsialistlikud süsteemid teevad juhtivaks printsibiiks täiesti vastupidise vahekorra silmatorkava näilisuse, kuna nad lasevad poliitilise alistamise vormid majanduslikest olukordadest otsekui välja kasvada. Igatahes need teisejärgulised toimed kui niisugused on olemas ja tänapäeval on nad eriti tuntavad; kuid algset tuleb otsida vahetus poliitilises vägivallas, mitte aga eeskätt kaudses majanduslikus jõus.“ Niisama ühes teises kohas, kus härra Dühring „lähtub seisukohast, et poliitiline kord on majandusliku olukorra otsustavaks põhjuseks ja et vastupidine suhe kujutab endast ainult teisejärgulist tagasimõju ... Senikaua kui poliitilist rühmitust ei käsitata omaette lähtepunktina, vaid üksnes vahendina toidumuretsemise eesmärkideks, peitub inimestes ikkagi annus varjatud reaktsioonilisust, ükskõik kui radikaalselt sotsialistlik ning revolutsiooniline ka ei näidaks“.

Niisugune on härra Dühringi teooria. Siin ja paljudes teistes kohtades see teooria lihtsalt esitatakse, nii-ütelda dekreeteeritakse. Kolmes paksus raamatus pole kuskil juttu kas või ainult kõige väiksemast katsest seda teooriat tõestada või vastupidist vaadet ümber lükata. Ja kui ka tõestused oleksid

niisama odavad nagu karuvabarnad, ei esitaks härra Dühring meile siiski ühtki tõestust. Asi on ometi juba tõestatud kuulsa pattulangemisega, kus Robinson orjastas Reede. See oli vägivaldaakt, järelikult poliitiline akt. Aga et see orjastus moodustab kogu senise ajaloo lähtepunkti ning põhifakti ja poogib ajaloole külge ebaõigluse pärispatu, isegi sellisel määral, et ajaloo hilisemal ajajärkudel on orjastust ainult pehmendatud ja „muudetud kaudsemaiks majandusliku sõltumuse vormideks“; et sellele ürgorjastusele rajaneb samuti kogu seniajani keh tiv „vägivallaomand“, siis on selge, et kõik majanduslikud nähtused on seletatavad poliitiliste põhjustega, nimelt — vägivaldaga. Ja keda säärane seletus ei rahulda, see on varjatud reaktionäär.

Märgime kõigepealt, et peab olema niivõrd iseenesesse armunud nagu härra Dühring, et seda vaadet nii „omapäraseks“ pidada, mida see sugugi ei ole. Kujutlus, nagu oleksid kõlavad riiklikud poliitilised aktsioonid ajaloos otsustavad, on niisama vana nagu historiograafia ise. See kujutlus on peapõhjuseks, et meil on nii vähe säilinud teateid rahvaste vaikselt toimuvast ja tõeliselt edasiviivast arenemisest, mis toimub nende käärikaste esinemiste tagaplaanil. See kujutlus on valitse nud kogu möödunud ajalookäsitust ja löödi kõikuma alles prantsuse restauratsioonija kodanlike ajaloolaste poolt? „omapärane“ on seejuures ainult, et härra Dühring ei tea sellest kõigest jällegi mitte midagi.

Edasi: oletame hetkeks, et härra Dühringil on õigus selles, et kogu senine ajalugu on tagasiviidav inimese orjastamisele inimese poolt; siiski pole me sellega kaugeltki asja tuumani jõudnud. Sest otsekohe tekib küsimus: kuidas tuli Robinson sellele, et orjastada Reedet? Kas lihtsalt löbu pärast? Muidugi mitte. Vastupidi, me näeme, et Reede „surutakse orjana või lihtsa tööriistana majanduslikku teenistusse ja et teda siis ka ainult kui tööriista ülal peetakse“. Robinson orjastas Reede ainult selleks, et Reede töötaks Robinsoni kasuks. Aga kuidas Robinson võib endale Reede tööst kasu saada? Ainult sel teel, et Reede loob oma tööga rohkem elatusvahendeid, kui Robinson talle peab andma, et Reede püsiks töövõimelisena. Järelikult, risti vastu härra Dühringi sõnaselgele eeskirjale, Robinson ei teinud Reede orjastamisega loodud „poliitilist rühmitust oma ette lähtepunktiks, vaid käsitab seda üksnes kui v a h e n d i t t o i d u m u r e t s e m i s e e e s m ä r k i d e k s“, ja katsugu nüüd Robinson ise, kuidas ta saab hakkama oma isanda ja õpetaja Dühringiga.

Seega lapsik näide, mille härra Dühring ise leiutas tõestamiseks, et vägivald on „ajalooliselt fundamentaalne“, kinni

tab, et vägivald on ainult vahend, majanduslik kasu aga, seevastu, on eesmärk. Kuivõrd eesmärk on „fundamentaalsem“ tema saavutamiseks rakendatud vahendist, sedavõrd fundamentaalsem on ajaloos vahekorra majanduslik külg poliitilisest küljest. Järelikult, esitatud näide tõestab just vastupidist sellele, mida ta peab tõestama. Ning nagu Robinsoni ja Reede, nii on lugu kõigil senistel ülevõimu ja orjastuse juhtumel. Orjastamine oli alati, kui kasutada härra Dühringi elegantset väljendusviisi, „vahend toidumuretsemise eesmärkideks“ (võttes neid eesmarke kõige laiemas mõttes), kuid mitte kunagi ega mitte kuskil ei ole orjastamine olnud poliitiliseks rühmituseks, mis on sisse seatud „tema enda pärast“. Peab olema härra Dühring, et võida kujutella, nagu oleksid maksud riigis ainult „teisejärgulised toimed“ või nagu oleks tänapäeva poliitiline rühmitus, mis koosneb valitsevast kodanlusest ja valitsetavast proletariaadist, olemas „tema enda pärast“, aga mitte valitsevate kodanlaste „toidumuretsemise eesmärkide“ huvides, nimelt profiidi löömiseks ja kapitali kuhjamiseks.

Kuid pöördume uuesti tagasi meie kahe mehe juurde. Robinson, „mõõgaga käes“, teeb Reede oma orjaks. Et aga sellega toime tulla, vajab Robinson veel midagi muud kui mõõka. Mitte igähel pole orjast kasu. Et teda saaks ära kasutada, peab omama kaht liiki asju: esiteks tööriistu ja -esemeid orjale töötamiseks ning teiseks vahendeid tema hädapäraseks ülalpidamiseks. Järelikult, enne kui orjapidamine muutub võimalikuks, peab juba olema saavutatud teatav arenemisaste tootmises ja teatav ebavõrdsuse kraad jaotuses. Et aga orjatöö muutuks valitsevaks tootmisviisiks kogu ühiskonnas, on vaja veel palju suuremat tootmise ja kaubanduse tõusu ning rikkuse kuhjumist. Vanades ürgkogukondades, kus maa oli ühisomand, orjapidamist kas ei esinenud üldse või see etendas ainult väga kõrvalist osa. Nii oli alguses ka talupojalinnas Roomas; kui aga Rooma muutus „maailmalinnaks“ ning Itaalia maavaldus siirdus üha rohkem väikesearvulise äärmiselt rikaste omanike kätte, siis talupoegadest koosnev elanikkond tõrjuti välja orjadest koosneva elanikkonna poolt. Kui Pärsia sõdade ajal orjade arv Korintoses tõusis 460000-ni, Aigiinas 470000-ni ja kui iga vaba elaniku kohta tuli kümme orja, siis oli selleks tarvis veel midagi muud peale „vägivalla“, nimelt kõrgesti arenenud kunsti- ja käsitööstust ja laialdast kaubandust. Orjapidamine Ameerika ühendriikides rajanes hoopis vähemal määral vägivallale kui inglise puuvillatööstusele; kohtades, kus puuvill ei kasvanud, või kohtades, kus orje puuvilla kasvatavaile osariikidele müümiseks ei kasvatatud, nagu seda tehti piiriäärsetes osariikides, suri

orjapidamine iseendast välja, ilma vägivalla rakendamiseta, lihtsalt sellepärast, et ta ei olnud tasuv.

Järelikult, kui härra Dühring tänapäeva omandit nimetab vägivallaomandiks ning peab seda „sääraseks võimuvormiks, mille aluseks on mitte ainult ligimese kõrvaldamine elatuseks vajalike loomulike vahendite kasutamisest, vaid ka, mis on veelgi tähtsam, inimese ikestamine orjateenistusse“, — siis pöörab ta tegeliku vahekorra pea peale. Inimese ikestamine orjateenistusse kõigis tema vormides eeldab, et ikestaja käsutuses oleksid töövahendid, millede abil ta ainuüksi saabki ikestatut ära kasutada, ja et orjapidamise puhul oleks tal peale selle kasutada ka elatusvahendid, millega ta üksnes saabki orja ülal pidada, Seega eeldatakse kõigil juhtumel juba teatavat keskmist taset ületavat varavaldust. Kuidas on see tekkinud? Igatahes on selge, et see võib küll olla röövitud, järelikult rajaneda vä g i v a l l a l e, aga et see ei tarvitse ka nii olla. See võib olla saadud ka töö, varguse, kaubitsemise või pettusega. See koguni peab olema kõigepealt tööga saadud, enne kui see üldse saab olla röövitud.

Eraomandus ei astu üldse ajalukku mingisuguse röövimise ja vägivalla tulemusena. Vastupidi. Ta esineb juba, kuigi piiratud teatavaile esemeile, kõigi kultuurrahvaste kõige vanemas ürgkogukonnas. Ta areneb, algul vahetuse teel võõras-tega, juba selle kogukonna piirides kaubavormiks. Mida rohkem kogukonna tooted omandavad kauba vormi, s. o. mida vähem neid toodetakse tootja enda tarbeks ja mida rohkem vahetuse eesmärkideks, mida rohkem vahetus ka kogukonnas eneses tõrjub välja algse stiihiliselt kujunenud tööjaotuse, seda ebavõrdsemaks muutub ka üksikute kogukonna liikmete varanduslik seis, seda sügavamalt õõnestub vana ühismaavaldus, seda kiiremini toimub kogukonna lagunemine partsellitalupoegade külaks. Orientaalne despotism ja vallutajate-rändrahvaste vahelduv valitsemine ei suutnud aastatuhandete jooksul mitte midagi peale hakata nende vanade kogukondadega; kuid nende stiihiliselt kujunenud kodutööstuse järkjärguline hävinemine suurtööstuse toodete konkurentsi tõttu laostab neid üha enam. Vä g i v a l l a s t saab siin niisama vähe juttu olla nagu Moseli ääres ja Hochwaldis asuvas „Gehöferschaft'ides“¹ veel tänapäevalgi toimuva ühismaa jagamise puhul; talupojad peavad seda nimelt oma huvidele vastavaks, et maa muutuks ühisomandi asemel eraomandiks. Isegi ürgaegse sugukondliku aristokraatia kujunemine, nagu see toimus ühismaaomandi alusel keltidel, germaanlastel

1 — talukogukonnad. T o i m

ja India Pandžabis, ei rajane kõigepealt sugugi vägivallale, vaid vabatahtlikkusele ja harjumusele. Kõikjal, kus kujuneb eraomandus, toimub see muutunud tootmis- ja vahetussuhete tõttu, tootmise tõstmise ja läbikäimise soodustamise huvides, järelikult majanduslikel põhjustel. Vägivald ei etenda seejuures mitte mingit osa. On ju selge, et eraomanduse institutsioon peab juba eksisteerima, enne kui röövel saab omastada võõra vara; et järelikult vägivald võib küll muuta varanduse valdajat, kuid ei saa luua eraomandit kui niisugust.

Aga ka „inimese ikestamist orjateenistusse“ tema kõige moodsamas vormis — palgatöö vormis — meie ei saa seletada ei vägivallaga ega vägivallaomandiga. Me juba mainisime, millist osa etendab vanade kogukondade lagunemisel, järelikult eraomanduse otsesel või kaudsel levimisel, töösaaduste muutumine kaupadeks, s. o. nende valmistamine mitte oma tarbeks, vaid vahetamiseks. Nüüd aga on Marx „Kapitalis“ päevaselgelt tõestanud — ja härra Dühring hoidub seda kas või ainsa silbiga mainimast —, et kaubatootmine teataval arenemisastmel muutub kapitalistlikuks tootmiseks ja et sel astmel „kaubatootmisele ja kaubaringlusele rajanev omastamise seadus ehk eraomanduse seadus muutub omaenese, seesmise, vältimatu dialektika tõttu iseenda otseseks vastandiks. Ekvivalentide vaheus, mis näis aloperatsioonina, on niivõrd muutunud, et vaheus osutub selle tagajärjel ainult näiliseks, sest, esiteks, tööjõu vastu vahetatud kapitaliosa ise on ainult ilma ekvivalentita omastatud võõra töö produkti osa, ja teiseks, selle kapitaliosa peab tema tootja — tööline — mitte ainult korvama, vaid koguni uue lisaproduktiga korvama ... Esiialgu näis meile, et omandiõiguse aluseks on isiklik töö ... Nüüd (Marxi analüüsi lõpul) selgub aga, et omand tähendab kapitalistile õigust omastada võõrast tasumata tööd, töölisele aga — võimatust omastada omaenda produkti. Omanduse ja töö lahutamine muutub paratamatuks järelduseks seadusest, mis näis lähtuvat nende identsusest“.¹ Teiste sõnadega: kui me isegi igasuguse röövimise, vägivaldse tegevuse ja pettuse võimaluse kõrvaldame, kui oletame, et igasugune eraomandus rajaneb algselt omaniku isiklikule tööle ja et kogu edasises arenemiskäigus ainult võrdseid väärtusi vahetatakse võrdsete väärtuste vastu, siis jõuame tootmise ja vahetuse, edasiarenemisel paratamatult ikkagi tänapäeva kapitalistlikule tootmisviisile, tootmis- ja elatusvahendite monopoliseerumisele ühe väikesearvulise klassi kätte, teise, tohutut enamust moodustava klassi varatuiks proletaarlasteks allasurumisele, spekulatiivse tootmis-

1 Vt. „Kapital“ I kd., 1949. a. venekeelne väljaanne, lk. 588—589. Toim

palaviku ja kaubanduskriiside perioodilisele vaheldumisele ning kogu tänapäeva anarhiale tootmises. Kogu protsess on seletatav puhtmajanduslike põhjustega, ilma et seejuures kas või ainuski kord oleks vaja röövimise, vägivalla, riigi või ükskõik millist poliitilist vahelesegamist. „Vägivallaomand“ osutub ka siin lihtsalt hooplevaks fraasiks, mis peab varjama puudlikku arusaamist asjade tõelisest käigust.

See arenemiskäik, ajalooliselt väljendatult, on kodanluse arenemise ajalugu. Kui „poliitiline kord on majandusliku olukorra otsustavaks põhjuseks“, siis tänapäeva kodanlus peaks olema arenenud mitte võitluses feodalismiga, vaid olema selle vabatahtlikult sünnitatud lemmiklaps. Igaüks teab, et lugu on toimunud just vastupidi. Algselt rõhutatud seisusena, kes oli kohustatud valitsevale feodaalaadlile makse maksma ja kes täiendas oma ridu iga liiki sõltuvate ja pärisorjade hulga-
gast tulnutega, vallutas kodanlus lakkamatus võitluses aadli vastu temalt ühe võimupositsiooni teise järel ning sai kõige enam arenenud maades lõpuks tema asemel ülevõimu enda kätte; Prantsusmaal seega, et ta vahetult kukutas aadli, Inglismaal, et ta tema järk-järgult kodanlikuks muutis ja oma ornamentaalse ladvikuna endasse lülitas. Aga kuidas kodanlus sellega toime tuli? Ainult „majandusliku olukorra“ muutumise läbi, millele järgnes varem või hiljem, vabatahtlikult või võitluse tulemusena poliitilise korra muutmine. Kodanluse võitlus feodaalaadli vastu on linna võitlus maa vastu, tööstuse võitlus maavalduse vastu, rahamajanduse võitlus naturaalmajanduse vastu, ja kodanlaste otsustavaks relvaks selles võitluses olid nende käsutuses olevad majanduslikud võimuvahendid, mis pidevalt kasvasid tööstuse — algul käsitööstuse, hiljem aga manufaktuuriks muutunud tööstuse — arenemise ja kaubanduse avardamise tõttu. Kogu selle võitluse kestel oli poliitiline jõud aadli poolel, välja arvatud üks ajajärk, millal kuningavõim kasutas kodanlust aadli vastu, et üht seisust teise abil vaos hoida; kuid silmapilgust alates, kus ikka veel poliitiliselt jõuetu kodanlus hakkas oma kasvava majandusliku võimsuse tõttu hädaohlikuks muutuma, astus kuningavõim uuesti liitu aadliga ja kutsus sellega esile algul Inglismaal, siis Prantsusmaal kodanliku revolutsiooni. „Poliitiline kord“ oli jäänud Prantsusmaal muutmata, kuna aga „majanduslik olukord“ oli sellest korrast üle kasvanud. Poliitiliselt seisundilt oli aadel kõik, kodanlane aga mitte midagi; sotsiaalselt seisundilt oli nüüd kodanlus tähtsaim klass riigis, aadel aga oli kaotanud kõik oma sotsiaalsed funktsioonid ja sai ainult edasi sissetulekuid tasuna nende kadunud funktsioonide eest. Kuid vähe sellest: kodanlus oli kogu oma tootmistegevuses jäänud suru-

tuks keskaja feodaalseisse poliitilistesse vormidesse, milledest see tootmine — mitte ainult manufaktuur, vaid isegi käsitöö — oli ammugi üle kasvanud; teda surusid tuhanded tsunfti-privileegid ja kohalikud ning provintsialsed tollibarjäärid, mis olid muutunud kiusu põhjustajaiks ja kammitsaiks tootmisele.

Kodanlik revolutsioon tegi sellele lõpu. Kuid ta ei teinud seda härra Dühringi põhimõtte kohaselt, mille järgi majanduslik olukord kohaneb poliitilise korraga — seda just taotlesidki aadel ja kuningavõim asjatult kauemat aega —, vaid vastupidi, sel teel, et ta heitis kõrvale vana pehkinud poliitilise kולי ja löi niisuguse poliitilise korra, kus uus „majanduslik olukord“ võis püsida ja edasi areneda. Ning selles temale sobivas poliitilises ja õiguslikus atmosfääris „majanduslik olukord“ arenes hiilgavalt, nii hiilgavalt, et kodanlus pole enam kaugel seisundist, milles oli 1789. aastal aadel: ta muutub üha rohkem mitte ainult sotsiaalselt ülearuseks, vaid ka otseseks sotsiaalseks takistuseks; ta eemaldub üha rohkem tootmistegevusest ning muutub üha rohkem, nagu omal ajal aadel, paljalt sissetulekuid taskusse pistvaks klassiks. Ja selle pöörde oma seisundis ning uue klassi — proletariaadi — loomise teostas kodanlus ilma igasuguse vägivalda hookuspookuseta, puht majanduslikul teel. Kuid veel rohkemgi. Niisugust oma tegevuse tagajärge ei tahtnud kodanlus kaugeltki mitte, — vastupidi, see tagajärg surus end vastupandamatu jõuga kodanluse tahtmise ja kavatsuse kiuste läbi; kodanluse oma tootlikud jõud on tema juhtimisest üle kasvanud ja kihutavad just kui loodusliku paratamatusega kogu kodanlikku ühiskonda vastu hukkumisele või pöördele. Ja kui kodanlased apelleerivad nüüd vägivallale, et kokkuvarisevat „majanduslikku olukorda“ päästa krahhist, siis sellega nad ainult tõestavad, et nad koos harra Dühringiga on sama eksituse paelus, nagu oleks „poliitiline kord majandusliku olukorra otsustavaks põhjuseks“: et nad kujutlevad, täiesti nagu härra Dühring, nagu suudaksid nad „algse“, „vahetu poliitilise vägivalla“ abil ümber luua neid „teisejärgulisi fakte“, s. o. majanduslikku olukorda ja tema möödapääsmatut arenemist, järelikult, nagu suudaksid nad paukudega Kruppi kahuritest ja mauserpüssidest maa pealt ära pühkida auru-amasina ja selle poolt liikuma pandavate kaasaegsete mehhanismide, maailmakaubanduse ja tänapäeva pankade ning krediidi arenemise majanduslikud tagajärjed.

III

VÄGIVALLATEOORIA

(järg)

Kuid vaatleme pisut lähemalt seda härra Dühringi kõikvõimsat „vägivaldat“. Robinson orjastab „mõõgaga käes“ Reede, Kust sai ta selle mõõga? Isegi robinsonaadide fantastilistel saartel ei kasva tänapäevani mõõku puude otsas, ja härra Dühring jääb sellele küsimusele täiesti vastuse võlgu. Niihästi nagu Robinson võis endale muretseda mõõga, niisamuti võime oletada, et Reede ühel ilusal hommikul ilmub laetud revolvriga käes, ja siis pöördub kogu see „vägivalla“ - suhe ümber: Reede kamandab ja Robinson peab kõigest jõust tööd tegema. Me palume lugejat vabandada, et me nii konsekventselt tagasi pöördume Robinsoni ja Reede loo juurde, mis kuulub õieti lastetuppa, mitte aga teadusse. Aga mis võime sinna parata? Me oleme sunnitud härra Dühringi aksiomaatilist meetodit ausalt rakendama, ja pole meie süü, kui me seejuures alati liigume täieliku lapsikuse sfääris. Nii siis revolver võidab mõõga ja sellega peaks olema küll isegi kõige lapsikumale aksiomaatikule selge, et vägivald pole mingi paljas tahteakt, vaid nõuab oma teostamiseks väga reaalseid eeltingimusi, nimelt — t ö ö r i i s t u, milledest täiuslikum võidab vähemtäiusliku; edasi, et neid tööriistu tuleb toota, millega on ühtlasi öeldud, et täiuslikumate vägivallatööriistade või lihtsamini — relvade tootja võidab vähem täiuslike tööriistade tootja ja et, ühe sõnaga, vägivalla võit põhineb relvade tootmisel ja viimane omakorda tootmisel üldse, järelikult — „majanduslikul võimul“, „majanduslikul olukorral“, vägivallal kasutada olevail m a t e r i a a l s e i l vahendeil.

Vägivald — tänapäeval on see armee ja sõjalaevastik, ja mõlemad maksavad, nagu me kõik seda oma kurvastuseks teame, „pagana palju raha“. Vägivald aga iseendast ei suuda mingit raha teha, paremal juhtumil võib ta ainult tehtud raha ära võtta, ja ka sellest pole mitte alati palju kasu, nagu me seda samuti oma kurvastuseks oleme kogenud Prantsuse miljarditega. Järelikult, raha tuleb lõpuks siiski hankida majandusliku tootmisega; seega vägivald on jällegi määratud majandusliku olukorra poolt, mis annab talle vahendid tema tööriistade muretsemiseks ja säilitamiseks. Kuid see pole veel kõik. Miski pole nii sõltuv majanduslikest eeltingimustest kui just armee ja laevastik. Relvastus, koosseis, organisatsioon, taktika

ja strateegia sõltuvad eeskätt igakordsest tootmisastmest ja liiklusvahenditest. Mitte geniaalsete väejuhtide „intellekti vaba looming“ pole siin mõjunud pööret-tekitavalt, vaid paremate relvade leiutamine ja sõdurmaterjali muutus; geniaalsete väejuhtide mõju piirdub paremal juhtumil ainult võitlusviisi kohandamisega uutele relvadele ja uutele võitlejatele.

XIV sajandi algul õppisid Lääne-Euroopa rahvad araablaskalt püssirohu valmistamise ja see tõi, nagu seda teab iga koolilaps, täieliku pöörde kogu sõjanduse alal. Kuid püssirohu ja tulirelvade kasutuselevõtmine ei olnud sugugi mitte vägivalla akt, vaid tööstuslik, järelikult majanduslik edusamm. Tööstus jääb tööstuseks, olgu ta suunatud kas esemete tootmisele või nende hävitamisele. Ja tulirelvade tarvituselevõtmine mõjus pööret-tekitavalt mitte ainult sõjapidamisele enesele, vaid ka poliitilistele võimu- ja orjastussuhetele. Püssirohu ja tulirelvade hankimiseks oli vaja tööstust ja raha, ning mõlemaid oli linnakodanikel. Seepärast olid tulirelvad algusest peale linnade ja võitluses feodaalaadli vastu linnadele toetuva tõusva monarhia relvad. Seni ligipääsmatud aadlilosside kivi-müürid jäid alla linlaste kahureile, linnakodanike püssikuulid läbistasid rüütlite soomusrüü. Koos aadli soomusrüülike ratsaväega varises kokku ka aadli ülevõim; kodanluse arenedes muutuvad jala- ja suurtükivägi üha otsustavamaiks väelikkideks; suurtükiväe nõuete mõjul oli sõjaasjandus sunnitud endaga ühendama uue, puhttööstusliku haru — inseneriala.

Tulirelvade täienemine toimus väga pikkamööda. Kahurid jäid kauaks ajaks rohmakaiks ja püssid, hoolimata paljudest üksiktäiendustest, viimistlematuiks. Kestis üle kolmesaja aasta, enne kui valmis püss, mis kõlbas kogu jalaväe relvastamiseks. Allés XVIII sajandi algul tõrjus täägiga kivilukkpüss piigi jalaväe relvastusest lõplikult välja. Tolleaegne jalavägi koosnes hästi drillitud, kuid täiesti ebaustavaist, ainult kepihir-muga kooshoitavaist vürstide sõduritest, kes olid värvatud ühiskonna kõige allakäinumatest elementidest, sageli vägivaldselt armee ridadesse sunnitud vaenulistest sõjavangidest; ainsaks võitlusvormiks, kus need sõdurid võisid uut relva kasutada, oli joontaktika, mis Friedrich II ajal saavutas suurima täiuse. Sõjaväe kogu jalavägi rivistati kolmes viirus, väga pikas, seest tühjas nelinurgas, mis liikus lahingukorras ainult tervikuna; üksnes äärmistel juhtumitel oli lubatud ühel tiibadest pisut ette nihkuda või tagasi tõmbuda. See kohmakas mass võis korrastatult liikuda ainult täiesti tasasel maastikul ja sealgi ainult aeglases tempos (seitsekümmend viis sammu minutis); lahingukorra muutmine võitluse ajal oli võimatu ja

võit või kaotus otsustati ühe hoobiga lühikese aja kestel, niipea kui jalavägi oli lahingusse astunud.

Neile kohmakaile viirgudele astusid Ameerika iseseisvussõjas vastu ülestõusnute salgad, kes ei osanud küll marsida, kuid oskasid seda paremini tulistada oma karabiinidest, kes võitlesid oma kõige elulisemate huvide eest, kes järelikut ei deserteerinud värvatud väeosade kombel, ja kes ei teinud inglastele seda meelega, et oleksid neile vastu astunud samuti joonravis ja tasasel maastikul, vaid tungisid kallale laialipaisatud kiiresti liikuvate laskurühikutena neid varjavis metsades. Joonrivi oli siin võimetu ja jäi alla võitluses nähtamatute ning kättesaamatute vastastega. Uuesti oli avastatud hargnenud laskurrivi — uus võitlusviis, mis oli tingitud muutunud sõdurmaterjalist.

Mida Ameerika revolutsioon alustas, selle viis lõpule Prantsuse revolutsioon, ka sõjaväelisel alal. Koalitsiooni hästi väljaõpetatud palgavägedele oli tal samuti vastu seada ainult halvasti väljaõpetatud, kuid arvukad massid, kogu rahva maa» kaitseväge. Ent nende massidega tuli kaitsta Pariisi, järelikut katta kindlat maa-ala, ja seda polnud võimalik saavutada ilma võiduta avalikus massilahingus. Laskurüksustest üksi oli vähe; tuli leida kohane vorm ka masside rakendamiseks, ja see vorm leiti kolonnid. Kolonnidesse rivistamine võimaldas ka vähe väljaõpetatud väeosadel liikuda teatavas korras ja pealegi suurema kiirusega (sada ja rohkem sammu minutis); see võimaldas läbi murda vana joonrivi vähepainduvaid vorme, võidelda igal, järelikut ka joonrivile kõige ebasoodsamal maastikul, grupeerida väeosi igale olukorrale vastavalt ja, kooskõlas hargnenud laskurite tegevusega, kinni pidada, tegutsema sundida ja väsitada vaenlase ridu, kuni hetke saabumiseni, millal on võimalik neid reservis hoitud massidega positsiooni otsustavas punktis läbi murda. Selle uue võitlusviisi, mis põhines laskurite ja jalaväekolonnide kombinatsioonil ja armee jaotusel iseseisvaiks, kõigist relvaliikidest koosnevaiks diviisideks või armeekorpuks, kujundas täiuslikult välja Napoleon niihästi taktikalises kui ka strateegilises osas. See uus võitlusviis osutus kõigepealt paratamatuks Prantsuse revolutsiooni läbi muutunud sõdurmaterjali tõttu. Kuid see vajas veel kaht väga tähtsat tehnilist eeltingimust: esiteks välisuurtüki jaoks Gribeauval'i poolt konstrueeritud kergemad lafetid võimaldasid suurtükke nüüd nõutava kiirusega edasi toimetada, ja teiseks 1777. aastal Prantsusmaal tarvitusele võetud, jahipüssilt laenatud kõverdatud püssipära, mis varem oli püssiraua sirgeks jätkuks, tegi võimalikuks sihtimise teatava kindla inimese pihta ilma paratamatu möödalaskmiseta.

Ilma nende edusammudeta ei oleks saanud vana relvaga hargnises tulistada.

Kogu rahva relvastamise revolutsiooniline süsteem asendati varsti nekrutite sundvõtmisega (jõukail oli võimalik asendamine väljaostu teel), ja sel kujul võeti sundväeteenistuskohustus vastu enamiku kontinendi suurriikide poolt. Ainult Preisimaa püüdis oma maakaitseväesüsteemis rahva sõjalist jõudu kaasa tõmmata suuremas ulatuses. Preisimaa oli pealegi esimene riik, kes kogu oma jalaväe — pärast seda kui 1830. ja 1860. a. vahel väljakujundatud sõjakõlvuline eestlaetav vintpüss oli oma lühiajalise osa etendanud — varustas uusima relvaga, tagantlaetava vintpüssiga. Mõlemaile uuendustele võlgnes ta oma 1866. a. edu.

Saksa-Prantsuse sõjas astusid esmakordselt teineteisele vastu kaks sõjaväge, kes mõlemad olid varustatud tagantlaetavate vintpüssidega ja seejuures mõlemad sisuliselt samas lahinguvõimelises, mida kasutati vana sileda rauaga kivilukkpüssi päevil. Ainult et preislased tegid katset leida roodukolonnis sobivamat võitlusvormi uuele relvastusele. Aga kui 18. augustil St. Privat' juures Preisi kaardivägi tegi tõsiselt katset roodukolonniaga, kaotasid lahingust kõige agaramalt osavõtnud viis rügementi kõigest paari tunni jooksul üle kolmandiku oma koosseisust (176 ohvitseri ja 5114 reavõitlejat), ja sellest alates oli ka roodukolonni kui võitlusvormi saatus, samuti nagu pataljonikolonni ja joonrivigi saatus otsustatud. Loobuti iga-sugusest katsest saata edaspidi vaenlase püssitule alla ükskõik millist koondatud väeühikut, ja sakslaste poolt jätkati võitlust ainult veel nende tihedate laskurahelikkudega, milledeks kolonn varem tavaliselt juba ise hargnes vaenlase kuulirahe all, hoolimata sellest, et kõrgemalt poolt selle kui korrarikkumise vastu võideldi. Samuti muutus nüüd ka vaenlase püssitule piirkonnas j ä r k j o o k s ainsaks liikumisviisiks. Sõdur osutus jällegi ohvitserist taibukamaks; t e m a, sõdur, leidis instinktiivselt selle ainsa võitlusvormi, mis on seni osutunud tagantlaetava püssi tule all õigeks, ja viis selle edukalt läbi, hoolimata juhtkonna vastuseisemisest.

Saksa-Prantsuse sõda on pöördepunktiks, millel on hoopis teissugune tähendus kui kõigil eelmistel. Esiteks on nüüd relvad niivõrd täiustatud, et pole enam võimalik mingisuguse pöördelise mõjuga uus edusamm. Kui on kahureid, milledega võib tabada pataljoni, kuivõrd seda suudetakse silmaga eraldada, ja püsse, milledest võib niisamasuguse eduga sihtida ja tabada üksikinimest, kusjuures laadimine võtab vähem aega kui sihtimine, siis kõik järgnevad täiendused on välisõjaks enam-vähem tähtsusetud. Järelikult, selles suunas on arenemis-

järk olulistes joontes lõpule jõudnud. Teiseks aga on see sõda kõiki kontinentaalseid suurriike sundinud enda juures rakendama kõvendatud preisi maakaitseväesüsteemi ja koos sellega enda kanda võtma sõjakulude koorma, mis neid mõne aastaga peab põhja viima. Armeed on muutunud riigi peaeesmärgiks, omaette eesmärgiks; rahvad on olemas ainult veel selleks, et anda ja toita sõdureid. Militarism valitseb Euroopat ja õgib teda. Ent see militarism kannab endas ka oma hukkamise idu. üksikute riikide omavaheline konkurents sunnib neid ühelt poolt igal aastal kulutama üha rohkem raha armeede, laevastikule, kahureile jne., seega üha enam kiirendama rahanduslikku kokkuvarisemist; teiselt poolt sunnib see neid üha tõsisemalt rakendama üldist sõjaväeteenistuskohustust ja seega lõpuks õpetama kogu rahvale relvade kasutamist, nii et rahvas muutub võimeliseks teataval momendil oma tahet läbi suruma hoolimata komandeerivast sõjaväe juhtkonnast. Ja säärane moment saabub, niipea kui rahvahulkadel — maa ja linna töölised ning talupoegadel — on oma tahe. Selles astmes muutub vürstide armee rahva armeeks; masin keeldub teenimast, militarism hukkub omaenese arenemise dialektika tõttu. Mida 1848. a. kodanlik demokraatia, sest et ta oli k o d a n l i k, aga mitte proletaarne, ei suutnud teostada, nimelt anda töötavale hulkadele tahet, mille sisu oleks vastanud nende klassiseisundile, — selle saavutab sotsialism vääramatult. Ja see tähendab militarismi ning koos temaga kõigi alatiste armeede õhuklaskmist s e e s t p o l t .

Niisugune on meie tanapäeva jalaväe ajaloo esimene moraal. Teine moraal, mis viib meid uuesti tagasi härra Dühringi juurde, seisab selles, et armeede kogu organisatsioon ja võitlusviis, ning seega võit ja kaotus, osutuvad sõltuvaks materiaalseist, s. o. majanduslikest tingimustest: inimmaterjalist ja relvadest, järelikult rahvastiku kvaliteedist ja kvantiteedist ning tehnikast. Ainult niisugune jahipidaja rahvas nagu ameeriklased võis uuesti avastada laskurivi — ja nad olid jahimehed puhtmajanduslikel põhjustel, nagu praegu samad vanade osariikide jänkid on puhtmajanduslikel põhjustel muutunud talunikeks, tööstureiks, meresõitjaks ja kaupmeesteks, kes enam ei pauguta ürgmetsades, vaid selle asemel hoopis paremini tegelevad spekulatsiooni alal, kus nad samuti on tublisti edasi viinud masside ärakasutamise kunsti. — Ainult niisugune revolutsioon nagu Prantsuse revolutsioon, mis majanduslikult vabastas kodanluse ja eriti talupoja, suutis leiutada masside armeed ja ühtlasi ka nende jaoks vabad liikumisvormid, millede vastu purunesid vanad, väheliikuvad joonriivid — nende poolt kaitstava absolutismi militaristlikud

peegeldused. Me oleme juba korduvalt näinud, kuidas tehnika edusammud, niipea kui nad sõjalisteks otstarveteks kasutatavaks muutusid ja neid selleks faktiliselt kasutati, otsekohe peaaegu vägivaldselt, sageli koguni vastu sõjaväe juhtkonna tahtmist võitlusviisis muudatusi ja isegi pöörideid esile kutsusid. Kuivõrd peale selle sõjapidamine sõltub tootlikest jõududest ja oma tagala kui ka sõjatandri liiklusvahendeist, seda võiks tänapäeval härra Dühringile selgitada iga püüdlik allohvitser. Lühidalt, kõikjal ja alati on aidanud „vägivalla“ võidule majanduslikud tingimused ja ressursid, ilma milleta ta lakkaks olemast vägivald, ja kes Dühringi printsiipide järgi tahaks reformida sõjandust vastupidiselt seisukohalt, sellele ei langeks küll muud osaks kui keretäis.¹

Kui siirdume nüüd maalt merele, siis näeme, et siin ainuüksi viimase kahekümne aasta kestel on toimunud veelgi põhjalikum pööre. Lahingulaev Krimmi sõjas oli kahe- või kolmetekiline 60 kuni 100 suurtükiga puulaev, mis liikus peamiselt purjede abil ja omas ainult hädakorraks väikese jõulist aurumasinat. Tal oli peamiselt 32-naelaseid suurtükke, mis kaalusid umbes 50 tsentnerit, ja nende kõrval ainult mõned 68-naelased suurtükid, mis kaalusid 95 tsentnerit. Sõja lõpul ilmusid rauaga soomustatud ujuvad patareid; need olid kohmakad, peaaegu liikumatud koletised, kuid toleaegne suurtükivägi ei suutnud neile viga teha. Varsti võeti raudsoomus tarvitusele ka lahingulaevadel; algul oli see õhuke: neljatollilist soomust peeti juba äärmiselt raskeks soomuseks. Kuid suurtükiväe areng ületas varsti soomustuse; iga tugevama soomuse jaoks, mida üksteise järel kasutati, leidis uus, raskem suurtükk, mis ta kergesti läbistas. Nii oleme praegu jõudnud ühelt poolt kümne-, kaheteistkümne-, neljateistkümne-, kahekümneneljatollise soomuseni (Itaalia tahab lasta ehitada kolme jala pakuse soomusega laeva), teiselt poolt aga vintlõikega suurtükideni, mis kaaluvad 25, 35, 80 ja isegi 100 tonni (tonn = 20 tsentnerit²) ja mis paiskavad 300-, 400-, 1700- ja kuni 2000-naelaseid kuule ennekuulmatule kaugusele. Tänapäeva lahingulaev on hiiglaslik soomustatud vintaurik 8000- kuni 9000-tonnise veeväljasurvega ja 6000 kuni 8000 hobujõuga; tal on pöördtornid ja neli, maksimum kuus raskesuurtükki

1 Preisi kindralstaabis teatakse seda ka juba väga hästi. „Sõjanduse aluseks on esijoones rahvaste majanduslik elukorraldus“, ütleb ühes teaduslikus ettekandes kindralstaabi kapten härra Max Jähns („Kölnische Zeitung“ [„Kölni Ajaleht“ Toim.], 20. aprillist 1876, 3. leht). [Engelsi märkus.]

2 Siin on tegemist saksa tsentneriga (50 kg)_n, mis moodustab poole meetrimõõdu tsentnerist. Toim.

ja laeva ninaosas allpool veejoont väljaulatuv taraan vaenlaste laevade läbipuurimiseks. Säärane lahingulaev kujutab endast kolossaalset masinat, kus aur mitte ainult põhjustab laeva kiiret edasilikumist, vaid toimetab ka roolimist, ankru vetteheitmist ja ülesvinnamist, tornide pööramist, suurtükide suunamist ja laadimist, vee väljapumpamist, osaliselt samuti auru jõul liikuvate paatide tõstmist ja allalaskmist jne. Soomuskaitse ja suurtüki võimsuse vahel toimuv võistlus on veel niivõrd kaugel oma lõpptulemusest, et tänapäeval laev enne, kui ta on jõutud vette lasta, peaaegu alati ei vasta enam nõuetele, on juba vananenud. Moodne lahingulaev pole mitte ainult moodsa suurtööstuse toode, vaid ühtlasi ka tema näidis, ujuv vabrik — peamiselt muidugi rahapillamise teostamiseks. Maa, kus suurtööstus on kõige enam arenenud, omab peaaegu monopoli säärase laevade ehitamiseks. Kõik Türgi, peaaegu kõik Vene ja enamik Saksa soomuslaevu on ehitatud Inglismaal; vähegi kõlvulised soomusplaadid valmistatakse peaaegu eranditult ainult Sheffieldis; kolmest Euroopa rauatööstusest, mis ainsana on suutelised valmistama kõige raskemaid suurtükke, asuvad kaks Inglismaal (Woolwich ja Elswick) ja kolmas Saksamaal (Krupp). Siin ilmneb kõige käegakatsutavamalt, kuidas „vahetu poliitiline vägivald“, mis härra Dühringi järgi on „majandusliku olukorra otsustavaks põhjuseks“, on — vastupidi — täielikult alistatud majanduslikule olukorrale; kuidas mitte ainult mere vägivallavahendi — lahingulaeva — valmistamine, vaid ka tema juhtimine on muutunud ise moodsa suurtööstuse haruks. Ja et lugu on võtnud niisuguse pöörde, see pole kellelegi nii vastu karvu kui just „vägivallale“, riigile, kellele praegu üks laev maksab nii palju nagu varem terve väike laevastik; ta peab leppima sellega, et need kallid laevad, veel enne, kui nad on vette lastud, on juba vananenud, järelikult väärtusetud; ja riik tunneb kindlasti niisama palju meeolehärrmi sellest kui härja Dühring, et „majandusliku olukorra“ mees, insener, on laevapardal hoopis tähtsam kui „vahetu vägivalla“ mees, kapten. Meil aga seevastu pole mingit põhjust pahandada, kui me näeme, kuidas selles soomuse ja suurtüki vahel toimivas võistluses lahingulaev ehitatakse välja säärase täiuslikkuse tipuni, kus ta muutub niihästi, hinnalt kättesaamatuks kui ka sõdimiseks kõlbmatuks¹, ja kuidas see võistlus seega ka meresõja alal

1 Meresõjaks määratud iseliikuva torpedo, suurtööstuse viimase saavutuse, täiustamine on nähtavasti kutsutud seda teostama: kõige väiksem torpeedopaat oleks niisugusel juhul suurimast soomuslaevast tugevam. (Muide, meenutatagu, et see on kirjutatud 1878. aastal.) [Engelsi märkus.]

toob nähtavale samad seesmised dialektilised liikumisseadused, mille järgi militarism nagu iga muugi ajalooline nähtus hävineb omaenda arenemise konsekventsidest.

Niisiis näeme ka siin päevaselgelt, et pole sugugi õige, nagu tuleks „algset otsida vahetus poliitilises vägivallas, mitte aga eeskätt kaudes majanduslikus võimus“. Vastupidi, Sest mis osutub „algseks“ vägivallas eneses? Majanduslik võim, suurtööstuse võimuvahendite kasutamine. Poliitiline jõud merel, mis põhineb moodsail lahingulaevadel, pole kaugeltki „vahetu“, vaid on otseselt v a h e n d a t u d majandusliku jõuga, metallurgia kõrge arenguga, võimalusega omada oma kasutuses osavaid tehnikuid ja rikkalikke söekaevandusi.

Muide, milleks see kõik? Antagu järgmises meresõjas härra Dühringile ülemjuhatus, ja ta hävitab kõik soomuslaevastikud, mis on orjalikus sõltuvuses majanduslikust olukor-
rast, ilma torpedodeta ja muude kunsttükkideta lihtsalt oma „vahetu vägivallaga“.

IV

VÄGIVALLATEOORIA

(lõpp)

„Väga tähtis asjaolu on see, et faktiliselt loo d u s e üle valitsemine on toimunud (valitsemine on toimunud!) üldse (!) ainult i n i m e s e üle valitsemise tõttu. Suureulatusliku maaomandi majandamist pole kunagi ega kuskil teostatud ilma inimese eelkäiva orjastamiseta mingisuguseks orjatööks või teoorjuseks. Asjade suhtes majandusliku võimu kehtestamine eeldas inimese poliitilist, sotsiaalset ja majanduslikku võimu inimese üle. Kuidas küll oleks mõeldav suurmaaomanik, kui seejuures ei kerkiks mõtet tema võimust orjade, pärisorjade või kaudselt mittevabade üle? Millist tähtsust oleks võinud või võiks omada laiaulatuslikule maaharimisele ühe inimese jõud, kel parimal juhul on kasutada oma perekonnaliikmete abi-
jõud? Maa ekspluateerimine või majandusliku võimu laiendamine sellele säärases ulatuses, mis ületab üksikinimese loomuliku jõu, on ajaloos seni võimalik olnud ainult seeläbi, et enne võimu kehtestamist maa üle või samaaegselt sellega teostati ka selleks vajalik inimese orjastamine. Arenemise hilisemal perioodidel on seda orjastust pehmendatud ... tema tänapäeva vorm tsiviliseeritumais riikides on enam-vähem politsei-
võimu abiga juhitud palgatöö. Palgatööle järelikult rajaneb

niisuguse tänapäeva rikkuse liigi praktiline võimalikkus, nagu seda on laiaulatuslik võim maa üle ja (!) suurmaavaldus. Endastmõistetavalt tuleb kõiki muid jaotusrikkuse liike ajalooliselt seletada samasugusel viisil, ja inimese kaudset sõltuvust inimesest, mis on tänapäeval majanduslikult kõige enam arenenud korra tunnuseks, ei saa mõista ega seletada temast endast, vaid ainult endise otsese alistamise ja eksproprieerimise mõnevõrra muudetud pärandina.“ Nõnda väidab härra Dühring.

Tees: Looduse valitsemine (inimese poolt) eeldab inimese valitsemist (inimese poolt).

Tõestus: Suureulatusliku maaomandi majandamine pole kunagi ega kuskil toimunud teisiti kui ainult orjastatud inimeste tööga.

Tõestuse tõestus: Kuidas võivad suurmaavaldajad eksisteerida ilma orjastatud inimesteta, sest suurmaavaldaja suudaks oma perega ilma orjastatud inimesteta harida ainult väikese osa oma valdusest.

Niisiis, selle tõestamiseks, et looduse alistamiseks pidi inimene enne orjastama teise inimese, muudab härra Dühring ilma pikemata „Looduse“ „suureulatuslikuks maaomandiks“ ja selle maaomandi — teadmata kelle oma? — kohe omakorda jälle mõne suurmaaomaniku omandiks, kes loomulikult ilma orjastatud inimesteta ei saa oma maad harida.

Esitaks, „looduse valitsemine“ ja „maaomandi majandamine“¹¹ pole sugugi üks ning sama. Looduse valitsemist tööstuses teostatatakse hoopis kolossaalsemas mõõtmes kui maaharimises, mis peab kuni tänapäevani laskma end valitseda ilmastikust, selle asemel et valitseda ilmastikku.

Teiseks, kui me piirdume suureulatusliku maaomandi majandamisega, siis seisab küsimus selles, kellele kuulub see maaomand. Ja siis näeme, et kõigi kultuurrahvaste ajalugu algab mitte „suurmaaomanikuga“, mida meile härra Dühring siin pakub oma tavalises taskukunstniku maneeris, mida ta nimetab „loomulikuks dialektikaks“, vaid sugukondlike kogukondade ja külakogukondade ühismaavaldusega. Indiast kuni Iiri maani on suureulatusliku maaomandi majandamine toimunud algselt just säärate sugukondlike kogukondade ja külakogukondade poolt sel teel, et põllumaad hariti ühiselt kogukonna arvel või jagati teatavaks ajaks kogukonna poolt perekondadele välja üksikute põllulappidena, kusjuures metsa- ja karjamaad jäid ühiskasutusse. On jällegi iseloomustav härra Dühringi „kõige põhjalikumaile erialastele studiumidele poliitika ja õigusteaduse alal“, et ta kõigist neist asjust mitte midagi ei tea; et kõik tema tööd annavad tunnistust Maureri ephhiloovate teoste täielikust mittetundmisest, mis käsitlevad saksa

markkonna ürgset korda, seda kogu saksa õiguse alust; nad reedavad seda, et ta ei tunne sugugi pidevalt kasvavat kirjan- dust, mis — peamiselt Maureri tööde mõjul — tõestab, et kõigil Euroopa ja Aasia kultuurrahvail on olnud algselt kogukondlik maavaldus, ja uurib säärase maavalduse väga mitmesuguseid eksistentsi- ja laostumisvorme. Nagu prantsuse ja inglise õiguse alal härra Dühring „on oma võhikluse eest tänu võlgu ise- enesele“, nii suur kui see võhiklus oligi, nii „on ta tänu võlgu iseenelele“ veelgi suurema võhikluse eest saksa õiguse alal. Mees, kes tunneb nii suurt meelepaha ülikooliprofessorite piiratud silmaringi üle, on veel tänapäeval saksa õiguse alal ise paremal juhtumil ainult niikaugel, kus professorid olid kahekümne aasta eest.

See on täiesti härra Dühringi „vaba loomingu ja kujutus- võime saadus“, kui ta väidab, et suureulatusliku maaomandi majandamiseks olevat tarvis mõisnikke ja orjastatud inimesi. Kogu Idamaal, kus kogukond või riik on maaomanikuks, ei tunta keeltes isegi sõna „mõisnik“, — mille kohta härra Düh- ring võib andmeid saada inglise juristidelt, kes Indias niisama asjatult nägid vaeva küsimusega: „kes on maaomanik?“ nagu Reuss-Greiz-Schleiz-Lobenstein-Eberswalde õnnis vürst Hein- rich LXXI! küsimusega: „kes on öövaht?“. Alles türklased tõid Idamaale nende poolt vallutatud maadesse teatavat laadi mõis- nike feodalismi. Kreeka astub juba kangelaste ajajärgul aja- lukku seisusliku jaotusega, mis ise oli omakorda kestvama, meile tundmatu esiajaloo ilmne tulemus; kuid ka siin haritakse maad peamiselt iseseisvate talupoegade poolt; ülikate ja sugu- konnapealikute suuremad mõisad olid erandiks ja kadusid pea- legi varsti. Itaalia on üles harinud peamiselt talupojad; kui Rooma vabariigi lõppjärgus suured mõisakompleksid, latifun- diumid, tõrjusid välja partsellitalupojad ning asendasid need orjadega, siis samal ajal nad asendasid põlluharimise looma- kasvatusega ja viisid, nagu seda teadis juba Plinius, Itaalia põhja (latifundia Italiam perdidere). Keskajal valitseb kogu Euroopas (eriti kõnnumaa ülesharimisel) talupoegade poolt teostatav harimine, kusjuures praeguse küsimuse puhul on ebaoluline, kas ja milliseid andameid säärastel talupoegadel tuli ühele või teisele feodaalhärrale tasuda. Friisi, alamsaksi, flaami ja alamreini kolonistid, kes hakkasid harima ida pool Elbet slaavlaste käest kistud maad, teostasid seda vabade talupoegadena väga soodsail maksutingimustel ja üldse mitte „ühes või teises teoorjuse vormis“.

Põhja-Ameerikas on suurem osa maast üles haritud vabade talupoegade tööga, kuna lõunas suurmaomanikud oma orjade ja röövmajandamisega kurnasid maapinna sel määral,

et sellel kasvasid veel ainult kuused ja puuvillakasvatus pidi nihkuma üha enam läände. Austraalias ja Uus-Meremaal on ebaõnnestunud kõik Inglise valitsuse katsed luua kunstlikult maa-aristokraatiat. Lühidalt, kui me välja jätame troopilised ja subtropilised asumaad, kus kliima ei võimalda eurooplastel põllutööga tegelda, siis osutub oma orjade ja teo-liste abiga loodust oma võimule alistav ja maad üleshariv suurmaaomanik lihtsalt fantaasia tooteks. Vastupidi, kus vanal ajal ilmus suurmaaomanik, nagu Itaalias, seal ei harinud ta mitte kõnnumaad üles, vaid muutis talupoegade poolt ülesharitud põllumaa karjamaaks, tegi inimestest lagedaks ja rui- neeris terved maad. Alles uuemal ajal, alles sellest ajast alates, kui tihedama rahvastiku tõttu tõusis maa väärtus, eriti aga sellest ajast alates, kui agronoomia arenemise tõttu muutusid kasutamiskõlvulisteks ka halvemad maad, — alles sellest ajast alates hakkasid suurmaaomanikud suuremas ulatuses osa võtma kõnnu- ja karjamaade ülesharimisest, ja seda peamiselt talupoegade kogukonnamaade röövimise teel, niihästi Inglismaal kui ka Saksamaal. Ja seegi ei toimunud ilma vastupidise protsessita. Iga aakri kogukonnamaa eest, mis suurmaaavalda- jad Inglismaal üles harisid, muutsid nad Sotimaal vähemalt kolm aakrit ülesharitud maad lambakarjamaaks ja lõpuks koguni lihtsalt jahialaks suurte jahiloomade jaoks.

Meil on siin tegemist ainult härra Dühringi väitega, et suuremate maa-alade, järelikult ikkagi peaaegu kõigi kultuur- maade ülesharimine polevat „mitte kunagi ega kuskil“ toimunud teisiti kui ainult suurmaaomanike ja orjastatud inimeste abil — väide, mis, nagu me nägime, „eeldab“ tõepoolest ennekuulmatut ajaloo mittetundmist. Seega pole meil vaja muretseda ei selle üle, millisel määral mitmesugustel aegadel juba kas täiesti või suuremalt osalt ülesharitud maa-alad on üles haritud orjade (nagu Kreeka õitseajal) või pärisorjade poolt (nagu keskajast alates teokohuslike talundid), või selle üle, milline on olnud suurmaa valdajate ühiskondlik funktsioon mitmesugustel aegadel.

Ja pärast seda kui härra Dühring on meile esitanud selle meisterliku fantaasiapildi, millest ei tea ütelda, mida tuleks rohkem imetella, kas deduktsiooni taskukunsti või ajaloo võlt- simist, hüüab ta triumfeerivalt: „Endastmõistetavalt tuleb kõiki muid jaotusrikkuse liike ajalooliselt seletada samasugusel viisil!“ Sellega ta muidugi säästab endal vaeva lausuda ühtki sõnakest näiteks kas või kapitali tekki- misest.

Kui härra Dühring oma väitega, et inimese valitsemine inimese üle on eelduseks inimese valitsemisele looduse üle,

tahab üldiselt ütelda ainult seda, et kogu meie tänapäeva, majanduslik kord, tänapäeval saavutatud põlluharimise ja tööstuse arenemisaste on klassivastuoludes, võimu- ja orjastussuhetes areneva ühiskonna ajaloo tulemus, siis ütleb ta midagi säärast, mis Kommunistlikust Manifestist alates on ammu muutunud üldtuntud tõeks. Kuid küsimus seisab selles, et seletada klasside ja võimuhete tekkimist, ja kui härra Düh-ringil on selleks alati tagavaraks ainult sõna „vägivald“, siis niisuguse seletusega me oleme täpselt niisama kaugel, nagu me olime algul. Juba sellest lihtsast faktist, et valitsetavaid ja ekspluateeritavaid on kõigil aegadel olnud hoopis rohkem kui valitsejaid ja ekspluateerijaid, et järelikult tõeline jõud on alati olnud esimeste poolel, piisab, et näidata kogu vägivallateooria rumalust. Niisiis seisab küsimus ikkagi selles, et tuleb leida seletus võimu- ja orjastussuhetele.

Need suhted on tekkinud kaheksugusel teel.

Nagu inimesed algselt loomariigist (kitsamas mõttes) eralduvad, nii astuvad nad ka ajalukku: alles poolloomadena, metsikutena, loodusjõudude suhtes võimetuina, tundmata veel oma jõude; seepärast olid nad vaesed nagu loomad ja nendest vaevalt produktiivsemad. Siin valitseb teatav elutaseme võrdsus, perekonnapeade jaoks aga ka teatav ühiskondliku seisundi võrdsus — vähemalt puuduvad ühiskondlikud klassid, ja see püsib edasi ka hilisemate kultuurrahvaste põlduharivais ürgkogukondades. Igas niisuguses kogukonnas on algusest peale teatavad ühised huvid, millede kaitsmist ollakse sunnitud üle kandma üksikuile, kuigi kogu üldsuse kontrolli all: tülküsimuste lahendamine; repressioonid isikute vastu, kes on üle astunud oma õiguste piiridest; järelevalve niisutuse üle, eriti soojadel maadel; lõpuks, metsikus ürgolekus — usulised funktsioonid. Niisugused ametid esinevad kõigi aegade ürgkogukondades, nii vanimais saksa markkondades kui ka veel praegugi Indias. Endastmõistetavalt omavad nad teatavat võimutäiust ja kujutavad endast riigivõimu algeid. Pikka-mööda kasvavad tootlikud jõud; tihedam rahvastik tekitab üksikute kogukondade vahel ükskord ühiseid huve, teinekord huvide kokkupõrkeid; kogukondade rühmitumine suuremaiks tervikuiks kutsub omakorda esile uue tööjaotuse, uute organite loomise ühiste huvide kaitsmiseks ja terviku huvidele vastukäivate huvide mahasurumiseks. Need organid, mis juba terve rühma ühiste huvide esindajaina omavad iga üksiku kogukonna suhtes erilist, teatavalt olukordades isegi antagonistlikku seisundit, muutuvad varsti veelgi enam iseseisvateks, osalt ühiskondlike ametite pärilikkuse tõttu, mis kujuneb peaaegu endastmõistetavalt selles maailmas, kus kõik areneb stii-

hiliselt, osalt aga üha kasvavast vajadusest sääraste organite järele, sest konfliktid teiste rühmadega muutuvad sagedasemaks. Meil pole vajadust siin süveneda sellesse, kuidas see ühiskondliku funktsiooni iseseisvamaks muutumine ühiskonna suhtes aja jooksul võis jõuda ühiskonna üle valitsemiseni, kuidas algselt ühiskonna teener muutus soodsais tingimustes pikkamööda isandaks, kuidas olenevalt olukorrast see isand kujunes idamaade despoodiks või satraabiks, kreeka sugukonnapealikuks, kelti clani pealikuks jne., millisel määral ta säärase muundumise puhul kasutas ka vägivalda, või kuidas lõpuks üksikud valitsevad isikud liitusid valitsevaks klassiks. Meil on siin ainult tähtis kindlaks teha, et poliitilisele võimule on kõikjal aluseks olnud mingisugune ühiskondlik ametiülesannete täitmine, ja et ka poliitiline võim on ainult siis olnud kestvamalt püsiv, kui ta seda oma ühiskondlikku ametiülesannet täitis. Kuipalju despootiaid Pärsias ja Indias ka on tekkinud ja kadunud, igaüks neist teadis väga hästi, et ta oli kõigepealt jõeorgude niisutamise üldettevõtja, sest ilma selleta polnud seal üldse võimalik põlluharimine. Ainult valgustatud inglased oskasid selle asjaolu Indias tähele panemata jätta; nad lasksid niisutuskanalid ja lüüsid laguneda ning hakkavad alles nüüd, reeglipäraselt korduvate näljahädade tõttu, lõpuks taipama, et nad on jätnud hooletusse ainsa tegevuse, mis nende valitsemist Indias oleks võinud vähemalt samavõrra õigustada, nagu see õigustas nende eelkäijate valitsemist.

Selle klasside kujunemisprotsessi kõrval toimus aga veel teine protsess. Stiihiliselt kujunenud tööjaotus maadhariva perekonna piirides võimaldas teataval jõukuse astmel ühe või mitme võõra tööjõu kasutuselevõtmist. Nii oli see eriti maades, kus vana ühismaavaldus oli juba lagunenu või kus vähemalt vana ühismaaharimine oli taandunud üksikute perekondade poolt teostatava maaharimise ees. Tootmine oli arenenu juba niikaugele, et inimtööjõud suutis nüüd rohkem toota kui ta vajas oma lihtsaks ülalpidamiseks; vahendid suurema hulga tööjõudude ülalpidamiseks olid olemas; samuti olid olemas vahendid nende rakendamiseks; tööjõud omandas v ä ä r t u s e. Kuid oma kogukond ja liit, kuhu säärane kogukond kuulus, ei andnud veel vabu, üleliigseid tööjõude. Seevastu neid pakkus sõda, ja sõda on niisama vana nagu mitme kogukonnarühma üheaegne olemasolu kõrvuti. Seni ei osatud sõjavangidega midagi peale hakata, seepärast nad löödi lihtsalt maha, veel varem aga — söödi ära. Ent nüüd saavutatud „majandusliku olukorra“ astmel omandasid nad teatava väärtuse; seepärast jäeti nad ellu ning hakati kasutama nende tööd. Nii suruti vägivald, selle asemel et valitseda majandus-

likku olukorda, hoopis vastupidi, majandusliku olukorra teenistusse. Orjapidamine oli leiutatud. See muutus varsti valitsevaks tootmisvormiks kõigil rahvastel, kes arenesid edasi vanast kogukonnakorrast, kuid orjapidamine sai lõpuks ka nende languse üheks peamiseks põhjuseks. Alles orjapidamise tõttu sai võimalikuks suuremas ulatuses tööjaotus maa-harimise ja tööstuse vahel ja koos sellega vana maailma, kreeka kultuuri õitseng. Ilma orjapidamiseta poleks olnud Kreeka riiki, kreeka kunsti ja teadust; ilma orjapidamiseta poleks olnud ka Rooma riiki. Kuid ilma aluseta, mille rajasid Kreeka ja Rooma, poleks olnud ka tänapäeva Euroopat. Me ei tohi kunagi unustada, et kogu meie majandusliku, poliitilise ja intellektuaalse arenemise eelduseks oli niisugune kord, kus orjapidamine oli niisama hästi paratamatu kui ka üldiselt tunnustatud. Ses mõttes me oleme õigustatud ütleva: ilma antiikse orjapidamiseta poleks olnud ka tänapäeva sotsialismi.

On väga kerge orjapidamise jms. üle üldistes fraasides pahandada ja oma kõrget kõlbelist pahameelt niisuguste häbi-väärsuste üle välja valada. Kahjuks ei väljendata sellega midagi muud kui ainult seda, mida igauks teab, nimelt, et need antiiksed institutsioonid ei vasta enam meie tänapäeva oludele ja meie nendest oludest tingitud tunnete. Kuid seejuures ei saa me mitte kõige vähematki teada sellest, kuidas need institutsioonid on tekkinud, miks nad on püsinud ja millist osa nad on etendanud ajaloos. Aga et me seda juba puudutame, siis peame ütleva, nii vasturääkivalt ja ketserlikult kui see kõlabki, et orjapidamise tarvituselevõtmine oli tookordseis tingimustes suur edusamm. On juba kord fakt, et inimkond algas oma arenemist loomana, ja seepärast ta vajas ka barbaarseid, peaaegu elajalikke vahendeid, et barbaarsusest välja pääseda. Vanad kogukonnad, kus nad on püsinud, on olnud aastatuhandeid kõige toorema riigivormi — orientalse despootia — aluseks, Indiast kuni Venemaani. Ainult seal, kus nad lagunesid, on rahvad omal jõul edasi sammuinud, ning nende lähim majanduslik edusamm seisis tootmise suurendamises ja arendamises orjatöö abil. On selge: kuni inimese töö oli alles niivõrd vähe produktiivne, et ta andis peale hädavaajalike elatusvahendite ainult vähest ülejääki, oli tootlike jõudude kasv, läbikäimise laienemine, riigi ja õiguse arenemine, kunsti ja teaduse loomine võimalik ainult põhjalikuma tööjaotuse tõttu, mille aluseks pidi olema suur tööjaotus ühelt poolt lihtsa füüsilise tööga tegelevate hulkade ja teiselt poolt tööd juhtivate, kaubandusega, riigiasjadega ja hiljem kunsti ja teadusega tegelevate väheste privileeeritud isikute vahel.

Säärase tööjaotuse lihtsaimaks, täiesti stiihiliselt kujunenud vormiks oli just orjapidamine. Antiikse, eriti kreeka maailma ajalooliste eelduste juures võis üleminek klassivastuoludele rajatud ühiskonnale toimuda ainult orjapidamise vormis. Isegi orjadele oli see progressiks; sõjavangid, kelledest värvati orjade mass, jäid nüüd vähemalt ellu, kuna nad varem surmati või, veelgi varem, koguni ära praeti.

Lisame siinkohal veel, et kõik senised ekspuateerivate ja ekspuateeritavate, valitsetavate ja rõhutatud klasside ajaloolised antagonismid on seletatavad sama inimtöö suhteliselt vähearenenud tootlikkusega. Kuni tõeliselt töötav rahvastik on niivõrd üle koormatud oma vajaliku tööga, et tal ei jää aega ühiskonna ühiste asjade — töö juhtimise, riigiasjade, õiguslike küsimuste, kunsti, teaduse jne. — eest hoolitsemiseks, niikaua pidi alati olema teatav eriline klass, kes, olles vabastatud tõelisest tööst, võis säärase asjade eest hoolitsetada; kusjuures ta kunagi ei unustanud oma huvides veeretamast töötavaile hulkadele üha suuremat töökoormat. Alles suurtööstuse poolt saavutatud tootlike jõudude tohutu kasv lubab jaotada töö ilma erandita kõigi ühiskonna liikmete vahel ja sel teel igatüüpi tööaega niivõrd piirata, et kõigile jääb küllaldaselt vaba aega, et osa võtta kogu ühiskonna nii teoreetilistest kui ka praktilistest asjadest. Järelikult, alles nüüd on iga valitsev ja ekspuateeriv klass muutunud ülearuseks, ühiskondlikule arenemisele koguni takistuseks, ja alles nüüd ta ka kõrvaldatakse halastamatult, olgu tema käes veel kui tahes palju „vahetat vāgivalda“.

Niisiis, kui härra Dühring Kreeka üle nina kirtsutab, sest et see oli rajatud orjapidamisele, siis samasuguse õigusega võiks ta kreeklastele ette heita, et neil ei olnud aurumasinaid ja elektritelegraafi. Ja kui ta väidab, et meie moodne palgaorjus olevat ainult orjapidamise mõnevõrra muudetud ja pehmentatud pärandus ega ole seletatav temast endast (s. o. tänapäeva ühiskonna majanduslikest seadustest), siis see väide kas tähendab ainult, et palgatöö, nagu orjapidaminegi, on orjastuse ja klassivõimu vorm, mida teab iga laps, või see väide on vale. Sest samasuguse õigusega võiksime ütelda, et palgatööd tuleb seletada ainult kui inimsöömise pehmentatud vormi, mis, nagu see praegu on kindlaks tehtud, on olnud kõikjal võidetud vaenlaste algne ärakasutamise vorm.

Nii on selge, millist osa etendab ajaloos vägivald majandusliku arenemise suhtes. Esiteks, igasugune poliitiline võim põhineb algselt mingisugusel majanduslikul, ühiskondlikul funktsioonil ja kasvab sedamööda, kuidas ühiskonna liikmed ürgkogukondade lagunedes muutuvad eratootjajaks, niisiis võõr-

duvad veelgi enam üldiste, ühiskondlike funktsioonide kandjaist. Teiseks, pärast seda, kui poliitiline võim on ühiskonna suhtes iseseisvaks muutunud ja selle teenrist isandaks saanud, võib ta tegutseda kahes suunas. Poliitiline võim kas tegutseb seaduspärase majandusliku arenemise vaimus ja suunas. Niisugusel korral pole nende vahel mingisugust konflikti ja majanduslik arenemine toimub kiiremini. Või poliitiline võim tegutseb sellele arenemisele vastu, ja niisugusel korral jääb ta, peale väheste erandite, tavaliselt majanduslikule arenemisele alla. Niisugusteks vähesteks eranditeks on üksikud vallutusjuhtumid, kus vähem kultuursed vallutajad teatava maa rahvastiku kas täiesti hävitasid või minema kihutasid ja tootlikud jõud, milledega nad midagi ei osanud peale hakata, kas hävitasid või laguneda lasksid. Nii toimisid kristlased mauride Hispaanias suurema osa niisutusseadeldistega, millel põhines mauride kõrgesti arenenud põllundus ja aiandus. Iga vähem kultuurse rahva vallutus katkestab endastmõistetavalt majandusliku arenemise ja hävitab rohkesti tootlikke jõude. Kuid kestva vallutuse korral peab vähem kultuurne vallutaja suuremal enamikul juhtudel kohanema vallutatud maa kõrgema „majandusliku olukorraga“, nagu see püsima jääb pärast vallutust; vallutatud assimileerivad tema ning ta on sunnitud enamasti omaks võtma isegi nende keele. Kus aga — kui kõrvale jätta vallutus juhtumid — teatava maa sisemine riigivõim on antagonismi sattunud tema majandusliku arenemisega, nagu see seni on teatavas arenemisastmes toimunud peaaegu iga poliitilise võimuga, seal on võitlus iga kord lõppenud poliitilise võimu kukutamisega. Erandeid tegemata ja halastamatult on majanduslik arenemine endale teed murdnud — viimast kõige veenvamat näidet ses suhtes me juba nimetasime: Suur Prantsuse Revolutsioon. Kui, vastavalt härra Dühringi õpetusele, teatava riigi „majanduslik olukord“ ja koos sellega majanduslik kord sõltuksid lihtsalt poliitilisest vägivallast, siis jääb arusaamatuks, miks pärast 1848. aastat Friedrich Wilhelm IV-ndal ei õnnestunud, hoolimata tema „suurepärasest sõjaväest“, keskaja tsunfte ja muid romantilisi narrusi külge pookida oma maa raudteedele, aurumasinaile ja just tol ajal arenema hakkavale suurtööstusele; või mispärast veel palju vägivaldsemate vahenditega tegutsev Vene tsaar ei suuda mitte ainult tasuda oma võlgu, vaid isegi ei saa alal hoida oma „vägivalda“ ilma alatiste laenudeta Lääne-Euroopa „majanduslikult olukorral“.

Härra Dühringile on vägivald absoluutne kuri. Esimene vägivallaakt oli tema arvates pattulangemine. Kogu tema doktriin on nutulaul selle üle, et kogu senine ajalugu selle aktiga nakatus pärispatust, et see kuradi tööriist — vägivald —

moonutas häbiväärselt kõiki looduse ja ühiskonna seadusi. Et aga vägivald etendab ajaloos ka veel teissugust osa, nimelt revolutsioonilist osa, et ta Marxi sõnade järgi on ämmaemandaks igale vanale ühiskonnale, kes on rase uuest, et vägivald on selleks tööriistaks, mille abil ühiskondlik liikumine rajab endale tee ja purustab kivinenud, väljasurnud poliitilised vormid, — selle kohta ei leidu härra Dühringil ühtki sõna. Ainult ohates ja oiates peab ta võimalikuks, et eksploateerimismajanduse kukutamiseks läheb võib-olla vaja vägivald — kahjuks!, sest igasugune vägivalla tarvitamine demoraliseerivat seda, kes seda tarvitab. Ja seda kõneldakse, hoolimata sellest suurest moraalsest ja väimsest tõusust, mis on olnud iga võiduka revolutsiooni tulemuseks! Ja seda kõneldakse Saksamaal, kus vägivaldsel kokkupõrkel, mis ju võidakse rahvale peale sundida, oleks vähemasti seegi eelis, et see hävitaks kolmekümneaastase sõja alandusist rahvuslikku teadvusse tunginud orjameelsuse. Ja see ähmane, mahlatu ja jõuetu papile omane mõtteviis julgeb end peale suruda kõige revolutsioonilisemale parteile, keda ajalugu üldse tunneb?

V

VÄÄRTUSETEOORIA

Sellest on nüüd möödunud umbes sada aastat, kui Leipzigis ilmus raamat, mis kuni käesoleva sajandi alguseni ilmus trükkist enam kui kolmkümmend korda ning mida linnas ja maal levitati ning jagati igasuguste ametivõimude, jutlustajate ja filantroopide poolt ning mida rahvakoolidele igal pool soovitati kui lugemikku. See raamat oli Rochowi „Lastesöber“. Tema ülesandeks oli talupoegade ja käsitöölise noortele võsudele selgitada nende missiooni elus ja kohustusi ühiskonna ja riigi ülemuste vastu, aga samuti sisendada neile heatahtlikku rahulolu oma maise saatusega, musta leiva ja kartulitega, teorjusega, madala töötasu ja isalike kepihoopidega ning teiste selletaoliste mõnusustega, ja seda kõike tol ajal nii tavalise valgustustegevuse abil. Sel eesmärgil seletati linna- ja maanoortele, kui targasti olevat loodus seadnud, et inimene peab tööga muretsema endale oma elatist ja naudinguid, ja kui õnnelikuna järelikult pidavat end tundma iga talupoeg ja käsitöeline sellest, et talle on võimaldatud oma söömaaga võrdsitada raske tööga, kuna aga rikas priiskaja kannatab kõhurikkeid, sapihäireid või kõhukinnisust ja neelab valitud maiuspalu ainult vastu tahtmist. Samu kulunud mõtteid; mida vana Rochow

pidas küllaldasteks oma aja saksi talupoegade lastele, pakub meile härra Dühning oma „Kursuses“ lk. 14 jj. kui midagi „absoluutselt fundamentaalset“ kõige uuemas poliitilises ökonomias.

„Inimlikel vajadustel kui niisugustel on oma loomulik seaduspärasus ja nende kasvamine on suletud teatavasse piiridesse, milledest võib üle astuda ainult loomuvastasel mõnd aega, kuid millele siis järgneb tülgaistus, elutüdimus, raugastumine, sotsiaalne ebardumine ja lõpuks päästev surm... Ainult naudinguid koosnev mängimine, ilma edasiste tõsiste eesmärkideta, viib varsti blaseerumisele või, mis on sama, kogu tundlikkuse nürinemisele. Järelilikult, tõeline töö ükskõik millisel kujul on tervete olendite sotsiaalne loodusseadus... Kui instinktidel ja vajadustel poleks vastukaalu, siis nad vaevalt jõuaksid tagada isegi lapselikku eksistentsi, rääkimata ajalooliselt tõusvast elu arenemisest. Kui vajaduste täielik rahuldamine ei maksaks mingisugust vaeva, oleksid vajadused varsti ammendatud ja uute vajaduste tekkimiseni jääksid nendest järele ainult sisutu olemine rusuvate vaheaegade näol... Seega instinktide ja kirgede rahuldamise olenevus majanduslike takistuste võitmisest on igas suhtes looduse välise korralduse ja inimese seesmise struktuuri heategev põhiseadus“ jne. jne. Auväärt Rochowi labaseimad labasused pühitsevad, nagu näha, härra Dühningi juures oma saja aasta juubelit ja seda pealegi ainsa tõeliselt kriitilise ja teadusliku „sotsialitaarse süsteemi“ „sügava aluserajamise“ kujul.

Rajanud aluse, võib härra Dühning seega edasi ehitada. Rakendades matemaatilist meetodit, esitab ta meile kõigepealt, vana Eukleidese eeskujul, terve rea definitsioone. See on seda mugavam, kuna ta oma definitsioonid võib kohe alguses formuleerida nii, et see, mis nende abil tuleb tõestada, on nendes juba osaliselt olemas. Nii kuuleme kõigepealt, et senise poliitilise ökonomia juhtivat mõistet nimetatakse rikkuseks, rikkus aga nii, nagu temast seni maailma ajaloos tegelikult on aru saadud, ja sel kujul, kuidas on arenenud tema mõjuvald, on „majanduslik võim inimeste ja asjade üle“. See on kahekordselt ebaõige. Esiteks vana sugukondlike ja külakogukondade rikkus ei olnud sugugi mitte valitsemine inimeste üle. Ja teiseks, isegi klassivastuoludes liikuvais ühiskondades on rikkus, kui võrd ta sisaldab valitsemist inimeste üle, peamiselt ja peaaegu eranditult valitsemine inimeste üle asjade üle valitsemise tõttu ja selle abil. Juba väga iidsest ajast peale, millal orjade püüdmine ja orjade ekspuateerimine muutusid eri tegevusaladeks, olid orjatöö ekspuateerijad sunnitud ostma orje, s. o. inimese üle valitsemine tuli kõigepealt oman-

dada asjade, ostuhinna, orjade elatus- ja töövahendite üle valitsemise teel. Kogu keskajal on suurmaavaldus eeltingimuseks, millega feodaalaadel saab endale maksu- ja teokohuslikke talupoegi. Meie päevil aga taipab isegi kuueaastane laps, et rikkus valitseb inimeste üle eranditult asjade kaudu, mis kuuluvad tema käsutusse.

Milleks aga oli härra Dühringil tarvis rikkuse kohta valmis meisterdada seda valedefinitsiooni, milleks oli tarvis purustada faktilist seost, mis on kehtinud kõigis senistes klassiühiskondades? Selleks, et rikkust majanduslikult alalt moraalsele alale kiskuda. Asjade üle valitsemine on kõigiti hea, aga inimeste üle valitsemine on kurjast; ja et härra Dühring ise on endale ära keelanud inimeste üle valitsemist seletada asjade üle valitsemisega, siis võib ta jälle sooritada julge võtte ja seda lihtsalt seletada oma meelepärase vägivallaga. Rikkus kui inimese üle valitsemine on „röövimine“, sellega aga oleme uuesti välja jõudnud Proudhoni igivana aforismi: „omand on vargus“ halvendatud väljaandeni.

Seega oleme õnnelikult rikkuse asetanud kahe põhilise seisukoha — tootmise ja jaotuse — raamidesse: rikkus kui asjade üle valitsemine: tootmisrikkus, hea külg; rikkus kui inimeste üle valitsemine: seni kehtiv jaotusrikkus, halb külg, see olgu kõrvaldatud! Tänapäeva suhetele rakendatult tähendaks see: kapitalistlik tootmisviis on kõigiti hea ja võib jääda, kuid kapitalistlik jaotusviis ei kõlba kuhugi ja tuleb kõrvaldada. Säärasele mõttetusele jõutakse, kui kirjutatakse poliitilisest ökonomiast, ilma et oleks isegi aru saadud tootmise ja jaotuse seosest.

Pärast rikkuse defineerimist defineeritakse väärtust, ja järgmiselt: „väärtus on see tähtsus, mida majanduslikus käibes omavad majanduslikud esemed ja tööd“. See tähtsus vastab „hinnale või mingisugusele ekvivalendi teisele nimetusele, näit. palgale“. Teiste sõnadega: väärtus on hind. Või õigemini, et härra Dühringile mitte ülekohut teha ja et tema definitsiooni mõttetust edasi anda võimalikult tema oma sõnadega, väärtus on hinnad. Sest lk. 19 ta ütleb: „väärtus ja seda rahas väljendavad hinnad“, järelikult ta konstateerib ise, et üks ning sama väärtus omab väga mitmesuguseid hindu ja seega ka niisama palju mitmesuguseid väärtusi. Kui Hegel poleks juba ammu surnud, siis ta pooks ennast üles. Säärast väärtust, millel on niisama palju mitmesuguseid väärtusi, nagu tal on hindu, ei oleks suutnud ka Hegel välja mõelda kogu oma teoloogikaga. Peab jällegi omama härra Dühringi enesekindlust, et poliitilisele ökonomiale uue, sügavama aluse rajamist alustada seletusega, et hinna ja väärtuse vahel pole mingit

muud erinevust, kui et üks on väljendatud rahas, teine aga mitte.

Kuid kõige selle põhjal ei tea me ikkagi veel, mis on väärtus, ja veel vähem, mis selle määrab. Seepärast peab härra Dühring välja tulema põhjalikumate seletustega, „üldiselt võrdluse ja hindamise põhiseadus, millel põhinevad väärtus ja teda rahas väljendavad hinnad, peitub kõigepealt ainult tootmise sfääris, sõltumatult jaotusest, mis toob väärtuse mõistesse üksnes teise elemendi. Suuremad või vähemad takistused, mis looduslike tingimuste erinevus seab vastu asjade loomisele suunatud püüetele ja millede abil see erinevus sunnib suuremal või vähemal määral kulutama majanduslikku jõudu, — need takistused määravad samuti... suurema või vähema väärtuse“, viimast aga hinnatakse vastavalt „vastupanule, mida avaldavad loodus ja tingimused tootmisele.. See, millisel määral me oleme mahutanud oma jõu nendesse (asjadesse), on üldse väärtuse eksistentsi ja eriti tema erilise suuruse vahetu otsustav põhjus“.

Kuivõrd selles kõiges on üldse mõtet, tähendab see: mingisuguse tööprodukti väärtuse määrab tema valmistamiseks vajalik tööaeg ja seda me teadsime juba ammu ka ilma härra Dühringita. Fakti lihtsa esitamise asemel peab ta selle oraakellikult pahupidi pöörama. On lihtsalt vale, et see, millisel määral keegi oma jõudu mahutab mingisugusesse asjasse (kui kinni pidada kõrgelennulisest väljendusviisist), on väärtuse ja väärtussuuruse vahetu otsustav põhjus. Esiteks on tähtis see, millisesse asjasse mahutatakse jõud, ja teiseks, kuidas see mahutatakse. Kui keegi valmistab asja, mis ei oma teiste jaoks mingit tarbimisväärtust, siis kogu tema jõud ei loo ühtki aatomit väärtust; ja kui keegi püüab kangekaelselt käsitsi valmistada eset, mille masin teeb kakskümmend korda odavamalt, siis üheksateist kahekümnendikku kogu tema mahutatud jõust ei loo ei mingit väärtust üldse ega ka mingit väärtuse erilist suurust.

Edasi, kogu asi keeratakse täiesti pea peale, kui tootlik töö, mis loob positiivseid saadusi, muudetakse mingisuguseks puhtnegatiivseks vastupanu võitmiseks. Kui asi oleks nii, siis särgi valmistamiseks peaksime toimima umbes järgmiselt: alguses me võidame puuvillaseemne vastupanu, mida ta avaldab külvamisele ja kasvamisele, siis valminud puuvilla vastupanu korjamisele, pakkimisele ja edasisaatmisele, siis tema vastupanu väljapakkimisele, kraasimisele ja ketramisele, edasi lõnga vastupanu kudumisele, kanga vastupanu pleekimisele ja õmblemisele ning lõpuks valmis särgi vastupanu selganemisele.

Milleks kogu see lapsik keerutamine ja moonutamine? Aga selleks, et „vastupanu“ kaudu „tootmisväärtuselt“, sellelt tõeliselt, aga kuni praeguseni ainult ideaalselt väärtuselt jõuda seni ajaloos jagamatult kehtinud ja vägivalda poolt võltsitud „jaotusväärtusele“. „Peale looduse poolt avaldatava vastupanu ... on olemas veel teine, puhtsotsiaalne takistus... Inimese ja looduse vahele astub pidurdav jõud, ja selleks on jällegi inimene, üksi ja isoleeritult mõeldud inimene on looduse suhtes vaba... Olukord muutub aga teissuguseks, niipea kui me mõtleme teisele inimesele, kes, mõök käes, suleb ligipääsu loodusele ja tema ressurssidele ning ligipääsu eest nõuab mingisugusel kujul tasu. See teine... otsekui maksustab esimese ja on nõnda põhjuseks, mis pärast soovitava eseme väärtus osutub suuremaks, kui ta seda oleks olnud ilma säärase poliitilise ja ühiskondliku takistusega selle eseme loomisel või tootmisel ... Asjade tähtsuse niisuguse kunstliku tõstmise erilised vormid on äärmiselt mitmesugused, millega loomulikult kaasneb töö tähtsuse vastav alandamine ... Seepärast oleks illusioon, kui väärtust tahetak algusest peale käsitada ekvivallendina selle sõna otseses tähenduses, s. o. sama väärtusega asjana või vahetussuhtena, mis toimub töö ja selle vastutasu võrdsuse printsiibi alusel... Vastupidi, õige väärtusteooria tunnuseks on see, et tema puhul mõeldud kõige üldisem hindamispõhjus ei kattu hinnangu erilise vormiga, mis põhineb sundjaotusel. Niisugune vorm muutub koos sotsiaalse korraga, kuna aga päris ökonoomiline väärtus saab olla ainult tootmisväärtus, mida mõõdetakse vahekorras loodusega ja mis muutub seepärast ainult koos puht looduslikku ja tehnilist laadi tootmistakistustega.“

Teatava asja praktiline väärtus koosneb niisiis herra Dühringi järgi kahest osast: esiteks temas sisalduvast tööst ja teiseks „mõök käes“ pealesurutud maksustamislisandist. Teiste sõnadega, tänapäeval olemasolev väärtus on monopolihind. Kui aga nüüd, selle väärtusteooria järgi, kõigil kaupadel on säärane monopolihind, siis on võimalik ainult kaks juhtumit. Emb-kumb, kas igatüks ostjana kaotab selle, mis ta müüjana võitis; seega hinnad on küll nimeliselt muutunud, tegelikult aga — oma vastastikus vahekorras — on jäänud samaks; kõik jääb nii, nagu oli, ja kurikuulus jaotusväärtus on paljalt näivus.—Või siis kujuteldavad maksustamislisandid kujutavad endast tõelist väärtuste summat, nimelt säärast summat, mille produtseerib töötav, väärtusi loov klass, mis aga omastatakse monopolistide klassi poolt, ja sel juhtumil see väärtuste summa koosneb lihtsalt tasumata tööst; hoolimata mõõgaga mehest, hoolimata kujuteldavast maksustamislisandist ja väidetavast

jaotusväärtusest jõuame niisugusel juhul jällegi — Marxi lisa väärtuse teooriani.

Kuid vaatleme lähemalt mõningaid näiteid kurikuulsa „jaotus väärtuse“ kohta. Leheküljel 125 ja järgmistel öeldakse: „ka hindade kujunemist individuaalse konkurentsi teel tuleb käsitada ökonoomilise jaotuse ja vastastikuse tribuudivõtmise vormina... Kui kujutleda, et mingisuguse hädavajaliku kauba tagavara on korraga tunduvalt vähenenud, siis müüjate poolel tekib ülemäärane võimalus ekspluateerimiseks... Kui võrd tohutuks võib seejuures kujuneda hindade tõus, kinnitavad eriti need ebaloomulikud olukorrad, kus vajalike artiklite juurdevedu on pikemaks ajaks katkestatud“ jne. Peale selle, lisab härra Dühring, esineb ka asjade normaalses käigus faktilisi monopole, mis võimaldavad meelevaldset hindade tõstmist, näiteks raudteed, linna vee ja valgustusgaasiga varustavad ühinged jne. — On ammugi teada, et sääraseid monopolistliku ekspluateerimise juhtumeid esineb. Uus on aga see, et nende poolt loodud monopolihinnad pole mitte erandid ja erijuhtumid, vaid just väärtuse tänapäeval kehtiva kindlaksmääramisviisi klassikalised näited. Kuidas kujunevad elatusvahendite hinnad? Härra Dühring vastab: minge piiratavasse linna, kuhu juurdevedu on katkestatud ja tutvuge! Kuidas mõjutab konkurents turuhindade kindlaksmääramist? Küsige monopolilt, te saate temalt vastuse!

Muide, isegi säärase monopolide puhul pole võimalik avastada mõõgaga meest, kes pidavat seisma nende taga. Vastupidi: piiratavais linnades mõõgaga mehel, s. o. komandandil, kui ta ainult täidab oma kohust, õnnestub tavaliselt väga kiiresti lõpp teha monopolile ja konfiskeerida monopolistide tagavarad võrdse jaotamise huvides. Ja peale selle, üldse, kui mõõgaga mehed on kunagi üritanud fabritseerida mõnd „jaotusväärtust“, siis selle tulemuseks pole olnud muud kui kehv äri ja rahaline kahju. Ida-India kaubanduse monopoliseerimisega hollandlased ruineerisid nii oma monopoli kui ka oma kaubanduse. Kaks kõige kõvemakaelist valitsust, mis iial on olnud, nimelt Põhja-Ameerika revolutsiooniline valitsus ja Prantsuse rahvuskonvent, julgesid kindlaks määrata maksimaalhinnad ja said haledasti lüüa. Vene valitsus töötab juba mitmeid aastaid selle kallal, et tõsta Vene paberraha kurssi, mille ta kisub alla mitteväljalunastatavate pangatähtede pideva väljalaskmisega Venemaal; selleks ta ostab Londonis niisama pidevalt kokku Venemaa peale tehtud veksleid. Selle löbu eest on ta mõne aasta jooksul maksnud kuuskümmend miljonit rubla, ja rubla kurss, selle asemel et olla üle kolme marga, on langenud praegu alla kahe marga. Kui mõök omaks temale härra Dühringi poolt

omistatavat majanduslikku nõiaväge, miks siis ükski valitsus ei saa sellega hakkama, et pikemaks ajaks odavale rahale peale suruda hea raha „jaotusväärtust“ või assignaatidele kulla väärtust? Ja kus on too mõök, mis käsutab maailmaturgu?

Edasi on olemas veel üks peavorm, kus jaotusväärtus võimaldab teiste töö omastamist ilma ekvivalendita: valdusrent, s. o. maarent ja kapitalikasum. Me märgime seda esialgu ainult selleks, et võiksime ütelda — see on kõik, mida me kuuleme kurikuulsast „jaotusväärtusest“. — Kas kõik? Siiski mitte täiesti kõik. Kuulakem:

„Hoolimata kahesugusest seisukohast, mis kerkib esile tootmis- ja jaotusväärtuse tunnetamisel, jääb siiski alati aluseks teatav ühine miski säärase eseme näol, millest koosnevad kõik väärtused ja millega seepärast neid ka mõõdetakse. Vahetuks, loomulikuks mõõduks on jõukultus ja lihtsaimaks ühuseks — inimjõud selle sõna kõige jämedamas tähenduses. Viimane on tagasiviidav eksistentsiajale, mille enda ülalpidamine kujutab endast omakorda teatavat toitumis- ja eluraskuste hulga ületamist. Puhtal kujul esineb jaotus- ehk omastamisväärtus ainult seal, kus mittetoodetud asjade üle käsutamise õigus või, väljendades lihtsamalt, need asjad ise vahetatakse töö või esemete vastu, mis omavad tõelist tootmisväärtust. See ühetaoline, mis on antud ja mis on esindatud väärtuse igas avalduses ja seepärast ka väärtuse osades, mis on omastatud jaotuse teel ilma ekvivalendita, — see ühetaoline seisab inimjõu kulutuses, mis ... on kehastatud ... igas kaubas.“

Mis me peame selle kohta ütleva? Kui kõiki kaupade väärtusi mõõdetakse kaupades kehastatud inimjõu kulutusega, — kuhu jääb siis siin jaotusväärtus, hinnalisand, mativõtmine? Härra Dühring ütleb küll meile, et ka mittetoodetud, järelikult tõelist väärtust mitteomavad asjad võivad omandada jaotusväärtuse ja neid võib vahetada toodetud, väärtust omavate asjade vastu. Kuid ta ütleb samal ajal, et kõik väärtused, järelikult ka puhtad jaotusväärtused, koosnevad jõukulutusest, mis neis on kehastatud. Seejuures aga kahjuks me ei saa teada, millisel viisil jõukultus peaks küll kehastuma mittetoodetud asjas. Igatahes kogu sellest väärtuste segapudrust on lõpuks siiski niipalju selge, et selle jaotusväärtusega, selle sotsiaalse seisundi poolt kaupadele pealesunnitud hinnalisandiga ja mõõga abil mativõtmisega pole midagi peale hakata; seega siis kaupade väärtuse määrab ainuüksi inimjõu kulutus, vulgo¹ — töö, mis on nendes kehastatud? Niisiis, kui

1 — lihtsalt üteldes. Toim.

jätta tähele panemata maarent ja mõned monopolihinnad, ütleb härra Dühring sedasama, ainult lohakamalt ja segasemalt, mida mahalaidetud Ricardo-Marxi väärtusteooria on juba ammu väljendanud hoopis kindlamini ja selgemini?

Ta ütleb seda, kuid väidab otsekohe ka vastupidist. Ricardo uurimustest lähtudes ütleb Marx: kaupade väärtuse määrab kaupades kehastatud ühiskondlikult tarvilik üldinimlik töö, mida omakorda mõõdetakse tema ajalise kestusega. Töö on kõigi väärtuste mõõt, kuid ta ise ei oma mingit väärtust. Härra Dühring, kes samuti, olgugi oma lohakal viisil, on tunnistanud väärtuse mõõduks töö, jätkab: töö „on tagasi viidav eksistentsiajale, mille endaülalpidamine kujutab endast omakorda teatavat toitumis- ja eluraskuste hulga ületamist“. Jätame tähele panemata paljast originaalsusekirest tingitud tööaja — ainult sellest saab siin juttu olla — segiajamise eksistentsiajaga, mis seni pole veel kunagi loonud ega mõõtnud väärtusi. Jätame tähele panemata ka tolle vale „sotsialitaarse“ näivuse, mille peab sisse tooma selle eksistentsiaja „endaülalpidamine“; niikaua kui on eksisteerinud ja eksisteerib maailm, peab igäiks end ise ülal pidama selles mõttes, et ta oma elu ülalpidamiseks vajalikud vahendid ise ära kasutab. Oletame, et härra Dühring väljendas oma mõtte täpses poliitilise ökonoomia keeles; siis ei tähenda ülalesitatud väide kas üldse mitte midagi või siis tähendab järgmist: teatava kauba väärtuse määrab temas kehastatud tööaeg, selle tööaja väärtuse aga määrab selle aja kestel töölise ülalpidamiseks vajalike elatusvahendite väärtus. Ja tänapäeva ühiskonna suhtes see tähendab: teatava kauba väärtuse määrab temas sisalduv

t ö ö t a s u .

Sellega oleme lõpuks välja jõudnud selleni, mis härra Dühring õieti tahab ütelda. Vulgaarmajandusteadusliku väljendusviisi järgi määravad kauba väärtuse tema tootmiskulud. Seevastu Carey „tõstis esile tõe, et väärtuse määravad mitte tootmiskulud, vaid taastootmiskulud“ („Kritische Geschichte“, S. 401¹). Kuidas on lood nende tootmis- või taastootmiskuludega, sellest hiljem; siinkohal ütleme ainult niipalju, et nad teatavasti koosnevad töötasust ja kapitalikasumist. Töötasus on väljendatud kaubas kehastatud „jõukulutus“, tootmisväärtus. Kasumis on väljendatud kapitalisti poolt tema monopoli ja käeshoitava mõõga tõttu pealesunnitud toll või hinnalisand, jaotusväärtus. Ja nõnda laheneb lõpuks kogu Dühringi väärtusteooria vastuolusid täis olev segadus imeilusas harmoonilises selguses.

1 „Kriitiline ajalugu“, lk. 401. Toim

Töötasu põhjal kaupade väärtuse määramine, mida Adam Smithil esineb veel sageli läbiseigi tööaja põhjal väärtuse määramisega, on Ricardost peale teaduslikust poliitilisest ökonomiast välja tõrjutud ja meie päevil esineb ta ainult veel vulgaarmajandusteaduses. Just olemasoleva kapitalistliku ühiskonnakorra kõige labasemad sükofandid on need, kes jutlustavad väärtuse määramist töötasu põhjal, kujutades samal ajal kapitalistide kasumit kõrgemat liiki töötasuna, loobumistasuna (selle eest, et kapitalist oma kapitali maha ei prassinud), riisikopreemiana, ettevõtte juhtimise tasuna jne. Härra Dühring erineb nendest ainult ses suhtes, et ta kuulutab kasumi röövimiseks. Teiste sõnadega, härra Dühring rajab oma sotsialismi otseselt kõige halvemat sorti vulgaarmajandusteaduse õpetustele. Tema sotsialism on täpselt niisama palju väärt nagu see vulgaarmajandusteadus. Mõlemad on üksteisega lahutamatu seotud.

On ju selge: mis tööline toodab ja mis tema tööjõud maksma läheb, on niisama erinevad asjad nagu see, mis masin toodab ja mis tema maksma läheb. Väärtusel, mis tööline kahe-teistkümneturnise tööpäeva kestel loob, pole mitte midagi ühist elatusvahendite väärtusega, mis ta selle tööpäeva ja sellele juurdekuuluva puhkeaja jooksul ära tarvitab. Olenevalt tööviljakuse arenemisastmest võib neis elatusvahendite kehas-tuda kolme-, nelja- või seitsmetunnine tööaeg. Oletame, et nende tootmine nõudis seitse töötundi, siis härra Dühringi poolt tunnustatava vulgaarmajandusteadusliku väärtuseteooria järgi selgub, et kahe-teistkümneturnise töötundi produkt omab seitsme töötundi produkti väärtust, et kaksteist töötundi võrduvad seitsme töötunniga või et $12=7$. Veelgi selgemini väljendades: oletame, et põllutööline, ükskõik millistes ühiskondlikes suhetes, toodab teatava hulga vilja, näiteks kaks-kümmend hektoliitrit nisu aastas. Sama aja kestel ta ise tarvitab ära väärtuste hulga, mis väljub viieteistkümmes hektoliitris nisus. Siis on kahekümnel hektoliitril nisul seesama väärtus, mis viieteistkümmel, ja kõik see ühel ning samal turul ja müüdi täiesti samades tingimustes, teiste sõnadega, 20 võrdub 15-ga. Ja seda nimetatakse majandusteaduseks!

Inimühiskonna kogu arenemine looma metsikuse astmest kõrgemale algas tollest päevast, millal perekonna tööga loodi rohkem saadusi, kui oli vajalik tema ülalpidamiseks, tollest päevast, millal üks osa tööd võidi kasutada mitte enam ainult elatusvahendite tootmiseks, vaid tootmisvahendite tootmiseks. Töö ülalpidamise kulusid ületav tööprodukti ülejääk ja ühiskondliku tootmis- ja tagavarafondi kujunemine ning suurenemine sellest ülejäägist — olid ja on igasuguse ühiskond-

liku, poliitilise ja intellektuaalse edasiarenemise aluseks. Kogu senises ajaloos oli see fond privilegeeritud klassi omand, kellele koos selle omandiga langesid osaks ka poliitiline võim ja vaimne juhtimine. Eelseisev sotsiaalne revolutsioon muudab selle ühiskondliku tootmis- ja tagavarafondi, s. o. kõik toorained, tootmisriistad ja elatusvahendid alles tõeliselt ühiskondlikeks, sest ta võtab nad ära tolle privilegeeritud klassi kasutusest ja annab nad ühisvarana üle kogu ühiskonnale.

Üks kahest. Kaupade väärtuse määravad kas nende tootmiseks vajaliku töö ülalpidamise kulud, s. o. praeguses ühiskonnas — töötasu. Niisugusel juhtumil iga tööline saab oma palgas oma töö produkti väärtuse, ja siis palgatöölise klassi eksploateerimine kapitalistide klassi poolt osutub võimatuks. Oletame, et antud ühiskonnas ühe töölise päevased ülalpidamiskulud väljenduvad kolme marga suuruses summas. Siis eespool toodud vulgaarmajandusteadusliku teooria järgi töölise päevaproducti väärtus võrdub kolme margaga. Oletame nüüd, et kapitalist, kes palkab selle töölise, lisab producti hinnale kasumi, maksustab ta ühe margaga ja müüb producti nelja marga eest. Sama teevad ka teised kapitalistid. Niisugusel juhtumil aga tööline ei saa oma päevast ülalpidamiskulu enam katta kolme margaga, vaid vajab selleks samuti neli marka. Et aga eeldatakse, et kõik muud tingimused jäävad samaks, siis peab ka elatusvahendite väljendatud töötasu samaks jääma, järelikult, rahas väljendatud töötasu peab tõusma, ja nimelt kolmelt margalt nelja margani päevas. Mis kapitalistid tööliklassilt võtavad ära kasumi kujul, selle peavad nad talle tagasi andma palga kujul. Me oleme niisama kaugel kui alguses: kui töötasu määrab väärtuse, siis pole töölise eksploateerimine kapitalisti poolt mingil viisil võimalik. Kuid siis on ka saaduste ülejäägi tekkimine võimatu, sest meie eelduse kohaselt töölised tarbivad niisama palju väärtusi, kuipalju nad loovad. Aga et kapitalistid ei loo mingit väärtust, siis on koguni võimatu kujutella, millest nad kavatsevad elada. Et aga siiski on olemas säärane tarbimist ületav tootmise ülejääk, säärane tootmis- ja tagavarafond ning pealegi kapitalistide käes, siis ei jää üle mingit muud võimalust seletuseks, kui et töölised enda ülalpidamiseks tarvitavad ära ainult kaupade väärtuse, kaubad ise aga jäetakse edasi-seks tarbimiseks kapitalistide kasutusse.

Või siis tuleb tunnustada küsimuse teissugust lahendust. Kui see tootmis- ja tagavarafond, mis on kapitalistide klassi käes, on tegelikult olemas, kui ta on tööpoolest tekkinud kasumi kuhjumise teel (maarendi jätame siin esialgu mängust välja), siis koosneb ta paratamatult tööliklassi poolt kapitalis-

tide klassile antava tööprodukti kuhjuvast ülejäägist, mis ületab selle töötasu summa, mille kapitalistide klass maksab tööliklassile. Ent siis määrab väärtuse mitte töötasu, vaid töö hulk; siis annab tööliklass kapitalistide klassile töö produktis suurema hulga väärtust kui see, mis ta temalt töötasu näol tagasi saab, ja siis kapitalikasum, nagu kõik teisedki võõra, tasumata töö produkti omastamise vormid, on seletatav Marxi poolt avastatud lisaväärtuse lihtsa koostusosana.

Muuseas. Suurest avastusest, millega Ricardo alustab oma peateost, et „teatava kauba väärtus... sõltub tema valmistamiseks vajaliku töö hulgast, mitte aga selle töö eest makstud kõrgemast või madalamast hüvitusest“ — sellest ephohhloovast avastusest ei ole kogu „Poliitilise ökonoomia kursuses“ kuskilgi juttu. „Kriitilises ajaloos“ saadakse sellest üle oraa-kelliku fraasiga: „Tema (Ricardo) ei arvesta, et suurem või vähem proportsioon, milles töötasu võib kujutada assigneerin-gut eluvajadusteks (!), peab endaga .. . kaasa tooma ka teatud mitmekesisuse väärtussuhete kujunemises!“ Fraas, millest lugeja võib mõelda, mis ta tahab, kusjuures on kõige õigem, kui ta sellest midagi ei mõtle.

Ja nüüd valigu lugeja ise nendest härra Dühringi poolt meile pakutavast viiest väärtuse sordist üks, mis talle kõige rohkem meeldib: loodusest tulenev tootmisväärtus, või jaotusväärtus, mille on loonud inimeste halbust ja mis paistab silma selle pool-est, et teda mõõdetakse temas mittepeituva jõukulutusega; või kolmandaks, tööajaga mõõdetav väärtus, või neljandaks, taastootmiskuludega mõõdetav väärtus, või lõpuks töötasuga mõõdetav väärtus. Valik on rikkalik, segadus täielik ning meil jääb ainult üle koos härra Dühringiga hüüda: „Väärtuse-õpetus on majandusteaduslike süsteemide väärtuse proovi-kiviks!“

VI

LIHTNE JA KOMPLITSEERITUD TÖÖ

Härra Dühring on avastanud Marxi juures väga jämeda ma-jandusteaduslikul vea, millega võib toime tulla noorema klassi õpilane ja milles sisaldub ühtlasi ühiskondlikult oht-lik sotsialistlik ketserlikkus. Marxi väärtusetooria „pole midagi muud kui tavaline... õpetus, et töö on kõigi väärtuste põhjus ja tööaeg on nende mõõt. Seejuures jääb täiesti eba-selgeks kujutus, kuidas tuleks mõelda niinimetatud kvalifit-seeritud töö erinevat väärtust... Muidugi, ka meie teooria järgi saab ainult ära kasutatud tööajaga mõõta loomulikku omahinda ja järelikult majanduslike esemete absoluutset

väärtust; kuid seejuures peetakse juba ette kõigi isikute tööaega täiesti samaväärseks ja tuleb ainult silmas pidada neid juhtumeid, kus kvalifitseeritud tööde korral ühe isiku individuaalsele tööajale lisandub veel teiste isikute tööaeg... näiteks kasutatava tööriista näol. Niisiis pole nii, nagu härra Marx endale uduselt kujutleb, et ühe tööaeg on iseendast rohkem väärt kui kellegi teise isiku oma, sest selles olevat otsekui tihendatud suuremal hulgal keskmist tööaega, vaid igasugune tööaeg on eranditult ja printsiipsaalselt — niisiis, ilma et alguses oleks tarvis võtta mingit keskmist tööaega — täiesti üheväärne, ja tuleb ainult selgitada nii iga isiku töö kui ka iga valmistoote puhul, kuipalju teiste isikute tööaega võiks peituda näiliselt ainult tema oma tööaja kulutuses. Kas käega käsitletav tootmisriist või lihtsalt käsi või koguni pea on selleks, mis ilma teiste inimeste tööajata ei saaks omandada teatavat eri omadust ja töövõimet, — sellel pole teooria range paikapidavuse suhtes kõige vähematki tähtsust. Härra Marx aga oma arutlustes väärtuse üle ei saa lahti tagaplaanil kummitavast kvalifitseeritud tööaja tondist. Selles suunas läbi murda takistas teda haritud klassidelt päranduse teel ülevõetud mõtlemisviis, sest neile pidi see tunduma koletuna tunnistada ökonoomiliselt täiesti üheväärseks kärumehe ja arhitekti tööaeg.“

Koht, mis põhjustab härra Dühringi säärase „ägeda viha“, on Marxil õige lühike. Marx uurib, mis määrab kaupade väärtuse, ja vastab: nendes sisalduv inimtöö. Inimtöö, jätkab Marx, „on lihtsa tööjõu kulutus, säärase tööjõu, mida keskmiselt iga harilik inimene ilma eriettevalmistuseta oma kehalises organismis kannab ... Komplitseeritum töö on ainult astendatud või pigemini korrutatud lihtne töö, nii et vähem hulk komplitseeritud tööd on võrdne lihtsa töö suurema hulga. Et see taandamine alatasa esineb, seda näitavad kogemused. Kaup võib olla kõige komplitseerituma töö produkt, kuid tema väärtus võrdsustab ta lihtsa töö produktiga ning ta ise väljendab seega ainult teatavat hulka lihtsat tööd. Mitmesugused proportsioonid, milledes erinevad töö liigid taandatakse lihtsale tööle kui oma mõõduühikule, määrab kindlaks ühiskondlik protsess tootjate seljataga ja näivad neile seepärast nagu millegi ammast ajast kindlaks kujunenuna.“¹

Asi seisab siin Marxil kõigepealt ainult kaupade, niisiis esemete väärtuse määramises, mida toodetakse eratootjaist koosneva ühiskonna piirides, toodetakse sääraste era tootjate poolt eraarvel ja vahetatakse üksteise vastu. Järelikult ei seisa asi siin „absoluutses väärtuses“, eksisteerigu see siis

¹ Vt. „Kapital“, I (kd., 1949. a. venekeelne väljaanne, lk. 51. Toim

kus tahes, vaid väärtuses, mis on kehtiv teatavas kindlas ühiskonnavormis. Selgub, et säärast väärtust selles teatavas ajaloolises käsituses luuakse ja mõõdetakse üksikuis kaupades kehasatud inimtöö kaudu, ja et edasi see inimtöö on lihtsa tööjõu kulutus. Seejuures aga mitte iga töö pole paljas lihtsa inimtööjõu kulutus; väga paljud töö liigid sisaldavad endas suurema või vähema vaevaga, aja- ja rahakulutusega omandatud oskuste ja teadmiste rakendamist. Kas need komplitseeritud töö liigid samadel ajavahemikkudel loovad samasuguse kaubaväärtuse nagu lihtne töö, nagu ainult lihtsa tööjõu kulutus? Ilmselt mitte, ühe tunni komplitseeritud töö produkt on ühe tunni lihtsa töö produktiga võrreldes kõrgema, kahe- või kolmekordse väärtusega kaup. Selle võrdluse abil väljendatakse komplitseeritud töö saaduste väärtust lihtsa töö kindlalt hulgaühikuis; kuid see komplitseeritud töö taandamine lihtsale tööle toimub ühiskondliku protsessi teel tootjate seljaga, protsessi teel, mida siin, väärtusteooria esitamisel, on võimalik ainult konstateerida, kuid mitte veel selgitada.

Marx konstateerib siin just seda lihtsat, tänapäeva kapitalistlikus ühiskonnas iga päev meie silme ees toimuvat fakti. See fakt on niivõrd vastuvaidlematu, et isegi härra Dühring ei julge seda eitada ei oma „Kursuses“ ega ka mitte oma majandusteaduse ajaloo; ja Marxi esitus on nii lihtne ja selge, et peale härra Dühringi kindlasti mitte keegi „ei jää seejuures täielikku ebaselgusse“. Selle oma täieliku ebaselguse tõttu peab härra Dühring kaupade väärtust, mille uurimisega Marx siin seni ainult tegelebki, „loomulikuks omahinnaks“, mis suurendab veelgi rohkem ebaselgust, ja koguni „absoluutseks väärtuseks“, mis meie teada seni poliitilises ökonomias pole kuskil kasutamist leidnud. Ent mõistku härra Dühring loomuliku omahinna all mida tahes ja omagu tema viiest väärtuseliigist milline tahes au esindada absoluutset väärtust, niipalju on kindel, et kõigist neist asjust pole Marxil kuskil juttu, vaid ta kõneleb ainult kaupade väärtusest; „Kapitali“ kogu selles osas, mis käsitleb väärtust, ei esine isegi kõige vähematki vihjet selle kohta, kas ja millises ulatuses Marx seda kaupade väärtuse teooriat peab rakendatavaks ka teistele ühiskondlikele vormidele. — „Niisiis,“ jätkab härra Dühring, „pole nii, nagu härra Marx endale uduselt kujutleb, et ühe tööaeg on iseendast rohkem väärt kui kellegi teise isiku oma, sest selles olevat otsekui tihendatud suuremal hulgal keskmist tööaega, vaid igasugune tööaeg on eranditult ja printsiipsaalselt — niisiis, ilma et alguses oleks tarvis võtta mingit keskmist tööaega — täiesti üheväärne.“ — Härra Dühringi õnneks pole saatus temast teinud vabrikanti ja on sellega päästnud ta vaja-

dusest oma kaupade väärtust määrata selle uue reegli järgi ja päästnud ta sellega vältimatust pankrotist. Kuidas nii! Kas me oleme ikka veel vabrikantide seltskonnas? Mitte sugugi. Oma loomuliku omahinna ja absoluutse väärtusega sundis härra Dühring meid tegema hüppe, tõelise salto mortale¹ kaas-aegsest halvast ekspluateerijate maailmast tema oma tuleviku majanduskommuuni, võrdsuse ja õigluse puhtasse taevasfääri, ja seepärast peame, kuigi mõningal määral enneaegselt, juba siin selle uue maailmaga pisut tutvuma.

Muidugi, härra Dühringi teooria järgi on ka majanduskommuunis majanduslike asjade väärtust võimalik mõõta ainult ärakasutatud tööaja põhjal, kuid seejuures igäühe tööaega tuleb pidada juba ette täiesti samaväärseks, igasugune tööaeg on eranditult ja printsipiaalselt täiesti üheväärne, ja seejuures pole alguses tarvis võtta mingit keskmist. Pärast seda aga vastandatagu sellele radikaalsele võrdsussotsialismile Marxi udune kujutus, mille järgi ühe töö olevat iseendast rohkem väärt kui kellegi teise isiku oma, sest selles olevat tihendatud suuremal hulgal keskmist tööaega, kujutus, mille kütkes Marxi peab haritud klassidelt päranduse teel ülevõetud mõtlemisviis, kelledele peab tunduma koletuna tunnistada kärumehe ja arhitekti tööaeg ökonoomiliselt täiesti üheväärseks!

Häda on ainult selles, et Marx lisab ülalesitatud väljavõttele „Kapitalist“ väikese märkuse: „Lugeja peab silmas pidama, et siin pole juttu palgast või väärtusest, mille tööline näiteks saab ühe tööpäeva eest, vaid kaupade väärtusest, milles tema tööpäev asjastub.“² Marx, kes siin näib olevat ette aimanud oma Dühringit, hoiatab järelikult ise selle eest, et tema eespool esitatud lauseid ei hakataks kasutama kas või näiteks palga kohta, mida tänapäeva ühiskonnas tuleb maksta komplitseeritud töö eest. Ja kui härra Dühring, mitte rahuldudes sellega, et ta seda siiski teeb, iseloomustab veel neid lauseid kui põhilauseid, mille järgi Marx tahtvat reguleerida elatusvahendite jaotust sotsialistlikult organiseeritud ühiskonnas, siis tuleb seda pidada häbematuks võltsinguks, mille taolist võib leida ainult müüdavas ajakirjanduses.

Kuid vaatleme pisut lähemalt seda „üheväärsuse õpetust“. Igasugune tööaeg on täiesti üheväärne, niihästi kärumehe kui ka arhitekti tööaeg. Järelikult töö ja seega ka töö ise omab teatavat väärtust. Töö aga on kõigi väärtuste looja. Tema üksi on see, mis annab eestleitavaile looduse saadustele väärtuse ökonoomilises mõttes. Väärtus ise pole midagi muud

1— surmahüpe. Toim.

2 Vt. „Kapital“, I kd., 194& a venekeelne väljaanne, lk. 51. Toim.

kui teatavas esemes asjastatud, ühiskondlikult tarviliku inim-töö väljendus. Tööl ei saa niisiis olla mingit väärtust. Rääkida töö väärtusest ja tahta seda määrata on niisama hea kui rääkida väärtuse väärtusest või tahta määrata mitte mõne raske keha kaalu, vaid raskuse enda kaalu. Härra Dühring saab jagu inimestest nagu Owen, Saint-Simon ja Fourier sellega, et tituleerib nad sotsiaalseiks alkeemikuiks. Kuid targutades tööaja väärtuse, s. o. töö väärtuse üle, tõestab ta sellega, et ta ise seisab hoopis madalamal tõelisist alkeemikuist. Ja nüüd otsustatagu selle jultumuse üle, millega härra Dühring omistab Marxile väite, et ühe isiku tööaeg olevat iseendast rohkem väärt kui teise oma, et tööajal, järelikult tööl on väärtus, — ja seda omistab ta Marxile, kes esimesena näitas, et tööl ei saa olla mingit väärtust ja mispärast nimelt ei saa tal seda olla!

Sotsialismile, mis inimliku tööjõu tahab vabastada k a u b a seisundist, on äärmiselt tähtis arusaamine, et tööl ei ole ega saagi olla mingit väärtust. Koos säärase arusaamisega varisevad kokku kõik katsed, mis härra Dühring on pärinud stiihiliselt tööliissotsialismilt, — reguleerida tulevikus elatusvahendite jaotust kui oma laadi töötasu kõrgemat vormi. Sellest aga tuleneb edasine järeldus, et jaotus, kui võrd see on juhitud puhtmajanduslikest kaalutlustest, on reguleeritav tootmishuvide poolt, tootmist aga stimuleerib kõige rohkem niisugune jaotusviis, mis võimaldab k ö i g i l ühiskonna liikmeil oma võimeid võimalikult igakülselt arendada, säilitada ja rakendada. Härra Dühringi poolt haritud klassidelt päranduse teel ülevõetud mõtlemisviisile peab see muidugi näima kole-tuna, et saabub aeg, kus ei ole enam elukutselisi kärumehi ja arhitekte ja kus inimene, kes pool tundi on jaganud näpunäiteid arhitektina, pärast seda lükkab mõnd aega kärui, kuni on jälle vajalik tema tegutsemine arhitektina. Tore sotsialism, mis jäädvustab igaveseks ajaks elukutselised kärumehed!

Kui tööaja samaväärsusel peab olema see mõte, et iga töö-taja võrdseil ajavahemikel toodab võrdseid väärtusi, kusjuures poleks alguses tarvis arvestada mingit keskmist, siis see on ilmselt vale. Ka ühe ning sama tööala kahe töötaja poolt ühe töötunni kestel toodetud väärtus osutub alati erinevaks ole-nevalt töö intensiivsusest ja töötaja osavusest; seda viga, mis muide on viga ainult inimestele à la Dühring, ei suuda kõrvaldada, vähemalt mitte meie planeedil, mitte mingisugune majanduskommuun. Mis jääb seega järele igasuguse töö sama-väärsusest? Ei midagi muud kui paljas hooplev fraas, millel pole mingit teist ökonoomilist alust, kui see, et härra Dühring

on võimetu eraldama väärtuse määramist töö põhjal väärtuse määramisest töötasu põhjal, — mitte midagi muud kui ukaas, uue majanduskommuuni põhiseadus: töötasu võrdse tööaja eest peab olema võrdne! Ent niisugusel korral esitasid juba vanad prantsuse töölised-kommunistid ja Weitling hoopis paremaid põhjendusi oma töötasu võrdsuse kaitseks.

Kuidas siis laheneb kogu tähtis küsimus komplitseeritud töö kõrgemast tasust? Eratootjate ühiskonnas kannavad kulud kvalifitseeritud töölise väljaõppe eest eraisikud või nende perekonnad; seepärast langeb ka eraisikuile kõigepealt osaks kvalifitseeritud tööjõu kõrgem hind: osav ori müüakse kallimalt, osav palgatööline saab kõrgemat töötasu. Sotsialistlikult organiseeritud ühiskonnas kannab need kulud ühiskond, seepärast, kuuluvad ka temale komplitseeritud töö tulemused, s. o. komplitseeritud tööga loodud suuremad väärtused. Töötaja ise ei saa pretendeerida lisatasule. Sellest aga muuseas järgneb veel kasulik järeldus, et armastatud loosungil, mis taotleb töölise õigust „täiele tööproduktile“, on mõnikord siiski oma konks sees.

VII

KAPITAL JA LISAVÄÄRTUS

„Härä Marx käsitab kapitali kõigepealt mitte üldkehtiva ökonoomilise mõistena, mille järgi kapital on toodetud tootmisvahend, vaid ta püüab luua spetsiaalsema, dialektilis-ajaloolise idee, mis viib mõistete ja ajalooliste nähtuste metamorfoside mängu. Marxi järgi sünnib kapital rahast; see kujundab ajaloolise faasi, mis algab XVI sajandist, nimelt ajast, millal arvatakse olevat tekkinud maailmaturu alged. On ilmne, et kapitali mõiste säärase käsituse puhul läheb kaduma rahvamajandusliku analüüsi teravus. Sääraseis metsikuis kontseptsioonides, mis peavad olema pooleldi ajaloolised ja pooleldi loogilised, tegelikult aga on ajaloolise ja loogilise fantastika vördjad, hävib intellekti eristamisvõime koos kogu ausa mõistete rakendamisega“ — ja niisuguses vaimus käib latramine kogu leheküljel... „Marxi kapitalimõiste iseloomustusega võib ränges rahvamajandusõpetuses ainult segadust tekitada ... kergemeelsed mõtted, mida esitatakse sügavate loogiliste tõdede pähe ... aluste ebakindlus“ jne.

Seega Marxi järgi olevat kapital sündinud rahast XVI sajandi algul. See on umbes sama, kui keegi ütleks, et metallraha sündis rohkem kui kolme tuhande aasta eest kariloomadest, sest varem täitsid muude asjade hulgas ka kariloomad

raha funktsioone. Ainult härra Dühring on võimeline nii jämedalt ja kahemõtteliselt väljenduma. Majanduslike vormide analüüsimisel, millede piirides toimub kaubaringluse protsess, osutub Marxil lõppvormiks raha. „See kaubaringluse viimane produkt on kapitali esimene avaldumisvorm. Ajalooliselt astub kapital kõikjal maaomandile vastu algul raha kujul, kui rahavara, kui kaupmehe- ja liigkasukapital... See lugu kordub iga päev meie silme ees. Esimesel ilmumisel näitelavale, s. o. turule, kaubaturule, tööturule või rahaturule, esineb iga uus kapital ikka ja alati rahana, rahana, mis alles teatavate protsesside kaudu peab muunduma kapitaliks.“¹ Marx niisiis jällegi ainult konstateerib fakti. Võimetuna sellele faktille vastu vaidlema, moonutab härra Dühring selle: kapital sündivat rahast!

Seejärel uurib Marx edasi neid protsesse, millede abil raha muutub kapitaliks, ja leiab kõigepealt, et vorm, milles raha ringleb kapitalina, on vastupidine sellele vormile, milles raha ringleb üldise kaubaekvivalendina. Lihtne kaubaomanik müüb selleks, et osta; ta müüb, mida ta ei vaja, ja ostab saadud rahaga seda, mida ta vajab. Kapitalist aga, kes alustab tegevust, ostab algusest peale seda, mida ta ise ei vaja; ta ostab selleks, et müüa, ja pealegi, et müüa kallimalt, et tagasi saada esialgset kauba ostuks kulutatud rahasummat koos teatava rahalise juurdekasvuga, ja seda juurdekasvu nimetab Marx *l i s a v ä ä r t u s e k s*.

Kust tekib see lisaväärtus? See ei saa tekkida sellest, et ostja ostis kaubad alla nende väärtuse, ega ka mitte sellest, et müüja müüs nad nende väärtusest kõrgemalt. Sest mõlemal puhul mõlema kasud ja kahjud tasakaalustuvad vastastikku, sest kumbki on vaheldumisi ostja ja müüja. Lisaväärtus ei saa ka tekkida tüssamisest, sest kuigi tüssamine võib rikastada üht inimest teise arvel, ei või see ometi suurendada nende käsutuses olevate väärtuste üldsummat, järelikult ka mitte ringlevate väärtuste summat üldse. „Teatava maa kapitalistide klass kui tervik ei saa enda arvel rikastada.“²

Ent sellest hoolimata näeme, et iga maa kapitalistide klass tervikuna rikastub pidevalt meie silme all, müües kallimalt kui ta ostis ja omastades lisaväärtust. Seega oleme niisama kaugel kui alguseski: kust tekib see lisaväärtus? See küsimus vajab lahendamist, ja pealegi *p u h t ö k o n o o m i l i s e l* teel, jättes kõrvale igasuguse tüssamise, ükskõik millise vägivalla igasuguse vahelesegamise, — formuleerides küsimuse järg-

1 Vt. „Kapital“, I kd., 1949. a. venekeelne väljaanne, lk. 153. *Toim.*

2 Vt. sealsamas, lk. 169. *Toim.*

miselt: kuidas on võimalik alati müüa kallimalt, kui oli ostetud, isegi eeldusel, et võrdsed väärtused vahetatakse alati võrdsete väärtuste vastu?

Selle küsimuse lahendamine on Marxi töö suurim ajalooline teene. See heidab täit valgust sääraseile ökonomilistele aladele, kus varem sotsialistid, mitte vähem kui kodanlikudki majandusteadlased, suurimas pimeduses ümber kobasid. Sellest algab teaduslik sotsialism. Selle küsimuse lahendamine on teadusliku sotsialismi keskpunktiks.

Lahendus ise on järgmine. Selle raha, mis peab muutuma kapitaliks, väärtuse suurenemine ei saa toimuda selles rahas ega tekkida ostust, sest see raha realiseerib siin ainult kauba hinna, ja see hind — kuna me eeldame, et vahetatakse võrdsed väärtusi — ei saa erineda kauba väärtusest. Kuid sellamal põhjusel ei saa väärtuse suurenemine tekkida ka kauba müügist. Säärane muutus peab järelikult toimuma selle kauba, mis ostetakse, mitte aga tema väärtusega — sest kaup ostetakse ja müüakse tema väärtuses —, vaid tema tarbimisväärtuse kui niisugusega, s. o. väärtuse muutus peab tekkima selle kauba tarbimisest. „Et ammutada väärtust kauba tarbimisest, peaks meie rahaomanikul olema niipalju õnne, et ta avastaks . . . turul niisuguse kauba, mille tarbimisväärtusel enesel oleks iseäralik omadus — olla väärtuse allikaks, seega peaks ta avastama niisuguse kauba, mille tegelik tarbimine oleks töö asjastamine, järelikult — väärtuse loomine. Ja rahaomanik leiabki turult säärase spetsiifilise kauba — töövõime ehk tööjõu.“¹ Kui, nagu me nägime, töö ei niisugusel ei saa olla mingit väärtust, siis see igatahes ei käi tööjõu kohta. Tööjõud omandab väärtuse, niipea kui ta muutub kaubaks, mida ta tänapäeval ka faktiliselt on, ja selle väärtuse „nagu iga teisegi kauba väärtuse määrab tööaeg, mis on vajalik selle spetsiifilise kauba-artikli tootmiseks, järelikult ka tema taastootmiseks“², seega tööaeg, mis on vajalik selleks, et valmistada elatusvahendeid, mida tööline vajab oma töövõime säilitamiseks ja oma soo jätkamiseks. Oletame, et need elatusvahendid representeerivad iga päev kuuetunnilist tööaega. Niisugusel korral meie tegevust alustav kapitalist, kes oma ettevõtte käitamiseks ostab tööjõu, s. o. palkab töölise, maksab niisiis sellele töölisele tema tööjõu eest täieliku päevaväärtuse, kui ta talle maksab rahasumma, mis väljendab just kuut töötundi. Seega, niipea kui tööline on antud kapitalisti teenistuses töötanud kuus

1 Vt. „Kapital“, I kd., 1949. a. venekeelne väljaanne, lk. 173. Toim.

2 Vt. sealsamas, lk. 177. Toim.

tundi, on ta sellele täielikult korvanud tema kulud — tööjõu eest makstud päevaväärtuse. Ent seetõttu pole raha veel muutunud kapitaliks, ta pole loonud mingit lisaväärtust. Seepärast tööjõu ostjal on ka täiesti teissugune vaade tema poolt sõlmitud tehingu loomule. Et ainult kuus töötundi on tarvis selleks, et töölist kahekümne nelja tunni kestel elus hoida, ei takista töölist sugugi kahekümne neljast tunnist töötada kaksteist tundi. Tööjõu väärtus ja väärtus, mis luuakse selle tööjõu poolt tööprotsessis, on kaks erinevat suurust. Rahaomanik on maksnud tööjõu eest päevaväärtuse, seepärast kuulub temale ka selle tööjõu kasutamine kogu päeva kestel, töölise terve päeva töö. Et väärtus, mille tööjõud loob, kui teda kasutatakse kogu päev, on kaks korda nii suur kui tema oma päevaväärtus, on eriline õnn ostjale, kuid kaubavahetuse seaduste järgi pole siin müüja vastu mingit õiguse rikkumist. Meie oletuse kohaselt läheb tööline niisiis rahaomanikule iga päev maksma väärtuse, mis on kuuetunnilise töö produkt, tööline aga annab talle iga päev väärtuse, mis on kaheteistkümnepäevase töö produkt. Rahaomaniku kasuks on vahe — kuus tundi tasumata lisatööd, tasumata lisaprodukt, milles on kehastatud kuus tundi tööd. Kunsttükid on sooritatud. Lisaväärtus on loodud, raha on muutunud kapitaliks.

Näidates sel viisil, kuidas tekib lisaväärtus ja kuidas ta ainuüksi võibki tekkida valitsevate seaduste juures, mis reguleerivad kaupade vahetust, paljastas Marx sellega tänapäeva kapitalistliku tootmisviisi mehhanismi ja sellel põhineva omastamisviisi, vabastas katted selle kristallituuma, mille ümber on kujunenud kogu tänapäeva ühiskonnakord.

Säärane kapitali kujunemine omab aga üht olulist eeldust: „Et raha kapitaliks muuta, peab rahaomanik leidma kaubaturlult v a b a t ö ö l i s e, vaba kaheksaühe mõttes, esiteks selles mõttes, et ta vaba isikuna käsutab oma tööjõudu kui oma kaupa, teiseks, et tal pole müüa muud kaupa, et ta on purupaljas, vaba kõigist oma tööjõu praktiliseks rakendamiseks vajalikest asjust.“¹ Kuid säärane suhe ühelt poolt raha- või kaubaomanike ja teiselt poolt inimeste vahel, kel ei ole midagi muud kui ainult oma tööjõud, pole mingi looduse poolt antud, ega ka mitte kõigile ajaloo perioodidele ühine suhe: „see on ilmselt ise eelneva ajaloolise arenemise tulemus, terve rea ühiskondliku tootmise vanemate formsatsioonide hävimise . . . saadus“.² Säärane vaba tööline kerkib feodaalse tootmisviisi

¹ Vt. „Kapital“, I kd., 1949. a. venekeelne väljaanne, lk. 153. *Toim.*

² Vt. sealsamas, lk. 169. *Toim.*

lagunemise tõttu ajaloos esmakordselt massiliselt esile alles viieteistkümnenda sajandi lõpul ja kuuteistkümnenda sajandi algul. Sellega aga, ja samast ajajärgust dateeritava maailma-kaubanduse ja maailmaturu loomisega oli antud alus, millel olemasoleva vallasvara hulk peab üha enam muutuma kapitaliks ja kapitalistlik tootmisviis, mis on suunatud lisaväärtuse loomisele, peab muutuma üha enam ainuvalitsevaks.

Niisugused on need Marxi „metsikud kontseptsioonid“, need „ajaloolise ja loogilise fantastika vördjad“, kus „hävib intellekti eristamisvõime koos kogu ausa mõistete rakendamisega“. Vastandame nüüd nendele „kergemeelsetele mõtetele“ härra Dühringi poolt meile soovitatud „sügavad loogilised tõed“ ja „eksaktsete distsipliinide mõttes äärmise ja rangeima teaduslikkuse“.

Seega Marx käsitab kapitali „mitte üldkehtiva ökonoomilise mõistena, mille järgi kapital on toodetud tootmisvahend“ ; vastupidi, Marx ütleb, et teatav väärtuste summa muutub kapitaliks alles siis, kui ta *k a s v a b o m a v ä ä r t u s e s*, moodustades lisaväärtuse. Ja mis ütleb härra Dühring? „Kapital on majandusliku võimsuse alus, mille ülesandeks on jätkata tootmist ja moodustada osasaamist üldise tööjõu viljadest.“ Nii oraakellikult ja lohakalt kui see jälle ka on väljendatud, niipalju on siiski kindel: majandusliku võimsuse alus võib jätkata tootmist igavesti, kuid, nagu härra Dühring ise ütleb, ta ei muutu kapitaliks niikaua, kuni ta ei moodusta „osasaamist üldise tööjõu viljadest“, s. o. lisaväärtust või vähemalt lisaproducti. Härra Dühring niisiis mitte ainult teeb ise sama pattu, mida ta heidab ette Marxile, kes ei käsita kapitali üldkehtiva ökonoomilise mõistena, vaid peale selle ta plagieerib veel kohmakalt kõrgelennulistes fraasides „halvasti varjatult“ Marxi.

Leheküljel 262 arendatakse seda mõtet üksikasjalisemalt: „Kapital sotsiaalses mõttes“ (kapital mittesotsiaalses mõttes tuleb härra Dühringil veel avastada) „erineb nimelt spetsiifiliselt lihtsast tootmisvahendist; sest kuna viimane omab ainult tehnilist iseloomu ning on kõigis olukordades tarvilik, siis esimest iseloomustab üldise tööjõu viljade omastamise ja nendest osasaamist moodustav ühiskondlik jõud. Sotsiaalne kapital igatahes suuremalt osalt pole midagi muud kui tehniline tootmisvahend *t e m a s o t s i a a l s e s f u n k t s i o o n i s*; kuid just see funktsioon ongi, mis... peab kaduma.“ Kui peame silmas, et see oli just Marx, kes esmakordselt tõstis esile selle „sotsiaalse funktsiooni“, mille abil teatav väärtuste summa ainuüksi muutubki kapitaliks, siis igatahes peab „igale aine tähelepanelikule uurijale varsti selguma, et Marxi

iseloomustus kapitali mõistele võib ainult segadust tekitada, — kuid mitte, nagu arvab härra Dühring, ranges rahvamajandusõpetuses, vaid, nagu näitlikult kujutab käesolev juhtum, üksnes härra Dühringi enda peas, kes „Kriitilises ajaloo“ juba jõudis unustada, kui rohkesti ta on oma „Kursuses“ kasutanud nimetatud kapitalimõistet.

Kuid härra Dühring ei rahuldu sellega, et ta laenab Marxilt, kuigi „puhastatud“ kujul, oma kapitali definitsiooni. Ta on sunnitud Marxile järgnema ka „mõistete ja ajalooliste nähtuste metamorfooside mängus“, ja seda oma parema äratundmise juures, et sellest ei tule midagi muud välja kui „metsikud kontseptsioonid“, „kergemeelsed mõtted“, „aluste ebakindlus“ jne. Kust tekib see kapitali „sotsiaalne funktsioon“, mis teeb ta võimeliseks omastama võõra töö vilju ja mille poolest ta ainult erinebki lihtsast tootmisvahendist? Ta ei põhine, ütleb härra Dühring, „tootmisvahendite loomusel ja ka mitte nende tehnilisel möödapääsmatul vajalikkusel“. Ta on niisiis ajalooliselt tekkinud, ja härra Dühring kordab meile leheküljel 252 ainult seda, mida me oleme juba kümneid kordi kuulnud, kui ta seletab kapitali tekkimist kahe mehe ammutunud seikluslooga, kelledest üks selle seiklusloo algul oma tootmisvahendit muutis kapitaliks sel teel, et ta teise vägivallaga alistas. Kuid mitte leppides sellega, et ta omistab ajaloolise alguse sotsiaalsele funktsioonile, mis alles muudabki teatava väärtuste summa kapitaliks, kuulutab härra Dühring talle ette ka ajaloolise lõpu. See funktsioon „just ongi, mis peab kaduma“. Nähtust, mis on tekkinud ajalooliselt ja mis ajalooliselt jälle kaob, on kombeks tavalises keeles nimetada „ajalooliseks faasiks“. Seega kapital on ajalooline faas mitte ainult Marxil, vaid ka härra Dühringil, ja seepärast oleme sunnitud järeldama, et härra Dühring kasutab siin jesuiitide võtet: kui kaks inimest teevad ühte ning sama, siis see pole mitte üks ning sama. Kui Marx ütleb, et kapital on ajalooline faas, siis on see metsik kontseptsioon, ajaloolise ja loogilise fantastika vördjas, kus hävib eristamisvõime koos kogu ausa mõistete rakendamisega. Kui härra Dühring kujutab kapitali samuti ajaloolise faasina, siis tõestab see ainult rahvamajandusliku analüüsi teravust ja eksaktsete distsipliinide mõttes äärmist ja rangeimat teaduslikkust.

Mille poolest erineb siis Dühringi kujutus kapitalist Marxi kujutlusest?

„Kapital,“ ütleb Marx, „pole lisatööd leiutanud. Kõikjal, kus ühel osal ühiskonnast on tootmisvahendite monopol, peab vaba või mittevaba töötaja enda ülalpidamiseks vajalikule tööajale lisandama lisatööaja selleks, et toota elatusvahen-

deid tootmisvahendite omanikule.¹ Lisatöö, töö, mis kestab töölise enda ülalpidamiseks vajalikust ajast kauem, ja selle lisatöö produkti omastamine teiste poolt, s. o. töö ekspluateerimine on järelikult ühine kõigile senistele ühiskonnavormidele, kuivõrd need liikusid klassivastuoludes. Ent alles siis, kui see lisatöö produkt omandab lisaväärtuse vormi, kui tootmisvahendite omanik leiab enda ees ekspluateerimisobjektina vaba töölise — vaba sotsiaalseist köidikuist ja omandist — ja ekspluateerib teda kaupade tootmise otstarbel, alles siis omandab tootmisvahend Marxi järgi kapitali spetsiifilise iseloomu. Ja see on suures ulatuses toimunud alles alates XV sajandi lõpust ja XVI sajandi algusest.

Seevastu aga härra Dühring kuulutab kapitaliks *i g a s u g u s e* tootmisvahendite summa, mis „moodustab osasaamise üldise tööjõu viljadest“ ja mis järelikult tingib lisatöö ükskõik missugusel kujul. Teiste sõnadega, härra Dühring võtab üle Marxi poolt avastatud lisatöö, et sellega surnuks lüüa antud hetkel talle mittesobiv, samuti Marxi poolt avastatud lisaväärtus. Seega härra Dühringi järgi oleks mitte ainult Korintose ja Ateena orjadega majandavate kodanike vallas- ja kinnisvara, vaid ka Rooma keisririigiaegsete suurmaavaldajate vara, ja samuti keskaja feodaalparunite vara, kuivõrd see mingisugusel viisil teenindas tootmist, kõik ilma erandita kapital.

Niisiis käsitab härra Dühring ise kapitali „mitte üldkehtiva mõistena, mille järgi kapital on toodetud tootmisvahend“, vaid pigemini otse vastupidise mõistena, mis hõlmab isegi mitte-toodetud tootmisvahendeid — maad ja tema loodusrikkusi. Ent kujutlus, et kapital on lihtsalt „toodetud tootmisvahend“, on üldkehtiv jällegi ainult vulgaarmajandusteaduses. Väljaspool seda härra Dühringile nii kallist vulgaarmajandusteadust muutub „toodetud tootmisvahend“ ehk üldse teatud väärtuste summa alles selle tõttu kapitaliks, et ta annab kasumit või kannab protsenti, s. o. omastab tasumata töö lisaproducti lisaväärtuse vormis, ja nimelt jällegi lisaväärtuse neis kahes kindlas alavormis. Seejuures on täiesti tähtsuseta, et kogu kodanlik poliitiline ökonomia on kujutluse kammitsas, et omadus anda kasumit või kanda protsenti kuuluvat isenesest igale väärtuste summale, mida normaalseis tingimustes kasutatakse tootmisel või vahetamisel. Kapital ja kasum või kapital ja protsent on klassikalises poliitilises ökonomias niisama lahutamatud, on isekeskis samasuguses vastastikus vahekorras nagu põhjus ja tagajärg, isa ja poeg, eile ja täna. Sõna „kapital“ aga kerkib esile tema moodsas majandusteaduslikus tähenduses al-

1 Vt. „Kapital“, I kd., 1949. a. venekeelne väljaanne, lk. 240. *Toim.*

les sel ajal, millal ilmub vastav asi ise, millal vallasvara omandab üha enam kapitali funktsiooni sel teel, et ta kaupade tootmiseks ekspluateerib vabade tööliste lisatööd, ja sõna „kapital“ võetakse tarvitusele ajaloos esimese kapitalistide-rahvuse — XV ja XVI sajandi itaallaste poolt. Ja kui Marx esimesena põhjalikult läbi analüüsis kaasaegsele kapitalile iseloomuliku omastamisviisi, kui ta kapitali mõiste kooskõlastas ajalooliste faktidega, milledest see mõiste lõppkokkuvõttes oli abstraheeritud ja milledele ta võlgneb oma olemasolu; kui Marx sel teel vabastas selle majandusteadusliku mõiste ebaselgeist ja kõikuvaist kujutlusist, mis olid veel omased niihästi klassikalisele kodanlikule poliitilisele ökonomiale kui ka varasematele sotsialistidele, siis oli see just Marx, kes toimis tolle „äärmise ja rangeima teaduslikkuse“ vaimus, millest härra Dühring alati räägib, kuid mida me kahjuks tema juurest sugugi ei leia.

Tõepoolest, härra Dühringi juures võtab asi koguni teise pöörde. Ta ei rahuldu sellega, et ta alguses söimab kapitali ajaloolise faasina kujutamist „ajaloolise ja loogilise fantastika vördjaks“ ja siis ise käsitleb kapitali kui ajaloolist faasi. Ta kuulutab ilma pikema jututa kapitaliks ka kõik majandusliku võimu vahendid, kõik tootmisvahendid, mis omastavad endale „osa üldise tööjõu viljadest“, järelikult ka maaomandi kõigis klassiühiskondades; see aga ei takista teda kõige vähemalgi määral käsitluse edasises käigus täiesti traditsioonilisel viisil maaomandit ja maarenti lahutamast kapitalist ja kasumist ja kapitaliks nimetamast ainult neid tootmisvahendeid, mis kannavad kasumit või protsenti, nagu seda võib üksikasjaliselt näha tema „Kursuse“ leheküljel 116 jj. Härra Dühring oleks võinud niisama hästi alguses lokomotiivi nime alla paigutada ka hobused, härjad, eeslid ja koerad, sest veoki saab ka nendega liikuma panna, ja tänapäeva inseneridele ette heita, et andes lokomotiivi nimetuse ainult tänapäeva vedurile, teevad nad ta ajalooliseks faasiks, loovad metsikuid kontseptsioone, ajaloolise ja loogilise fantastika vördjaid jne.; lõpuks aga oleks ta võinud kuulutada, et hobused, eeslid, härjad ja koerad ei kuulu siiski lokomotiivi nimetuse alla, vaid et see käib ainult veduri kohta. — Ja seega me oleme jällegi sunnitud ütlema, et just Dühringi kapitalimõiste definitsioonis läheb kaduma kogu rahvamajandusliku analüüsi teravus ja hävib eristamisvõime, nagu ka igasugune aus mõistete rakendamine, ja et metsikud kontseptsioonid, segadus ja kergemeelsed mõtted, mida esitatakse sügavate loogiliste tõdede pähe, ning aluste ebakindlus, — kõik see lobbab täiel määral just härra Dühringi juures.

Kuid kõik see ei tähenda mitte midagi. Härra Dühringile jääb siiski kuulsus, et ta on avastanud sõlmpunkti, mille ümber liigub kogu senine poliitiline ökonomia, kogu poliitika ja jurisprudents, ühe sõnaga, kogu senine ajalugu. Siin on see avastus:

„Vägivald ja töö on kaks peategurit, mis tulevad arvesse sotsiaalsete ühenduste kujundamisel.“

Selles ainsas lauses peitub kogu senise majandusliku maailma konstitutsioon. See on äärmiselt lühike ja kõlab nii:

Paragrahv 1 : Töö toodab.

Paragrahv 2 : Vägivald jaotab.

Sellega, „väljendudes inimlikult ja saksa keeles“, lõpeb ka härra Dühringi kogu majandusteaduslik tarkus.

VIII

KAPITAL JA LISAVÄÄRTUS

(lõpp)

„Härra Marxi vaate järgi esindab töötasu ainult selle tööaja tasu, mille kestel tööline tegelikult on tegev oma eksistentsi võimaldamiseks. Selleks piisab õige vähesest tundide arvust; kogu muu, sageli õige pikaks venitatud tööpäeva osa annab teatava ülejäägi, milles sisaldub meie autori terminoloogia järgi „lisaväärtus“ ehk, rääkides tavalises keeles, kapitalikasum. Arvestamata tööaega, mis teataval tootmisastmel sisaldub juba töövahendeis ja vastavais tooraineis, moodustab see tööpäeva ülejääk kapitalisti-ettevõtja osa. Seega tööpäeva pikendamine on puhas ekspluateerimiskasu kapitalisti heaks.“

Niisiis härra Dühringi järgi pole Marxi lisaväärtus midagi muud kui see, mida tavalises keeles nimetatakse kapitalikasumiks ehk profiidiks. Kuid kuulame Marxi ennast. „Kapitalis“ leheküljel 195¹ seletatakse lisaväärtust selle sõna taha sulgudesse mahutatud sõnadega: „protsent, kasum, rent“. Leheküljel 210² esitab Marx näite, milles 71 šillingi suurune lisaväärtuse summa avaldub tema mitmesugustes jaotusvormides: kirikukümnis, kohalikud ja riigimaksud — 21 šillingit, maa-rent — 28 šillingit, rentniku kasum ja protsent — 22 šillingit, kokku lisaväärtust — 71 šillingit. — Leheküljel 542³ peab Marx üheks Ricardo peapuuduseks seda, et ta „pole lisaväärt-

1 Vt. „Kapital“, I kd., 1949. a. venekeelne väljaanne, lk. 213, märkus. T o i m .

2 Vt. sealsamas, lk. 226. T o i m .

3 Vt. sealsamas, lk. 526. T o i m .

tust uurinud puhtal kujul, s. o. sõltumatult tema erilistest vormidest, nagu kasum, maarent jne.“ ja et ta seepärast vahetult segi ajab lisaväärtuse normi seadused kasuminormi seadustega. Selle peale teatab Marx: „Hiljem, selle teose kolmandas raamatus, ma näitan, et teatavais olukordades võib lisaväärtuse üks ning sama norm avalduda kõige erinevama iseloomuga kasuminormides ja lisaväärtuse erinevad normid — ühes ning samas kasuminormis.“ Leheküljel 587¹ me loeme: „Kapitalist, kes toodab lisaväärtust, s. o. pumpab vahetult töölistest välja tasumata töö ja fikseerib selle kaupades, on küll selle lisaväärtuse esimene omastaja, aga kaugeltki mitte tema viimane omanik. Tal tuleb seda hiljem jagada teiste kapitalistidega, kes täidavad ühiskondlikus tootmises kui tervikus teisi funktsioone, maaomanikuga jne. Järelikult lisaväärtus jaguneb mitmesse ossa. Tema mitmesugused osad langevad mitmesugusest kategooriast isikute kätte ja omandavad mitmesuguseid, üksteisest olenematu vorme, nagu kasum, protsent, kaubanduskasum, maarent jne. Neid lisaväärtuse muundunud vorme on võimalik käsitleda alles kolmandas raamatus.“ Samuti ka paljudes teistes kohtades.

Võimatu on väljenduda selgemini. Igal sobival juhtumil juhib Marx tähelepanu sellele, et tema lisaväärtust ei tule sugugi mitte ära vahetada profiidiga ehk kapitalikasumiga, et see viimane on pigemini lisaväärtuse alavorm ja väga sageli koguni ainult lisaväärtuse osa. Kui aga härra Dühring siiski väidab, et Marxi lisaväärtus olevat, „rääkides tavalises keeles, kapitalikasum“, ja kui on teada, et kogu Marxi raamat keerleb lisaväärtuse ümber, siis on ainult kaks võimalust: kas härra Dühring ei saa mitte millestki aru, ja siis on vaja ennenägematut häbitust selleks, et maha teha raamat, mille peamist sisu ta ei tunne, või ta saab asjast aru, ja siis ta võltsib sihilikult.

Edasi: „Mürgine vihkamine, millega härra Marx rakendab seda ekspluateerimistegevuse käsitlusviisi, on kõigiti mõistetav. Kuid on võimalik veelgi võimsam viha ja veelgi täielikumalt tunnustada palgatöölise rajatud majandus vormi ekspluateeriliku iseloomu, ilma et oleks tarvis tunnustada seda teoreetilist käsitlusviisi, mis avaldub Marxi lisaväärtuse õpetuses.“

Niisiis, Marxi hästi mõeldud, kuid ekslik teoreetiline käsitlusviis tekitab temas mürgise vihkamise ekspluateerimistegevuse vastu; iseenesest kõlbeline kirm omandab väära „teoreetilise käsitlusviisi“ tõttu ebakõlbelise väljenduse, ta avaldub ebaõilsas vihkamises ja alatus mürgisuses, kuna aga härra Düh-

ringi „äärmine ja rangeim teaduslikkus“ avaldub kõlbelises kires, mis on vastavalt õilsa loomuga, avaldub vihas, mis on ka vormilt kõlbeline ja peale selle kui võimsam viha mürgisest vihkamisest ka kvantitatiivselt üle. Kuni härra Dühring naudib iseenda üle säärast rõõmu, püüame vaadata lähemalt, kust tuleneb see võimsam viha.

„Tekib nimelt küsimus,“ arutab ta edasi, „kuidas konkureerivad ettevõtjad on võimelised kestvvalt realiseerima täit tööprodukti ja ühes sellega ka lisaprodukti hinnaga, mis tunduvalt ületab loomulikud tootmiskulud, nagu sellest annab tunnistust töötundide ülejäägi eespoolmainitud suhe? Marxi doktriinis me ei leia sellele küsimusele vastust sel lihtsal põhjusel, et temas ei võinud isegi aset leida säärase küsimuse esitamine. Palgatööle rajatud ja luksusesemete valmistamise nõuete allutatud tootmise iseloomu pole Marxi poolt üldse tõsiselt puudutatud ja sotsiaalne kord oma parasiteerivate põhimõtetega pole mingil kombel tunnetatud kui valge orjuse peapõhjus. Vastupidi, Marxi järgi poliitilis-sotsiaalset tuleb alati seletada majanduslikust.“

Nüüd oleme ülaesitatud kohtadest näinud, et Marx ei väida sugugi, et tööstuskapitalist, kes on lisaprodukti esimene omanik, müüb selle igas olukorras keskmiselt tema täie väärtuse eest, nagu siin eeldab härra Dühring. Marx ütleb selgesõnaliselt, et ka kaubanduskasum moodustab lisaväärtuse osa, ent antud eeldustel see on võimalik ainult siis, kui vabrikant müüb kaupmehele oma produkti alla tema väärtuse ja loovutab seega noosist teatava osa kaupmehele. Nii nagu see küsimus siin on asetatud, säärasel kujul ei võinud see Marxil isegi mitte tekkida. Ratsionaalselt asetatuna kõlab see küsimus järgmiselt: kuidas lisaväärtus muundub oma alavormideks: kasumiks, protsendiks, kaubanduskasumiks, maarendiks jne.? Marx igitahes lubab selle küsimuse lahendada kolmandas raamatus.¹ Kui aga härra Dühring ei saa nii kaua oodata, kuni ilmub „Kapitali“ teine köide², siis peaks ta esialgu tähelepanelikumalt tutvuma esimese köitega. Niisugusel korral võiks ta peale juba esitatud kohtade näiteks leheküljel 323³ lugeda, et Marxi järgi avalduvad kapitalistliku tootmise immanentsed seadused kapitalide välises liikumises konkurentsi sundseadustena ja kerkivad niisuguses vormis üksiku kapitalisti teadvusse kui tema tegevuse liikumapanevad motiivid; et järelikult kon-

¹ Vt. „Kapital“, I kd., 1949. a. venekeelne väljaanne, lk. 569. T o i m .

² Marxi plaani järgi pidi teine köide sisaldama „Kapitali“ teise ja kolmanda raamatu. Hiljem eraldati kolmas raamat iseseisvaks — kolmandaks köiteks. T o i m .

³ Vt. „Kapital“, I kd., 1949. a. venekeelne väljaanne, lk. 322. T o i m .

kurentsi teaduslik analüüs on võimalik alles siis, kui on tundma õpitud kapitali seismist loomust, täpselt nii, nagu taevakehade näiv liikumine on arusaadav ainult sellele, kes tunneb nende tõelist, kuid meeltega mittetajutavat liikumist. Seepeale näitab Marx ühe näitega, kuidas teatav seadus, nimelt väärtuse-seadus, avaldub teataval juhtumil konkurentsi tingimustes ja kuidas ta avaldab oma liikumapanevat jõudu. Juba sellest võiks härra Dühring järeldada, et lisaväärtuse jaotamisel etendab peaosalt konkurentsi ja teataval järelemõtlemisel piisaks töepoolset neist esimeses köites antud viiteist, et vähemalt üldjoontes selgusele jõuda, kuidas lisaväärtus muundub oma alavormideks.

Kuid härra Dühringile on just konkurents absoluutseks takistuseks arusaamisel. Ta ei suuda mõista, kuidas konkureerivad ettevõtjad saavad kestvalt realiseerida täit tööprodukti, ja seega lisaprodukti, hinnaga, mis on tunduvalt kallim loomulikest tootmiskuludest. Seda formuleerib härra Dühring jälle oma tavalises „ranguses“, mis tegelikult on ainult lohakas. Marxi järgi ei nõua lisaprodukt kui niisugune üldse mingeid tootmiskulusid, sest ta on see osa produktist, mis kapitalistile ei maksa mitte midagi. Järelikult, kui konkureerivad ettevõtjad tahaksid realiseerida lisaprodukti tema loomulike tootmiskulude hinnaga, siis peaksid nad tema lihtsalt kinkima. Kuid ei tarvitse peatuda sääraseil „mikroloogilistel üksikasjadel“. Kas konkureerivad ettevõtjad töepoolset ei realiseeri iga päev töösaadusi loomulikest tootmiskuludest kallimalt? Härra Dühringi järgi seisavad loomulikud tootmiskulud „töö- ehk jõukulus, ja see on omakorda lõppkokkuvõttes mõõdetav tootmiskuludega“, niisiis erinevalt „mativõtmisest“, kasumist ja mõõgaga pealesunnitud lisandist koosnevad tänapäeva ühiskonnas loomulikud tootmiskulud tegelikest kulutustest toorainele, töövahendeile ja töötasule. Kuid on üldiselt teada, et ühiskonnas, kus meie elame, ei realiseeri konkureerivad ettevõtjad oma kaupu loomulike tootmiskulude hinnaga, vaid arvestavad juurde nn. lisandi, kasumi, ja harilikult saavad ka selle. Seega küsimus, mida härra Dühringil, nagu ta arvas, tarvitset ainult püstitada, et kogu Marxi ehitust maha puhuda, nagu seda kunagi tegi Joosua Jeeriku müüridega, see küsimus eksisteerib ka härra Dühringi majandusteadusliku teooria jaoks. Vaatame järele, kuidas ta sellele vastab.

„Kapitaliomandil,“ ütleb härra Dühring, „pole mingit praktilist mõtet ja seda ei saa ära kasutada, kui temas ei peitu samal ajal kaudne vägivald inimmaterjali üle. Selle vägivalda saaduseks on kapitalikasum, ja seepärast viimase suurus sõi-

tub säärase võimu teostamise ulatusest ja intensiivsusest... Kapitalikasum on poliitiline ja sotsiaalne institutsioon, mille mõju on konkurentsist võimsam. Ettevõtjad toimivad selles suhtes seisusena ja iga üksik säilitab oma positsiooni. Valitseva majandusviisi juures on kapitalikasumi teatav määr paratamatu.“

Kahjuks me ei tea ka praegugi veel, kuidas konkureerivad ettevõtjad on võimelised töösaadusi kestvvalt realiseerima loomulikest tootmiskuludest kallimalt. Härra Dühring ei mõtle ometi oma lugejaskonnast nii alahindavalt, et ta peaks võimalikuks teda rahuldada fraasiga: kapitalikasum seisab konkurentsist kõrgemal, nagu omal ajal Preisi kuningas seisis kõrgemal seadusest. Me tunneme mahhinatsioone, millede abil Preisi kuningas saavutas säärase seisundi, kuid mahhinatsioonid, millede abil kapitalikasum jõuab niikaugele, et ta muutub konkurentsist võimsamaks, on just asi, mille härra Dühring peab meile seletama, ja mille seletamisest meile ta kangekaelselt keeldub. Asi ei muutu ka sellest, et ettevõtjad, nagu ta ütleb, toimivad selles suhtes seisusena ja et seejuures iga üksik säilitab oma positsiooni. Kas me siis peame teda sõnapealt uskuma, et tarvitseb ainult teataval inimhulgal toimida seisusena, et iga üksik neist säilitaks oma positsiooni? Keskaja tsunftimeistrid, prantsuse aadlikud 1789. a. toimisid teatavasti väga otsustavalt seisusena, ja ometi on nad hävinud. Preisi armee toimis Jena juures samuti seisusena, kuid selle asemel et säilitada oma positsiooni, oli ta, vastupidi, sunnitud plehku panema ja hiljem isegi osade kaupa kapituleeruma. Niisamuti ei saa meid rahuldada kinnitus, et valitseva majandusviisi juures on kapitalikasumi teatav määr paratamatu; sest tuleb ju tõestada, mis p ä r a s t see nii on. Me ei jõua mitte samugi eesmärgile lähemale, kui härra Dühring meile teatab: „Kapitali võim on kasvanud ühenduses võimuga maa üle. üks osa pärisorjast maatöölisi muutus linnadesse üle minnes käsitööliseks ja lõpuks vabrikutööliseks. Maarendi järel kujunes kapitalikasum kui valdusrendi teisendvorm.“ Isegi selle väite ajaloolist vildakust tähele panemata jättes, jääb ta siiski ainult paljaks väiteks ja piirdub sellega, et kordab kinnitust, mida tuleks just selgitada ja tõestada. Seega ei saa me teha muud järeldust, kui et härra Dühring pole võimeline vastama oma küsimusele: kuidas konkureerivad ettevõtjad suudavad töö produkti kestvvalt realiseerida loomulikest tootmiskuludest kallimalt, s. t. ta on võimetu seletama kasumi tekkimist. Tal ei jää muud üle kui pikema jututa dekreteerida: kapitalikasum on vä g i v a l l a tulemus, mis igatahes on kooskõlas Dühringi sotsiaalse konstitutsiooni paragrahv 2-ga: Vä g i v a l d

jaotab. See on igatahes väga ilusti öeldud; kuid nüüd „tekib küsimus“: vägivald jaotab — mida? Peab ju ometi olema, mida jaotada, sest vastasel korral ei saaks isegi võimsaim vägivald parimal tahtmisel mitte midagi jaotada. Kasum, mille konkureerivad ettevõtjad oma taskusse panevad, on midagi väga käegakatsutavat ja igati kindlat. Vägivald võib ta võtta, kuid mitte luua. Ja kui härra Dühring kangekaelselt keeldub meile seletamast, kuidas vägivald võtab ettevõtjakasumi, siis küsimusele, kust ta tema võtab, vastab ta juba haa-vaikusega. Kus midagi ei ole, seal kaotab oma õiguse nii keiser kui ka iga muu võim. Eimillestki ei teki mitte midagi, veel vähem kasumit. Kui kapitaliomandil pole mingit praktilist mõtet ja teda ei saa realiseerida niikaua, kui temas ei peitu ka kaudset vägivalda inimmaterjali üle, siis tekib uuesti küsimus, esiteks, kuidas rikkus, mis moodustab kapitali, muutub niisuguseks jõuks, küsimus, mida ometi paari eespoolesitatud ajaloolise väitega ei saa pidada lahendatuks; teiseks, kuidas see vägivald muundub kapitali väärtuse kasvamiseks, kasumiks, ja kolmandaks, kust vägivald võtab selle kasumi.

Me võime Dühringi poliitilisele ökonoomiale läheneda kust tahes, kuid me ei jõua sammugi edasi. Kõigile ebaseadivale asjaoludele, nagu kasumile, maarendile, näljapalgale, tööliste orjastamisele, on tal ainult üks selgitav sõna: vägivald, ikka ja jälle vägivald, ja härra Dühringi „võimsam viha“ muutub ainult vihaks sellesama vägivalla vastu. Me nägime, esiteks, et see apelleerimine vägivallale on vilets kõrvalepöige, küsimuse ülekandmine majanduse alalt poliitika alale, mis pole võimeline seletama ühtki majanduslikku fakti; ja teiseks, et see jätab seletamata vägivalla enese tekkimise, ja seda päris targasti, sest muidu peaks ta jõudma järeldusele, et iga-suguse ühiskondliku jõu ja iga-suguse poliitilise võimu juured peituvad majanduslikes eeltingimustes, vastava ühiskonna ajalooliselt antud tootmis- ja vahetusviisis.

Katsume siiski, kas me ei saa välja kiskuda veel mõningaid seletusi kasumi kohta poliitilise ökonoomia halastamatult „sügavalt aluserajalt“. Võib-olla see õnnestub meil, kui vaatleme lähemalt tema töötasu käsitlust. Leheküljel 158 loeme:

„Töötasu on palk tööjõu ülalpidamiseks ja tuleb kõigepealt arvesse ainult maarendi ja kapitalikasumi alusena. Et siin valitsevaid vahekordi endale täiesti lõplikult selgeks teha, mõeldagu kõigepealt maarendile ja siis ka kapitalikasumile ajalooliselt, algul ilma töötasuta, järelikult orjapidamise või päris-orjuse alusel... Kas tuleb ülal pidada ori või pärisori või palga-tööline, see tingib erinevuse ainult tootmiskuludele juurdearvamise laadis ja viisis. I g a l j u h t u m i l m o o d u s t a b t ö ö -

jõu ära kasutamisest saadud puhastulu töö-
andja tulu... Siit nähtub, et... just peavastandlikkust, mille
tõttu ühel poolel asub mingisugune valdusrendi liik ja tei-
sel poolel varatute palgatöölise töö, ei tule otsida selle ühelt
poolelt, vaid alati üheaegselt mõlemate juurest.“ Valdusrent aga
on, nagu me näeme leheküljelt 188, ühine väljendus maarendi
ja kapitalikasumi jaoks. Edasi, leheküljel 174 öeldakse: „Kapi-
talikasumit iseloomustab tööjõu produkti peamise
osa omastamine. Kapitalikasum pole mõeldav ilma mingi-
git laadi vahetult või kaudselt alistatud töö korreleeritud.“ Ja
leheküljel 183: töötasu „kõigis olukordades ei ole midagi muud
kui palk, millega üldiselt peavad olema kindlustatud töölise
ülalpidamine ja soo jätkamise võimalus“. Ja lõpuks leheküljel
195: „Sellest, mis langeb osaks valdusrendile, peab jääma ilma
töötasu, ja ümberpöörult, mis tööle üldisest tootmisvõimest(!)
üle jääb, see tuleb võtta ära valdus tuludelt.“

Härra Dühring esitab meile ühe üllatuse teise järel, Väär-
tusetoorias ja järgnevais peatükkides kuni konkurentsiope-
tuseni, viimane kaasa arvatud, järelikult leheküljelt 1 kuni 155,
jagunesid kaubahinnad või väärtused esiteks loomulikeks
tootmiskuludeks ehk „tootmisväärtuseks“, s. o. kulutusteks
toorainele, töövahenditele ja töötasule, ja teiseks, lisandiks
ehk „jaotusväärtuseks“, mõõgaga käes monopolistide klassi
kasuks väljapressitud maksuks. See lisand, mis, nagu nägime,
ei suutnud rikkuse jaotuses tegelikult midagi muuta, sest härra
Dühring oli sunnitud selle, mis ta ühe käega võttis, teisega
tagasi andma; lisand, mis pealegi, niipalju kui meile härra
Dühring annab seletust tema päritolust ja sisust, on tekkinud
eimillestki ning seepärast ka koosneb eimillestki. Mõlemas
järgnevas peatükis, mis käsitlevad tululiike, seega leheküljelt
156 kuni 217, pole lisandist üldse enam juttu. Selle asemel iga
tööprodukti väärtus, niisiis iga kauba väärtus jaguneb nüüd
järgmise kahte ossa: esiteks tootmiskuludeks, millesse kuulub
ka väljamakstud töötasu, ja teiseks „tööjõu ära kasutamisest
saadud puhastulust“, mis moodustab tööandja tulu. Ja sellel
puhastulul on täiesti tuntud füsiognoomia, mida ei saa var-
jata ühegi tätoveerimise või võõpamiskunstiga. „Et siin valitse-
vaid vahetõrju endale täiesti lõplikult selgeks teha“, selleks
kujutlegu lugeja just praegu härra Dühringi teostest esitatud
tsitaate kõrvuti trükituna varem esitatud Marxi tsitaatidega,
mis käsitlevad lisatööd, lisaproducti ja lisaväärtust, ning ta
leiab, et härra Dühring siin omal viisil „Kapitali“ l a u s a
m a h a k i r j u t a b .

Lisatööd ükskõik millisel kujul, olgu see orjandus, päris-
orjus või palgatöö, peab härra Dühring kõigi seniste valit-

sevate klasside tulude allikaks; see on võetud korduvalt tsiteeritud kohast: „Kapital“, lk. 277¹: „kapital pole lisatööd leiutanud“ jne. — Ja „puhastulu“, mis moodustab „töandja tulu“, mis on see muud kui töötasu ületav tööprodukti ülejääk, kusjuures töötasu ka härra Dühringi juures, hoolimata tema täiesti ülearusest maskeerimisest palgaks (Sold), peab üldiselt kindlustama töölise ülalpidamise ja soo jätkamise võimaluse? Kuidas võiks toimuda „tööjõu produkti peamise osa omastamine“ teisiti, kui et kapitalist, nagu see on kujutatud Marxil, pressib töoliselt rohkem tööd välja, kui see on vajalik töölise poolt ärakasutatud elatusvahendite reprodutseerimiseks, s. o. et kapitalist laseb töolist kauem töötada, kui see on tarvilik töölisele makstud töötasu väärtuse korvamiseks? Niisiis, tööpäeva pikendamine üle töölise elatusvahendite reprodutseerimiseks vajaliku aja ehk Marxi lisatöö ongi see, mis peitub härra Dühringi „tööjõu ärakasutamise“ taga; aga töandja „puhastulu“, millest kõneleb härra Dühring, kas see saab esineda teisiti kui Marxi lisaproducti ja lisaväärtuse kujul? Ja mille muu poolest kui ainult oma ebaeksaktse väljenduse poolest erineb Dühringi valdusrent Marxi lisaväärtusest? Pealegi termini „valdusrent“ on härra Dühring laenanud Rodbertuselt, kes maarendi ja kapitalirendi ehk kapitalikasumi juba võttis kokku ühise termini all — „rent“, nii et härra Dühringil jäi ainult juurde lisada „valdus“². Ja et ei jääks mingit kahtlust selles, et meil on siin tegemist plagiaadiga, võtab härra Dühring omal viisil kokku Marxi poolt 15. peatükis („Kapital“, lk. 539³ jj.) arendatud seadused tööjõu hinna ja lisaväärtuse vastastikuse suuruse kohta nii, et mis langeb osaks valdusrendile, selle osa peab kaotama töötasu ja vastupidi; sellega ta redutseerib Marxi sisukad konkreetsed seadused sisutuks tautoloogiaks, sest on endast-mõistetav, et kui antud suurus langeb kahte ossa, siis üks osa ei saa suureneada, ilma et teine osa ei kahaneks. Ja nii on härra Dühringil õnnestunud teostada Marxi ideede omastamine viisil, kus täiesti kaotsi läheb „eksaktsete distsipliinide mõttes äärmine ja rangeim teaduslikkus“, mis igatahes on omane Marxi mõttekäigule.

Niisiis oleme sunnitud järeldama, et kohutav kära, mida

1 Vt. „Kapital“, I kd., 1949. a. venekeelne väljaanne, lk. 240. Toim.

2 Tegelikult ei lisanud härra Dühring isegi seda sõna juurde. Rodbertus ütleb („Soziale Briefe“, 2. Brief, S. 59) [„Sotsiaalsed kirjad“, 2. kiri, lk. 59. Toim.]: „Rent on selle (s. o. tema) teooria järgi igasugune tulu, mis saadakse ilma isikliku tööta, ainuüksi valduse põhjal.“ [Engelsi märkus.]

3 Vt. „Kapital“, I kd., 1949. a. venekeelne väljaanne, lk. 568—569. Toim.

härta Dühring „Kriitilises ajaloos“ tõstab „Kapitali“ üle, ja eriti tolm, mida ta üles keerutab kurikuulsa küsimusega, mis tekib lisaväärtuse käsitlemisel, — millist küsimust tal oleks üldse parem olnud mitte esitada, kuna ta ise ei suuda sellele vastata, — et see kõik on ainult sõjakavalus, kaval manööver, et sellega varjata Marxi jämedat plagieerimist, mis on toime pandud „Kursuses“. Härta Dühringil oli tõepoolest igati põhjust hoiatada oma lugejaid, et nad ei tegeleks „selle keraga, mida härta Marx nimetab „Kapitaliks““, et nad hoiduksid ajaloolise ja loogilise fantastika vördjaist, Hegeli segastest ja udustest kujutlustest ning riugastest jne. Veenuse, kelle eest see truu Eckart¹ hoiatab saksa noorsugu, on ta Marxi valdusalalt salaja toonud ohutusse varjupaika oma isiklikuks kasutamiseks. Önnitleme teda selle puhaskasu puhul, mille ta on saavutanud tänu Marxi tööjõu ärakasutamisele, önnitleme ka sel puhul, et tema poolt Marxi lisaväärtuse annekteerimine, valdusrendi nime all, heidab omapärast valgust tema kangekaelse — sest seda korratatakse kahes trükis — valeväite motiividele, nagu mõistaks Marx lisaväärtuse all ainult profiiti ehk kapitalikasumit.

Seepärast peame härta Dühringi teeneid kujutama tema oma sõnadega järgmiselt: „Härta“ Dühringi „vaate järgi esindab töötasu ainult selle tööaja tasu, mille kestel tööline tegelikult on tegev oma eksistentsi võimaldamiseks. Selleks piisab õige vähesest tundide arvust; kogu muu, sageli õige pikaks venitatud tööpäeva osa annab teatava ülejäägi, milles sisaldub meie autori terminoloogia järgi“ ... valdusrent. „Arvestamata tööaega, mis teataval tootmisastmel sisaldub juba töövahendeis ja vastavais tooraineis, moodustab see tööpäeva ülejääk kapitalisti-ettevõtja osa. Seega tööpäeva pikendamine on puhas ekspluaterimiskasu kapitalisti heaks. Mürgine vihkamine, millega härta“ Dühring „rakendab seda ekspluaterimistegevuse käsitlusviisi, on kõigiti mõistetav“ ... Seevastu on vähem arusaadav, kuidas ta mõtleb nüüd uuesti jõuda oma „võimsamale vihale“?

IX

MAJANDUSE LOODUSSEADUSED. MAARENT

Oma kõige parema tahtmise juures pole me seni suutnud avastada, kuidas tuli härta Dühring sellele, et poliitilise ökonomia alal „esineda mitte ainult oma ajastut rahuldava, vaid

¹ Tegelane saksa legendis. To i m

ka sellele ajastule mõõduandva uue süsteemi pretensiooniga“. Kuid mida me ei suutnud näha vägivallateoorias, väärtuse ja kapitali juures, võib-olla puutub see meile päevaselgelt silma, kui vaatleme härra Dühringi poolt püstitatud „rahvamajanduse loodusseadusi“. Sest, nagu ta ise tavalise originaalsuse ja teravmeelsusega väljendab, „kõrgeima teaduslikkuse triumf seisab selles, et otsekui liikumatult seisva materjali lihtsatelt kirjeldustelt ja jaotustelt jõuda elavaile, loomingulist protsessi ennast valgustavaile seisukohtadele. Seaduste tunnetamine on seepärast kõige täiuslikum, sest ta näitab meile, kuidas üks protsess on tingitud teisest“.

Selgub, et juba igasuguse majanduse esimene loodusseadus on avastatud mitte kellegi teise kui härra Dühringi poolt. Adam Smith „on imelikul kombel jätnud mitte ainult esikohale tõstmata igasuguse majandusliku arenemise tähtsaima teguri, vaid on selle jätnud isegi eriliselt formuleerimata, ja sel viisil tahtmatult alandanud kõrvalisse ossa selle jõu, mis on vajutanud oma pitseri Euroopa kaasaegsele arenemisele“. See „põhiseadus, mis tuleb tõsta esikohale, on inimesele looduse poolt antud majandusjõu tehnilise varustamise, võiks koguni ütelda, relvastamise seadus“. See härra Dühringi poolt avastatud „fundamentaalne seadus“ kõlab järgmiselt:

Seadus nr. 1. „Majanduslike vahendite, looduslike ressurside ja inimjõu tootlikkust tõstetakse leiutuste ja avastuste abil.“

Oleme rabatud. Härra Dühring kohtleb meid täiesti nii, nagu Molière'i tuntud naljahammas värsket aadlikku, kellele ta teatab uudise, et see on kogu oma eluaja rääkinud proosas, ilma et ta seda oleks teadnud. Et leiutused ja avastused mõningail juhtumeil tõstavad töö tootlikku jõudu (väga paljudel juhtumeil aga ka mitte, nagu seda kinnitab maailma kõigi patente väljaandvate asutuste massiline arhiivimakulatuur), seda me teame juba ammu; et aga see igivana triviaalsus on kogu poliitilise ökonomia fundamentaalne seadus, — säärase avastuse eest oleme tänu võlgu härra Dühringile. Kui „kõrgeima teaduslikkuse triumf“ poliitilises ökonomias nagu filosoofiaski seisab ainult selles, et esimesele paremale üldtuntud tõele anda kõlav nimi ja pasundada temast kui loodusseadusest või isegi kui fundamentaalsest seadusest, siis „sügavam aluserajamine“ ia pöörde teostamine teaduses muutub võimalikuks tõepoolest igähele, isegi Berliini „Volkszeitungi“¹ toimetusele. Me oleksime siis sunnitud „täie rangusega“ härra Dühringi enda suhtes rakendama tema otsust Platoni kohta, mis on järgmine:

1 „Rahvaleht“ — liberaaldemokraatliku suunaga Berliini ajaleht. Toim.

«Kui aga juba midagi niisugust tuleb pidada poliitilis-ökonomiliseks tarkuseks, siis „kriitiliste aluserajamiste“ autor omab teda ühiselt igäuhega, kel üldse on olnud juhust midagi mõelda“ — või isegi lihtsalt midagi lobiseda — „millestki endastmõistetavast“. Kui me näiteks ütleme: loomad söövad, siis lausume oma süütuses suure tõe; sest meil tarvitseb ainult ütelda, et igasuguse looma elu fundamentaalne seadus seisab söömisel, ja me oleme teostanud zooloogias täieliku pöörded.

Seadus nr. 2. Tööjaotus: „Kutsealade liigendumine ja tegevuste jagunemine tõstab tööviljakust.“ Kuivõrd see on õige, siis on see juba Adam Smithi päevist samuti üldtuntud tõde. Millisel määral ta aga on õige, see selgub kolmandas osas.

Seadus nr. 3. „Kaugus ja transport on peapõhjused, mis pidurdavad või soodustavad tootlike jõudude koosteguvust.“

Seadus nr. 4. „Tööstusriigi rahvastihedus on võrratult suurem agraarriigi omast.“

Seadus nr. 5. „Ökoonoomia alal ei toimu midagi ilma materiaalse huvita.“

Need on „loodusseadused“, millele härra Dühring rajab oma uue majanduseaduse. Ta jääb truuks oma juba filosoofias esitatud meetodile. Paar troostitut endastmõistetavat kulunud tõde, mis pealegi on veel tihti valesti formuleeritud, on ka poliitilises ökonomias mitte mingit tõestust vajavaiks aksioomideks, fundamentaalseiks põhilauseteks, loodusseadusteks. Nende mitte mingit sisu omavate seaduste sisu arendamise ettekäändel kasutatakse juhust laiaks majandusteaduslikuks targutamiseks mitmesugustel teemadel, millede nimetusel esinevad neis oletatavais seadustes, s. o. teemadel, nagu leiutused, tööjaotus, transpordivahendid, rahvastus, huvid, konkurents jne., — targutamiseks, mille labast igapäevasust võrtsitatakse ainult uhkeldavate oraakellike fraasidega, kohati aga koguni igasuguste kasuistlike peenuste viidaku käsituse või ülespuhutud arutlusega. Pärast kõike seda jõuame lõpuks maarendi, kapitalikasumi ja töötasu juurde, ja et me varem käsitlesime ainult kaht viimast omastamisvormi, siis tahaksime siin lõpuks veel lühidalt uurida Dühringi maarendi käsitust.

Seejuures jätame tähele panemata kõik need punktid, mis härra Dühring lihtsalt kirjutab maha oma eelkäijalt Carey'lt; meil pole tegemist Carey'ga ja me ei kavatse kaitsta Ricardo maarendi käsitust Carey moonutuste ja lolluste vastu. Meid huvitab ainult härra Dühring, ja see defineerib maarendi „säärase tuluna, mida omanik kui niisugune saab

maalt“. Maarendi majandusteadusliku mõiste, mille härra Dühring peab seletama, ta tõlgib ilma pikemata juriidilise keelde, nn et me oleme niisama targad kui ennegi. Seepärast meie sügav aluserajaja peab tahes-tahtmata laskuma uutesse seletustesse. Ta võrdleb teatava mõisa rendileandmist rentnikule teatava kapitali laenamisega ettevõtjale, leiab aga varsti, et see võrdlus, nagu paljud teisedki, lonkab. Sest, ütleb ta, „kui analoogiat tahetakse edasi jälgida, siis peaks kasum, mis rentnikul pärast maarendi tasumist üle jääb, vastama kapitalikasumi sellele jäägile, mis langeb osaks selle kapitaliga majandavale ettevõtjale pärast protsentide mahaarvamist. Rentniku kasumile aga pole harjutud vaatama kui peatulule ja maarendile kui — jäägile ... Selle käsituse erinevust tõestab fakt, et maarendiõpetuses ei tõsteta eriti esile omaniku enese poolt majandamise juhtumit ega omistata erilist tähtsust suuruse erinevusele rendimaksu näol saadava rendi ja rendi vahel, mida saab maaomanik, kes majandab ise. Vähemalt keegi pole leidnud vajaliku olevat mõttes jagada maaomaniku enese poolt majandatavast majapidamisest saadavat renti nii, et üks osa esindaks otseku protsenti maatükilt ja teine osa ettevõtja lisakasumit. Jättes tähele panemata oma kapitali, mida rakendab rentnik, peetakse tema spetsiaalset kasumit nähtavasti enamasti töötasu teatud liigiks. Kuid oleks riskantne ses suhtes midagi väita, sest küsimust sellisel kindlal kujul pole esile tõstetudki. Kõikjal, kus on tegemist suuremate majanditega, võib kergesti näha, et rentniku spetsiifilist kasumit ei saa pidada töötasuks. Nimelt see kasum põhineb ise vastandlikkusel maatööjõuga, mille ekspluateerimine ainuüksi võimaldabki säärase tulu liigi. On ilmne, et üks osa rendist jääb rentniku kätte ja seetõttu väheneb täisrent, mis oleks saadud, kui majandamine oleks toimunud omaniku enda poolt.“

Maarendi teooria on poliitilise ökonomia spetsiifilisel inglise osa, ja ta pidigi seda olema, sest ainult Inglismaal eksisteeris niisugune tootmisviis, kus rent faktiliselt eraldus kasumist ja protsendist. Teatavasti valitseb Inglismaal suurmaa-valdus ja suurmaapidamine. Maaomanikud rendivad oma maad suurte, sageli väga suurte mõisadena rentnikele, kes on varustatud küllaldase kapitaliga nende majandamiseks ja kes ise ei tööta, nagu meie talupojad, vaid tõeliste kapitalistlike ettevõtjaina kasutavad sulaste ja päeviliste tööd. Niisiis on meile siin antud kodanliku ühiskonna kolm klassi ja nende igaihe vastav tulu liik: maaomaniku, kes saab maarenti, kapitalisti, kes saab kasumit, ja töölise, kes saab töötasu.

Mitte ühelegi inglise majandusteadlasele pole iial mõt-
tesse tulnud rentniku kasumit, nagu see näib härra Dührin-
gile, pidada töötasu liigiks; veel vähem võisid nad aga pidada
riskantseks väidet, et rentniku kasum on see, mida ta
ometi vastuvaidlematult, silmanähtavalt ja käegakatsutavalt
on, nimelt kapitalikasum. On otse naeruväärne, kui siin kinni-
tatakse, et küsimust, mis on õieti rentniku kasum, polevat sel-
lisel kindlal kujul esile tõstetudki. Inglismaal ei tarvitse seda
küsimust üldse esile tõstagi, sest nii küsimus kui ka vastus on
antud juba ammu faktides enestes, ja Adam Smithist alates
pole selles suhtes kunagi mingit kahtlust tekkinud.

Omaniku enese poolt majandamise juhtum, nagu seda nime-
tab härra Dühring, või pigemini majandamine valitseja abil
maaomaniku arvel, nii nagu see tegelikult Saksamaal enamasti
toimub, ei muuda asjas midagi. Kui maaomanik annab ka
kapitali ja laseb omal kulul majandada, siis paneb ta oma
taskusse peale maarendi ka veel kapitalikasumi, nagu see
tänapäeva tootmisviisi juures on endastmõistetav ega võigi
teisiti olla. Ja kui härra Dühring väidab, et seni pole keegi
leidnud vajaliku olevat mõttes jagada maaomaniku enese poolt
majandatavast majapidamisest saadavat renti (oleks tulnud
ütelda — tulu), siis see lihtsalt pole õige ja tõestab parimal juh-
tumil ainult jällegi tema enda võhiklust. Näiteks:

„Tööst saadavat tulu nimetatakse töötasuks; tulu, mida keegi
saab kapitali rakendamisest, nimetatakse kasumiks... Erandi-
tult maast saadavat tulu nimetatakse rendiks ja see kuulub
maaomanikule... Kui need tulu erinevad liigid langevad eri
isikule, siis on nad kergesti eristatavad; langevad nad aga
ühele ning samale isikule, siis, vähemalt igapäevases keeles,
aetakse nad sageli segi. Maaomanik, kes oma maast teatavat
osa majandab ise, peab sama pärast majandamis-
kulude mahaarvamist niihästi maaomaniku rendi
kui ka rentniku kasumi. Ta kaldub aga kergesti,
vähemalt tavalises keeles, kogu oma tulu nimetama kasumiks
ja seega renti kasumiga segi ajama. Niisuguses olukorras on
enamik meie Põhja-Ameerika ja Lääne-India plantaatoreid;
enamik neist harib ise oma valdusi ja seepärast me kuuleme
harva mõne istandiku rendist, küll aga kasumist, mida ta
annab ... Aednik, kes harib oma aeda ise oma kätega, on ühes
ning samas isikus maaomanik, rentnik ja töötaja. Seepärast
tema produkt peaks talle tasuma esimese rendi, teise kasumi
ja kolmanda palga. Seda kõike kokku peetakse aga harilikult
tema tööst saadud teenistuseks; rent ja kasum aetakse siin
niisiis segi töötasuga.“

See tsitaat on võetud Adam Smithi esimese raamatu

6. peatükist.¹ Seega omaniku enese poolt majandamise juhtum on läbi uuritud juba saja aasta eest ning kahtlused ja kõhk- lused, mis valmistavad härra Dühringile siin nii palju muret, tulenevad ainult tema enda vähiklusest.

Lõpuks päästab ta end kimbatuses julge võttega: rentniku kasum põhineb „maatööjõu“ eksploatatsioonil ja on seepärast ilmselt „rendi osa“, mille võrra „väheneb täisrent“, mis tege- likult peaks minema maaomaniku taskusse. Seetõttu me kuu- leme kaht asja. Esiteks, et rentnik „vähendab“ maaomaniku renti, nii et härra Dühringil, vastupidi senisele kujutlusele, pole mitte rentnik see, kes maksab maaomanikule renti, vaid m a a o m a n i k on see, kes m a k s a b r e n t n i k u l e r e n t i, — igatahes „põhimiselt omapärane vaade“. Ja teiseks kuuleme me lõpuks, mida härra Dühring mõistab maarendi all, ja nimelt — põllumajandusliku töö eksploatatsioonil maahari- misest saadud kogu lisaproducti. Et aga see lisaproduct seni- ses poliitilises ökonomias — mõningate vulgaarmajandus- teadlaste teosed välja arvatud — jaguneb maarendiks ja kapi- talikasumiks, siis peame konstateerima, et härra Dühring ka maarendi suhtes „ei poolda üldkehtivat seisukohta“.

Niisiis härra Dühringi järgi erinevad maarent ja kapitali- kasum ainult selle poolest, et esimene saadakse põlluharimi- sest ja teine tööstusest või kaubandusest. Sellele ebakriitili- sele ja segasele käsitlusviisile jõuab härra Dühring paratama- lult. Me nägime, et ta lähtus „tõelise ajaloolisest käsitusest“, mille järgi valitsemine maa üle põhinevat ainult valitsemisel inimeste üle. Järelikult, niipea kui maad haritakse mingisuguse orjatöö vormis, tekib ülejääk maaomaniku kasuks, ja see ülejääk ongi rent, nii nagu tööstuses producti ülejääk, mida tööline toodab peale oma tulu, moodustab kapitali- kasumi. „Nii on selge, et maarent esineb igal ajal ja kõikjal suuremal määral seal, kus maad haritakse mingi- suguse sunniviisilise töö vormi vahendusel.“ Rendi niisugusel käsitlemisel, mille järgi see on maaharimisest saadud kogu lisaproduct, astub härra Dühringile teel põiki ette ühelt poolt inglise rentniku kasum ja teiselt poolt siit laenatud ja kogu klassikalise poliitilise ökonomia poolt tunnustatud selle lisaproducti jaotamine maarendiks ja rentniku kasu- miks — järelikult rendi p u h a s, täpne definitsoon. Mis teeb härra Dühring? Ta teeb, nagu poleks ta kuulnud sõnakestki maaharimise lisaproducti jaotamisest rentniku kasumiks ja maarendiks, järelikult klassikalise poliitilise ökonomia kogu renditeooriast; nagu poleks küsimust, mis on õieti rentniku

¹ Engels mõtleb Adam Smithi raamatut „Rahvaste rikkus“. T o i m

kasum, kogu poliitilises ökonomias „sellisel kindlal kujul“ veel esile tõstetudki; nagu oleks tegemist täiesti uurimata objektiga, millest midagi ei teata peale näilise ja kahtluste. Ning ta põgeneb fataalselt Inglismaalt, kus maaharimise lisaprodukt ilma ühegi teoreetilise koolkonna mõjutuseta on nii halastamatult jaotatud tema koostusosadeks: maarendiks ja kapitalikasumiks, ta põgeneb oma preisi maaõiguse väga armastatud kehtivuspiirkonda, kus majandamine omaniku enese poolt lokkab täies patriarhaalsuses, kus „maomanik mõistab rendi all tulusid oma maadest“, kus härrade junkrute vaade rendile esineb pretensiooniga olla mõõduandev ka teaduse alal, kus härra Dühring võib niisiis veel loota, et saab läbi lipsata oma rendi ja kasumi segaste mõistetega ning leida isegi uskujaid oma uusimale avastusele, et mitte rentnik ei maksa maarenti maaomanikule, vaid maaomanik rentnikule.

X

„KRIITILISEST AJALOOST“¹

Lõpuks heidame veel pilgu „Rahvusökonomia kriitilisele ajaloole“, sellele härra Dühringi „ettevõttele“, millel, nagu ta ütleb, „pole üldse eelkäijaid“. Võib-olla leiame lõpuks siit korduvat lubatud äärmise ja rangeima teaduslikkuse.

Härra Dühring teeb palju kära avastuse puhul, et „majandusõpetus“ on „äärmiselt moodne nähtus“ (lk. 12).

Tõepoolest, Marx ütleb „Kapitalis“: „Poliitiline ökonomia ... kujuneb tõeliseks teaduseks alles manufaktuuri perioodil“¹, ja teoses „Poliitilise ökonomia kriitikast“, lk. 29², et „klassikaline poliitiline ökonomia ... algab Inglismaal Pettyga ja Prantsusmaal Boisguillebert'iga ning lõpeb Inglismaal Ricardoga ja Prantsusmaal Sismondiga“. Härra Dühring peab kinni sellest talle ettekirjutatud järjekorrast, ainult et talle algab k o r g e m poliitiline ökonomia alles neist haletsemisväärseist äbarikest, mida kodanlik teadus on pärast oma klassikalise perioodi möödumist sünnitanud. Seevastu triumfeerib ta täie õigusega oma „Sissejuhatus“ lõpul: „Ent kui juba see ettevõtte oma väliselt tajutavate iseärasuste ja oma sisu uudses osas on täiesti ilma eelkäijateta, siis seda enam kuulub ta mulle oma seestmestelt kriitilistelt seisukohtadelt ja oma üldi-

¹ Vt. „Kapital“, I kd., 1949. a. venekeelne väljaanne, lk. 372. T o i m .

² Vt. „Poliitilise ökonomia kriitikast“, 1938. a. venekeelne väljaanne lk. 29. T o i m .

selt hoiakult“ (lk.9). Ta oleks võinud tõepoolest oma „ettevõtet“ (tööstuslik väljend pole halvasti valitud) mõlemast, s. o. välisest ja seesmisest küljest anonseerida kui: „Ainus ja tema omand“.

Kuna poliitiline ökonomia sellisena, nagu ta on ajalooliselt tekkinud, pole tõepoolest midagi muud kui kapitalistliku tootmisperioodi ökonomia teaduslik käsitus, siis võivad selle kohta käivad teesid ja teoreemid, nagu näiteks vanakreeka ühiskonna autoritel, esineda ainult sel määral, kuivõrd mõlemale ühiskonnale on ühised teatavad nähtused: kaupade tootmine, kaubandus, raha, protsenti kandev kapital jne. Niipalju kui kreeklased teostavad sellele alale juhuslikke uurimisretki, ilmutavad nad sama geniaalsust ja originaalsust nagu kõigil muudel aladel. Seepärast moodustavad nende vaated ajalooliselt tänapäeva teaduse teoreetilisi lähtepunkte. Kuulakem nüüd maailmaajaloolist härra Dühringit.

„Seega antiikaja teadusliku majandusteooria suhtes poleks meil õieti (!) teatada mitte midagi positiivset, ja täiesti eba-teaduslik keskaeg pakub selleks (selleks, et mitte midagi teatada!) veelgi vähem põhjust. Et aga maneer, mis püüab auahnelt näidata oma näilist õpetatust... on moonutanud tänapäeva teaduse puhta loomuse, siis tuleb teadmiseks võtta vähemalt mõned näited.“ Ja seepeale härra Dühring esitab näiteid kriitikast, mis tõepoolest on vaba isegi „näilisest õpetatusest“.

Aristotelese väide, et „igal hüvisel on kaks kasutamiseviisi: üks on omane asjale kui niisugusele, teine aga mitte, nagu sandaal, mis kõlbab jalatsiks ja vahetuseks; mõlemad on sandaali kasutamise viisid, sest kes vahetab sandaali selle vastu, mis tal puudub, nagu raha või toit, kasutab ka sandaali kui sandaali, kuid see pole tema loomulik kasutamiseviis, sest ta ei ole vahetamiseks“ — härra Dühringi arvates see lause „on väljendatud mitte ainult täiesti triviaalselt, vaid ka koolipoislikult“. Need aga, kes selles leiavad „tarbimisväärtuse ja vahetusväärtuse eristamist“, satuvad peale selle veel „koomilisse olukorda“, unustades, et „kõige uuemal ajal“ ja „kõige eesrindlikuma süsteemi raamides“, mõistagi härra Dühringi enda süsteemi raamides, on tarbimisväärtuse ja vahetusväärtusega jäädavalt lõpetatud.

„Platoni teostes riigi kohta ... on tahetud leida ka k a a s - a e g s e t peatükki rahvamajanduslikust tööjaotusest.“ See märkus peab vist küll käima selle koha kohta „Kapitalis“, peatükk XII, 5, kolmanda trüki lk. 369¹, kus — hoopis vastupidi —

1 Vt. „Kapital“, I kd., 1949. a. venekeelne väljaanne, lk. 568—569. Toim

tõestatakse, et klassikalise vanaaja vaade tööjaotusele oli „teravas vastuolus“ kaasaegsega. — Mitte midagi muud peale ninakrimpsutamise ei vääri härra Dühringi poolt Platoni oma aja kohta geniaalne tööjaotuse käsitus, mis pidas tööjaotust linna (mis kreeklastel oli identne riigiga) loomulikuks aluseks, ja seda ainult sellepärast, et Platon ei maini (selle eest tegi seda aga kreeklane Xenophon, härra Dühring!) „piiri“, „mille turu antud, ulatus seab kutsealade harunemisele ja spetsiaaloperatsioonide tehnilisele jagunemisele... alles kujutlus säärasest piirist on niisuguseks tunnetuseks, mistõttu muidu vaevalt teaduslikuks nimetatav tööjaotuse idee muutub tähelepanuväärseks ökonoomiliseks tõeks“.

Härra Dühringi poolt nii väga põlatav „professor“ Roscher on tegelikult tõmmanud selle „piiri“, mille juures tööjaotuse idee peab esmakordselt „teaduslikuks“ muutuma, ja sellepärast kuulutas ta Adam Smithi otse tööjaotuse seaduse avastajaks, ühiskonnas, kus kaupade tootmine on valitsevaks tootmisviisiks, on „turg“ — kui kord ka härra Dühringi maneeris rääkida — alati olnud „äri-meeste“ seas väga tuntud „piiriks“. Kuid on tarvis midagi rohkem kui „rutiini tundmist ja instinkti“ selle mõistmiseks, et mitte turg ei loonud kapitalistlikku tööjaotust, vaid, vastupidi, endiste ühiskondlike seoste lagunemine ja sellest tulenev tööjaotus löid turu. (Vt. „Kapital“, I, peatükk XXIV, 5: Siseturu loomine tööstuskapitali jaoks¹.)

„Raha osa on kõigil aegadel olnud esimeseks peastiimuliks majanduslikele (!) mõtetele. Mis teadis aga keegi Aristoteles sellest osast? Ilmselt mitte midagi muud kui seda, mis peitub kujutluses, et raha vahendusel toimuv vahetus järgnes algele naturaalsele vahetusele.“

Kui aga „keegi“ Aristoteles arvab heaks avastada kaks erinevat raha ringlemise vormi, ühe, kus ta funktsioneerib lihtsa ringlemisvahendina, ja teise, kus ta funktsioneerib rahakapitalina, siis väljendab ta sellega, nagu arvab härra Dühring, „ainult teatud moraalset antipaatiat“. Kui aga „kellegi“ Aristotelesel piisab koguni iseteadvust analüüsida raha „osa“ v ä r t u s e m õ ò d u n a ja ta tõesti õigesti esitab selle rahaõpetusele nii otsustava tähtsusega probleemi, siis säärasest lubamatust häbematuses peab „keegi“ Dühring paremaks täiesti vaikida, ja pealegi täiesti põhjendatud salajasil kaalutlusil.

Lõpptulemus: Dühringi „teadmiseks võtmise“ peegelpildis omab Kreeka vanaaeg tõepoolest „ainult täiesti tavalisi ideid“ (lk. 25), kui säärastel „rumalustel“ (lk. 29) on üldse veel midagi ühist ideedega, olgu tavaliste või ebatavalistega.

¹ Vt. „Kapital“, I kd., 1949. a. venekeelne väljaanne, lk. 748 jj. Toim.

Härra Dühringi peatükki merkantilismist on palju parem läbi lugeda „originaalis“, s. o. F. Listi „Natsionaalses süsteemis“, peatükk 29: „Tööstussüsteem, mis koolikeeles on ekslikult merkantiilsüsteemiks nimetatud“. Kuivõrd hoolikalt härra Dühring ka siin oskab vältida igasugust „näilist õpetust“, seda näitab muuseas alljärgnev.

List, peatükk 28, „Itaalia majandusteadlased“, ütleb: „Itaalia on kõigest uue aja rahvustest poliitilise ökonoomia alal ette jõudnud ja seda niihästi praktikas kui ka teoorias,“ ja ta mainib edasi „esimese peamiselt poliitilise ökonoomia üle Itaalias kirjutatud teosena napollase Antonio Serra raamatut vahendeist, millega tagada kuningriikidele hõbeda ja kulla küllust (1613)“. Härra Dühring võtab selle kergeusklikult omaks ja võib seepärast Serra „Breve trattato“¹ käsitleda „kui teatavat laadi pealiskirja majandusteaduse uuema eelajaloo sissekäigul“. Säärase „belletristliku fraasiga“ piirdubki tegelikult tema „Breve trattato“ käsitus, õnnetuseks aga oli kogu asi tegelikult teisiti: juba 1609. a., seega neli aastat enne „Breve trattato“², ilmus Thomas Muni „A Discourse of Trade etc.“³ See teos omab juba kohe oma esimeses trükis seda spetsiifilist tähtsust, et ta oli suunatud algse, tol ajal veel Inglismaal riigipraksisena kaitstava *m o n e t a a r s ü s t e e m i* vastu; niisiis kujutas merkantiilsüsteemi teadlikku *e n e s e e r a l d a m i s t* oma ema-süsteemist. Juba oma esialgsel kujul ilmus Muni teos mitmes trükis ja avaldas otsest mõju seadusandlusele. Autori enda poolt täiesti ümbertöötatud ja pärast tema surma 1664. a. ilmunud trükk pealkirja all „England's Treasure etc.“³ jäi veel järgneva sajaks aastaiks merkantilismi evangeeliu- miks. Niisiis, kui merkantilism omab mingisugust epohhiloo- vat teost „kui teatavat laadi pealiskirja sissekäigul“, siis selleks tuleb pidada Muni teost, kuid just sellepärast teda ei eksisteeri üldse härra Dühringi „ajaloole, mis väga hoolikalt jälgib järjestusastmete suhteid“.

Tänapäeva poliitilise ökonoomia rajajast *P e t t y s t* teatab meile härra Dühring, et ta omab „kaunikesti kerglast mõtlemis- viisi“, edasi „tai puudus meel mõistete seesmisteks ja peene- mateks eristusteks“ ... ta omab „mitmekülgust, mis teab palju,

1 „Breve trattato delle cause che possono far abbondare li regni d'oro et d'argento, dove non sono miniere“ — „Lühike traktaat põhjustest, mis on võimelised looma kulla ja hõbeda külluse riikides, kus pole kaevandusi“. T o i m .

2 „A Discourse of Trade from England into the East-Indies“ — „Arutlus Inglismaa kaubandusest Ida-Indiaga“. T o i m .

3 „England's Treasure by Foreign Trade“ — „Väliskaubandusega loodavad Inglismaa rikkused“. T o i m .

kuid mis kergesti libiseb ühelt asjalt teisele, ühelgi mõttel sügavamaid juuri ajamata“ ... ta „arutleb rahvamajanduse üle alles väga jämedalt“ ja „jõuab naiivsustele, millede kontrast... võib mõnikord lõbustada ka tõsist mõtlejat“. Niisiis, milline hindamatu armulus, kui „tõsine mõtleja“ härra Dühring suvatseb üldse teatavaks võtta „kedagi Pettyd“! Aga kuidas ta võtab teda teatavaks?

Petty seisukohti „tööst ja isegi tööajast kui väärtuse mõõdust, mille kohta tal leidub ebaselgeid jälgi“, ei mainita peale selle lause enam mitte kusil. Ebaselged jäljed. Oma „Treatise on Taxes and Contributions“¹ (esimene trükk 1662) annab Petty kaupade väärtuse suurusest täiesti selge ja õige analüüsi. Selgitades näitlikult kaupade väärtuse suurusi; esmalt väärismetallide ja teravilja väärtuse võrdsuse najal, mis nõuavad võrdsel hulgal tööd, ütleb Petty väärismetallide väärtuse kohta esimese ja viimse „teoreetilise“ sõna. Kuid ta ütleb ka kindlal ja üldisel kujul, et kaupade väärtusi mõõdetakse võrdse tööga (equal labor). Ta kasutab oma avastust mitmesuguste, osalt väga keerukate probleemide lahendamiseks, ja teeb sellest kohati tähtsaid järeldusi mitmesuguseil juhtumel ja mitmesuguseis teoseis ka seal, kus peateesi ei korrata. Kuid juba oma esimeses teoses ta ütleb:

„Ma kinnitan, et see (hindamine võrdse töö alusel) on väärtuste võrdsustamise ja vaagimise alus; kuid siiski pean ma tunnistama, et selle pealisehituses ning selle praktilises rakendamises on palju mitmesugust ja keerulist.“ Niisiis on Petty teadlik niihästi oma avastuse tähtsusest kui ka tema kasutamise raskusest konkreetsetel juhtudel. Seejärest valib ta teatavail erijuhtumitel teise tee. Tuleb nimelt leida maa ja töö vahel teatav loomulik võirdsussuhe (a natural Par), nii et väärtust saaks väljendada soovikohaselt „niihästi maas kui ka töös või, mis veel parem — neis mõlemas“. Eksitee ise on geniaalne.

Härra Dühring teeb Petty väärtuseteooria kohta teravasti mõeldud märkuse: „Kui Petty ise oleks teravamini mõelnud, siis poleks olnud üldse võimalik, et tal teistes kohtades oleks ette tulnud vastupidise käsituse jälgi, mida on juba varem meenutatud“? s. o. millest „varem“ pole midagi muud mainitud kui ainult seda, et „jäljed“ — on „ebaselged.“ See on härra Dühringile väga iseloomulik maneer vihjata „varem“ sisutu fraasiga millelegi, et panna „pärast“ lugejat uskuma, et ta on juba „varem“ saanud seletust peaaegu kohta, millest nimeatud autor tegelikult nii varem kui ka pärast mööda hiilib.

1 „Traktaat maksudest ja andameist“. Toim

Adam Smithil aga kohtame väärtusemõiste kohta „vastupidise käsituse jälgi“ ja mitte ainult kaks, vaid koguni kolm, päris täpselt võttes isegi neli teravalt vastupidist vaadet väärtusele, mis mõnusasti üksteise kõrval või üksteise all asetsevad Ent mis on loomulik poliitilise ökonoomia rajaja juures, kes paratamatult kobab, eksperimenteerib, alles kujuneva ideedekaosega võitleb, see võib tunduda äärmiselt võõrastav autori juures, kes kriitiliselt võtab „kokku enam kui sajaviiekümneaastase uurimise tulemused, mis raamatuist on osaliselt juba jõudnud tungida üldisse teadvusse. Ent siirdugem suurelt väikesele: nagu nägime, pakub härra Dühring meile vabaks valikuks ise samuti viit erinevat väärtuse liiki ja koos nendega niisama palju vastukäivaid käsitusi. Igatahes, „kui ta ise oleks teravamini mõtelnud“, siis poleks ta hakanud nii palju vaeva nägema, et oma lugejaid Petty täiesti selgest väärtusekäsitusest tagasi paisata täielikku segadusse.

Täiesti viimistletud ja terviklik on Petty töö „Quantulumcun-que concerning Money“¹, avaldatud a. 1682, kümme aastat pärast tema teost „Anatomy of Ireland“² (see ilmus „esmakordselt“ a. 1672, aga mitte 1691, nagu härra Dühring „kõige rohkem käibelolevate kompilatsiooniliste õpikute“ järgi maha kirjutab). Siin on täiesti kadunud merkantilistlike vaadete viimised jäljed, mida võib kohata tema teistes töedes. See on sisult ja vormilt väike meistriteos ja just sellepärast ei figureeri härra Dühringil mitte ainsatki korda isegi selle pealkirja. On täiesti loomulik, et uhkeldav koolmeisterlik keskpärasus võib kõige geniaalsema ja originaalsema majandusteadusliku uurija vastu ainult oma urisevat rahulolematust avaldada, võib tunda ainult pahameelt selle üle, et teoreetilised valgussädemed ei ilmu rivistatult valmis „aksioomidena“, vaid kerkivad esile pigemini laialipillatult, sedamööda kuidas süvenetakse „toorresse“ praktilisse materjali, näiteks maksusüsteemi.

Samuti nagu Petty puhtmajanduslike tööde suhtes, nii toimib härra Dühring ka Petty poolt rajatud „poliitilise aritmeetika“ ehk lihtsamalt väljendades — statistika suhtes. Põlglik õlgade kehitamine Petty poolt kasutatavate meetodite kummalisuse üle! Kui arvestada neid groteskseid meetodeid, mida sel alal kasutas isegi Lavoisier veel sada aastat hiljem, kui arvestada seda suurt distantsi, mis veel tänapäeva statistikatki lahutab sellest eesmärgist, mille Petty talle suurtes joontes kätte näitas, siis tuleb säärane upsakas asja paremini tund-

1 „Mõni sõna rahast“. To i m.

2 „The Political Anatomy of Ireland“ — „Iirimaa poliitiline anatoomia“. To i m.

mine kaks sajandit post festum¹ nähtavale kogu oma varjamatus rumaluses.

Petty tähtsaimad ideed, milledest härra Dühringi „ettevõttes“ pole jälgegi näha, on härra Dühringi järgi ainult seostatud mõttesähvatused, ootamatud mõtted, juhuslikud avaldused, milledele alles meie päevil antakse seosest väljakistud tsitaatidega see tähendus, mida neis kui niisuguseis üldse ei peitu, ja mis niisiis ka poliitilise ökonoomia tõe l i s e s ajaloos ei etenda mingit osa, sest säärast osa etendavad nad ainult tänapäeva raamatuis, mis seisavad allpool härra Dühringi juurteniulatuva kriitika ja „kõrges stiilis ajalookirjutamise“ taset. Oma „ettevõttes“ näib härra Dühring silmas pidanud olevat pimesi uskuvate lugejate ringkonda, kes mingil juhtumil ei julge hakata tema väidetele kinnitust nõudma. Me pöördume õige varsti selle juurde tagasi (Lockei ja Northi puhul), praegu aga peame möödaminnes puudutama Boisguillebert'i ja Law'd.

Esimese suhtes tõstame esile härra Dühringi ainsa lei. Ta avastas varem tähele panemata jäänud seose Boisguillebert'i ja Law' vahel. Boisguillebert nimelt väidab, et väärismetalle saab asendada normaalseis rahafunktsioonides, mida nad etendavad kaubaringluses², krediitrahaga (un morceau de papier³). Seevastu Law aga kujutleb, et nende „paberitükikeste hulga“ ükskõik milline „suurendamine“ suurendab rahva rikkust. Siit järeldab härra Dühring, et Boisguillebert'i „mõttekäik sisaldas endas juba uut põõret merkantilismis“ — teiste sõnadega: sisaldas endas juba Law'd. Seda tõestatakse päevaselgelt järgmiselt: „Asi seisis ainult selles, et „lihtsatele paberitükikestele“ omistada sama osa, mida oleksid pidanud etendama väärismetallid, ja sellega oli otsekohe teostatud merkantilismi metamorfoos.“ Samasugusel viisil võib otsekohe teostada onu metamorfoosi tädiks. Härra Dühring lisab küll rahustamiseks juurde: „Boisguillebert'il igatahes ei olnud säärast kavatsust.“ Aga, kuradi pihta, kuidas võis tal olla kavatsust asendada oma ratsionaalset käsitust väärismetallide raha osast sellepärast merkantilistide ebauskliku käsitusega, et tema arvates väärismetallid ses osas on asendatavad paberiga? — Kuid, jätkab härra Dühring oma koomilise tõsidusega, „kuid võib ikkagi tunnistada, et meie autoril on siin ja seal õnnestunud mõni tõesti tabav märkus“ (lk. 83).

1 „Pärast pidu“, s. o. liig hilja, hiljem. T o i m .

2 Originaalis esinev termin „Warenproduktion“ [„kaubatootmine“] on siin asendatud terminiga „Warenzirkulation“ [„kaubaringlus“] Marxi käsikirja „Ääremärkused Dühringi rahvusökonoomia kriitilisele ajaloole“ järgi. T o i m .

3 — tükike paberit.

Law kohta õnnestub härra Dühringil teha ainult järgmine „tõesti tabav märkus“: „Ka Law ei suutnud endastmõistetavalt kunagi täiesti kõrvaldada viimati mainitud alust (s. o. „väärismetalle baasina“), kuid ta viis rahatahtede väljandmise äärmuseni, s. o. süsteemi kokkuvarisemiseni“ (lk. 94). Tegelikult aga pidid paberliblikad, need lihtsad rahamärgid, publiku hulgas ringi lendlema mitte selleks, et väärismetallide baasi „kõrvaldada“, vaid selleks, et neid metalle publiku taskuist tühjaksjäänud riigikassadesse meelitada.

Pöördudes uuesti tagasi Petty ja tema tähtsusetu osa juurde, millist härra Dühring tal laseb etendada poliitilise ökonomia ajaloos, kuulame kõigepealt, mida teatatakse meile Petty lähb maist järglasist, Locke'ist ja Northist. ühel ning samal 1691. a. ilmusid Locke'i „Considerations on Lowering of Interest and Raising of Money“¹ ja Northi „Discourses upon Trade“².

„Mida tema (Locke) kirjutas protsendi ja metallraha kohta, see ei ületa neid refleksioonide piire, mis merkantilismi valitsemispäevil olid tavaliselt seotud riigielu sündmustega“ (lk. 64). — Selle „aruande“ lugejale peaks nüüd täiesti selge olema, mispärast Locke'i „Lowering of Interest“ XVIII sajandi teisel poolel Prantsusmaal ja Itaalias nii väljapaistvat mõju avaldas poliitilisele ökonomiale, ja pealegi väga mitmes suunas.

„Protsendimäära vabadusest olid mõned ärimed samuti mõelnud (nagu Locke) ja ka sündmuste arenemine tõi endaga kaasa kalduvuse pidada protsendi piiramist ebatõhusaks. Säärasel ajal, kus keegi Dudley North võis kirjutada oma „Discourses upon Trade“ vabakaubanduse teooria vaimus, pidi juba paljugi sellest otsekui õhus hõljuma, mille tõttu protsendi piiramise vastu suunatud teoreetiline opositsioon ei tundunud enam mingisuguse ennekuulmatu ena“ (lk. 64).

Niisiis tarvitse Locke'il ainult järele mõtelda ühe või teise kaasaegse „ärimede“ mõtete üle, või jälle sellest paljust, mis tema ajal „otsekui õhus hõljus“, kinni napsata, et teoretiseerida protsendi vabaduse üle ja ütelda seejuures mitte midagi „ennekuulmatut“! Tegelikult aga vastandas Petty juba 1662.a. oma „Treatise on Taxes and Contributions'is“ protsendi kui raharendi, mida me nimetame liigkasuks (rent of money which we call usury), maa- ja kinnisvara rendile (rent of land and houses) ning õpetas maaomanikele, kes tahtsid seadusandlikus korras hoida madalal muidugi mitte maarenti, vaid raharenti, kui asjatu ja viljatu on välja anda positiivseid tsiviilseadusi

1 „Some Considerations of the Consequences of the Lowering of Interest and Raising of the Value of Money“ — „Mõningaid kaalutlusi protsendi alandamise ja raha väärtuse tõstmise tagajärgedest“. T o i m .

2 „Arutlusi kaubanduse üle“, T o i m .

loodusseaduse vastu (the vanity and fruitlessness of making civil positive law against the law of nature). Oma „Quantumcunque's“ (1682) ta kuulutab seepärast protsendi suuruse reguleerimise seadusandlikul teel niisama jaburaks nagu väärismetallide väljaveo või vekslkursi reguleerimise. Samas teoses väljendab ta alatiseks mõõduandva seisukoha raising of money¹ suhtes (näiteks katse 1/2 šillingile anda 1 šillingi nimetus sel teel, et ühest untsist hõbedast münditakse kaks korda rohkem šillingeid).

Ses viimases punktis Locke ja North peaaegu ainult kopeerivad teda. Protsendi küsimuses aga Locke toetub Petty raha-protsendi ja maarendi paralleelile, kuna North astub edasi ja vastandab protsendi kui kapitalirendi (rent of stock) maarendile ja kapitalistid (stocklords) suurmaoanikele (landlords). Sel ajal kui Locke võtab Petty poolt nõutavat protsendi vabadust ainult kitsendustega, võtab North seda absoluutselt.

Härra Dühring ületab iseenda, kui ta, olles ise alles kirklik merkantilist „subtiilsemas“ mõttes, vabaneb Dudley North! „Discourses upon Trade'ist“ märkusega, et need on kirjutatud „vabakaubanduse teooria vaimus“. See on niisama hea kui keegi oleks ütelnud Harvey kohta, et ta on kirjutanud vereeringe teooria „vaimus“. Northi töö, arvestamata selle teisi teeneid, on vabakaubandusõpetuse klassikaline, halastamatu järjekindlusega kirjutatud esitus, mis käsitleb nii välis- kui ka sisekaubanduse vabadust ning oli aastal 1691 igatahes „midagi ennuulmatut“!

Peale selle teatab härra Dühring, et North oli „kaubitseja“, sellele lisaks veel kehv vennas ja et tema teos „ei suutnud poolehoidu leida“. See veel puudus, et säärane teos kaitsetollide süsteemi lõpliku võidu päevil oleks pidanud Inglismaal tooniandva pööbli juures „poolehoidu“ leidma! Kuid see ei takistanud tal siiski avaldamast kohe teoreetilist mõju, mida saab tõestada terve rea majandusteaduslike tööde põhjal, mis ilmusid Inglismaal vahetult pärast teda, osalt veel XVII sajandil.

Locke'i ja Northi näide annab meile tõendi sellest, et Petty poolt peaaegu kõigil poliitilise ökonoomia aladel teostatud esimesed julged katsed leidsid tema inglise järglaste seas üksikult kasutamist ja edasiarendamist. Selle protsessi jäljed ajajärgu kestel aastast 1691 kuni 1752 torkavad silma pealiskaudsemalegi vaatlejale juba sellepärast, et kõik sellesse ajajärku kuuluvad vähegi tähtsamad majandusteaduslikud tööd lähtuvad kas positiivselt või negatiivselt Pettyst. Seepärast see ajajärk, mis

1 — raha väärtuse tõstmine. To i m.

on täis originaalseid vaime on poliitilise ökonomia järkjärgulise geneesi uurimiseks kõige tähtsam. „Kõrges stiilis ajalookirjeldus“, mis peab Marxi andestamatuks patuks seda, et „Kapitalis“ antakse nii suurt tähtsust Pettyle ja teistele tolleaegsetele autoritele, — lihtsalt kustutab nad ajaloost. Locke'ilt, Northilt, Boisguillebert'ilt ja Law'lt hüppab see „ajalookirjeldus“ üle otse füsiokraatidele, ja siis ilmub poliitilise ökonomia tõelise templi lävele — David Hume. Härra Dühringi loal taastame uuesti kronoloogilise korra ja seame seepärast Hume'i füsiokraatide ette.

Hume'i majandusteaduslikud „Esseed“ ilmusid 1752. a. Omavahel seoslikes esseedes: „Of Money“¹, „Of the Balance of Trade“², „Of Commerce“³ liigub Hume samm-sammult, sageli isegi mõtteveidrustes, Jacob Vanderlinti teose „Money answers all things“⁴ (London 1734) jälgedes. Olgu see Vanderlint härra Dühringile kuitahes tundmatu, siiski arvestatakse teda inglise majandusteaduslikes teostes isegi veel XVIII sajandi lõpul, s. o. Smithi-järgsel ajal.

Nagu Vanderlint, nii käsitab ka Hume raha kui lihtsat väärtuse märki; Hume kopeerib peaaegu sõna-sõnalt (ja see on tähtis, sest väärtuse märkide teooria oleks ta võinud laenata paljudest teistest teostest) Vanderlintilt, mispärast kaubandusbilanss ei saa olla püsivalt ühe maa kahjuks või kasuks; ta õpetab, nagu Vanderlint, et bilansside tasakaal kujuneb loomulikult viisil vastavalt üksikute maade erinevale majanduslikule positsioonile; ta jutlustab nagu Vanderlint vabakaubandust, ainult mitte nii julgesti ja järjekindlalt; koos Vanderlintiga, kuid pealiskaudsemalt, tõstab ta esile tarbed kui tootmise stiimulid; ta järgneb Vanderlintile, kui ta ekslikult arvab pangarahal ja kõigil ametlikel väärtpabereil olevat mõju kaubahindadele; koos Vanderlintiga heidab ta kõrvale krediit- raha; nagu Vanderlint, teeb ta kaubahinnad sõltuvaks töö hinnast, niisiis töötasust; ta kopeerib Vanderlintilt isegi säärase mõtteveidruse, et aarete kogumine hoiab madalal kaubahinnad, jne. jne.

Härra Dühring on juba ammu oraakelliku salapärasusega midagi pomisenud teiste väärarusaamise üle Hume'i rahateooriast ja on eriti ähvardavalt viidanud Marxi suunas, kes pealegi on süüdi selles, et ta „Kapitalis“, rikkudes politseireegleid, on viidanud Hume'i salajastele seostele Vanderlinti ja J. Massie'ga, kellest tuleb veel juttu allpool.

1 „Rahast“. T o i m

2 „Kauba bilansist“. T o i m .

3 „Kaubandusest“. T o i m .

4 „Raha on üheväärne kõigi asjadega“. T o i m

Selle väärarusaamisega on lugu järgmine. Mis puutub Hume'i tõelisse rahateooriasse, mille järgi raha on lihtsalt väärtuse märk ja mistõttu muudel samaksjäävail asjaoludel kaubahinnad tõusevad proportsionaalselt käibeloleva rahahulga kasvule ja langevad vastavalt selle hulga kahanemisele, siis on härra Dühring oma kõige paremal tahtmisel — olugi temale omasel päevaselgel esitusviisil — võimeline ainult kordama oma eksivaid eelkäijaid. Hume aga, esitanud mainitud teooria, vaidleb endale ise vastu (seda tegi juba Montesquieu, lähtudes samadest eeldustest) : olevat ometi „kindel“, et Ameerika kulla- ja hõbedakaevanduste avastamisest saadik „on tööstus kasvanud kõigi Euroopa rahvaste, kuid ainult mitte nende kaevanduste omanike juures“, ja et see kasv „on muude põhjuste seas tingitud ka kulla- ja hõbedahulga kasvust“. Hume seletab seda nähtust sellega, et „kuigi kaupade kõrge hind on kulla- ja hõbedahulga kasvamise paratamatu tagajärg, ei järgne see hinnatõus siiski vahetult sellele kasvule, vaid on tarvilik teatav aeg, kuni raha käib läbi kogu riigi ja avaldab oma mõju kõigile rahvakihtidele“. Sel ajavahemikul avaldab ta head mõju tööstusele ja kaubandusele. Selle arutluse lõpul kõneleb Hume meile ka sellest, miks see nii toimub, kuigi ta teeb seda hoopis ühekülsemalt kui mõnigi teine tema eelkäijatest ja kaasaeglastest: „On kerge jälgida raha edasilikumist läbi kogu ühiskonna, ja siis me leiame, et raha peab kannustama igäihe usinust, enne kui ta t õ s t a b t õ ö h i n d a.“

Teiste sõnadega: Hume kirjeldab siin väärismetallide väärtuses asetleidnud revolutsiooni toimet, ja nimelt nende väärtuse kahanemise toimet või, mis on üks ning sama, väärismetallide kui v ä ä r t u s e m õ õ d u funktsioonis asetleidnud revolutsiooni toimet. Ta märgib õigesti, et see väärtuse kahanemine, kuna kaubahindade ühtlustamine toimub ainult järk-järgult, „tõstab töö hinda“, või, lihtsalt üteldes, töötasu, alles viimases järjekorras; niisiis väärtuse kahanemine suurendab tööliste arvel (mida ta peab kõigiti loomulikuks) kaupmeeste ja töösturite kasumit ning sellega „kannustab usinust“. Kuid päris teaduslikku küsimust: kas ja kuidas väärismetallide suurendatud juurdevool nende muutumatu väärtuse puhul mõjutab kaubahindu, — seda küsimust Hume endale ei esita ja ta ajab segi igasuguse „väärismetallide hulga suurenemise“ nende väärtuse kahanemisega. Seega arutab Hume täpselt nii, nagu seda kujutab Marx („Zur Kritik etc.“, lk. 141)¹ Me pöördume veel kord möödaminnes selle punkti

¹ Vt. K. Marx, „Politiilise ökonomia kriitikast“, 1938. a. venekeelne väljaanne, lk. 110—114. T o i m .

juurde tagasi, esmalt aga vaatleme Hume'i esseed „Interest“¹.

Hume'i selgesti Locke'i vastu suunatud argumentatsioon, et protsenti ei reguleeri sularaha hulk, vaid kasuminorm, ja tema muud seletused põhjuste kohta, mis määravad kõrge või madala protsendimäära, — kõik see leidub palju eksaktsemal, kuid mitte nii teravmeelsel kujul ühes 1750. a., s. o. kaks aastat enne Hume'i „Esseed“ ilmunud teoses „An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest, wherein the sentiments of Sir W. Petty and Mr. Locke, on that head, are considered“². Selle autoriks on J. Massie, mitmekülgne autor, keda palju loeti, nagu see selgub toleaeegsest inglise kirjandusest. Adam Smithi seletused protsendimäära kohta on Massie'le lähedasemad kui Hume'ile. Mõlemad, nii Massie kui Hume, ei tea ega ütle midagi mõlemail teatavat osa etendava „kasumi“ loomusest.

„Üldse,“ manitseb härra Dühring, „on Hume'i hindamisel temale lähenetud enamalt jaolt täiesti eelarvamustega ja on omistatud talle ideid, mida ta sugugi ei pooldanud.“ Ning säärasest „menetlusest“ pakub meile härra Dühring ise rohkem kui ühe rabava näite.

Nõnda näiteks Hume'i „Essee“ protsendi üle algab sõnadega: „Miski pole kindlamaks tunnuseks teatava rahva õitsvast seisundist kui madal protsendimäär ja täiesti õigustatud; kuigi ma arvan, et selle nähtuse põhjus on mõnevõrra teissugune, kui tavaliselt on viisiks mõelda.“ Niisiis kohe „Essee“ esimeses lauses esitab Hume vaate, et madal protsendimäär on teatava rahva õitsva seisundi kindlaim tunnus, käsitades seda vaadet juba tema päevil triviaalseks muutunud kulunud tõena. Ja Childist alates oli sel „ideel“ tõepoolest tervelt sada aastat aega, et populaarseks muutuda. Seevastu aga härra Dühring kinnitab: „Hume'i vaadetest protsendimäära kohta tuleb peamiselt esile tõsta idee, et protsendimäär on olukordade (milliste?) tõeline baromeeter ja et tema madalus on teatava rahva õitsengu peaaegu eksimatuks tunnuseks“ (lk. 130). Kes siin avaldab „eelarvamust“ ja kes eksib? Ei keegi muu kui härra Dühring.

Muide, mis meie kriitilises ajaloolases naiivset imetlust äratav, on see, et Hume teatava õnneliku idee puhul „ei kuuluta ennast isegi selle autoriks“. Härra Dühringiga poleks küll säärast asja juhtunud.

1 „Protsendist“. Toim.

2 „Essee protsendi loomulikku taset määravaist põhjustest, milles käsitletakse sir W. Petty ja mr. Locke'i vaateid selle küsimuse kohta“. T o i m .

Me nägime, kuidas Hume iga väärismetallide hulga suurenemise ajab segi nende hulga säärase suurenemisega, millega käib kaasas nende väärtuse kahanemine, revolutsioon nende oma väärtuses, järelikult kaupade väärtuse mõõdus. Säärane segiajamine oli Hume'il vältimatu, sest tal ei olnud vähimatki aimu väärismetallide kui v ä ä r t u s e m õ õ d u funktsioonist. Tal ei võinudki seda olla, sest ta ei teadnud absoluutselt mitte midagi väärtusest enesest. Sõna „väärtus“ ise figureerib võimalda ainult ühel korral tema kirjutustes ja nimelt seal, kus ta ebaõnnestunud „parandab“ Locke'i eksitust, nagu omaksid väärismetallid „ainult kujuteldavat väärtust“, üteldes, et nad omavad „peamiselt fiktiivset väärtust“.

Ses küsimuses seisab ta tunduvalt madalamal mitte ainult Pettyst, vaid ka mitmest oma inglise kaasaeglasest. Ta ilmutab sama „mahajäämust“, kui ta ikka veel vanamoeliselt ülistab „kaupmeest“ kui tootmise esimest liikumapanevat vedru, millest Petty juba ammu üle oli. Mis puutub härra Dühringi väitesse, et Hume olevat oma kirjutustes käsitlenud „peamisi majanduslikke suhteid“, siis võrreldagu kas või ainult Adam Smithi poolt tsiteeritud Cantilloni teost (ilmus nagu Hume'i kirjutusedki a. 1752, kuid hulk aastaid pärast autori surma), et imestada Hume'i majandusteaduslike tööde silmaringi kitsuse üle. Hume jääb, nagu öeldud, hoolimata härra Dühringi poolt väljaantud patendist, ka poliitilise ökonomia alal küllaltki auväärne suuruseks, kuid sel alal pole ta sugugi originaalne, veel vähem aga ephohiloov uurija. Tema majandusteaduslike kirjutuste mõju omaaja haritud ringkondadele oli tingitud mitte ainult suurepärasest esitusviisist, vaid hoopis suuremal määral sellest, et nad ülistasid progressiivselt-optimistlikult tol ajal õitsele puhkenud tööstust ja kaubandust, teiste sõnadega, tol ajal Inglismaal kiiresti ülespoole püüdvat kapitalistlikku ühiskonda, kelle juures nad seepärast pidid leidma „heakskiitmist“. Siin jätkub ühest viitest. Igaüks teab, kui kirglikult inglise rahvahulgad võitlesid just Hume'i päevil kaudsete maksude süsteemi vastu, mida kurikuulus Robert Walpole plaanikindlalt kasutas maaomanike ja üldse rikaste maksukoorma kergendamiseks. Oma essees „Maksudest“ („Of Taxes“), kus Hume ilma teda nimepidi nimetamata polemiseerib oma alatise autoriteedi, kaasaeglase Vanderlintiga, kes oli kaudsete maksude ägedaim vastane ja maaomandi maksustamise otsustavamaid eestvõitlejaid, kirjutab ta: „Need (s. o. tarbeainetelt võetavad maksud) peavad olema tõesti väga suured maksud ja väga ebanõistlikult peale pandud, kui tööline oma töö hinda tõstmata ei peaks neid suutma tasuda isegi mitte suurima usinuse ja kokkuhoidlikkusega.“ Võiks

uskuda, et kuuled siin Robert Walpole'i ennast, eriti kui öelduga kõrvutada veel tsitaat esseest „Riigikrediidist“, kus riigikreeditoride maksustamise raskusest öeldakse järgmist: „Nende tulu vähenemine poleks mitte kuidagi maskeeritud sellega, kui see esineks lihtsalt aktsiisi- või tollimaksu lahtrina.“

Nagu seda oli oodatagi šotlaselt, ei olnud Hume'i kodanliku varaahnitsemise imetlemine sugugi mitte puhtplatooniline. Päritolult vaese mehena jõudis ta väga soliidse tuhandenaelase aasta-sissetulekuni, mille kohta härra Dühring, kuna siin pole tegemist Pettyga, ütleb delikaatselt nõnda: „Oma mõistliku *privatökonomia* tõttu oli ta jõudnud väga väikeste aineliste vahendite alusel niikaugemale, et tal ei tarvitsenud kirjutada kellegi meelepärast.“ Kui härra Dühring ütleb edasi: „Ta ei ole iial teinud kõige vähematki mõõndust parteide, vürstide või ülikoolide mõjule“, siis ei ole tõepoolest teada, et Hume oleks kunagi sõlminud kirjanduslikke äritehinguid kellegi „Wageneriga“¹, küll aga on teada, et ta oli whigide-oligarhia innukas kaitsja, kes pidas väga lugu „kirikust ja riigist“ ja et ta sai tasuks selle teene eest algul Pariisis saatkonnasekretäri koha ja hiljem hoopis tähtsama ning tulukama alamriigisekretäri ameti. Vana Schlosser ütleb: „Poliitiliselt oli ja jäi Hume alati konservatiivselt ja rangesti monarhistlikult häälestatuks. Seepärast ei tunginud ka talle valitseva kiriku pooldajad nii ägedasti kallale kui Gibbonile.“ „Toorelt“ plebeilik Cobbett lausub: „See egoistlik Hume, see ajaloo võltsija“ sõimab inglise munki rasvaseiks, vallalisteks ja perekonnata, kerjamisest elatuvaiks olendeiks, „kuid tal endal polnud kunagi peret ega naist, ta oli ise igavene rasvamagu, kes oli nuumatud suurel määral ühiskonna rahaga, ilma et ta seda kunagi oleks ära teeninud mingisuguse tõelise ühiskondliku teenistusega“. Härra Dühring aga ütleb, et „elu praktilises käsitluses omas Hume olulistšs joontes Kanti suhtes väga mitmeid eeliseid“.

Kuid mispärast „Kriitilises ajaloos“ Hume'ile määratakse säärane ülearu silmapaistev koht? Lihtsalt sellepärast, et sel „tõsisel ja subtiilsel mõtlejal“ on au esindada XVIII sajandi Dühringit. Nagu Hume on härra Dühringile tõenduseks, et „terve teadusharu (poliitilise ökonomia) loomine oli valgus ja tuma filosoofia teene“, nõnda näeb härra Dühring Hume'is, keda ta peab oma eelkäijaks, parimat tagatist selleks, et kogu see teadusharu leiab oma lähima ettenähtava lõpuleviimise

1 Siinkohal mõeldakse Dühringi sidet Bismarcki agendi, Preisi ametniku Wageneriga, kelle tellimisel Dühring koostas märgukirja töölistkõnne kohta. Toim.

selles fenomenaaelses mehes, kes on lihtsalt „valgustatuma“ filosoofia ümber kujundanud absoluutselt silmipimestavaks tegelikkusefilosoofiaks. Ja seejuures on tal, täiesti nagu Hume'ilgi, „filosoofiaga tegelemine kitsamas mõttes ühendatud teaduslike jõupingutustega rahvamajanduse kasuks . . . nähtus, mis on seni Saksa pinnal ainulaadne“. Seega näeme, et majandusteadlasena küllaltki auväärne Hume on härra Dühringi poolt üles puhutud esimese järgu suurusega majandusteaduslikuks täheks, kelle tähtsust seni on võinud ignoreerida ainult sama kadedus, mis ka härra Dühringi „epohhile mõõtuandvaid“ saavutusi on siia maani nii kangekaelselt surnuks vaikinud.

Füsiokraatlik koolkond on teatavasti meile pärandanud Quesnay „ökonomilise tabeli“ näol mõistatuse, mille kallal poliitilise ökonomia senised kriitikud ja ajaloolased on asjatult oma hambaid murdnud. See tabel, mis pidi selgelt ja näitlikult väljendama füsiokraatide arusaamist teatava maa kogu rikkuse toomisest ja ringlusest, jäi majandusteadlaste tulevastele põlvedele küllaltki tumedaks. Härra Dühring läidab meile ka siin lõpliku tõe valguse. Mida see „tootmis- ja jaotussuhete ökonomiline peegeldus peaks Quesnay enda juures tähendama“, ütleb ta, seda võib tabada ainult siis, kui „enne täpselt uurida tema iseloomulikke juhtivaid mõisteid“. Niisugune uurimine on seda vajalikum, et neid mõisteid seni on esitatud ainult „laialivalguval ning ebamäärasel kujul“ ja isegi Adam Smithi juures „pole tabatavad nende olulised jooned“. Niisugusele traditsioonilisele „kergekaalulisele käsitlusele“ tahab härra Dühring nüüd jäädavalt lõpu teha. Ja seepeale ta veab oma lugejat ninapidi tervel viiel leheküljel, kus igasugused uhkedavad väljendid, alatised kordamised ja ettekatsetatud korra tus peavad katma selle kurvastava tõsiasja, et härra Dühringil Quesnay „juhtivaist mõistetest“ on vaevalt niigi palju ütelda, kui seda on „kõige rohkem käibelolevais kompilatiivsetes õpikutes“, millede eest ta nii väsimatult hoiatab. Selle sissejuhatus „ühaks kahtlaseimaks küljeks“ on see, et ka siin härra Dühring puudutab ainult pealiskaudselt seni ainult nime järgi tuntud tabelit, siis aga laskub igasugusesse „refleksioonidesse“, nagu näiteks „kulutuse ja tulemuse erinevusest“. Kui seda erinevust „pole võimalik leida valmilt Quesnay idees“, siis seevastu annab härra Dühring meile sellest hiilgava näite, niipea kui ta oma pikaksvenitatud sissejuhatavast „kulutusest“ jõuab oma imelühikesele „tulemusele“, tabeli enda seletami-

sele. Esitame nüüd kõik, aga ühtlasi sõna-sõnalalt kõik, toida ta arwab heaks ütelda Quesnay tabelist.

„Kulutuses“ ütleb härra Dühring: „Temale (Quesnay'le) näis see endastmõistetavana, et tulu (härra Dühring oli just enne seda rääkinud netoproduktist) tuleb mõista ja käsitleda kui rahalist väärtust... Ta sidus oma kaalutlused (!) kohe rahaliste väärtustega, mida ta pidas kõigi põllumajandussaaduste müügi tulemuseks nende üleminekul esimestest kätest. Sel viisil (!) ta opereerib oma tabeli lahtreis mõnede miljarditega“ (s. o. rahaliste väärtustega). Seega oleme kuulnud kolmel korral, et Quesnay opereerib tabelis „põllumajandussaaduste“ „rahaliste väärtustega“, arvates siia ka „netoprodukti“ ehk „puhastulu“ rahalise väärtuse. Edasi tekkis: „Kui Quesnay oleks kasutanud tõesti loomulikku vaatlusviisi ja oleks jätnud kõrvale mitte ainult väärismetallid ja rahahulga, vaid ka rahalised väärtused... Tegelikult aga opereerib Quesnay ainuüksi väärtuste summadega ja juba ette kujutles endale (!) netoprodukti teatava rahalise väärtusena.“ Järelikult neljandat ja viiendat korda: tabelis esinevad ainult rahalised väärtused!

„Tema (Quesnay) sai selle (s. o. netoprodukti) nii, et arvas maha kulud ja mõtles (!) peamiselt“ (see pole küll traditsiooniline, on aga seda enam kergekaaluline esitus) „sellele väärtusele, mis langeb maaomanikule osaks rendina.“ — Me ei pääse ikka veel sammugi edasi; kuid nüüd hakkame liikuma: „Teiselt poolt nüüd aga ka“ — milline pärl on küll see „nüüd aga ka“! — „netoprodukt pääseb naturaalesemena ringlusse ja muutub sel teel elemendiks, mille... ülesandeks on viljatuks nimetatavat klassi... ülal pidada. Siin võib kohe (!) märgata segadust, mis tekib sellest, et mõttekäiku määrab ühel juhul rahaline väärtus, teisel juhul aga asi ise.“ — üldse näib kogu kaubaringlus põdevat „segadust“, mistõttu kaubad pääsevad ringlusse üheaegselt kui „naturaalesemed“ ja kui „rahalsed väärtused“. Kuid me keerleme ikka veel „rahaliste väärtuste“ ringis, sest „Quesnay tahab vältida rahvamajandusliku tulu kahekordset arvestamist“.

Härra Dühringi loal ütleme: all, Quesnay tabeli „Analüüsis“¹ figureerivad mitmesugused saaduste liigid „naturaalesemina“, aga ülal, tabelis endas, nende rahalsed väärtused. Quesnay laskis koguni hiljem oma abilisel, abt Beauceau'l kanda otse tabelisse endasse naturaalesemed kõrvuti nende rahaliste väärtustega.

1 „Analyse du Tableau économique“ („ökoonoomilise tabeli analüüs“). Toim.

Pärast nii suuri „kulutusi“ lõpuks ka „tulemus“. Kuulake ja imestage: „Kuid ebajärjekindlus“ (Quesnay poolt maaomani-kele omistatava osa suhtes) „selgub kohe, niipea kui esitame küsimuse: mis saab rendina omastatud netopro-dukstist rahvamajanduslikus ringkäigus? Füsiokraatide kujutusviisile ja ökonoomilisele tabellele oli siin võimalik ainult müstitsismini küündiv segadus ja omavoli.“

Lõpp hea, kõik hea. Niisiis, härra Dühring ei tea, „mis saab rendina omastatud netoproduktist rahvamajanduslikus ringkäigus (mida kujutab tabel)“. Tabel on talle „ringi kvadratuur“. Ta tunnistab ise, et ta ei saa aru füsiokraatia aabitsast. Pärast kogu seda palava pudru ümber käimist, tühja tuuletallamist, risti-rästi hüplemist, arlekinaade, episoode, kõrvalekaldumisi, kordamisi ja meeli uimastavat segipaiskamist, mis peavad meid ainult ette valmistama suurejoonelisele selgitusele: „mida see tabel peaks Quesnay enda juures tähendama“ — pärast kõike seda tuleb lõpuks härra Dühringi häbelik tunnistus, et ta ei tea seda isegi!

Raputanud endalt kord selle piinava saladuse, selle horatiusliku musta mure, mis tema turjal istus füsiokraatlikult maalt läbiratsutamisel, puhub meie „tõsine ja subtiilne mõtleja“ uuesti rõõmsalt pasunat järgmiselt: „Jooned, mida Quesnay siia ja sinna tõmbab oma muide võrdlemisi lihtsas (!) tabelis“ (neid jooni kõiki kokku on kõigest kuus!) „ja mis peavad kujutama netoprodukti ringlemist“, sunnivad kahtlema, kas „selle kummalise lahtrite ühendamise“ taga ei peitu mingit matemaatilist fantastikat, nad meenutavad, et Quesnay tegeles ringi kvadratuuri probleemiga jne. Et need jooned hoolimata kõigest lihtsusest jäävad härra Dühringile, nagu ta ise tunnistab, arusaamatuks, siis on ta sunnitud neid oma armastatud maneeeri kohaselt kahtlustama. Ja nüüd võib ta fataalsele tabelile juba südamerahuga surmahoobi anda: „Kuna me oleme netoprodukti vaadelnud sellest kahtlaseimast küljest“ jne. Nimelt oma sunnitud ülestunnistust, et ta ei mõista ühtki sõna „Tableau économique“ist“ ja sellest „osast“, mida etendab selles figureeriv netoprodukt, — seda nimetab härra Dühring „netoprodukti kahtlaseimaks küljeks“! Milline võllanali!

Selleks aga, et meie lugejad ei jääks Quesnay tabeli suhtes samasse hirmsasse teadmatusse, milles viibivad paratamatult need, kes oma majandusteadusliku tarkuse hangivad härra Dühringi „esimestest kätest“, ütleme lühidalt järgmist:

Teatavasti jagavad füsiokraadid ühiskonna kolme klassi: 1. tootlikuks, s. o. tegelikult põlluharimisega tegelevaks klassiks — rentnikud ja maatöölised; tootlikeks nimetatakse

neid sellepärast, et nende töö annab teatava ülejäägi — rendi. 2. Klassiks, kes selle ülejäägi omastab; sellesse kuuluvad maaomanikud ja kogu nendest sõltuv kaaskond, riigivalitseja ja üldse kõik riigilt palka saavad ametnikud, ja lõpuks ka kirik oma erilises rollis kui kümneise omastaja. Lühiduse huvides nimetame edaspidi esimest klassi lihtsalt „rentnikeks“ ja teist — „maaomanikeks“. 3. Tööstuslikuks ehk steriilseks (viljatuks) klassiks; viljatuks seepärast, et füsiokraatliku vaate järgi lisandab see klass tootliku klassi poolt talle antavaile tooraineile ainult niipalju väärtust, kuipalju ta kasutab ära sama klassi poolt antavaid elatusvahendeid. Quesnay tabel seab endale ülesandeks kujutada näitlikult, kuidas teatava maa (tegelikult Prantsusmaa) aastakoguprodukt tsirkuleerib nende kolme klassi vahel ja kuidas ta teenib aastataastootmist.

Tabeli esimeseks eelduseks on see, et kõikjal kehtib rendieüsteem ja temaga koos suurmaapidamine selles mõttes, nagu seda mõisteti Quesnay päevil, kusjuures talle olid eeskujuks Normandia, Picardie, Ile de France ja mõned teised Prantsuse provintsid. Seepärast esineb rentnik maapidamise tegeliku juhatajana, esindab tabelis kogu tootlikku (põlduharivat) klassi ja maksab maaomanikule renti rahas. Rentnike koguhulgale omistatakse kümne miljardi livre'i suurune põhikapital ehk inventar, millest viiendik ehk kaks miljardit moodustab iga-aastase korvatava käibekapitali, arvestus, millele olid mõõduandvaiks jällegi mainitud provintside kõige paremini haritud rendima jandid.

Edasi on eeldusteks: 1. lihtsuse huvides — püsivhinnad ja lihtne taastootmine; 2. jäetakse kõrvale igasugune ringlus, mis toimub ainult üheainsa klassi piirides, arvesse tuleb ainult ringlus erinevate klasside vahel; 3. kõik ostud, resp. müügid, mis toimuvad klasside vahel tegevusaasta vältel, võetakse kokku ühesainsas kogusummas. Lõpuks tuleb meele pidada, et Quesnay päevil Prantsusmaal, nagu ka enam-vähem kogu Euroopas, andis talupoja perekonna oma kodutööstus talle valdavama osa ka neist vajalikest toodetest, mis ei kuulu toiduainete liiki, ja seepärast eeldatakse siin kodutööstust põlluharimise endastmõistetava päraldisena.

Tabeli lähtepunktiks on kogusaak, brutoprodukt, mis seepärast figureerib aasta jooksul saadud maapinnasaaduste tabelis esikohal, või mingisuguse maa, antud juhul Prantsusmaa „kogu taastootmine“. Selle brutoprodukti väärtust hinnatakse kaubanduslike natsioonide juures vastavalt maapinnasaaduste keskmistele hindadele. Brutoprodukti väärtus moodustab viis miljardit livre'i, summa; mis tollal võimalike statistiliste arvestuste järgi väljendab ligikaudu Prantsusmaa

põllumajandusliku brutoprodukti rahalist väärtust. See ja ei miski muu on põhjuseks, mispärast Quesnay tabelis „opereerib mõnede miljarditega“, nimelt viie miljardiga, mitte aga viie livres tournois'ga¹.

Kogu brutoprodukt, mille väärtus on viis miljardit, on seega tootliku klassi käes, s. t. on alguses rentnike käes, kes selle toot- sid, kulutades kahe miljardi suuruse aastakäibekapitali, mis vas- tab kümnemiljardilisele põhikapitalile. Põllumajandussaadused!, elatusvahendid, toorained jne., mis on vajalikud käibekapitali korvamiseks, niisiis ka kõigi otseselt maaharimisega tegelevate isikute ülalpidamiseks, eraldatakse in natura² kogusaagist ja kulutatakse uueks põllumajanduslikuks tootmiseks. Et aga, nagu juba varem öeldud, eeldatakse püsivhindu ja lihtsat taastootmist kord kindlaksmääratud ulatuses, siis selle bruto- produkti juba varem eraldatud osa rahaline väärtus võrdub kahe miljardi livre'iga. See osa ei satu niisiis üldisse ringlusse, sest tabelist, nagu juba tähendatud, on välja jäetud ringlus, kuivõrd see toimub ainult iga üksiku klassi pii- ri- des, mitte aga erinevate klasside vahel.

Pärast käibekapitali korvamist brutoprodukti arvel jääb kolme miljardi suurune ülejääk, sellest kaks miljardit elatus- vahendeis ja üks miljard tooraineis. Kuid rentnike poolt maa- omanikele makstav rent moodustab sellest ainult kaks kolman- dikku, seega kaks miljardit. Mispärast ainult need kaks miljar- dit figureerivad „netoprodukti“ ehk „puhastulu“ lahtris, seda näeme kohe.

Peale viie miljardi suuruse põllumajandusliku „kogu taas- tootmise“, millest kolm miljardit läheb üldisse ringlusse, on rentnike käes juba enne tabelis kujutatava liikumise algust rahva kogu säästvam (pécule) — kaks miljardit sularaha. Viimasega on olukord järgmine.

Et tabeli lähtepunktiks on kogusaak, siis on see ühtlasi ka majandusaasta, näiteks 1758. a. lõpp-punktiks, mille järel algab uus majandusaasta. See uue, 1759. a. kestel ringlusse määratud brutoprodukti osa jaguneb teatavate üksikmaksete, ostude ja müükide kaudu kahe teise klassi vahel. Need üksteisele järg- nevad killustatud ja tervet aastat läbivad liikumised aga ühen- datakse — nagu see niisuguses tabelis paratamatult pidi sün- dima — vähesteks iseloomulikeks, korraga tervet aastat hõlma- vaiks aktideks. Nii on ka 1758. a. lõpuks rentnike klassile tagasi voolanud raha, mille see klass maksis maaomanikele 1757. a. rendina (kuidas see toimub, seda näitab tabel ise), nimelt kahe-

1— vana prantsuse münt. *Toim.*

2— natura.

miljardiline summa, nii et rentnike klass saab selle 1759. aastal uuesti ringlusesse paisata. Et see summa, nagu märgib Quesnay, on hoopis suurem, kui see on tegelikkuses, kus maksmissi teostatatakse vahetpidamata väikeste summade näol, vajalik riigi (Prantsusmaa) kogu ringluseks, siis kujutavad rentnike käes olevad kaks miljardit livre'i endast rahva seas käibeloleva raha kogusummat.

Renti oma taskusse toppiv maaomanike klass esineb, nagu seda juhuslikult tuleb ette veel isegi tänapäeval, kõigepealt maksete vastuvõtja osas. Quesnay oletuse kohaselt saavad tõelised maaomanikud kahest miljardist rendist ainult neli seitsmendikku, kuna kaks seitsmendikku läheb valitsusele ja üks seitsmendik kirikukümnise võtja tele. Quesnay ajal oli kirik Prantsusmaal suurim maaomanik ja sai peale selle kümnist kogu muult maaomandilt.

„Viljatu“ klassi poolt terve aasta kestel kulutatud käibekapital (avances annuelles) koosneb toormaterjalist, mille väärtus on üks miljard, — ainult toormaterjalist, sest tööriistad, masinad jne. loetakse selle klassi oma toodete hulka. Kuid erinevad osad, mida säärased tooted etendavad selle klassi oma tööstuslikus tootmises, tulevad tabelis niisama vähe arvesse nagu eranditult oma klassi piirides toimuv kauba- ja raharinglus. Palk selle töö eest, mille abil viljatu klass muudab toormaterjali manufaktuurkaupadeks, võrdub elatusvahendite väärtusega, millised ta saab osalt vahetult tootlikult klassilt, osalt kaudselt, maaomanike kaudu. Kuigi viljatu klass ise jaguneb kapitalistideks ja palgatöölisteks, on ta Quesnay põhiwaate seisukohalt ühe terve klassina tootliku klassi ja maaomanike juures palgalises teenistuses. Kogu tööstustoodang tervikuna ja seepärast ka selle kogu ringlus, mis jaotub saagile järgneva aasta peale, võetakse samuti kokku ainsa tervikuna. Seepärast eeldatakse, et tabelis kujutatud liikumise algul on viljatu klassi aastane kaupade toodang täiesti tema käes, et järelikult tema kogu käibekapital resp. toormaterjal ühe miljardi väärtuses on muudetud kaupadeks, väärtusega kaks miljardit, millest pool kujutab selle ümbermuutmise kestel ära kasutatud elatusvahendite hinda. Siin võiks vastu väita: viljatu klass kasutab ju ometi ka tööstustooteid oma majapidamise tarbeks; kus peaksid siis need figureerima, kui viljatu klassi koguprodukt siirdub ringluse kaudu teistele klassidele? Sellele saame vastuseks: viljatu klass kasutab osa omaenda kaupadest mitte ainult ise ära, vaid ta püüab peale selle neid niipalju kui võimalik ka enda juures kinni pidada. Niisiis müüb ta tema poolt ringlusesse paisatavad kaubad nende tegelikust väärtusest kõrgemalt ja ta peab seda tegema, sest me hindame neid kaupu

nende tootmise totaälväärtuse järgi. Kuid see ei muuda mitte midagi tabeli põhimõtetes, sest mõlemad teised klassid saavad tegelikult manufaktuurkaubad ainult nende totaälproduktisiooni väärtuse tasumisega.

Seega me tunneme nüüd kolme erineva klassi majanduslikku seisundit tabelis kujutatud liikumise algul.

Tootliku klassi käsituses, kes on saanud natuuras tagasi oma käibekapitali, on veel kolme miljardi eest põllumajanduslikku brutoprodukti ja kaks miljardit raha. Maaomanike klass esineb alles nüüd oma rendinõudmisega tootliku klassi vastu kahe miljardi suuruses. Viljatu klassi käsituses on kahe miljardi eest manufaktuurkaupu. Nendest kolmest klassist ainult kahe vahel toimuvat ringlust nimetatakse füsiokraatide juures mittetäielikuks, kõigi kolme klassi vahel toimuvat ringlust nimetatakse täielikuks ringluseks.

Asume nüüd ökonomilise tabeli enese juurde.

Esimene (mittetäielik) ringlus. Rentnikud maksavad maaomanikele nende kuuluva rendi — kaks miljardit rahas — ilma vastutasuta. Sellest kahest miljardist ühe eest ostavad maaomanikud rentnikelt elatusvahendeid, mille tõttu rentnike poolt rendi tasumiseks väljaantud rahast tuleb pool rentnikele tagasi.

Quesnay oma teoses „ökonomilise tabeli analüüs“ ei ütle midagi rohkem riigist, kes maarendist saab kaks seitsmendikku, ja kirikust, kes saab sellest ühe seitsmendiku, sest mõlema ühiskondlik osa on üldtuntud. Ent tõeliste maaomanike kohta ütleb ta, et nende kulutused, millede hulgas figureerivad ka kõigi nende teenijate kulutused, on vähemalt oma enamuses viljatud kulutused, kusjuures erandiks on ainult see väike osa, mida kasutatakse „oma mõisade korrashoiuks ja paremaks muutmiseks ning nende kultuuri tõstmiseks“. Kuid „loomuliku õiguse“ järgi seisvatki maaomanike tõeline funktsioon „nende pärusosa hea valitsemise eest hoolitsemises ja kulutuste tegemises selle korrashoidmiseks“, või nagu seda edasi seletatakse — avances foncières'is, s. o. kulutustes, mis on vajalikud maa ettevalmistamiseks ja rendimajandite varustamiseks kõige vajaliku inventariga, et võimaldada rentnikel kogu oma kapital pühendada eranditult tõelise põllumajandusliku kultuuri arendamiseks.

Teine (täielik) ringlus. Teise, veel nende käes oleva miljardi raha eest ostavad maaomanikud viljatult klassilt manufaktuurkaupu, viimane aga ostab niiviisi saadud rahaga sama summa eest rentnikelt elatusvahendeid.

Kolmas (mittetäielik) ringlus. Rentnikud ostavad viljatult klassilt ühe miljardi raha eest vastava hulga manufak-

tuurkaupu; suurem osa neist kaupadest koosneb põllutööriistadest ja teistest maaharimiseks vajalikest tootmisvahendeist. Viljatu klass saadab rentnikele sama raha tagasi, ostes selle eest ühe miljardi ulatuses tooraineid, et korvata oma käibekapitali. Seega on rentnike poolt rendi maksmiseks väljaantud kaks miljardit raha neile tagasi tulnud ja liikumine on jõudnud lõpule. Aga sellega on ka lahendatud suur mõistatus: „mis saab siis rendina omastatud netoproduktist majanduslikus ringkäigus?“

Me nägime eespool, et protsessi algpunktis oli tootliku klassi käes kolme miljardi suurune ülejääk. Sellest maksti maaomanikele netoproduktina rendi näol ainult kaks miljardit, ülejäägi kolmas miljard moodustab rentnike kogu põhikapitali protsendi, järelikult kümnelt miljardilt kümme protsenti. Selle protsendi saavad nad — pange tähele! — mitte ringlusest; see on in natura nende käes, ja nad ainult realiseerivad selle ringluse kaudu, muutes ta viimase abil samas väärtuses manufaktuurkaupadeks.

Ilma selle protsendita ei hakkaks rentnik, see põllumajanduse peagent, oma põhikapitali talle avansiks andma. Juba sellelt seisukohalt on füsiokraatide arvates rentniku poolt selle põllumajandusliku lisatulu osa omastamine, mis esindab protsenti, niisama vajalikuks taastootmise tingimuseks nagu rentnike klass ise ja seda elementi ei saa järelikult arvata rahvusliku „netoprodukti“ ehk „puhastulu“ kategooriasse; sest viimasele on just iseloomulik, et ta on ärakasutatav ilma rahvusliku taastootmise vahetuid vajadusi arvestamata. Kuid tähendatud miljardiline fond on Quesnay järgi enamalt jaolt selleks, et teostada aasta kestel vajalikuks osutuvaid remonte ja uuendada osaliselt põhikapitali, edasi ta on tagavara-fond õnnetusjuhtumite korraks, ja lõpuks võimalust mõõda põhi- ja käibekapitali suurendamiseks, samuti nagu maaparandustöödeks ja põllumajandusliku kultuuri laiendamiseks.

Kogu protsess on igatahes „võrdlemisi lihtne“. Ringluse paisati: rentnike poolt kaks miljardit raha rendi tasumiseks ja kolme miljardi eest saadusi, millest kaks kolmandikku olid elatus vahendid ja üks kolmandik toorained; viljatu klassi poolt — kahe miljardi eest manufaktuurkaupu. Elatusvahenditest kahe miljardi väärtuses kasutavad ühe poole ära maaomanikud ja nende kaaskondsed, teise poole — viljatu klass tema töö tasumiseks. Toorained ühe miljardi väärtuses korvavad sellesama klassi käibekapitali. Ringlevaist manufaktuurkaupadest, mida on kahe miljardi eest, langeb üks pool maaomanikele, teine pool rentnikele, kelledele see on ainult nende põhikapitalilt saadava protsendi muundunud vorm, protsendi,

mis nad saavad otseselt põllumajanduslikust taastootmisest. Raba aga, mis rentnik rendi tasumisega ringlusse paiskas, voolab talle oma saaduste müügi kaudu tagasi, ja nõnda võib järgmisel majandusaastal sama ringkäik uuesti toimuda.

Ja nüüd imeteldagu härra Dühringi „tõeliselt kriitilist“ esitust, mis nii lõpmatult üle on „traditsiooniliselt kergekaalulisest esitusest“. Pärast seda, kui ta järgemööda viiel korral salapärasel viisil meile avaldas arvamust, kuivõrd kahtlaselt Quesnay opereerib oma tabelis paljaste rahaliste väärtustega, — asjaolu, mis pealegi osutus valeks, — jõuab ta lõpuks järeldusele, et, niipea kui ta esitab küsimuse: „mis saab siis rendina omastatud netoproduktist rahvamajanduslikus ringkäigus“, on „ökonoomilisele tabelile võimalik ainult müstitsismini küündiv segadus ja omavoli“. Me aga nägime, et see tabel, mis on niisama lihtne kui ka oma aja kohta geniaalne esitus ringluse vahendusel toimuvast aasta-taastootmisprotsessist, vastab väga täpselt küsimusele, mis saab sellest netoproduktist rahvamajanduslikus ringkäigus. Seega „müstitsism“ ning „segadus ja omavoli“ jäävad jällegi ainuüksi härra Dühringile tema füsiokraatide stuudiumi „kahtlaseimaks küljeks“ ja ainsaks „netoproduktiks“.

Niisama põhjalikult nagu füsiokraatide teooriat tunneb härra Dühring ka nende ajaloolist mõju. „Turgot'ga,“ õpetab ta meid, „oli füsiokraatia Prantsusmaal praktiliselt ja teoreetiliselt oma lõpuni jõudnud.“ Kui aga Mirabeau oma ökonoomilistelt vaadetelt oli sisuliselt füsiokraat, kui ta 1789. a. Asutavas Kogus oli esimene autoriteet majanduslikes küsimustes, kui see Kogu oma majanduslikes reformides kandis tunduva osa füsiokraatlikke põhilauseid teooriast üle praktikasse ja maksustas nimelt ka ranga maksuga maaomanike poolt „ilma vastutasuta“ omastatava netoprodukti, maarendi, — siis kõike seda ei eksisteeri „kellelegi“ Dühringile. —

Nii nagu üks lai suletõmme kõrvaldas ajavahemikust 1691 kuni 1752 kõik Hume'i eelkäijad, nii kustutas teine suletõmme Hume'i ja Adam Smithi vahel asuva sir James Steuarti. Tema suurest teosest, mis, rääkimata selle ajaloolisest tähtsusest, on kestvalt rikanud poliitilise ökonomia ala, pole härra Dühringi „ettevõttes“ ainsatki silpi. Selle asemel aga tituleerib härra Dühring Steuartit oma leksikoni kõige rängema sõimusõnaga ja ütleb, et ta oli A. Smithi päevil „professor“. Kahjuks see kahtlustus on täiesti välja mõeldud. Tegelikult oli Steuart šoti suurmaaomanik. Olles pagendatud Suur-Britanniast, sest teda arvati olevat osa võtnud Stuartite vandenõust, tutvus ta oma pikemaajalise mandril viibimise ja seal

teostatud reiside ajal põhjalikult mitmesuguste maade majanduslike tingimustega.

Lühidalt: „Kriitilise ajaloo“ järgi omavad kõik varasemad majandusteadlased ainult niipalju väärtust, et nad on kas härra Dühringi „mõõduandva“ sügavama aluserajamise „algeks“ või nad on oma kõlbmatuse tõttu õieti ainult selleks, et tema õpetuse üleolekut esile tõsta. Ent siiski ka majandusteaduses on mõningaid kangelasi, kes ei paku „sügavaks aluserajamiseks“ mitte ainult „algeid“, vaid „põhilauseid“, milledest seda aluserajamist, nagu seda Dühringi natuurfilosoofia ette kirjutab, mitte ei „arendata“, vaid otse „komponeeritakse“. Niisuguseiks kangelasteks on nimelt „võrratult väljapaistev suurus“ — *L i s t*, kes saksa vabrikantide suureks kasuks puhus üles „võimsaiks“ sõnadeks kellegi Ferrier' ja teiste „subtiilsemad“ merkantilistlikud õpetused; edasi — *C a r e y*, kes oma tarkuse tõelise sisu avaldab järgmises lauses: „Ricardo süsteem on lahkeli süsteem... ta on suunatud klassivaenu sünnitamisele ... tema teos on käsiraamatuks demagoogile, kes taotleb võimu maajagamise, sõja ja röövimisega“; ja lõpuks Londoni City Confucius¹ — *M a c L e o d*.

Seepärast inimesed, kes praegu või lähemas ettenähtavas tulevikus tahaksid tundma õppida poliitilise ökonomia ajalugu, toimivad palju mõistlikumalt, kui nad ikkagi tutvuvad „vesiste teostega“, „labasustega“ ja „kõige rohkem käibel olevate kompilatiivsete õpikute“ „vedela sandilakkega“, selle asemel et toetuda härra Dühringi „kõrges stiilis ajalookirjeldusele“.

Mis on nüüd lõpuks meie poolt teostatud Dühringi poliitilise ökonomia „algupärase süsteemi“ analüüsi tulemuseks? Ei midagi muud kui fakt, et hoolimata kõigist suurtest sõnadest ja veel suurejoonelisemaist lubadusist on meid niisama ninapidi veetud nagu „filosoofiaski“. Väärtuseteooria, see „majandusteaduslike süsteemide väärtuse katsekivi“, tähendas seda, et härra Dühring mõistab väärtuse all viit täiesti erinevat ja üksteisele diametraalselt vasturääkivat asja ja järelikult parimal juhtumil ta ei tea ise, mis ta tahab. Nii suure pidulikkusega väljakuulutatud „igasuguse majanduse looduseadused“ osutasid täiesti üldtuntuiks ja sageli isegi mitte õigesti mõistetud kõige halvemat liiki banaalsusteks. See „algupärane süsteem“ suudab meile pakkuda majanduslike

¹ „Anti-Dühringi“ saksakeelses väljaandes on sõna „Confucius“ asemel mis on Marxi käsikirjas, trükitud samakõlaline sõna „Confusius“ (vassija). *T o i m*.

faktide jaoks ainult üheainsa seletuse ja nimelt, et nad olevat „vägivalla“ tagajärg, see on fraas, millega kõigist rahvustest filister on end juba aastatuhandete kestel kõigis oma hädades lohutanud, ja seetõttu me ei ole targemad kui enne. Selle asemel et uurida selle vägivalla tekkimist ja mõju, soovitab härra Dühring meil tänulikult leppida lihtsalt sõnaga „vägivald“ kui kõigi majanduslike nähtuste viimse finaalpõhjuse ja lõpliku seletusega. Sunnituna andma üksikasjalisemaid selgitusi töö kapitalistliku ekspluateerimise kohta, kujutab ta seda algul üldiselt kui fakti, mis põhineb mativõtmisel ja hinnalisandil, võttes seejuures täielikult omaks Proudhoni „ettenuksu“ (prélèvement) teooria, et siis seejärel seda ekspluateerimist seletada eriti Marxi lisatöö, lisaproducti ja lisaväärtuse teooria abil. Ta saab niisiis hakkama sellega, et lepib õnnelikult kaks täiesti vasturääkivat vaateviisi sel teel, et ta kirjutab nad mõlemad ühe hingetõmbega maha. Ja nagu ta filosoofias ei leia küllalt jämedaid sõnu sellesama Hegeli jaoks, kelle ideid ta neid vesistades lakkamatult kasutab, nii on ka „Kriitilises ajaloo“ Marxi täiesti alusetu laimamine ainult selle fakti varjamiseks, et kõik see, mis „Kursuses“ on kapitali ja töö kohta veel vähegi ratsionaalset, on samuti Marxi vesistatud plagieerimine. Võhiklus, mis „Kursuses“ seab kultuurrahvaste ajaloo algusesse „suurmaavaldaja“ ega tea ühtki sõna sugukondliku kogukonna ja külakogukonna ühismaaomandist, millest tegelikult lähtub kogu ajalugu, — säärase tänapäeval peaaegu mõistmatu võhikluse ületab ainult veel vahest see, mis „Kriitilises ajaloo“ uhkustab väga palju iseenesega kui „ajaloolise silmaringi universaalse avarusega“ ja millest me oleme esitanud ainult paar peletavat näidet, ühe sõnaga: algul — kolossaalne „kulutus“ endaülistamises, kriiskavas turureklaamis, üksteist ületrumpavais lubadustes; ja siis „tulemus“ — täielik null.

KOLMAS OSA

SOTSIALISM

I

AJALOOLINE ÜLEVAADE

Me nägime „Sissejuhatuses“¹, kuidas XVIII sajandi prantsuse filosoofid, revolutsiooni ettevalmistajad, apelleerisid mõistuse kui kõige olemasoleva üle ainsa kohtumõistja poole. Pidi rajatama mõistuslik riik, mõistuslik ühiskond, ja kõik, mis igavesele mõistusele vastu rääkis, pidi halastamatult kõrvaldatama. Me nägime samuti, et see igavene mõistus polnud tegelikult midagi muud kui just tol ajal kodanlaseks väljaarenenud keskmise pürjeli idealiseeritud intellekt. Niipea aga, kui Prantsuse revolutsioon oli selle mõistusliku ühiskonna ja mõistusliku riigi teostanud, siis selgus, et uued institutsioonid, nii ratsionaalsed kui need ka olid võrreldes endise korraga, ei olnud sugugi absoluutselt mõistuslikud. Mõistuseriik oli täielikult nurjunud. Rousseau ühiskondlik leping oli teostamist leidnud terrori ajal, millest oma poliitilistes võimetes kõhkleva lõõnud kodanlus otsis pääsmist algul Direktooriumi² korrupsioonis ja lõpuks Napoleoni despotismi varjus. Tõotatud igavene rahu oli lõputuks vallutussõjaks muutunud. Paremini ei käinud ka mõistusliku ühiskonna käsi. Rikka ja vaese vastandlikkus, selle asemel et laheneda üldises heaolus, oli veelgi teravnenud selle vastandlikkuse üle otsekui sillaks olnud tsunfti- ja teiste privileegide ning seda vastandlikkust pehmendavate kiriklike heategevusasutuste kõrvaldamisega. [Nüüd tegelikult teostunud „omandi vabadus“ feodaalsest ahelaist osutus väikekodanlasele ja väiketalupojale vabadeks müüa seda suurkapitali ja suurmaavalduse ülivõimsa konkurentsi poolt rõhutatud väikeomandit just samadele suurhäradele, ja nii see „vabadus“ muutus väikekodanlastele ja

1 Vrd. Esimene osa: „Filosoofia“. [Engelsi märkus.]

2 Prantsusmaal aastast 1795 kuni 1799 võimulolnud kontrrrevolutsioonide kodanlik valitsus. Toim.

väiketalupeogadele omandist v a b a n e m i s e k s .] Tööstuse hoogne tõus kapitalistlikul alusel muutis töötavate hulkade vaesuse ja viletsuse ühiskonna olemasolu vajalikuks tingimuseks. [Carlyle'i väljenduse järgi muutus sularahas tasumine üha enam ja enam ühiskonna ainukeseks ühendavaks lüliks.] Kuritegude arv kasvas aastast aastasse. Kui feodaalsed pahed, mis varem esinesid häbenematult päise päeva ajal, ei olnud küll hävitatud, kuid olid ometi esialgu tagaplaanile surutud, siis puhkesid nende asemel seda lopsakamalt õitsele kodanlikud pahed, milledele seni oli andatud ainult salajas. Kaubandus arenes üha enam kelmuseks. „Vendluse“ revolutsiooniline deviis teostus konkurentsivõitluse pettustes ja kadeduses. Vägi-valdse rõhumise asemele astus korrupsioon, ühiskondliku võimu esimeseks hoovaks sai mõõga asemel raha. Esimese öö õigus siirdus feodaalisandailt kodanlastele-vabrikantidele. Prostitutsioon levis senikuulmatu ulatuses. Abielu ise jäi nagu ennegi prostitutsiooni seaduslikult tunnustatud vormiks, selle ofitsiaalseks katteks, mida pealegi täiendasid arvukad abielurikkumised. Lühidalt, võrreldes „mõistuse võidu“ tagajärjel rajatud ühiskondlike ja poliitilisi institutsioone valgustajate hiilgavate lubadustega, osutusid esimesed kibedat pettumust tekitavaks karikatuurideks. Puudusid veel ainult inimesed, kes oleksid seda pettumust konstateerinud, aga sajandi vahetusel ilmusid ka need. 1802. a. ilmusid Saint-Simoni „Genfi kirjad“; 1808. a. ilmus Fourier' esimene teos, kuigi tema teooria alus oli rajatud juba 1799. a.; esimesel jaanuaril 1800 asus Robert Owen juhtima New Lanarki.

Kuid tol ajal oli kapitalistlik tootmisviis ja koos temaga kodanluse ja proletariaadi vastandlikkus alles väga vähe arenenud. Just äsja Inglismaal tekkinud suurtööstus oli Prantsusmaal veel tundmata. Kuid ühelt poolt alles suurtööstus arendab konflikte, mis teevad tungivalt paratamatuks pöörde tootmisviisis [tema kapitalistliku iseloomu kõrvaldamise], — arendab konflikte mitte ainult selle suurtööstuse poolt loodud klasside, vaid ka tema poolt loodud tootlike jõudude ja vahetusvormide vahel; teiselt poolt aga sama suurtööstus arendab just neis hiiglaslikes tootlikes jõududes ka vahendid nende konfliktide lahendamiseks. Niisiis, kui 1800. a. paiku uuest ühiskonnakorrast tulenevad konfliktid olid alles tekkimas, siis seda enam kehtis see nende lahendamise vahendite suhtes. Kuigi Pariisi varatud hulgad olid terrori ajal suutnud üheks silmapilguks võimu enda kätte haarata [ja seega võidule viia kodanliku revolutsiooni kodanluse enese vastu], siis sellega olid nad ainult tõestanud, kuivõrd võimatu oli tookordseis tingimustes [pikemaks ajaks] säärane võim. Neist vara-

tuist hulkadest just äsja uue klassi algeona eraldunud proletariaat, kes oli alles täiesti võimetu iseseisvaks poliitiliseks tegevuseks, näis olevat ainult rõhutatud, kannatav seisus, kes, võimetusena ennast ise aitama, võis paremal juhul abi saada ainult väljastpoolt, ülalt.

See ajalooline seisund määras ka sotsialismi rajajate vaated. Kapitalistliku tootmise ebaküpsel seisundile, ebaküpsedele klassivahekordadele vastasid ebaküpsed teooriad, ühiskondlike ülesannete lahendus, mis peitus alles väljaarenemata majanduslikes suhetes, tuli luua peast, ühiskondlik kord pakus ainult puudusi; nende kõrvaldamine oli mõtleva intellekti ülesandeks. Asi seisis selles, et tuli leiutada uus ühiskondliku korra täiuslikum süsteem ning see antud ühiskonnale peale sundida väljastpoolt, propaganda teel, aga kui võimalik, siis ka musterkatsete näidete abil. Need uued sotsiaalsed süsteemid olid juba ette määratud jääma utoopiateks; ja mida üksikasjalisemalt nad välja töötati, seda enam pidid nad kanduma puhta fantaasia valdkonda.

Määranud selle asjaolu kindlaks, ei hakka me enam ühtki silmapilku kauem peatuma küsimuse sellel küljel, mis praegu kuulub täiesti minevikku. Me võime jätta kirjanduslikele võrts-poodnikele à la Dühring selle piduliku urgitemise sääraste tänapäeval veel ainult naljakaina näivate fantaasiate kallal, et nad võiksid mõnu tunda oma kaine mõtlemisviisi üleolekust niisuguse „meeletuse“ suhtes. Meie aga tunneme hoopis rohkem rõõmu geniaalsetest mõtteidudest ja mõtetest, mis kõikjal läbi fantastilise katte esile kerkivad ja millede jaoks neil filistritel pole silmi.

[Saint-Simon oli Suure Prantsuse Revolutsiooni poeg, mille puhkemisel ta polnud veel kolmekümmend aastat vana. Revolutsioon oli kolmanda seisuse võit, s. o. rahva enamuse, kes tegeleb tootmises ja kaubanduses, võit seni privileeeritud logelevate seisuste — aadli ja vaimulikkonna üle. Kolmanda seisuse võit aga paljastas end varsti ainult selle seisuse väikese osa võiduna, poliitilise võimu vallutamisena selle seisuse sotsiaalselt privileeeritud kihi — varaka kodanluse poolt. Lisaks sellele arenes see kodanlus kiiresti juba revolutsiooni kestel, ühelt poolt aadli ja kirikult konfiskeeritud ning siis e d a s i m ü d u d maaomandiga spekulierimise abil ja teiselt poolt sel teel, et ta sõjaväevarustajate kaudu pettis oma rahvast. Just säärase saherdajate võim oli see, mis Direktooriumi päevil viis Prantsusmaa ja revolutsiooni hukatuse äärele ja andis sellega Napoleonile ettekäände riigipöördeks. Niiviisi omandas Saint-Simoni peas kolmanda seisuse ja privileeeritud seisuste vaheline vastandlikkus „tööliste“

ja „logelejate“ vahelise vastandlikkuse kuju. Logelejate hulka kuulusid mitte ainult endised privileeeritud, vaid ka kõik need, kes, võtmata osa tootmisest ja kaubandusest, elasid rendist. Ja „tööliste“ hulka kuulusid mitte ainult palgatöölised, vaid ka vabrikandid, kaupmehed ja pankurid. Et loge lejad olid kaotanud võime vaimseks juhtimiseks ja poliitilise võimu teostamiseks, selles polnud kahtlust ja seda kinnitas ka lõplikult revolutsioon. Et seda võimet ei omanud varatud, seda näisid Saint-Simonile kinnitavat terroriaja kogemused. Kuid kes pidi siis juhtima ja valitsema? Saint-Simoni järgi teadus ja tööstus, milliseid mõlemaid hoidis koos uus religioosne side, paratamatult müstiline ja rangelt hierarhiline „uus kristlus“, mis oli määratud taastama reformatsiooniajast saadik purustatud usuliste vaadete ühtsust. Teaduse aga moodustasid õpetlased ja tööstuse moodustasid esijoones aktiivsed kodanlased, vabrikandid, kaupmehed, pankurid. Need kodanlased pidid küll muutuma otsekui teatavat laadi ühiskondlikeks ametnikeks, kogu ühiskonna usaldusmeesteks, pidid aga siiski tööliste suhtes säilitama käsutava ja ka majanduslikult privileeeritud seisundi. Pankurid nimelt olid kutsutud krediidi reguleerimise teel reguleerima kogu ühiskondlikku tootmist. — Säärane käsitus vastas täiesti sellele ajale, millal Prantsusmaal suurtööstus, aga koos temaga kodanluse ja proletariaadi vaheline vastandlikkus oli alles tekkimas. Mida aga Saint-Simon eriti rõhutab, on see: kõikjal ja alati on ta huvitatud kõigepealt „kõige arvukama ja kõige vaesema klassi“ (la classe la plus nombreuse et la plus pauvre) saatusest.]

Juba oma „Genfi kirjadest“ püstib Saint-Simon väite, et „kõik inimesed peavad töötama“. Samas teoses Saint-Simon juba märgib, et terrorivalitsus Prantsusmaal oli varatute hulkade valitsemise. „Vaadake,“ hüüab ta viimastele, „mis toimus Prantsusmaal tol ajal, millal teie seltsimehed seal valitsesid: nemad tekitasid näljahäda!“ Käsitada aga Prantsuse revolutsiooni [mitte ainult aadli ja kodanluse, vaid ka] aadli, kodanluse ja varatute vahelise klassivõitlusena oli 1802. aastal äärmiselt geniaalne avastus. 1816. a. kuulutab Saint-Simon, et poliitika on teadus tootmisest ja ennustab tema täielikku kadumist ökonoomiasse. Olgugi, et selles avaldub alles eo kujul tunnetus, et majanduslik olukord on poliitiliste institutsioonide alus, on siin siiski juba selgesti väljendatud mõte, et poliitiline valitsemine inimeste üle peab muutuma asjade käsutamiseks ja tootmisprotsesside juhtimiseks, järelikult peab viima riigi kaotamisele, mille ümber on viimasel ajal nii palju lärmi tehtud. Samavõrd oma kaasaeglastest üle olles proklameerib ta 1814. a., kohe pärast liitlaste sissemarssimist Pariisi,

ja hiljem 1815. a. saja päeva sõja aegu, et Prantsusmaa liit Inglismaaga ning siis teises järjekorras nende mõlemate maade liit Saksamaaga on ainuke tagatis Euroopa rahulikuks arenguks ja õitsenguks. Jutlustada 1815. a. prantslastele liitu Waterloo võitjatega, selleks on tarvis igatahes pisut rohkem julgust kui saksa professoreile klatšisõja kuulutamiseks¹.

Kui me Saint-Simonil kohtame geniaalset vaate avarust, mistõttu tema vaated sisaldavad eos peaaegu kõiki hilisemate sotsialistide mitte rangelt majandusteaduslikke mõtteid, siis Fourier! me leiame olemasoleva ühiskondliku korra eht-prantsuslikult vaimuka, kuid seepärast mitte vähem sügavalt analüüsiva kriitika, Fourier tabab sõnalt revolutsioonielse kodanluse vaimustatud prohveteid ja sama kodanluse äraostetud ülistajaid pärast revolutsiooni. Ta paljastab halastamatult kodanliku maailma materiaalse ja moraalse viletsuse ning kõrvutab sellega niihästi [endiste] valgustajate hiilgavad lubadused ühiskonnast, kus pidi valitsema ainult mõistus, lubadused kõiki õnnestavast tsivilisatsioonist ja inimkonna piiratud täiustumisvõimest, kui ka kaasaegsete kodanlike ideoloogide kaunivärvilised lööklaused. Ta näitab, milline haletsemisväärne tegelikkus vastab kõikjal ülespuhutud fraasile, ja külvab lõikava pilkega üle selle fraseoloogia täieliku fiasko. Fourier pole mitte ainult kriitik, tema igavesti elurõõmus loomus teeb temast satiiriku, ja pealegi ühe kõigi aegade suurima satiiriku. Ta kujutab niisama meisterlikult kui tõgavalt revolutsiooni langusega esilepuhkevat pettusspekulatsiooni ja toleaege Prantsuse kaubanduse üldist võrts-poodnikuvaimu. Veelgi meisterlikumalt arvustab ta sugupoolte vahelkordade kodanlikku vormi ja naise seisundit kodanlikus ühiskonnas. Ta väljendab esimesena seda, et igas antud ühiskonnas on naise emantsipatsiooni aste üldise emantsipatsiooni loomulikuks mõõdupuuks. Kõige suurejoonelisemaks aga osutub Fourier oma ühiskonna ajaloo käsituses. Ta jagab kogu senise ühiskonna ajaloo käigu nelja arenguastmesse: metsikus, barbaarsus, patriarhaat, tsivilisatsioon, kusjuures viimane langeb ühte praegu niinimetatud kodanliku ühiskonnaga² [järelkult XVI sajandil rajatud ühiskondliku korraga], ja ta näitab „et tsivilisatsioon muudab iga pahe, mida barbaarsuses praktiseeriti lihtsal kujul, keerukaks, kahe-mõtteliseks, kahepalgeliseks, silmakirjalikuks eksistentsivor-

1 Nende sõnadega vihjab Engels nähtavasti Dühringi konfliktile Berliini ülikooli professoritega. T o i m .

2 Teose „Sotsialismi arenemine utoopiast teaduseks“ ingliskeelses väljaandes, mille eessõna kirjutas Engels, on see koht tõlgitud järgmiselt: „praegu niinimetatud kodanliku ehk buržuaasliku ühiskonnaga“. T o i m .

miks“, et tsivilisatsioon liigub „nõiarings“, vastuoludes, mida ta alati uuesti loob, ilma et ta neid võita suudaks, nii et ta alati jõuab tulemustele, mis on vastupidised sellele, mida ta tahab või näib tahtvat saavutada. Nii viisi näiteks „tsivilisatsioonis vaesus tekib küllusest endast“. Fourier, nagu näeme, käsitleb dialektikat niisama meisterlikult nagu tema kaasaeglane Hegel. Niisama dialektiliselt väidab ta, vastupidi fraasidele inimese piiramatust täiustumisvõimest, et igal ajaloolisel faasil on oma tõusev ja oma langev joon, ja ta rakendab seda oma käsitusviisi ka kogu inimkonna tuleviku suhtes. Nii nagu Kant tõi loodusteadusse mõtte maakera tulevasesst hukkumisest, nõnda tõi Fourier ajalookäsitusse mõtte inimkonna tulevasesst hukkumisest. —

Sel ajal kui Prantsusmaal revolutsiooni torm maa puhtaks pühkis, toimus Inglismaal vaiksem, kuid sellegipärast mitte vähem võimas pööre. Aur ja uus masinatega tootmine muutisid manufaktuuri moodsaks suurtööstuseks ja revolutsioneerisid sellega kogu kodanliku ühiskonna aluse. Manufaktuuri aja loid arenemiskäik muutus tootmise tõeliseks tormi ja tungi perioodiks. Pidevalt kasvava kiirusega toimus ühiskonna jagunemine suurteks kapitalistideks ja varatuiks proletaarlasteks, nende vahel aga, endiste aegade stabiilse keskseisuse asemel, elab ebakindlat elu käsitöölise ja väikekaupmeeste kõikuv mass, kes moodustab rahvastiku kõige voolavama osa. Uus tootmisviis oli alles oma tõusva arengu algjärgus; ta oli alles normaalne [õige], antud tingimustes ainuke võimalik tootmisviis. Kuid juba tol ajal sünnitas ta karjuvaid sotsiaalseid hädasid: kodutu rahvastiku kuhjumine suurte linnade kõige halvematesse urgastesse; kõigi minevikust pärit sidemete, patriarhaalse elukorra, perekonna lagunemine; tööpäeva pikenemine hirmuäratavas ulatuses, eriti naistele ja lastele; töötava klassi massiline demoraliseerumine, kes oli ootamatult paisatud täiesti uutesse tingimustesse [maalt linna, põllundusest tööstusse, stabiilsest elutingimusest iga päev muutuvaisse ebakindlaisesse elutingimustesse]. Ja siin astus välja kahekümneühiksa-aastane vabrikant reformaatorina, mees, kes omas lapselikult lihtsat, üllast iseloomu ja kes samal ajal oli sünnipärane inimeste juht, nagu neid on vähe. Robert Owen oli võtnud omaks XVIII sajandi materialistide-valgustajate õpetuse, et inimese iseloom on ühelt poolt sünnipärase organisatsiooni ja teiselt poolt inimest tema eluajal, eriti aga tema arenemisperioodi kestel ümbritsevate tingimuste produkt. Tööstuslikus revolutsioonis nägi enamik tema seisukaaslasist ainult segadust ja kaost, mis oli hea selleks, et sogases vees kalu püüda ning kiiresti rikastuda. Owen aga

nägi tööstuslikus revolutsioonis soodsat juhust selleks, et teostada oma lemmikidee ja sellega luua kaoses kord. Juba Manchesteris, kus ta juhtis vabrikut, milles töötas üle viiesaja töölise, oli ta edukalt oma ideega katsetanud. Aastast 1800 kuni 1829 juhtis ta kaasosanikuna Šotimaal New Lanarkis suurt puuvillaketrusvabrikut samas vaimus, kuid suurema tegevusvabadusega nii edukalt, et omandas üleuroopalise kuulsuse. New Lanarki elanikkonna, kes pikkamööda oli kasvanud 2500 inimeseni ja kes oli alguses koosnenud ainult äärmiselt segatud ja suuremalt osalt tugevasti demoraliseerunud elementidest, muutis ta täielikuks musterkolooniaks, kus joomarlus, politsei, kaelakohtud, protsessid, vaeste hooldamine ja vajadus heategevuseks olid tundmatud. Niisugustele tulemustele jõudis ta lihtsalt sel teel, et asetas inimesed inimväärilisematesse elutingimustesse, ja eriti sellega, et laskis pealevõrsvat noorsugu hoolikalt kasvatada. Tema oli lasteaija leiutaja ning võttis selle New Lanarkis esmakordselt kasutamisele. Teisest eluaastast alates võeti lapsed lasteaeda; nende aeg möödus siin nii meeldivalt, et nende kojuviimisega tekkis raskusi. Samal ajal kui Oweni konkurendid lasksid oma töölisi töötada kolmteist kuni neliteist tundi päevas, töötati New Lanarkis ainult kümme ja pool tundi. Kui puuvillakriisi tõttu oldi sunnitud käitist neljaks kuuks sulgema, makseti töölistele sellest hoolimata täispalk edasi. Ja seejuures tõusis ettevõtte väärtus enam kui kahekordseks, ning ta andis kuni lõpuni omanikele rikkalikku tulu.

Kuid kõik see ei rahuldanud Owenit. Elutingimused, mis ta oli oma töölistele loonud, ei olnud tema silmis kaugeltki inimväärilised. „Inimesed olid minu orjad,“ ütles ta. Suhteliselt soodsad elutingimused, milledesse ta oma töölised oli asetanud, olid veel kaugel sellest, et võimaldada nende iseloomu ja intellekti igakülgset ning ratsionaalset arenemist, rääkimata vabast elutegevusest. „Ja siiski selle 2500 inimese töötav osa tootis ühiskonnale niisama palju tõelist rikkust, nagu seda vaevalt poole sajandi eest oleks suutnud luua 600 000-line elanikkond. Ma küsisin endalt: kuhu jääb vahe selle rikkuse, mida tarvitab 2500 inimest, ja rikkuse vahel, mida oleks jätkunud 600 000 tarviduseks?“ Vastus oli selge. See vahe kasutati ära selleks, et ettevõtte omanikele anda põhikapitalilt viis protsenti ja peale selle veel 300 000 naelsterlingit (6 000 000 marka) kasumit. Ja mis kehtis New Lanarki suhtes, see kehtis seda suuremal määral Inglismaa kõigi teiste vabrikute suhtes. „Ilma selle uue, masinatega loodud rikkuse ei oleks olnud läbi viidavad sõjad Napoleoni kukutamiseks ja aristokraatlike ühiskonnaprintsiipide taastamiseks. Ja

see uus jõud oli ometi töötava klassi looming.¹ Seepärast peavad talle kuuluma ka viljad. Uued, võimsad tootlikud jõud, mis seni täitsid ainult üksikute rikastumise ja hulkade orjastamise ülesannet, olid Owenile ühiskondliku ümberkujundamise aluseks ja olid määratud selleks, et kõigi ühise omandina töötada ainult kõigi ühiseks heaoluks.

Niisugusel puhtärimehelikui viisil, nii-ütelda kaupmeheliku arvestuse tulemusena tekkis Oweni kommunism. Säärase praktilise iseloomu säilitab ta lõpuni. Nii tegi Owen 1823. a. ettepaneku kõrvaldada Iirimaal valitsev viletsus kommunistlike kolooniate abil ja lisas juurde üksikasjalise arvestuse vajaliku kapitali mahutamise, iga-aastaste kulude ja ettenähtavate tulude kohta. Nii on tema lõplikus tulevikuplaanis üksikasjade tehniline viimistlus [kaasa arvatud põhiplaan, fassaad ja linnulennult tehtud üldvaade] sellise asjatundlikkusega läbi viidud, et kui kord tunnustada Oweni ühiskonnareformimise meetodit, siis saab selle üksikasjade vastu isegi spetsialisti seisukohalt õige vähe väita.

Üleminek kommunismile oli Oweni elus pöördepunktiks. Senikaua kui ta esines lihtsa filantroobina, langes talle osaks ainult rikkus, heakskiit, au ja kuulsus. Ta oli populaarseim mees Euroopas. Mitte ainult tema seisusekaaslased, vaid ka riigimehed ja vürstid kuulasid teda heakskiitvalt. Ent niipea kui ta astus välja oma kommunistlike teooriatega, pöördub lehekülj. Oli kolm suurt takistust, mis näisid talle sulgevat tee ühiskonna ümberkujundamiseks: eraomandus, religioon ja kaasaegne abieluvorm. Ta teadis, mis teda ootab, kui ta neid ründab: ametliku seltskonna üldine põlastus, kogu oma sotsiaalse seisundi kaotamine. Kuid ta ei lasknud end sellest eksitada, ta ründas neid takistusi kartmatult, ja nii sündis see, mis ta oli ette näinud. Ametlikust seltskonnast välja kihutatuna, ajakirjanduse poolt surnuks vaigituna, vaesununa ebaõnnestunud kommunistlike katsete läbi Ameerikas, milledele ta oli ohverdanud kogu oma varanduse, pöördus ta otse töölisklassi poole ja jätkas oma tegevust selle keskel veel kolmkümmend aastat. Kõik ühiskondlikud liikumised, kõik nende tõelised edusammud, mis Inglismaal on tööliste huvides teostunud, on seotud Oweni nimega. Nii 1819. a., pärast viieaastast pingutust, viis ta läbi esimese seaduse naiste ja laste töö piiramise kohta vabrikuis. Nii oli ta esimese kongressi esime-

1 [Märgukirjast «The Revolution in Mind and Practice» („Revolutsioon meelsuses ja praktikas“. Toim.), mis oli esitatud kõigile „Euroopa punastele vabariiklastele, kommunistidele ja sotsialistidele“ ja 1848. a. Prantsuse ajutisele valitsusele, kuid mis oli adresseeritud ka „kuninganna Victorialle ja tema vastutavatele nõuandjaile.“] [Eng ei si m ä r k u s .]

heks, kus kogu Inglismaa trade-unionid ühinesid üheks suureks ametiühinguks. Nii organiseeris ta täielikule kommunistlikule ühiskonnakorrale ülemineku abinõudena ühelt poolt kooperatiivühingud (tarbimis- ja tootmisühingud), mis sellest ajast peale vähemalt praktiliselt tõendasid, et niihästi kaupmees kui ka vabrikant on täiesti üleliigsed isikud; teiselt poolt töölislaadad, asutused, kus töösaadused vahetati tööpaberraha vahendusel, mille üksuseks oli töötund. Need töölislaadad olid määratud paratamatult ebaõnnestumisele, kuid nad ennetasid täielikult hoopis hilisemat Proudhoni vahetuspanka, millest nad erinesid just selle poolest, et neid ei peetud kõigi ühiskondlike pahede universaalseks ravivahendiks, vaid kujutati ainult kui üht esimest sammu kogu ühiskonna märksa radikaalsemaks ümberkujuendamiseks.

Niisugused on mehed, kelledele suveräänne härra Dühring vaatab alla oma „viimseinstantsilise lõpliku tõe“ kõrguselt säärase põlgusega, millest me esitasime „Sissejuhatuses“ mõned näited. Ja säärasel põlgusel on teatavalt seisukohalt ka oma küllaldane alus: see põhineb nimelt olulises osas kõigi kolme utopisti teoste tõesti kohutaval mittetundmisel. Nii öeldakse Saint-Simoni kohta, et „tema põhiidee oli sisuliselt õige, ja kui mõningad ühekülgused tähele panemata jätta, siis võib ta isegi praegu anda juhtivat tõuget tegelikuks loominguks“. Ent hoolimata sellest, et härra Dühring näib tõepoolest olevat käes hoidnud mõningaid Saint-Simoni teoseid, me otsime niisama asjatult vastaval Saint-Simonile pühendatud kahekümne seitsmel leheküljel Saint-Simoni „põhiideeid“, nagu me varem asjatult otsisime vastust küsimusele, mida Quesnay ökonoomiline tabel „peaks Quesnay enda juures tähendama“; ja lõpuks me peame rahulduma fraasiga, „et kujutlus ja filantroopiline afekt... ja temale omane ülepingutatud fantaasia valitses Saint-Simoni kogu ideede ringi“! Fourier'ist ta tunneb ja käsitleb ainult romantiliste üksikasjadeni väljakujundatud tulevikufantaasiad, mis on muidugi härra Dühringi lõpmatu üleoleku kindlaksmääramiseks Fourier' suhtes „hoopis tähtsam“ kui uurida, kuidas Fourier „püüab mõndamises arvustada tegelikke olukordi“. Mõödaminnes! Kuid Fourier' tööde peaaegu igalt leheküljelt lendavad satiiri ja kriitika sädemed, mis paljastavad paljuülistatud tsivilisatsiooni viletsust. See on nii, nagu oleks tahetud ütelda, et härra Dühring kuulutab ainult „mõödaminnes“ härra Dühringi kõigi aegade suurimaks mõtlejaks. Mis aga puutub Robert Owenile pühendatud kaheteistkümmesse lehekülge, siis ei ole härra Dühring selleks kasutanud absoluutselt mingit muud allikat kui ainult filister Sarganti viletsat biograafiat, kellele olid

samuti tundmatud Oweni kõige tähtsamad teosed — tema teosed abielust ja kommunistlikust korrast. Seepärast härra Dühring julgebki väita, et Oweni juures „ei tohi eeldada otsustavat kommunismi“. Igatahes, kui härra Dühring oleks hoidnud kas või ainult käes Oweni „Book of the New Moral World“¹, siis ta oleks sellest leidnud otseselt formuleeritud kujul mitte ainult kõige otsustavama kommunismi kõigile võrdse töökohustusega ja võrdse õigusega produktile — võrdse vastavalt vanusele, nagu seda Owen alati täiendab, — vaid ka tuleviku kommunistliku kogukonna hoone täielikult väljatöötatud projekti, põhiplaani, fassaadi ja linnulennult tehtud üldvaatega. Kui aga piirata „sotsialistliku ideederingi esindajate teoste endi vahetut tundmaõppimist“ nende teoste pealkirjade või kõige paremal juhul mõningate nende teoste mõtode tundmisega, nagu seda teeb härra Dühring, siis igitahes ei jää küll-midagi muud üle kui säärased rumalad või lausa väljamõeldud väited. Owen mitte ainult ei jutlustanud „otsustavat kommunismi“, vaid ta isegi praktiseeris seda viie aasta kestel (kolmekümnendate aastate lõpul ja neljakümnendate algul) Hampshire'is Harmony Hall'i² koloonias, kus kommunism ei jätnud otsustavuse suhtes mitte midagi soovida. Ma tundsain ise mitmeid endisi sellest kommunistlikust mustereksperimentidest osavõtjaid. Kuid kõigest sellest, nagu üldse Oweni tegevusest 1836. ja 1850. aasta vahel, ei tea Sargant absoluutselt mitte midagi, ja seepärast jääb ka härra Dühringi „sügavam ajalookirjutus“ ses küsimuses ignorantsuse täielikku pimedusse. Härra Dühring nimetab Owenit „igas suhtes filantroopilise pealetükkivuse tõeliseks monstrumiks“. Kui aga sama härra Dühring meile jutustab raamatute sisust, milledest ta tunneb vaevalt pealkirju ja motosid, siis ei tohi me mitte mingil juhul ütelda, et ta on „igas suhtes ignorantse pealetükkivuse tõeline monstrum“, sest säärast meie poolt öeldud lauset nimetatakse ju „sõimamiseks“.

Utopistid, nagu me nägime, olid utopistid sellepärast, et nad ei saanud olla midagi muud ajal, millal kapitalistlik tootmine oli alles nii vähe arenenud. Nad olid sunnitud uue ühiskonna elemendid konstrueerima omast peast, sest vanas ühiskonnas endas ei olnud need elemendid veel kõigile nähtavalt esile kerkinud; oma uue ehituse põhiplaanis olid nad sunnitud piirduma mõistusele apelleerimisega seepärast; et nad ei saanud veel apelleerida oma kaasaegsele ajaloole. Kui aga nüüd, peaaegu kaheksakümmend aastat pärast nende esinemist,

1 „Raamat uuest kõlbelisest maailmast“. Toim.

2 Harmoonia koda. Toim.

astub lavale härra Dühring pretensiooniga arendada uue ühiskonnakorra „mööduandev“ süsteem mitte olemasolevast ajalooliselt arenenud materjalist kui selle paratamatu tulemus, vaid konstrueerida see oma suveräänselt peast, oma „lõplikest tõdedest“ rasedast mõistusest, siis on ta, kes kõikjal haisatab epigoone, ise ainult utopistide epigoon, kõige uuem utopist. Ta nimetab suuri utopiste „sotsiaalseiks alkeemikuiks“. Olgu pealegi. Alkeemia oli omal ajal vajalik. Kuid tollest ajast saadik on suurtööstus arendanud kapitalistlikus tootmisviisis uinuvad vastuolud nii karjuvateks antagonismideks, et selle tootmisviisi lähenev kokkuvarisemine on nii-ütelda käega katsutav, uued tootlikud jõud ise on aga säilitatavad ja edasiarendatavad ainult uue, nende praegusele arenemisastmele vastava tootmisviisi sisseviimise teel. Võitlus mõlema klassi vahel, kes on sünnitatud senise tootmisviisi poolt ja keda pidevalt reprodutseeritakse teravnevas antagonismis, on haaranud kõik tsiviliseeritud maad ja muutub iga päevaga ägedamaks. Seepärast on nüüd juba jõutud niikaugele, et on hakatud aru saama sellest ajaloolisest vastastikusest seosest, selle ajaloolise vastastikuse seose tõttu paratamatuks muutunud sotsiaalse ümberkujunduse tingimustest ja samuti sellest ajaloolisest vastastikusest seosest tingitud ümberkujunduse peajoonest. Ja kui nüüd härra Dühring fabritseerib uue utopistliku ühiskondliku korra mitte olemasolevast majanduslikust materjalist, vaid ammutab selle lihtsalt oma kõrgeimast pealuust, siis ta ei tegele ainult lihtsa „sotsiaalse alkeemiaga“. Ei, ta käitub säärase isikuna, kes pärast moodsa keemia seaduste avastamist ja kindlaksmääramist tahab taas elustada vana alkeemiat ja kasutada aatomikaalu, molekulaarvalemide, aatomite valentsi, kristallograafiat ja spektraalanalüüsi ainuüksi selleks, et avastada — t a r k u s e k i v i .

II

ÜLEVAADE TEOORIAST

Materialistlik ajalookäsitlus lähtub põhimõttest, et igasuguse ühiskondliku korra aluseks on tootmine, ja tootmise järel selle saaduste vahetus; et igas ajalooliselt esinevas ühiskonnas saaduste jaotus ja koos sellega ühiskonna jagunemine klassidesse või seisustesse oleneb sellest, mida ja kuidas toodetakse ning kuidas tootmise saadusi vahetatakse. Seega tuleb igasuguste ühiskondlike muutuste ja poliitiliste pöörade lõpp-põhjusi otsida mitte inimeste peast, mitte sellest, et neis kasvab arusaamine igavesest tõest ja õiglusest, vaid tootmis- ja

vahetusviisi muutustest; neid tuleb otsida mitte vastava epohhi filosoofiast, vaid majandusest. Ärkav arusaamine, et olemasolevad ühiskondlikud institutsioonid on ebamõistlikud ja ebaõiglased, et „mõistus on muutunud mõttetuseks, heategegu nuhtluseks“¹, on ainult sümptoomiks, et tootmismeetodites ja vahetus vormides on märkamatu toimunud säärased muutused, milledele ühiskondlik-kord, mis oli kohandatud endistele majanduslikele tingimustele, enam ei vasta. Sellega on ühtlasi öeldud, et vahendid avastatud pahede kõrvaldamiseks peavad enam-vähem arenenud kujul samuti peituma muutunud tootmissuhete» enestes. Neid vahendeid ei tule otsida peast, vaid need tuleb pea abil avastada antud materiaalseis tootmisfaktides.

Kuidas on siis sellega ühenduses lugu tänapäeva sotsialismiga?

See on peaaegu üldiselt tunnustatud, et olemasoleva ühiskondliku korra on loonud praegu valitsev klass — kodanlus. Kodanlusele omane tootmisviis, mida Marxist alates nimetatakse kapitalistlikuks tootmisviisiks, ei sobinud kokku kohalike ja seisuslike privileegidega ega ka feodaalse korra vastastikuste isiklike köidikutega; kodanlus purustas feodaalse korra ja rajas selle varemeile kodanliku ühiskonnakorra, vaba konkurentsi, liikumisvabaduse ja kaubaomanike üheõigusluse riigi, ühe sõnaga — kõigi kodanlike toreduste riigi. Nüüd võis kapitalistlik tootmisviis areneda vabalt. Sellest ajast alates, kui aur ja uus masinatega tootmine on vana manufaktuuri suurtööstuseks muutnud, on kodanluse juhtimisel väljakujundatud tootlikud jõud arenenud senikuulmatu kiirusega ja senikuulmatus ulatuses. Kuid nagu omal ajal manufaktuur ja selle mõjul edasiarenenud käsitöö sattusid konflikti tsunftide feodaalsete ahelatega, nõnda satub ka suurtööstus oma arenemise täielikumal astmel konflikti nende kitsaste piiridega, millesse kapitalistlik tootmisviis teda surub. Uued tootlikud jõud on nende ärakasutamise kodanlikust vormist juba pea jao üle kasvanud. Ja see konflikt tootlike jõudude ja tootmisviisi vahel pole inimeste peas tekkinud konflikt, nagu seda on näiteks inimliku pärispatu ja jumaliku õigluse vaheline konflikt, vaid see on olemas tegelikkuses, objektiivselt, väljaspool meid, sõltumatult isegi nende inimeste tahtest või käitumisest, kes on ta esile kutsunud. Tänapäeva sotsialism pole midagi muud kui selle tegeliku konflikti peegeldus mõtlemises, selle konflikti ideeline tagasipeegeldus kõigepealt tema all otseselt kannatava klassi — töölisklassi — peas.

¹ Mefistofeelse sõnad Goethe „Faustist“. Toim

Milles siis see konflikt seisab?

Enne kapitalistlikku tootmist, s. o. keskajal, valitses kõikjal väiketootmine, mis oli rajatud eraomandina töötegijaile endile kuuluvatele tootmisvahenditele: maal valitses vabade või pärisorjast väiketalupeogade maaharimine ja linnades — käsitöö. Töövahendid — maa, põllutööriistad, töötuba, käsitööriistad — olid üksikisiku töövahendid, nad olid mõeldud ainult üksikisikule kasutamiseks, järelikult nad olid paratamatult väikesed, kääbuslikud, piiratud. Kuid just sellepärast kuulusid nad ka tavaliselt tootjale endale. Niisuguste killustatud, väikeste tootmisvahendite kontsentreerimine ja suurendamine, nende muutmine tänapäeva võimsaiks tootmishoobadeks oli just kapitalistliku tootmisviisi ja selle kandja — kodanluse ajalooliseks osaks. Kuidas kodanlus alates XV sajandist seda osa on ajalooliselt täitnud kolmel erineval tootmisastmel — lihtsa kooperasiioni, manufaktuuri ja suurtööstuse astmel, seda on Marx oma „Kapitali“ neljandas osas põhjalikult kirjeldanud. Kodanlus aga, nagu seal on samuti kindlaks tehtud, ei suutnud neid piiratud tootmisvahendeid muuta võimsateks tootlikeks jõududeks, muutmata seejuures üksikute inimeste kasutada olevaid tootmisvahendeid ühiskondlikeks, ainult ühiselt suure hulga inimeste poolt kasutatavaks tootmisvahendiks. Voki, käsikangastelged, sepaahaamri asemele ilmusid ketrusmasin, mehhaanilised kudumisteljed, auruhaamer; väikese töötoa asemele — sadade ja tuhandete inimeste koostööd nõudev vabrik. Ja nagu tootmisvahendid, nii ka tootmine ise muutus üksiktoimingute reast ühiskondlike aktide reaks ja üksikisikute saadused ühiskondlikeks saadusteks. Lõng, kangad, metallkaubad, mis nüüd vabrikust tulid, olid paljude tööliste ühise töö produkt, kellede kätest nad enne oma lõplikku valmimist pidid teatavas järjekorras läbi käima, ükski neist ei saa ütelda: „Selle tegin mina“, see on minu produkt.“

Kus aga stiihiline [plaanitult, järk-järgult tekkinud] tööjaotus ühiskonnas on tootmise põhivormiks, seal see tööjaotus annab paratamatult saadustele kaupade vormi, millede vastastikune vahetamine, ost ja müük, võimaldab igal üksikul tootjal rahuldada oma mitmekesiseid vajadusi. Nõnda oli see ka keskajal. Talupoeg näiteks müüs põllutöösaadusi käsitöölisele ja ostis sellelt omakorda käsitöötooteid. Sellesse üksiktootjate, kaubatootjate, ühiskonda lülituski uus tootmisviis. Keset stiihilist plaanitut tööjaotust, nii nagu see oli valitsev kogu ühiskonnas, lõi uus tootmisviis plaanipärase tööjaotuse, nii nagu see oli organiseeritud igas üksikus vabrikus; üksiktootmise kõrvale astus ühis-

k o n d l i k tootmine. Mõlemate saadused müüdi ühel ning samal turul, niisiis vähemalt ligikaudu samade hindadega. Kuid plaanipärane organisatsioon oli stiihilisest tööjaotusest võimsam; ühiskondlikku tööd rakendavates vabrikutes valmistati saadusi odavamalt kui killustatud väiketootjate juures. üksiktootmine jäi ühel alal teise järel alla, ühiskondlik tootmine revolutsioneeris kogu vana tootmisviisi. Kuid sellest ühiskondliku tootmise revolutsioonilisest iseloomust saadi niivõrd vähe aru, et see tootmine, hoopis vastupidi, võeti tarvitusele just vahendina kaubatootmise tõstmiseks ja edendamiseks. ühiskondlik tootmine tekkis vahetus seoses kaubatootmise ja kaubavahetuse teatavate hoobadega, mis olid olemas juba enne seda: kaupmehekapitali, käsitöö ja palgatööga. Selle tõttu, et ühiskondlik tootmine kerkis ise esile kaubatootmise uue vormina, jäid kaubatootmisele omased omastamisvormid täiel määral kehtivaks ka tema suhtes.

Niisuguse kaubatootmise juures, nagu see oli keskajal arenenud, ei võinud üldse tekkida küsimust, kellele peaks kuuluma töö produkt, üksiktootja oli selle valmistanud tavaliselt temale kuuluvast, sageli omatoodetud toorainest, oma töövahendite ja omaenda või oma perekonna kätetööga. Säärasel tootjal polnud mingit vajadust oma töö produkti omastada, see kuulus talle täiesti iseendast. Saaduste omandiõigus põhines niisiis oma isiklikul tööle. Isegi seal, kus kasutati võõrast abi, jäi selle kasutamine tavaliselt kõrvaliseks asjaks ning peale palga saadi sageli ka teisi hüvitusi: tsunftiõpilane ja -sell töötasid mitte niipalju ülalpidamise ja palga pärast, kui just ise meistriks väljaõppimise pärast. Siis aga algas tootmisvahendite kontsentreerumine suurtesse töökodadesse ja manufaktuuridesse, nende muutumine faktiliselt ühiskondlikeks tootmisvahenditeks. Kuid nende ühiskondlike tootmisvahendite ja saadustega hakati ka pärast seda talitama nii, nagu oleksid need endiselt üksiktootja tootmisvahendid ja tema töö saadused. Kui seni töövahendite omanik omastas produkti, sest tavaliselt see oli tema oma produkt ja võõras abitöö oli ainult erand, siis nüüd jätkas töövahendite omanik endiselt saaduste omastamist, kuigi need ei olnud enam tema töö saadused, vaid eranditult võõra töö saadused. Niiviisi hakkasid siitpeale omastama ühiskondlikult toodetud saadusi mitte need, kes tootmisvahendid tegelikult liikuma panid ja kes tegelikult saadusi tootsid, vaid kapitalistid. Tootmisvahendid ja tootmine on sisuliselt ühiskondlikuks muutunud. Kuid nad alistatakse sellele omastamisvormile, mis eeldab üksiktootja eratootmist, järelikult kus igaüks valdab ise oma produkti ja viib selle turule. Tootmisviis alistatakse niisugu-

sele omastamisvormile hoolimata sellest, et esimene hävitab viimase eeldused¹. Selles vastuolus, mis annab uuele tootmisviisile tema kapitalistliku iseloomu, peitub juba ees tänapäeva kogu kokkupõrge. Mida enam uus tootmisviis pääsis mõjule kõigil otsustavail tootmisaladel ja kõigis majanduslikult valitsevais maades, tõrjudes sellega üksiktootmise tähtsusetuks jäämiseks, seda teravamalt pidi nähtavale tulema ka ühiskondliku tootmise ja kapitalistliku omastamise kokkusobimatus.

Nagu öeldud, leidsid esimesed kapitalistid palgatöö vormi juba eest. Kuid palgatöö esines erandina, kõrvaltegevusena, hädaabinõuna, üleminekuastmena. Põllutöölisel, kes mõnikord läks päevatöele, oli oma paari morgeni suurune maalapp, millest ta võis hädapärast ära elada. Tsunfikord muretses selle eest, et tänane sell võis homme meistriks saada. Ent see muutus otsekohe, niipea kui tootmisvahendid muutusid ühiskondlikuks ja kontsentreerusid kapitalistide kätte. Väikse üksiktootja tootmisvahendid kui ka saadused muutusid üha enam väärtusetuks; tal ei jäänud midagi muud üle, kui palgata end kapitalisti juurde tööle. Palgatöö, mis varemalt oli erandiks ja hädaabinõuks, muutus kogu tootmise reegliks ja põhivormiks; olles varemalt kõrvaltegevus, muutus ta nüüd töölise ainsaks tegevuseks. Ajutine palgatöeline muutus eluaegseks palgatööliseks. Eluaegsete palgatööliste hulk suurenes pealegi tohutult samal ajal toimuva feodaalse korra kokkuvarisemise, feodaalisandate õukondade lagunemise, talupoegade nende kohtadelt minemakihutamise jne. tõttu. Oli toimunud täielik eraldumine ühelt poolt kapitalistide kätte koondatud tootmisvahendite ja teiselt poolt ainult oma tööjõudu omavate tootjate vahel. Vastuolu ühiskondliku tootmise ja kapitalistliku omastamise vahel tuleb nähtavale proletariaadi ja kodanluse vahelise antagonismina.

Me nägime, et kapitalistlik tootmisviis tungis ühiskonda, mis koosnes kaubatootjaist, üksiktootjaist, kellede ühiskondlik seos toimus nende saaduste vahetuse kaudu. Kuid igasugu-

1 Siin pole vajadust lähemalt seletada, et kuigi omastamise vorm jääb samaks, toimub omastamise iseloomus ülalkirjeldatud protsessi tõttu mitte väiksem revolutsioon, kui see toimus tootmise enda iseloomus. Kas ma omastan omaenda või võõra töö produkti, need on loomulikult kaks väga erinevat omastamise liiki. Muuseas olgu öeldud, et palgatöö, milles otseku ei peitub kogu kapitalistlik tootmisviis, on väga vana; üksiku ja juhusliku vormina esines ta aastasadu kõrvalt orjusega. Kuid see idu sai areneda kapitalistlikuks tootmisviisiks alles siis, kui olid loodud tema jaoks vajalikud ajaloolised eeltingimused. [Engelsi märk u.s.]

sele kaubatootmisel põhinevale ühiskonnale on iseloomulik, et tootjad on selles kaotanud võimu omaenda ühiskondlike suhete üle. Igaüks toodab omaette oma juhuslike tootmisvahenditega ja oma eriliseks vahetusvajaduseks. Mitte keegi ei tea, kui palju tema poolt toodetavaid artikleid turule tuleb, kui palju neid üldse tarvitatakse, mitte keegi ei tea, kas tema isikliku tööga valmistatud produkti järele on tegelikult vajadust, kas see katab oma tootmiskulud või kas teda üldse saab müüa. Ühiskondlikus tootmises valitseb anarhia. Kuid kaubatootmisel, nagu igal teisel tootmisvormil on omapärased, talle omased, temast lahutamatud seadused; ja need seadused panevad end maksma hoolimata anarhiast, anarhias eneses, anarhia kaudu. Nad avalduvad ainsas ühiskondliku seose püsima jäänud vormis, vahetuses, ja panevad end maksma üksiktootjate suhtes konkurentsi sundseadustena. Järelikult algul on nad tootjaile enestelegi tundmatud ning tootjad peavad neid järk-järgult avastama alles pikaajaliste kogemuste kaudu. Seega panevad nad endid maksma ilma tootjateta ja tootjate vastu nende tootmisvormi pimesi tegutsevate loodusseadustena. Produkt valitseb tootjaid.

Keskaegses ühiskonnas, eriti esimestel sajanditel, oli tootmine suunatud peamiselt isetarbimisele. Ta rahuldas eeskätt ainult tootja ja selle perekonna vajadusi. Seal, kus valitsesid isiklikud sõltuvusvahekorrad, nagu see oli maal, rahuldas tootmine ka feodaalisanda vajadusi. Siin ei toimunud niisiis mingit vahetust ja saadused ei omandanud seepärast kauba iseloomu. Talupoja perekond tootis peaaegu kõik, mis ta vajas, niihästi tööriistu ja rõivaid kui ka elatusvahendeid. Alles siis, kui ta jõudis niikaugemale, et ta hakkas tootma rohkem kui ta vajas omaenda tarviduste rahuldamiseks ja feodaalisandale naturaalandamite tasumiseks, alles siis hakkas ta ka kaupu tootma, - see ülejääk, paisatuna ühiskondlikku vahetusse, lastuna müügile, muutus kaubaks. Linna käsitöölised pidid muidugi juba algusest saadik tootma vahetuse jaoks. Kuid ka nemad tootsid suurema osa oma isiklikuks tarbimiseks vajalikest esemest ise; neil olid aiad ja põllulapid; nad saatsid oma karja kogukonnametsa, kust nad said peale selle oma tarbe- ja põletuspuud; naised ketrasid lina, villa jne. Tootmine vahetuse eesmärgil, kaubatootmine oli alles tekkimas. Sellest siis ka piiratud ulatusega vahetus, piiratud turg, stabiilne tootmisviis, kohalik suletus välismaailma suhtes, ühinemine kohalikes piires: markkond¹ maal, tsunft linnas.

Kuid kaubatootmise laienemisega ja eriti kapitalistliku toot-

1 — vanagermaani kogukond. Toim.

misviisi esilekerkimisega, pääsesid avalikumalt ja võimsamalt mõjule ka kaubatootmise seni uinunud seadused. Vanad sidemed lõdvenesid, vanad vaheseinad varisesid kokku, tootjad muutusid üha enam üksteisest eraldatud iseseisvateks kaubatootjateks. Tuli nähtavale ühiskondliku tootmise anarhia ja see teravnes üha enam. Kuid peavahend, millega kapitalistlik tootmisviis suurendas seda anarhiat ühiskondlikus tootmises, oli just anarhia otsene vastand: tootmise kasvav organiseerumine ühiskondliku tootmisena igas üksikus tootmisettevõttes. Selle hoovaga tegi kapitalistlik tootmisviis lõpu vanale rahulikule stabiilsusele, ükskõik millisesse tööstusharru see tootmisviis tungis, ei sallinud ta enda kõrval mingeid vanu tootmismeetodeid. Kus ta vallutas käsitöö, seal hävitas ta vana käsitöö. Tööväli muutus lahinguväljaks. Suured geograafilised avastused¹ ja neile järgnenud koloniseerimine mitmekordistasid turustuspiirkonda ja kiirendasid käsitöö muutmist manufaktuuriks. Võitlus puhkes mitte ainult üksikute kohalike tootjate vahel? kohalikud võitlused kasvasid omakorda rahvuslikeks võitlusteks, XVII ja XVIII sajandi kaubandussõdadeks². Lõpuks suurtööstus ja maailmaturu tekkimine muutsid selle võitluse üldiseks ning andsid sellele samal ajal senikulmatu ägeduse, üksikute kapitalistide kui ka tervete tööstusharude ja tervete maade vahelistes suhetes otsustab olemasolu küsimuse loomulike või kunstlikult loodud tootmistingimuste soodsus. Allajääja kõrvaldatakse halastamatult. See on darvinlik võitlus individuaalse olemasolu eest, mis — mitmekordselt suurema vihaga — on loodusest üle kantud ühiskonda. Looma looduslik seisund esineb inimese arenemise tippsaavutusena. Vastuolu ühiskondliku tootmise ja kapitalistliku omastamise vahel avaldub vastandlikkusest ühesikutes vabrikutes valitseva tootmise organiseerituse ja kogu ühiskonnas valitseva tootmise anarhia vahel.

Kapitalistlik tootmisviis liigub neis mõlemas tema päritolu tõttu talle immanentse vastuolu avaldusvormis, keerleb väljapääsmatult tolles „nõiarangis“, mille temas avastas juba Fourier. Mida Fourier muidugi omal ajal veel ei võinud näha, on

1 Tähtsamad neist on 1492. a. Ameerika avastamine Christoph Kolumbuse poolt ja 1498. a. mereteed avastamine Indiasse portugallase Vasco da Gama poolt. T o i m .

2 Neid XVII ja XVIII sajandi sõdu peeti Portugali, Hispaania, Hollandi, Prantsusmaa ja Inglismaa vahel selleks, et vallutada kaubandus India ja Ameerikaga ning muuta viimased asumaadeks. Nendes sõdades tuli võitjaks Inglismaa, kelle kätte XVIII sajandi lõpul sattus kogu maailma-kaubandus. T o i m .

see, et see ring järk-järgult kitseneb, et tootmise liikumine toimub pigem spiraalis ja, nagu planeetide liikumine, peab lõppema kokkupõrkes tsentrumiga. Tootmise ühiskondliku anarhia liikumapanev jõud on see, mis muudab üha suuremad inimhulgad proletaarlasteks, ja omakorda proletaarlaste hulgad on need, kes lõpuks hävitavad tootmise anarhia. Tootmise sotsiaalse anarhia liikumapanev jõud on see, mis muudab suurtööstuse masinate lõpmatu täiustamise võimaluse sundkäsuks igale üksikule tööstuskapitalistile, kes hukkumise kartusel on sunnitud üha enam oma masinaid täiustama. Kuid masinate täiustamine tähendab teatava hulga inimtöö ülearuks tegemist. Kui masinate tarvitusele võtmine ja nende hulga suurendamine tähendab miljonite käsitöölise väljatõrjumist väheste masinatöölise poolt, siis masinate täiustamine tähendab üha suurema hulga masinatöölise eneste väljatõrjumist ja loob lõppkokkuvõttes töökäte suurenenud pakkumise, mis ületab keskmise nõudmise nende järele kapitali poolt. Tööta tööliste mass moodustab tööstuse tõelise reservarmee — nagu ma teda nimetasin juba 1845. a.¹, — mis on tööstuse käsutuses neil aegadel, kui see töötab täie koormatusega, ja mis heidetakse tänavale sellele paratamatult järgneva krahhi päevil; niisugune reservarmee, mis on alati tinapommiks tööliklassi jalgade küljes, kui ta peab võitlust oma olemasolu eest kapitaliga, on töötasu allasurumise regulaatoriks, mis võimaldab töötasu hoida kapitali vajadustele vastaval madalal tasemel. Nii selgub, et masin, kui rääkida Marxi sõnadega, muutub kapitali võimsaimaks relvaks tööliklassi vastu, et töövahend kisub lakkamatult töölike käest elatusvahendi, et töölike oma produkt muutub töölike orjastamise tööriistaks. Selle tulemuseks on, et töövahendite ökonoomsemaks muutmine muutub algusest peale ühtlasi tööjõu kõige hoolimatumaks pillamiseks ja normaalsete töötingimuste hävitamiseks; et masin, tööaja lühendamise võimsaim vahend, kujuneb kindlaimaks vahendiks, et muuta töölike ja tema perekonna kogu elu tööajaks kapitali väärtuse suurendamise eesmärgil. Sellest tulebki, et ühtede ületöötamine muutub teiste tööpuuduse eeltingimuseks ja et suurtööstus, mis kogu maakeral on tarbijate jahil, piirab kodus hulkade tarbimise näljamiinimumini ja õõnestab sellega oma siseturgu. „Seadus, et suhteline ülerahvastus või tööstuse reservarmee hoitakse pidevalt tasakaalus kapitali akumulatsiooni ulatuse ja energiaga, neidib töölike kapitali külge

1 „Lage der arbeitenden Klasse in England“, S. 109. [Engelsi märkus.] („Tööliklassi olukord Inglismaal“, lk. 109.i — Vt. K. Marx ja F. Engels, Teosed, III kd., venekeelne väljaanne, lk. 378—379. Toim.)

kindlamalt kui Hephaistose vasar Prometheuse kalju külge. See tingib kapitali akumulatsioonile vastava viletsuse kuhjumise. Rikkuse kuhjumine ühel poolusel on niisiis ühtlasi viletsuse, tööpiina, orjuse, harimatuse, loomastumise ja moraalse degradatsiooni kuhjumine vastaspoolusel, s. o. klassi poolel, kes toodab oma enda produkti kui kapitali“ (Marx, „Kapital“, S. 671)¹. Oodata kapitalistlikult tootmisviisilt saaduste teissugust jaotust tähendaks nõuda, et patarei elektroodid, seni kui nad on ühendatud patareiga, peaksid jätma vee lahustamata ning positiivsele poolusele hapniku ja negatiivsele poolusele vesiniku eraldamata.

Me nägime, kuidas tootmise anarhia tõttu ühiskonnas moodsate masinate äärmuseni viidud täiustamisvõime muutub üksikutele tööstuskapitalistidele sundkäsuks lakkamatult täiendada oma masinaid, lakkamatult tõsta nende tootlikku jõudu. Samasuguseks sundkäsuks muutub neile ka lihtne faktiline võimalus — laiendada oma tootmise ulatust. Suurtööstuse tohtu paisumisjõud, mille kõrval gaaside paisumisjõud on lihtsalt lapsemäng, avaldub nüüd selle tööstuse kvalitatiivse ja kvantitatiivse paisutamise v a j a d u s e n a, mis ei arvesta ühtki vastusurvet. See vastusurve tekib suurtööstuse saaduste tarbimisest, minekust ja turgudest. Kuid turgude niihästi ekstensiivset kui ka intensiivset paisumisvõimet valitsevad hoopis teissugused, kaugelt vähem energiliselt mõjuvad seadused. Turgude paisumine ei suuda sammu pidada tootmise paisumisega. Kokkupõrge muutub vältimatuks, ja et see kokkupõrge ei suuda tuua mingit lahendust senikaua, kuni ta pole purustanud kapitalistlikku tootmisviisi ennast, siis muutub ta perioodiliseks. Kapitalistlik tootmine sünnitab uue „nõiaringi“.

Tõepoolest, alates 1825. a., mil puhkes esimene üldine kriis, läheb kogu tööstus- ja kaubandusmaailm, kõigi tsiviliseeritud rahvaste ja neist sõltuvate enam-vähem barbaarsete rahvaste tootmine ja vahetus peaaegu iga kümne aasta tagant kord rööpaist välja. Kaubandus jääb seisma, turud on üle kuhjatud, saadusi on tohtutult palju, millel pole minekut, sularaha kaob käibelt, krediit katkeb, vabrikud jäävad seisma, töötavil hulkaudel puuduvad elatusvahendid, sest nad on tootnud neid liiga palju, pankrot järgneb pankrotile, oksjon oksjonile. Seisak kestab aastaid, nii tootlikke jõude kui ka saadusi raisatakse ja hävitatakse massiliselt, kuni kuhjunud kaupade massid, kaotanud suuremal või vähemal määral oma väärtuse, müüakse lõpuks maha ning tootmine ja vahetus hakkavad pikkamööda uuesti elustuma. Vähehaaval see elustumis-

¹ Vt. „Kapital“, I kd., 1949. a. venekeelne väljaanne, lk. 651. Toim

käik kiireneb, muutub tööstuslikuks traaviks ja siis galopiks, viimane omakorda metsikuks kihutamiseks, tööstuse, kaubanduse, krediidi ja spekulatsiooni tõeliseks tõkkejooksuks (steep-le-chase), et siis lõpuks pärast kaelamurdvaid hüppeid langeda uuesti — krahhi kuristikku. Ja nii toimub see ikka ja jälle uuesti. Me oleme seda 1825. aastast alates juba viiel korral läbi elanud ja elame seda käesoleval hetkel (1877) läbi kuuendat korda. Sääraste kriiside iseloom avaldub nii selgesti, et Fourier iseloomustas neid kõiki, kui ta andis esimesele nimetuseks: *crise pléthorique*¹, kriis üliküllusest.

Ühiskondliku tootmise ja kapitalistliku omastamise vastuolu jõuab kriisides vägivaldse plahvatuseni. Kaupade ringvool lakkab ajutiseks; ringluse vahend — raha — muutub ringluse takistuseks; kõik kaubatootmise ja kaubaringluse seadused pööratakse pea peale. Majanduslik kokkupõrge on oma kõrgpunkti saavutanud: tootmisviis tõstab mässu vahetusviisi vastu, tootlikud jõud tõstavad mässu tootmisviisi vastu, millest nad on üle kasvanud.

Fakt, et tootmise ühiskondlik organisatsioon vabriku piirides on jõudnud säärase arengupunktini, kus ta on muutunud kokkusobimatuks tema kõrval ja tema üle eksisteeriva tootmise anarhiaga ühiskonnas, — see fakt muutub käegakatsutavaks kapitalistidele enestele kapitalide vägivaldse kontsentratsiooni tõttu, mis kriiside ajal teostub paljude suurte ja veelgi rohkem väikeste kapitalistide laostumise kaudu. Kapitalistliku tootmisviisi kogu mehhanism ütleb üles tema enda poolt loodud tootlike jõudude survele. Ta ei suuda kogu tootmisvahendite massi enam kapitaliks muuta; need jäävad tarvitamata ja seepärast peab omakorda tegevuseta jääma ka tööstuse reservarmee. Tootmisvahendeid, elatusvahendeid, kapitali kasutuses olevaid töölisi, — tootmise ja üldise rikkuse kõiki elemente on ülikülluses. Kuid „üliküllus muutub häda ja puuduse allikaks“ (Fourier), sest just üliküllus on see, mis takistab tootmis- ja elatusvahendite muutmist kapitaliks. Sest kapitalistlikus ühiskonnas ei saa tootmisvahendid teisiti tegevusse astuda, kui et nad muutuvad esmalt kapitaliks, s. o. inimtööjõu eksploateerimise vahendiks. Tootmis- ja elatusvahendite kapitaliks muutmise paratamatus seisab otseselt tont ühelt poolt tootmis- ja elatusvahendite ning teiselt poolt tööliste vahel. Ainult tema takistab tootmise esemelite ja isiklike hoobade liitumist; ainult tema takistab tootmisvahendeid funktsioneerimast ning töölisi töö-

¹ Sõnasõnalt — kriis täisveresusest. T o i m .

tarnast ja elamast. Niisiis ühelt poolt paljastab kapitalistlik tootmisviis ise oma võimetuse nende tootlike jõudude edaspidiseks valitsemiseks. Teiselt poolt taotlevad need tootlikud jõud ise kasvava jõuga vastuolu kõrvaldamist, taotlevad enda vabastamist kõigest sellest, mis neile kui kapitalile on omane, taotlevad nende kui ühiskondlike tootlike jõudude iseloomu faktilist tunnustamist.

See võimsalt kasvavate tootlike jõudude vastusurve nende kapitalistlikule iseloomule, see kasvav vajadus tunnustada nende ühiskondlikku loomust, sunnib — kuivõrd see on üldse võimalik kapitalistlikes suhetes — kapitalistide klassi ennast üha enam neid kohtlema ühiskondlike tootlike jõududena. Niihästi tööstuse täie koormatusega töötamise perioodid oma piirilt ülespuhutud krediidiga kui ka krahhid ise, mille läbi varisevad kokku kapitalistlikud suurettevõtted, viivad välja niisugusele tootmisvahendite suurte masside ühiskonnastamise vormile, nagu me seda kohtame mitmesuguste aktsiaseltside näol. Mõned neist tootmise ja ühendusepidamise vahendeist on iseendast nii kolossaalsed, et nad, nagu näiteks raudteed, teevad võimatuks iga teissuguse kapitalistliku ekspluateerimise vormi. Teataval arenemisastmel ei rahulda enam seegi vorm; [teatava riigi ühe ning sama tööstusharu suurtootjad ühinevad „trustiks“, ühinguks, mille eesmärgiks on tootmise reguleerimine; nad määravad kindlaks kogu hulga, mis tuleb toota, jaotavad selle omavahel ja suruvad nii peale juba ette kindlaksmääratud müügihinna. Et aga säärased trustid kohe esimesel halval äriperioodil enamasti koost lagunevad, siis just selletõttu nad jõuavad välja veelgi kontsentreeritumale ühiskonnastamisele: kogu tööstusharu muutub üheksainsaks hiiglasuureks aktsiaseltsiks, siseriiklik konkurents loovutab koha selle seltsi siseriiklikule monopolile. Nii toimus see 1890. a. ka inglise leelistetootmisega, mis pärast kõigi 48 suure vabriku liitumist läks üheainsa, ühest keskusest juhitava seltsi kätte, millel oli kapitali 120 miljonit marka.

Trustides muutub vaba konkurents monopoliks, kapitalistliku ühiskonna plaanitu tootmine kapituleerub tulevase sotsialistliku ühiskonna plaanipärase tootmise ees. Algul igatahes küll ainult kapitalistide kasuks. Kuid siin muutub ekspluateerimine nii käegakatsutavaks, et see peab kokku varisema, ükski rahvas ei saaks kaua leppida trustide poolt juhitava tootmisega, kus kupongide lõikamisest elav väike kildkond nii varjamatult ekspluateerib kogu ühiskonda.

Nii või teisiti, kas trustidega või ilma, lõpuks] kapitalistliku ühiskonna ametlik esindaja — riik — peab tootmise

juhtimise üle võtma.¹ See riigi omandiks muutumise paratamatus avaldub kõigepealt suurte ühendusepidamise-ettevõtete — posti, telegraafi ja raudteede juures.

Kui kriisid paljastasid, et kodanlus on võimetu edaspidi valitsemata tänapäeva tootlike jõude, siis näitab suurte tootmis- ja ühendusepidamise-ettevõtete muutumine aktsiaseltsideks, [trustideks] ja riigi omandiks, et kodanlust pole selleks otstarbeks tarvis. Kapitalisti kõiki ühiskondlikke funktsioone hakkavad nüüd täitma palgatud ametnikud. Kapitalistidele endile ei jää mingit muud ühiskondlikku tegevust kui ainult tulude taskussepanemine, kupongide lõikamine ja mängimine börsil, kus mitmesugused kapitalistid üksteiselt kapitali ära võtavad. Kui kapitalistlik tootmisviis tõrjus välja kõigepealt töölisel, siis nüüd ta tõrjub välja kapitalistid ja heidab nad, täiesti nagu töölisel, üleliigse rahvastiku hulka, kuigi alguses siiski veel mitte tööstuse reservarmee ridadesse.

Kuid ei aktsiaseltsideks [ja trustideks] ega ka riigi omandiks muutumine ei hävita tootlike jõudude kapitalistlikku iseloomu. Aktsiaseltside [ja trustide] puhul on see täiesti selge. Ja tänapäeva riik on jällegi ainult organisatsioon, mille endale loob kodanlik ühiskond, et kaitsta kapitalistliku tootmisviisi üldisi välistingimusi niihästi tööliste kui ka üksikute kapitalistide kallalekippumiste vastu. Tänapäeva riik, olgu tema

1 Ma ütlen, peab. Sest ainult sel juhul, kui tootmise või ühendusepidamise vahendid on tõeliselt üle kasvanud aktsiaseltside juhtimisest, kui järelikult nende riigistamine on muutunud majanduslikult vältimatuks, ainult sel juhul tähendab riigistamine, isegi kui seda teostab tänapäeva riik, majanduslikku progressi, teatava uue eelastme saavutamist selles suunas, et ühiskond võtaks ise tootlikud jõud oma valdusse. Kuid viimasel ajal, sellest ajast alates kui Bismarck asus riigistamise teele, on tekkinud teatavat laadi võlts-sotsialism, mis kohati on mandunud koguni omapäraseks orjameelseks valmisolekuks kuulutada ilma pikemata iga tootmisvahendite riigistamine, isegi Bismarcki oma, sotsialistlikuks. Igatahes kui riiklik tubakamonopol oleks sotsialism, siis tuleks Napoleon ja Metternich kahtlemata sotsialismi rajajate hulka arvata. Kui Belgia valitsus täiesti tavalistel poliitilistel ja finantsilistel kaalutlustel asus ise ehitama oma pearaudteid, kui Bismarck ilma igasuguse majandusliku vajaduseta riigistas Preisi raudtee pealiinid, lihtsalt selleks, et neid saaks sõja korral paremini kohandada ja ära kasutada ja et raudteeametnikke kasvatada valitsuse poolt hääletavaks karjaks, peamiselt aga siiski selleks, et luua uut, parlamendist sõltumatut tuluaallikat, — siis polnud need küll mitte mingid sotsialistlikud sammud, ei otseselt ega kaudselt, ei teadlikult ega ebateadlikult, sest muidu oleksid ka kuninglik merekaubandus, kuninglik portselanimanufaktuur ja isegi kompanii rätsepatöökodad sõjaväes — sotsialistlikud asutused [või selleks tuleks pidada koguni Friedrich Wilhelm III ajal kolmekümnendail aastail kellegi naljahamba poolt tõsiselt soovitatud — lõbumajade riigistamist]. [E n g e l s i m ä r k u s .]

vorm milline tahes, on oma olemuselt kapitalistlik masin, kapitalistide riik, mõtteline kogukapitalist. Mida enam tootlikke jõude ta võtab üle enda omandiks, seda enam ta muutub tõeliseks kogukapitalistiks, seda suuremal arvul riigikodanikke ta ekspuataeerib. Töölised jäävad palgatööliseks, proletaarlasteks. Kapitalistlike suhteid ei hävitata, vaid vastupidi, need viiakse äärmuseni. Kuid ses äärmuses toimub pööre. Tootlike jõudude riiklik omandus ei lahenda konflikti, kuid ta sisaldab endas formaalse vahendi, võimaluse lahenduseks.

See lahendus saab seista ainult selles, et tunnustatakse tegelikult tänapäeva tootlike jõudude ühiskondlikku olemust, et järelikult tootmis-, omastamis- ja vahetusviis kooskõlastatakse tootmisvahendite ühiskondliku iseloomuga. Kuid see võib toimuda ainult sel teel, et ühiskond avalikult ja ühtki kõrvalteed kasutamata võtab oma valdusse tootlikud jõud, mis on üle kasvanud igasugusest muust nende üle teostatavast juhtimisviisist peale ühiskondliku. Niiviisi tootmisvahendite ja saaduste ühiskondlik iseloom, mis praegu pöördub tootjate endi vastu ja mis perioodiliselt vapustab tootmis- ja vahetusviisi, pannes end maksma vägivaldselt ja purustavalt otsekui pimesi toimiv loodusseadus, — seda tootmisvahendite ja eaduste ühiskondlikku iseloomu hakkavad siis tootjad ära kasutama täie teadvusega ning see muutub häirete ja perioodiliste krahhide põhjusest tootmise enda võimsaimaks hoovaks.

Ühiskondlikud jõud tegutsevad täiesti nii nagu loodusjõud: pimesi, vägivaldselt, purustavalt seni, kuni me pole neid tunnetanud ega arvesta neid. Kui me aga oleme neid kord tunnetanud, saanud aru nende tegevusest, suunast ja mõjust, siis sõltub ainult meist enestest, et neid üha rohkem meie tahte alistada ning nende abil oma eesmäärke saavutada. Ja eriti kehtib see tänapäeva võimsate tootlike jõudude kohta. Niikaua kui me kangekaelselt keeldume mõistmast nende olemust ja iseloomu — aga niisuguse arusaamise vastu tõrguvad kapitalistlik tootmisviis ja selle kaitsjad —, senikaua need jõud tegutsevad hoolimata meist ja meie vastu, senikaua nad valitsevad meid, nagu me seda juba üksikasjaliselt oleme näidanud. Aga niipea kui nende olemusest on kord aru saadud, võivad nad assotsieerunud tootjate käes muutuda deemonlikest valitsejaist alandlikeks teenreiks. Vahe on siin samasugune nagu äikese välgu elektri hävitava jõu ja telegraafi ning kaarlambi taltsutatud elektri vahel, nagu tulikahju ja inimese teenistuses oleva tule vahel. Kui tänapäeva tootlike jõude hakatakse kohtlema nende lõpuks tunnetatud olemuse järgi, siis

astub tootmise ühiskondliku anarhia asemele tootmise ühiskondlik-plaanipärane reguleerimine niihästi kogu ühiskonna kui ka selle iga üksikliikme vajaduste kohaselt. Sellega asendatakse kapitalistlik omastamisviis, kus produkt orjastab esmalt tootja, siis aga ka omastaja, saaduste omastamisviisiga, mis põhineb tänapäeva tootmisvahendite olemusel enesel: ühelt poolt saaduste kui tootmise korrashoidmise ja laiendamise vahendite otsese ühiskondliku omastamisega ja teiselt poolt — saaduste kui elatus- ja naudinguvahendite otsese individuaalse omastamisega.

Sellega, et kapitalistlik tootmisviis muudab üha suurema osa rahvastikust proletaarlasteks, loob ta jõu, mis hukkumisohtu ähvardusel on sunnitud selle pöörde teostama. Sellega, et kapitalistlik tootmisviis sunnib üha enam muutma suuri ühiskonnastatud tootmisvahendeid riigi omandiks, sellega näitab ta ise kätte tee selle pöörde teostamiseks. Proletariaat haarab riigivõimu ja muudab tootmisvahendid kõigepealt riigi omandiks. Ent sellega ta hävitab iseenda kui proletariaadi, sellega ta hävitab kõik klassivahed ja klassivastuolud, ning ühtlasi ka riigi kui riigi. Senine ühiskond, kes liigub klassivastuoludes, vajas riiki, s. o. eksploateeriva klassi organisatsiooni tema väliste tootmistingimuste säilitamiseks, niisiis nimelt eksploateeritava klassi vägivaldseks hoidmiseks antud tootmisviisi poolt määratud rõhumistingimustes (orjandus, pärisorjus või feodaalne sõltuvus, palgatöö). Riik oli kogu ühiskonna ametlikuks esindajaks, tema koondamiseks nähtavasse korporatsiooni, kuid ta oli seda ainult niivõrd, kui võrd ta oli selle klassi riik, kes oma ajajärgu jaoks ise esindas kogu ühiskonda: antiikajal oli ta orje pidavate riigikodanike, keskajal — feodaaladli, meie ajal — kodanluse riik. Kui riik saab lõpuks tõesti kogu ühiskonna esindajaks, siis teeb ta end ise üleliigseks. Niipea kui pole enam ühtki ühiskonnaklassi, keda oleks tarvis hoida rõhumise all, niipea kui koos klassivõimu ja individuaalse olemasolu eest peetava võitlusega, mille aluseks on praegune tootmis-anarhia, kaotatakse need kokkupõrked ja ekstsessid, mis sellest tulenevad, siis pole enam kedagi maha suruda, pole enam vaja ka erilist survevõimu, riiki. Esimene akt, milles riik esineb kogu ühiskonna tõelise esindajana — tootmisvahendite muutmine ühiskondlikuks omandiks — jääb tema viimaseks iseseisvaks aktiks riigina. Riigivõimu vahelesegamine ühiskondlikesse suhetesse muutub vähehaaval ülearuseks ja lõpeb iseenesest. Isikute üle valitsemise asemel astub asjade haldamine ja tootmisprotsesside juhtimine. Riiki ei „kaotata“, ta sureb välja. Selle põh-

jal tuleb hinnata fraasi „vabast rahvariigist“¹, niihästi tema ajutise agitatsioonilise õigustatuse kui ka lõpliku teadusliku paikapidamatuse seisukohalt. Selle põhjal tuleb hinnata ka niinimetatud anarhistide nõuet, et riik tuleks täna-homme kaotada.

Sellest ajast alates kui ajalooareenile kerkis kapitalistlik tootmisviis, on sageli nii üksikisikuil kui ka tervetel sektidel silme ees hõljunud enam-vähem ebaselge tuleviku ideaalina kõigi tootmisvahendite valdusse võtmine ühiskonna poolt. Kuid see sai võimalikuks, sai ajalooliselt paratamatuks alles siis, kui selle läbiviimiseks olid olemas materiaalsed tingimused. See nagu iga teinegi ühiskondlik progress muutub teostatavaks mitte arusaamise tõttu, et klasside olemasolu räägib vastu õiglusele, võrdsusele jne., mitte lihtsa soovi tõttu kaotada klassid, vaid teatud uute majanduslike tingimuste tõttu, ühiskonna lõhenemine ekspluateerivaks ja ekspluateeritavaks, valitsevaks ja rõhutud klassiks oli endise tootmise vähese arenemise paratamatu tagajärg. Senikaua kui kogu ühiskondlik töö annab toodangut, mis ainult vähe ületab kõikide hädavajalikuks elatuseks tarviliku, niisiis senikaua, kui töö nõuab suurema enamiku ühiskonnaliikmete kogu või pea-aegu kogu aja, senikaua jaguneb ühiskond paratamatult klassideks. Selle eranditult tööd orjava suurema enamiku kõrval kujuneb otsesest tootlikust tööst vabastatud klass, kes tegeleb ühiskonna niisuguste ühiste asjadega, nagu töö juhtimine, riigiasjad, õiguskorraldus, teadused, kunstid jne. Niisiis on tööjaotuse seadus klassidesse jagunemise aluseks. Kuid see ei takistanud sugugi seda klassidesse jagunemist vägivalla ja röövimisega, kavaluse ja pettusega teostamast ega takistanud valitsevat klassi, kes oli kord võimule pääsenud, oma võimu töötavate klasside arvel kindlustamast ja ühiskonna juhtimist hulkade [tugevdatud] ekspluateerimiseks muutmast.

Kui aga sellejärel klassidesse jagunemine on omanud teatavat ajaloolist õigustatust, siis omas ta seda siiski ainult teataval ajajärgul, teatud ühiskondlikes tingimustes. Ta põhines tootmise mitteküllaldasusel ja ta pühitakse minema tänapäeva tootlike jõudude täieliku arengu poolt. Ja tõepoolest, ühiskondlike klasside kaotamine eeldab sellist ajaloolist arenemistaset, kus on muutunud anakronismiks ja oma aja ära elanud mitte ainult ühe või teise teatava valitseva klassi olemasolu, vaid üldse valitseva klassi, järelikult klassivahe kui nii-

1 „Vabast rahvariigist“ vt. K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed, II kd., 1948. a. venekeelne väljaanne, lk. 22—26, V. I. Lenin, Teosed, 4. väljaanne, 25. kd., lk. 367—373, 411—413 ja J. S t a l i n, Leninismi küsimusi, RK „Poliitiline Kirjandus“, Tallinn 1945, lk. 219—221. T o i m .

suguse olemasolu. Järelikult klasside kaotamine eeldab tootmise niisugust kõrget arenemisastet, kus tootmisvahendite ja saaduste ning ühes sellega poliitilise võimu, hariduse ja vaimse juhtimise monopoli omastamine erilise ühiskonnaklassi poolt muutub mitte ainult ülearuseks, vaid ka majandusliku, poliitilise ja intellektuaalse arenemise tõkkeks. See aste on nüüd saavutatud. Kui kodanluse poliitiline ja intellektuaalne pankrot on talle endale vaevalt veel saladuseks, siis tema majanduslik pankrot kordub reeglipäraselt iga kümne aasta järel. Igas kriisis lämbub ühiskond omaenda, tema poolt mitteärakasutatavate tootlike jõudude ja saaduste raskuse all ning seisab abitult absurdse vastuolu ees, et tootjail pole võimalik midagi tarbida, sest on puudus tarbijaist. Tootmisvahendite paisumisjõud purustab talle kapitalistliku tootmisviisi poolt pealepandud ahelad. Tootmisvahendite vabanemine neist ahelaist on tootlike jõudude katkematu, pidevalt kiireneva arenemise ja seetõttu ka tootmise enda praktiliselt piiramatu kasvu ainuke eeltingimus. Kuid sellest pole veel küllalt. Tootmisvahendite muutmine ühiskondlikuks omanduseks kõrvaldab mitte ainult praegu esineva kunstliku pidurdamise tootmises, vaid ka tootlike jõudude ja saaduste otsese raiskamise ja hävitamise, mis tänapäeval on tootmise vältimatuks kaasnähtuseks ja mis saavutab oma kõrgpunkti kriisides. Peale selle säästab see üldsusele terve hulga tootmisvahendeid ja saadusi sellega, et kõrvaldab praeguste valitsevate klasside ja nende poliitiliste esindajate meeletu pillava lüksuse. Võimalus kindlustada kõigile ühiskonna liikmeile ühiskondliku tootmise teel mitte ainult täiesti küllaldased ning iga päevaga paremaks muutuvad ainelised olemasolu tingimused, vaid ka nende füüsiliste ja vaimsete võimete täiesti vaba arendamine ja rakendamine, — see võimalus on nüüd esmarkordselt saavutatud, aga nüüd on see tõepoolest saavutatud¹.

1 Mõned arvud võivad anda ligikaudse kujutluse tänapäeva tootmisvahendite tohutust paisumisjõust isegi kapitalistliku surve olukorras. Giffeni uusimate arvestuste järgi oli Suur-Britannia ja Iirimaa kõigi rikkuste kogusumma ümmargustes arvudes:

1814. a. —	2 200 miljonit naelsterlingit =	44 miljardit marka
1865. „ —	6 100 „ „	= 122 „ „
1875. „ —	8 500 „ „	= 170 „ „

Mis aga puutub tootmisvahendite ja saaduste hävitamise kriiside ajal, siis saksa töösturite teisel kongressil Berliinis 21. veebruaril 1878 arvestati välja, et üksnes saksa raua tööstuse kogukahju viimase krahhil ajal ulatus 455 miljonile margale. [E n g e l s i m ä r k u s .]

Kui ühiskond võtab tootmisvahendid oma valdusse, siis on kõrvaldatud kaubatootmine ja koos sellega ka saaduste valitsemine tootjate üle. Anarhia ühiskondlikus tootmises asendatakse plaanipärase teadliku organisatsiooniga. Lakkab võitlus individuaalse olemasolu eest. Sellega alles eraldub inimene teatavas mõttes lõplikult loomariigist, astub loomalistest olemasolu tingimustest tõeliselt inimlikesse olemasolu tingimustesse. Elutingimused, mis ümbritsevad inimesi ja mis neid seniajani on valitsenud, satuvad nüüd inimeste võimu ja kontrolli alla, kes nüüd saavad esmakordselt looduse teadlikeks, tõelisteks isandateks, sest nad muutuvad omaenda ühiskonnastatud elu isandaiks. Nende oma ühiskondliku tegevuse seadusi, mis seni kui võõrad ja nende eneste üle valitsevad looduseseadused nendega vastamisi seisid, hakkavad inimesed rakendama täieliku asjatundmisega ja seega need alistatakse nende võimule. Inimeste ühiskondlik olemine, mis seni seisis inimestega vastamisi, nagu oleks ta looduse ja ajaloo poolt peale sunnitud, muutub nüüd inimeste eneste vabaks tegevuseks. Objektivsed, võõrad jõud, mis serii on ajaloo üle valitsenud, satuvad nüüd inimese enda kontrolli alla. Alles siitpeale hakkavad inimesed oma ajalugu täie teadusega ise kujundama, alles siitpeale hakkavad nende poolt liikvele pandud ühiskondlikud põhjused omama tunduval ja üha kasvaval määral ka nende poolt soovitud tagajärgi. See on inimkonna hüpe paratamatuse riigist vabaduse riiki.

[Võtame lõpuks lühidalt kokku kogu meie poolt esitatud arenemiskäigu:

I. **K e s k a e g n e ü h i s k o n d :** Väike üksiktootmine. Tootmisvahendid on määratud individuaalseks kasutamiseks ja seetõttu primitiivselt kohmakad, väikesed ja tühise mõjuga. Tootmine otseks tarbimiseks kas tootja enese või tema feodaalisanda jaoks. Ainult seal, kus tekkis otsest tarbimist ületav tootmise ülejääk, läheb see ülejääk müügile ja satub vahetusse: niisiis on kaubatootmine alles tekkimas; kuid juba nüüd ta sisaldab eneses eos ühiskondliku tootmise anarhiat.

II. **K a p i t a l i s t l i k r e v o l u t s i o o n :** Tööstuse ümberkujunemine kõigepealt lihtsa kooperatsiooni ja manufaktuuri vahendusel. Seni laialipillatud tootmisvahendite kontsentreerimine suurtesse töökodadesse, mille tõttu nad muutuvad individuaalseist tootmisvahendeist ühiskondlikeks — muutus, mis üldiselt ja tervikuna ei riiva vahetusvormi. Vanad omastamisvormid jäävad jõusse. Kerkib esile **k a p i t a l i s t :** tootmisvahendite omanikuna omastab ta ka saadused ja muudavad nad kaupadeks. Tootmine on muutunud ühiskondlikuks ak

tiks; aga vahetus ja koos temaga saaduste omastamine jäävad individuaalseteks aktideks, üksikisiku aktideks: üksik-kapitalist omastab ühiskondliku produkti. See on põhiline vastuolu, millest tekivad kõik vastuolud, milledes liigub tänapäeva ühiskond ja mis tulevad eriti selgesti nähtavale suur-tööstuses.

a) Tootja eraldumine tootmisvahendeist. Töölise mõistmine eluaegsele palgatööle. Vastandlikkus proletari aadi ja kodanluse vahel.

b) Kaubatootmist valitsevate seaduste kasvav tähtsus ja suurenev mõju. Ohjeldamatu konkurentsivõitlus. Vastuolu igas üksikus vabrikus valitseva ühiskondliku organisatsiooni ja kogu tootmises valitseva ühiskondliku anarhia vahel.

c) Ühelt poolt masinate täiustamine, mis on konkurentsi tõttu muutunud igale üksikule vabrikandile sundkäsuks, ja mis ühtlasi tähendab tööliste üha suurenevat töötajajäämist: tööstuse reservarmee tekkimine. — Teiselt poolt on tootmise piiritu laiendamine muutunud samuti konkurentsi sundkäsuks igale vabrikandile. — Mõlemalt poolt tootlike jõudude ennekuulmatu arendamine, pakkumine, mis ületab nõudmise, ületootmine, turgude ülekuhjamine, kriisid, mis korduvad iga kümne aasta järel, nõiaring: siin — tootmisvahendite ja saaduste üliküllus, seal — tööliste üliküllus, kel pole tööd ega elatusvahendeid. Kuid need mõlemad tootmise ja ühiskondliku heaolu hoovad ei saa ühineda, sest kapitalistlik tootmisvorm ei luba tegutseda tootlikel jõududel, saadustel aga lubab tsirkuleerida ainult tingimusel, et need esmalt muutuksid kapitaliks, seda aga takistab just nende üliküllus. Vastuolu on kasvanud mõtetuseks: tootmisviis tõstab mässu vahetusvormi vastu. On paljastatud kodanluse võimetus juhtida edaspidi omaenda ühiskondlikke tootlikke jõude.

d) Tootlike jõudude ühiskondliku iseloomu osaline tunnustamine, mida on sunnitud tegema kapitalistid ise. Suurte tootmise ja ühendusepidamise organismide muutmine algul aktsiaseltside, hiljem trustide ja siis riigi omandiks. Kodanlus osutub üleliigseks klassiks; kõiki tema ühiskondlikke funktsioone täidavad nüüd palgalised ametnikud.

III. Proletaarne revolutsioon, vastuolude lahendamine: Proletariaat haarab ühiskondliku võimu ja muudab selle võimu abil kodanluse käest libisevad ühiskondlikud tootmisvahendid kogu ühiskonna omandiks. Selle aktiga vabastab proletariaat tootmisvahendid nende senisest kapitalistlikust olemusest ja annab nende ühiskondlikule iseloomule täie

vabaduse arenemiseks. Nüüdsest alates saab võimalikuks ühiskondlik tootmine ette kindlaks määratud plaai järgi. Tootmise arenemine muudab erinevate ühiskonnaklasside edasise olemasolu anakronismiks. Sel määral, kuidas kaob ühiskondliku tootmise anarhia, sureb välja ka riigi poliitiline autoriteet. Inimesed, saades lõpuks omaenda ühiskondliku olemise isandaiks, muutuvad sellega ühtlasi looduse isandaiks, iseenda isandaiks — vabadeks.]

Selle maailmavabastava kangelasteo kordasaatmine on tänapäeva proletariaadi ajalooliseks kutsumuseks. Uurida selle pöörde ajaloolisi tingimusi ja ühtlasi ka tema loomust ning selgitada sel teel praegu rõhutatud klassile, kes on kutsutud teostama seda aktsiooni, tema enda aktsiooni tingimusi ja loomust — niisugune on proletaarse liikumise teoreetilise avalduse — teadusliku sotsialismi ülesanne.

III

TOOTMINE

Kõige eelmise põhjal lugeja muidugi ei imesta, kui ta kuulab, et viimases osas esitatud sotsialismi peajooned pole mitte sugugi härra Dühringi meele järele. Vastupidi. Hr. Dühring peab nad heitma prügikasti, kõigi muude „ajaloolise ja loogilise fantastika vördjate“, „metsikute kontseptsioonide“, „segaste ja uduste kujutluste“ jne. hulka. Talle pole ju sotsialism sugugi ajaloolise arenemise paratamatu tulemus, veel vähem aga jämedalt materiaalsete, ainult kõhutäitmisele suunatud tänapäeva majanduslike tingimuste paratamatu tulemus. Temal on asi korraldatud hoopis paremini. Tema sotsialism on viimseinstantsiline lõplik tõde; see on „ühiskonna loomulik süsteem“, see juurdub „universaalses õigluse printsiibis“, ja kui härra Dühring on siiski sunnitud tähelepanu osutama olemasolevale, senise patuse ajaloo poolt loodud seisundile, et seda parandada, siis tuleb seda vaadelda pigem küll kui õnnetust õigluse puhtale printsiibile. Härra Dühring loob oma sotsialismi, nagu kõik muugi, oma kurikuulsa kahe mehe abil. Selle asemel, et need mõlemad marionetid, nagu seni, etendaksid isandat ja orja, mängivad nad seekord vahelduseks näidendit võrdõiguslusest — ja Dühringi sotsialism ongi oma põhialuses valmis.

Seepärast on täiesti endastmõistetav, et härra Dühringil ei oma perioodilised tööstuskriisid sugugi seda ajaloolist tähtsust, mida meie olime sunnitud neile omistama. Kriisid on

talle ainult juhuslikud kõrvalekaldumised „normaalsusest“ ja on paremal juhul ajendiks „reguleerituma korra arenemisele“. „Tavaline viis“ seletada kriise ületootmisega ei rahulda sugugi tema „eksaktsamat käsitust“. Muide, säärane seletusviis „olevat küll lubatav spetsiaalsete kriiside suhtes üksikutel aladel“. Nõnda näiteks „raamatuturu ülekuhjumine massiliseks müügiks sobivate teoste väljaannetega, millede järeltrükk kuulutatakse korraka vabaks“. Nüüd võib härra Dühring igatahes magama heita õnneliku teadmisega, et tema suurematu tööd ei põhjusta kunagi säärast maailmaõnnetust. Kuid suurte kriiside puhul „kuristik kaupade tagavara ja nende mineku vahel kujuneb lõpuks nii kriitiliselt laiaks“ mitte ületootmise tõttu, vaid „rahva tarbimise mahajäämise tõttu... kunstlikult loodud alatarbimise tõttu... rahva vajaduse (!) loomuliku kasvu takistamise tõttu“. Ja sellele oma kriisideteooriale on tal olnud õnne leida ka üks poolehoidja.

Kahjuks aga pole hulkade alatarbimine, nende tarbimise piiramine ainult elu ülalpidamiseks ja soo jätkamiseks hädavaljalikuga sugugi uus nähtus. See on olemas olnud seitsaadik, kui on olnud ekspuuteerivad ja ekspuuteeritavad klassid. Isegi neil ajaloojärkudel, millal hulkade olukord oli eriti soodus, nagu näiteks Inglismaal XV sajandil, valitses nende seas alatarbimine. Nad olid kaugel sellest, et nad oleksid saanud kasutada oma aasta-koguprodukti oma tarbeks. Niisiis kui alatarbimine on aastatuhandeid püsiv ajalooline nähtus, kriiside ajal ületootmise tagajärjel ootamatult esilekerkiv üldine seisak turustamises on aga ilmsiks tulnud alles viimase viiekümne aasta kestel, siis on tarvis selleks kogu härra Dühringi vulgaar-majandusteaduslikku pinnapealsust, et seletada uut kokkupõrget mitte ületootmise uue nähtusega, vaid aasta; tuhandeid vana alatarbimisega. See on samuti, nagu tahaks keegi matemaatikas seletada kahe, ühe püsiva ja teise muutuva, suuruse vahekorra muutumist mitte sellega, et muutuv suurus muutub, vaid sellega, et püsiv suurus jääb samaks. Hulkade alatarbimine on kõigi ekspuuteerimisel põhinevate ühiskonnavormide, niisiis ka kapitalistliku, paratamatu tingimus; kuid alles tootmise kapitalistlik vorm viib kriisideni. Hulkade alatarbimine on järelikult ka üheks kriiside eeltingimuseks ja etendab neis juba ammu tunnustatud osa; aga see räägib meile niisama vähe neist põhjustest, mispärast tänapäeval esinevad kriisid, kui ka sellest, mispärast neid varem ei olnud.

Härra Dühringil on üldse imestusväärsed kujutlused maailmatuust. Me nägime, kuidas ta ehtsa saksa literaadina püüab endale seletada tõeliselt toimuvaid erilisi tööstuskriise Leipzigi raamatuturu kujuteldavate kriisidega, tormi merel —

tormiga veeklaasis. Edasi ta kujutleb, et tänapäeva kapitalistlik tootmine peab „oma kaupade turustamisega keerlema peamiselt varakate klasside eneste ringis“, mis teda aga sugugi ei takista kõigest kuusteist lehekülge edasi üldise arvamuse kohaselt väitmast, et tänapäeva otsustavad tööstused on raua- ja puuvillatööstus, niisiis just need kaks tootmisharu, millede tooteid äärmiselt väikeses osas tarbitakse varakate klasside ringis ning mis kõigi muude tootmisharudega võrreldes on määratud eeskätt massiliseks tarbimiseks. Mida me ka härra Dühringi juures ei käsitleks, kõik osutub ainult sellest või teisest asjast tühjaks vasturääkivaks lobisemiseks. Kuid võtame näite puuvillatööstuse alalt. Kui ühesainsas, võrdlemisi väikeses Oldhami linnas — ühes neist Manchesteri ümber asuvaist tosinast linnast, millede elanike arv on 50 000 kuni 100 000 ja mis tegelevad puuvillatööstusega —, kui selles ühes linnas nelja aasta kestel 1872. kuni 1875. a. ainult üht, nr. 32 niiti ketravate värtate hulk tõusis 27¹/₂ miljonilt 5 miljonile, nii et ühesainsas Inglismaa keskmise suurusega linnas ketrab ühte numbrit niiti niisama palju värtaid, nagu neid värtaid on üldse kogu Saksamaa — kaasa arvatud Elsass — puuvillatööstuses kokku, ja kui Inglis- ja Sotimaa puuvillatööstuse paisumine muudes harudes ja kohtades on toimunud ligikaudu samasuguses ulatuses, siis on tarvis selleks tubli annus juurteni ulatuvat jultumust, et seletada praegust täielikku seisakut puuvill-lõnga ja -riide turustamises inglise rahvahulkade alatarbimisega, Glitte aga inglise puuvillavabrikantide ületootmisega¹.

Küllalt. Ei vaielda inimestega, kes poliitilises ökonomias on niivõrd tumedad, et nad peavad Leipzigi raamatuturgu üldse turuks tänapäeva tööstuse mõttes. Seepärast ainult konstateerime, et edaspidi härra Dühring teab meile kriisidest ütelda vaid niipalju, et siin on tegemist ainult „ülepingutuse ja lõtvumise tavalise vaheldusega“, et ülemäärane spekulatsioon „tuleneb mitte üksnes eraettevõtete plaanitud kuhjumisest“, vaid et „ülepakkumise tekkimise põhjuste hulka tuleb arvata ka üksikute ettevõtjate järelemõtlematus ja puudulik eraettenägelikkus“. Kuid mis on siis järelemõtlematus ja puuduliku eraettenägelikkuse „tekkimise põhjusek“? Jällegi sama kapitalistliku tootmise plaanitus, mis avaldub eraettevõtete plaanitus kuhjumises. Pidada teatava majandusliku fakti tõlkimist

1 Kriiside seletamine alatarbimisega on pärit Sismondilt ja omab tema juures veel teatavat mõtet. Rodbertus laenas selle seletuse Sismondilt ja härra Dühring kirjutas selle omakorda oma tavalisel lamestaval viisil maha Rodbertuselt. [E n g e l s i m ä r k u s .]

moraalse etteheite keelde uue põhjuse avastamiseks on samuti ka suur „järelemõtlematus“.

Sellega lõpetame kriisidega. Pärast seda, kui me oleme eelmises osas tõestanud kriiside paratamatut tekkimist kapitalistlikust tootmisviisist ja nende tähtsust selle tootmisviisi enda kriisidena ning ühiskondliku pöörde sundvahenditena, pärast seda ei tarvitse meil raisata ühtki sõna vasturääkimiseks härra Dühringi pealiskaudsetele vaadetele selles küsimuses. Siirdume tema positiivsele loomingle, „ühiskonna loomulikule süsteemile“.

See „universaalsele õigluse printsiibile“, niisiis igasugusele tüütavate materiaalsete faktide mittearvestamisele üles ehitatud süsteem koosneb majanduskommunide föderatsioonist, millede vahel valitseb „liikumisvabadus ja kohustus uusi liikmeid vastu võtta kindlate seaduste ja administratiivnormide järgi“. Majanduskommun ise on kõigepealt „inimkonnaajaloolise tähtsusega kõikehõlmav skematism“ ja on kaugelt üle näiteks kellegi Marxi „ekslüüsi poolikustest“. Kommunide all mõistab härra Dühring „isikute ühisust, kes oma avaliku õigluse tõttu käsutada teatavat maa-ala ja tootmisettevõtete rühma on omavahel ühinenud ühiseks tegevuseks ja ühiseks tuludest osasaamiseks“. Avalik õigus on „õigus asjale... puhtpublitsistliku suhtumise mõttes loodusesse ja tootmiseseadeldistesse“. Mida see peaks tähendama, selle üle murdku oma pead majanduskommunide tulevased juristid, meie aga loobume igasugusest säärasest katsest.. Härra Dühringilt kuuleme ainult niipalju, et see õigus pole sugugi samane „töölisühingute korporatiivse omandiga“, mis ei eita vastastikust konkurentsi ega isegi palgatöö eksploateerimist. Seejuures öeldakse möödaminnes, et „ühisomandi“ idee, mis esineb ka Marxil, olevat „vähemalt ebaselge ja kahtlusi tekitav, sest see tulevikukujutus jätab alati niisuguse mulje, nagu ei tähendaks ta midagi muud kui töölisrühmade korporatiivset omandit“. See on jällegi üks neist paljudest härra Dühringi juures tavalistest vassimise „alatuist maneerikestest“, „mille vulgaarsele iseloomule“ (nagu ta ise ütleb) „sobiks täiesti ainult vulgaarne sõna — alatu“; see on niisama õhust võetud vale, nagu härra Dühringi teinegi leiutis, et ühisomandus on Marxile „ühetaegu nii individuaalne kui ka ühiskondlik omandus“.

Igatahes niipalju on selge: antud majanduskommunide publitsistlik õigus oma töövahenditele on ainuomandiõigus vähemalt iga teise majanduskommunide kui ka ühiskonna ja riigi suhtes. Kuid see õigus ei pea omama võimalust „välismaailmast ... isoleeruda, sest erinevate majanduskommunide

vahel valitseb liikumisvabadus ja kohustus uusi liikmeid vastu võtta kindlate seaduste ja administratiivnormide järgi... samuti... nagu tänapäeval kuulus teatavasse poliitilisse organismi või osavõtmine kogukonna majanduslikest asjust“. Niisiis hakkavad esinema rikkad ja vaesed majanduskommunid ning võrdsustumine hakkab toimuma sel teel, et rahvastik siirdub rikkastele kommunidesse „ja voolab ära vaestest kommunidest. Kui seega härra Dühring tahab kõrvaldada konkurentsi saaduste pärast üksikute kommunide vahel kaubanduse organiseerimise teel rahvuslikus maastabis, siis jätab ta konkurentsi tootjate pärast rahulikult edasi püsima. Asjad eemaldatakse konkurentsi sfäärist, inimesed aga jäävad selle mõjupiirkonda.

Kuid sellega pole meil veel kaugeltki selge „publitsistlik õigus“. Kaks lehekülge edasi seletab meile härra Dühring: kaubanduskommun ulatub „kõigepealt niisama kaugele kui too poliitilis-ühiskondlik alagi, mille elanikud moodustavad ühtse õigussubjekti ja sellisena omavad õigust käsutada ühiseid maid, elamuid ja tootmisseadeldisi“. Niisiis pole see siiski üksik kommun, kes omab käsutamiseõigust, vaid kogu natsioon. „Avalik õigus“, „õigus asjale“, „publitsistlik suhtumine loodusse“ jne. on seega mitte ainult „vähemalt ebaselge ja kahtlusi tekitav“, vaid on otseselt vastuolus iseendaga. Tõepoolest, — vähemalt sedavõrd, kuivõrd iga üksik majanduskommun on samuti õigussubjekt, — on meil siin tegemist „ühtaegu nii individuaalse kui ka ühiskondliku omandusega“, ja see viimane „udune äbarikkus“ võib esineda seejärel pärast jällegi ainult härra Dühringil endal.

Igatahes majanduskommun käsutab oma töövahendeid tootmise otstarbeks. Kuidas siis toimub see tootmine? Kõige selle järgi, mis me kuuleme härra Dühringilt, täiesti vanas stiilis, ainult selle vahega, et kapitalisti asemele astub kommun. Kõige paremal juhul kuuleme veel, et alles nüüdsest alates muutub kutsevalik igale üksikule vabaks ja et kehtib kõigile võrdne töökohustus.

Kogu senise tootmise põhivormiks on tööjaotus ühelt poolt ühiskonna piirides, teiselt poolt iga üksiku tootmisettevõtte piirides. Kuidas suhtub aga töö jaotusse Dühringi „sotsialiteet“?

Esimeseks suureks ühiskondlikuks tööjaotuseks on linna ja maa üksteisest eraldumine. Härra Dühringi järgi on säärane antagonism „asjade loomuse tõttu mõõdapääsmatu“. Kuid „on üldse küsitav pidada täitmatuks ... kuristikku põllumajanduse ja tööstuse vahel. Tegelikult on juba praegu nende vahel olemas ülemineku teatav pidevus, mis tulevikus tootab

veelgi tunduvamalt suureneda“. Juba nüüd olevat põlluharimisse ja põllumajandusse tunginud kaks tööstust: „esiteks viinapõletamine ja teiseks peedisuhkru valmistamine ... piirituse tootmise tähtsus on aga niivõrd suur, et seda pigemini alahinnatakse kui ülehinnatakse“. Ja „kui mingisuguste avastuste tõttu osutuks võimalikuks säärase suurema tööstuste ringi kujunemine, et tekiks vajadus lokaliseerida tootmine maal ning siduda teda vahetult toorainete tootmisega“, siis sellega oleks nõrgendatud linna ja maa vastandlikkus ja „saavutatud kõige laialdasem alus tsivilisatsiooni arenguks“. Kuid „midagi taolist võib tekkida siiski ka teisel teel. Peale tehniliste paratamatuste tulevad üha enam arvesse sotsiaalsed vajadused, ja kui need viimased muutuvad mõõduandvaks inimtegevuste rühmitumistele, siis pole enam võimalik tähele panemata jätta neid kasusid, mis tulenevad süstemaatilisest tihedast seosest maal tegutsemise ja saaduste tehnilise töötlemise vahel“.

Nüüd aga kerkib majanduskommunis just küsimus sotsiaalseist vajadusist. Ja kas niisugusel juhul majanduskommun ei rutta täiel määral ära kasutama põlluharimise ja tööstuse ühendamise ülalmainitud paremusi? Härra Dühring ei jätta meile muidugi talle tavalise üksikasjalisusega teatavaks tegemata oma „eksaktsemaid vaateid“, missugune on majanduskommuni seisukoht ses küsimuses? Rängasti eksiks see lugeja, kes seda arvaks, ülalesitatud napid ja abitud kulunud mõtted, mis keerlevad lakkamatult viinapõletava ja peedisuhkrut valmistava preisi maaõiguse kehtivuspiirkonna ümber, on kõik, mida härra Dühring suudab meile ütelda linna ja maa vastandlikkusest nüüd ja tulevikus.

Asugem tööjaotuse vaatlusele üksikasjus. Siin on härra Dühring mõnevõrra „eksaktsem“. Ta räägib „isikust, kes peab anduma eranditult üht liiki tegevusele“. Kui on tegemist uue tootmisharu rajamisega, siis seisab küsimus lihtsalt selles, kas on võimalik mingil viisil luua teatav hulk olendeid, kes pühendaksid endid üht liiki artiklite valmistamisele, ja ühtlasi, kas on võimalik luua nende jaoks nõutav tarbimine (!). ükskõik milline tootmisharu sotsialiteedis „ei nõua suure rahvahulga tööd“. Ja ka sotsialiteedis on „eluviisilt erinevate“ inimeste „ökoonoomilisi eriliike“. Seega tootmissfääris jääb kõik enam-vähem vanaviisi. Tõsi küll, härra Dühring tunnistab, et senises ühiskonnas valitseb „ebaõige tööjaotus“, milles see aga seisab ja millega see majanduskommunis asendatakse, selle kohta kuuleme ainult järgmist: „Mis puutub tööjaotusse endasse, siis ütlesime juba ülalpool, et seda küsimust tuleb lahendatuks pidada, niipea kui arvestatakse erinevaid

looduslikke tingimusi ja isiklike võimeid.“ Võimete kõrval tuleb veel arvesse isiklik kalduvus: „Niisugustele tegevustele siirdumise võlu, mis eeldavad suuremaid võimeid ja ettevalmistust, saab põhinema eranditult kalduvusel vastavaks tegevuseks ja rõõmul, mida pakub just selle ja ei ühegi teise asja täitmine“ (asja täitmine!). Sel teel kutsutakse sotsialiteedis esile võistlus ja „tootmine ise muutub huvitavaks, ning tuim töö, mis hindab tootmist ainult kasusaamise vahendina, lakkab vajutamast oma sügavat pitserit kõigile ühiskondlikele suhetele“.

Igasuguses ühiskonnas, kus tootmine areneb stiihiliselt, — ja tänapäeva ühiskond kuulub niisuguste hulka — ei valitse tootjad tootmisvahendeid, vaid tootmisvahendid valitsevad tootjaid. Niisuguses ühiskonnas muutub paratamatult iga uus tootmishoob uueks vahendiks, mille abil tootmisvahendid orjastavad tootjaid. See kehtib kõigepealt selle tootmishoova kohta, mis suurtööstuse tekkimiseni oli kõige võimsam — nimelt tööjaotuse kohta. Juba esimene suur tööjaotus, linna ja maa eraldumine, määras maaelanikud aastatuhandeiks nüristumisele, linlased aga igaühe oma eri käsitöö orjusse. See tööjaotus hävitas maaelanike vaimse arenemise ja linlaste füüsilise arenemise aluse. Kui talupoeg saab valitsejaks maa ja linlane oma käsitöö üle, siis samal määral saab maa valitserjaks talupoja ja käsitöö — käsitöölise üle. ühes tööjaotusega jaguneb osadeks ka inimene. Teatava ühe tegevuse väljakujundamisele tuuakse ohvriks kõik muud füüsilised ja vaimsed võimed. Säärane inimese kängumine kasvab sedamööda, kuidas suureneb tööjaotus, mis oma kõrgarengu saavutab manufaktuuris. Manufaktuur tükeldab käsitöö tema üksikuiks osaooperatsioonideks, määrab iga niisuguse operatsiooni iga üksiku töölise elukutseks ja aheldab tema sel teel eluajaks teatava osafunktsiooni ja teatava tööriista külge. „Ta¹ muudab töölise ebanormaalseks sellega, et ta kultiveerib temas kunstlikult üht erivõimet ja surub temas maha kogu muu produktiivsete kalduvuste ja vaimuannete maailma ... Indiviid ise jaguneb, ta muutub teatava osatöö automaatseks tööriistaks“ (Marx)², — automaatseks tööriistaks, mis paljudel juhtudel saavutab oma täiuse alles töölise täieliku füüsilise ja vaimse ebardumise tagajärjel. Masinatega tootmine suurtööstuses degradeerib töölise masinast lihtsaks masina lisandiks. „Elu-aegne eriala — juhtida osatööriista, muutub eluaegseks erialaks — teenida osamasinat. Masinaid kasutatakse kurjasti

1 — manufaktuur. T o i m .

2 Vt. „Kapital“, I kd., 1949. a. venekeelne väljaanne, lk. 368. T o i m .

selleks, et muuta töolist ennast maast-madalast teatava osamasina osaks“ (Marx)¹. Ja mitte ainult töölised, vaid ka otsest või kaudselt töölisi ekspluateerivad klassid ise muutuvad tööjaotuse tagajärjel oma tegevuse tööriistade orjadeks; vaimuase kodanlase orjastab tema enda kapital ja kasumihullus; juristi orjastavad tema kivinenud kujutlused õigusest, mis teda valitsevad iseseisva jõuna; „haritud seisusi“ orjastavad üldse nende mitmesugused kohalikud piiratud ja ühekülgused, nende endi füüsiline ja vaimne lühinägelikkus, nende moonutatud kasvatus tõttu, mis on kohandatud teatava erialaga, nende eluaegne aheldatus selle eriala külge — ja seda isegi siis, kui selleks erialaks on täielik mittemidagi-tegemine.

Juba utopistidele olid täiesti selged tööjaotuse tagajärjed, ühelt poolt töölise ja teiselt poolt töötegevuse enda kängumine, sest töötegevus piirdub ühe ning sama akti eluaegse, ühetaolise ja mehhaanilise kordamisega. Nii Fourier kui ka Owen nõuavad linna ja maa vastandlikkuse kõrvaldamist kui esimest põhitingimust* vana tööjaotuse kõrvaldamiseks üldse. Mõlemate arvates tulevat elanikkond jaotada mööda maad laiali rühmadena, 1600—3000 inimest rühmas; iga rühm elab oma maavalduse keskuses hiiglalossis, kus majapidamine on korraldatud ühiselt. Fourier räägib küll kohati linnadest, kuid needki koosnevad ainult neljast või viiest säärasest lähestikku asuvast lossist. Mõlemate arvates võtab iga ühiskonnaliige osa niihästi põlluharimisest kui ka tööstusest. Fourier' l etendavad tööstuses peaosaks käsitöö ja manufaktuur, Owenil seevastu aga suurtööstus, ja tema nõuab juba aurujõu ja masinate rakendamist ka majapidamistöodes. Aga ka põlluharimises ja tööstuses nõuavad mõlemad, et igal üksikisikul oleks võimalikult suurem tegevusvaheldus ja et vastavalt sellele noorsugu saaks ettevalmistuse võimalikult igakülgseks tehniliseks tegevuseks. Mõlemate arvates peab inimene end universaalse praktilise tegevuse kaudu universaalselt arendama ja töö peab uuesti tagasi saama tema jaotuse tõttu kaotsiläinud külgetõmbevõlu, kõigepealt juba nimetatud tegevusvahelduse ja sellele vastavalt igale tööle — kui tarvitada Fourier' väljendit — pühendatava „seansi“ vähese kestuse kaudu. Mõlemad nimetatud utopistid seisavad hoopis kõrgemal häära Dühringi poolt päranduse teel ülevõetud ekspluateerivate klasside mõtlemisviisist, mis linna ja maa vastandlikkust peab asjade loomuse tõttu vältimatuks. Selle napaka mõtle-

¹ Vt. „Kapital“, I kd., 1949. a. venekeelne väljaanne, lk. 427. T o i m .

misviisi järgi peab teatav hulk „olendeid“ kõigis tingimustes jääma teatavat üht liiki artiklite valmistamise needusse, see mõtlemisviis tahab jäädvustada eluviisilt erinevate inimeste „ökonoomilisi eriliike“, inimesi, kes tunnevad rõõmu just selle ja ei ühegi teise asjaga tegelemisest, kes järelikult on niivõrd langenud, et nad tunnevad rõõmu enda orjastumisest, enda muutmisest ühekülgeteks olenditeks. Kui kõrvutada isegi „idioot“ Fourier' hulljulgete fantaasiate peamisi mõttekäike või koguni „tahumatu, ähmase ja kesise“ Oweni kõige kesisemaid ideesid härra Dühringi omadega, siis selgub, et tema ise, kes on jäänud alles täiesti tööjaotuse orjaks, on ainult ninatark käabus.

Saadest kõigi tootmisvahendite isandaks selleks, et neid ühiskondlik-plaanipäraselt kasutada, hävitab ühiskond inimeste senise orjastamise nende eneste tootmisvahendite poolt. On selge, et ühiskond ei saa end vabastada, kui ta pole vabastanud iga üksikut inimest. Vana tootmisviis tuleb niisiis aluseni hävitada, eriti aga peab kaduma vana tööjaotus. Tema asemele peab astuma niisugune tootmise organisatsioon, kus ühelt poolt ükski ei saaks teise peale veeretada oma tootliku töö osa, seda inimliku eksistentsi loomulikkude tingimust, ja kus teiselt poolt tootlik töö selle asemel, et olla inimeste orjastamise vahend, muutuks nende vabastamise vahendiks, pakkudes igaühele võimalust igas suunas välja arendada ja rakendada kõiki, oma niihästi füüsilisi kui ka vaimseid võimeid, ning kus tootlik töö muutuks järelikult raskest koormast naudinguks.

Tänapäeval pole see enam mingi fantaasia ega vaga soov. Tootlike jõudude praeguse arenemise, juures jätkub juba sellest tootmise tõusust, mille tingib tootlike jõudude eneste ühiskonnastamise fakt, jätkub kapitalistlikust tootmisviisist tulenevate raskuste ja häirete, saaduste ja tootmisvahendite pillamise kõrvaldamisest, et tööst üldise osavõtu puhul lühendada igäühe tööaega praeguste kujutluste seisukohalt tunduvalt.

Samuti ka vana tööjaotuse kaotamine ei ole nõudmine, mida saaks teostada ainult tööviljakuse arvel. Vastupidi. Suurtööstuse tõttu ta on muutunud tootmise enda tingimuseks. „Masinatega tootmine kaotab vajaduse manufaktuuri kombel kindlustada töölisrühmade jaotust mitmesuguste masinate juurde sel teel, et ühed ning samad töölisel täidaksid alati ühte-ühte ja samu funktsioone. Et vabriku kogu liikumine lähtub mitte töölisest, vaid masinast, siis siin võib toimuda pidev personaali vahetamine ilma tööprotsessi katkestamata... Lõpuks kiirus, millega noorus õpitakse ära masinal töötamine, kõrvaldab omakorda vajaduse erilist tööliste klassi eran-

ditult masinatöolisteks kasvatada¹ Kuid sel ajal kui kapitalistlik masinate kasutamise viis on sunnitud edasi säilitama vana tööjaotust tema kivinenud osaliste funktsioonidega, olgugi et see tööjaotus on muutunud tehniliselt ülearuseks, tõstab masinatega tootmine ise selle anakronismi vastu mässu. Suurtööstuse tehniline baas on revolutsiooniline. „Masinate, keemiliste protsesside ja muude meetoditega kutsub ta pidevalt esile pööride tootmise tehnilises baasis ja ühes sellega ka tööliste funktsioonides ja tööprotsessi ühiskondlikes kombinatsioonides. Sellega ta revolutsioneerib niisama pidevalt tööjaotust ühiskonnas ning paiskab lakkamatult kapitalimasse ja töölistasse ühest tootmisharust teise. Seepärast tingib suurtööstuse loomus töö vahetamise, funktsioonide liikumise, tööliste igakülge liikuvuse ... Me oleme näinud, kuidas see absoluutne vastuolu... end välja märatseb tööliklassi lakkamatus ohvripeos, tööjõudude kõige piiritumas raiskamises ja ühiskondliku anarhia laastavuses. Niisugune on asja negatiivne külge. Kui aga töö vahetamine rajab endale teed praegu ainult võimsa looduseadusena ja kõikjal takistustele pörkava looduseaduse pimedada hävitava jõuga, siis, teisest küljest, suurtööstusel endal tema katastroofide tõttu muutub elu või surma küsimuseks tunnustada tööde vahetamist ja seepärast ka tööliste võimalikult suuremat mitmekülgust kui üldist ühiskondlikku tootmiseseadust, mille normaalsele teostamisele tuleb vahekorrad kohandada. Suurtööstus teeb elu või surma küsimuseks: asendada kapitali muutuvateks eksploatatsioonivajadusteks reservis hoitava õnnetu töölisrahvastiku koletu olukord niisuguse olukorraga, kus inimene on absoluutselt kõlblik muutuvateks tööõueteks; asendada osaindiviidid, kes on teatava ühiskondliku üksikfunktsiooni lihtne kandja, igakülgselt arenenud indiviidiga, kellele erinevad ühiskondlikud funktsioonid on üksteist asendavad tegevusviisid“ (Marx, „Kapital“).²

Sellega, et suurtööstus on meid õpetanud enam-vähem kõikjal loodavat molekulaarliikumist tehnilistel eesmärkidel masside liikumiseks muutma, on ta tööstusliku tootmise tunduval määral vabastanud kohalikest raamidest. Veejõud oli antud kohaga seotud, auru jõud aga on vaba. Kui veejõud on paratamatult seotud külaga, siis auru jõud pole sugugi paratamatult seotud linnaga. Ainult auru jõu kapitalistlik rakendamine on

¹ Vt. „Kapital“, I kd., 1949. a. venekeelne väljaanne, lk. 426—427. Toim.
² Sealsamas, lk. 492—493. Toim.

see, mis kontsentreerib ta peamiselt linnadesse ja muudab vabrikulad vabrikulinnadeks. Kuid sellega ta õõnestab ühtlasi tootmise normaalseid tingimusi. Aurumasina esimeseks nõudeks ja suurtööstuse peaaegu kõigi harude peanõudeks on võrdlemisi puhas vesi. Vabrikulinn aga muudab kõik veed haisvaks roiskveeks. Niisiis, mil määral kontsentratsioon linnades on kapitalistliku tootmise peatingimuseks, selsamal määral püüab iga üksik tööstuskapitalist alati säärase kontsentratsiooni poolt paratamatult loodud suurlinnadest oma käitist välja põllumajandusliku tootmise tingimustesse viia. Säärast protsessi võib üksikasjus tundma õppida Lancashire'i ja Yorkshire[^] tekstiiltööstuse rajoonides; kapitalistlik suurtööstus loob seal alati uued suurlinnad sel teel, et ta pidevalt põgeneb linnast maale. Sama toimub metallitööstuse rajoonides, kus osalt teissugused põhjused tingivad samasuguseid tagajärgi.

Seda tänapäeva tööstuse uut nõiaringi, seda alati uuesti tekitavat vastuolu on võimalik kõrvaldada jällegi ainult tema kapitalistliku iseloomu kõrvaldamisega. Ainult ühiskond, kes suudab oma tootlikke jõude harmooniliselt korraldada üheainsa suure plaani järgi, võib lubada tööstusel nõnda paikneda üle kogu maa, nagu see on kõige sobivam tema enda arenemiseks ja alalhoiuks kui ka tootmise muude elementide arenemiseks.

Seega linna ja maa vastandlikkuse kaotamine pole mitte ainult võimalik, vaid see on muutunud paratamatult vajalikuks tööstuslikule tootmisele endale kui ka põllumajanduslikule tootmisele ja peale selle on see paratamatult vajalik ka ühiskondliku tervishoiu huvides. Ainult linna ja maa ühtesulamise teel on kõrvaldatav tänapäeva õhu-, vee- ja pinnasemürgitus, ainult sel teel jõuavad linnades kidurduvad hulgad niikaugele, et nende sõnnikut kasutatakse taimede kasvatamiseks, aga mitte haiguste tekitamiseks.

Kapitalistlik tööstus on juba muutunud suhteliselt sõltumatuks talle vajaliku tooraine kohaliku tootmise kitsastest raamidest. Tekstiiltööstus töötleb peamiselt sisseveetavaid tooraineid. Hispaania rauamaak töödeldakse Inglismaal ja Saksamaal. Hispaania ja Lõuna-Ameerika vasemaak — Inglismaal. Iga kivisöebassein varustab kaugelt üle oma piiride iga aastaga kasvavat tööstuslikku ümbruskonda kütteenega. Kogu Euroopa rannikul käivitatakse aurumasinad inglise, kohati saksa ja belgia kivisöega. Kapitalistliku tootmise kammitsaist vabastatud ühiskond võib minna veel palju kaugemale. Kasvatades igakülgsest arenenud tootjate põlvkonna, kes saavad aru kogu tööstusliku tootmise teaduslikest alustest ja kelledest igati on praktiliselt tundma õppinud algusest lõpuni tervet

rida tootmisharusid, loob ühiskond sellega uue tootliku jõu, kes suurte kauguste tagant veetavate toor- ja kütteenete transporditöö tugevasti üles kaalub.

Niisiis pole linna ja maa erinevuse kaotamine mingi utopia, ja seda isegi mitte sellelt seisukohalt, mis nõuab suurtööstuse võimalikult ühetaolist jaotust üle kogu maa. Tsivilisatsioon on meile muidugi jätnud suurlinnade näol päranduse, mille kõrvaldamine läheb maksma palju aega ja vaeva. Aga see pärandus tuleb kõrvaldada ja kõrvaldatakse, olgu see protsess kuitahes pikaldane. Milline saatus ka oleks määratud Preisi-Saksa riigile, Bismarck võib hauda minna uhke teadmisega, et tema lemmiksoov: suurlinnade hävimine, täitub kindlasti.

Ja nüüd vaatleme lähemalt härra Dühringi lapsikut kujutlust, nagu võiks ühiskond oma valdusse võtta kõik tootmisvahendid, teostamata põhjalikku pööret vanas tootmisviisis ja kõrvaldamata kõigepealt endist tööjaotust; nagu oleks asi sellega lahendatud, niipea kui ainult „hakatakse arvestama looduslikke tingimusi ja isiklike võimeid“. Seejuures aga jäävad endiselt terved inimolendite hulgad üht liiki artiklite valmistamise orjusse, terved „rahvastikud“ tegelevad edasi ühesainsas tootmisharus, ja inimkond jaguneb nagu varemgi teatavaks hulgaks mitmesugusel viisil vigaseks muudetud „ökonoomilisteks eriliikideks“, nagu nüüd on „kärumehed“ ja „arhitektid“, ühiskond tervikuna peab saama tootmisvahendite isandaks ainult selleks, et iga üksik ühiskonna liige jääks oma tootmisvahendite orjaks, omades üksnes õigust valida, millise tootmisvahendi orjaks. Ja peetagu silmas seda viisi, kuidas härra Dühring peab linna ja maa erinevust „asjade loomuse tõttu vältimatuks“, lubades seejuures ainult väikese palliatiivi oma seose poolt spetsiifiliselt preislikes tootmisharudes — viinapõletamises ja peedisuhkru valmistamises; kuidas ta tööstuse üle maa laialipillatuse teeb olenevaks mingeist tulevasist avastusist ja v a j a d u s e s t rajada tööstuslik tootmine otse tooraine hankimise kohale — tooraine, mida kasutatakse juba praegu järjest kaugemal tema hankimise kohast! — ja kuidas ta lõpuks püüab kaitsta oma seljatagust väitega, et sotsiaalsed vajadused viivad lõpuks isegi h o o l i m a t a majanduslikest kaalutlustest siiski põlluharimise ja tööstuse ühendamisele, justkui toodaks sellega mingi majanduslik ohver!

Muidugi, selle mõistmiseks, et revolutsioonilised elemendid, mis peavad kõrvaldama vana tööjaotuse ja ühes sellega ka linna ja maa erinevuse ning teostama pöörde kogu tootmises, et need elemendid peituvad eos juba tänapäeva suur-

tööstuse tootmistingimustes ja et nende arenemist takistab ainult tänapäeva kapitalistlik tootmisviis, selle mõistmiseks on tarvis mõnevõrra, avaramat silmapiiri, kui on seda preisi maaõiguse kehtivuspiirkond, kus viin ja peedisuhkur on otsustavad tööstussaadused ja kus kaubanduskriiside üle võib otsustada olukorra järgi raamatuturul. Selleks peab tundma tõelist suurtööstust tema ajaloolises arenemises ja tema tänapäeva reaalsuses, nimelt sellel maal, kus on tema kodumaa ja kus ta ainuüksi on jõudnud oma klassikalise väljakujunemiseni. Siis aga ei tule muidugi enam kellelegi mõttesse tahta labastada tänapäeva teaduslikku sotsialismi ja madaldada teda härra Dühringi spetsiifiliselt preisi sotsialismini.

IV

JAOTUS

Me nägime juba varem, et Dühringi poliitiline ökonomia jõuab välja seisukohale: kapitalistlik tootmisviis on täiesti hea ja võib püsima jääda, kuid kapitalistlik jaotamisviis on kurjast ja peab kaduma. Nüüd on meile selge, et härra Dühringi „sotsialiteet“ pole midagi muud kui selle seisukoha teostamine fantaasias. Tõepoolest selgubki, et härra Dühringil pole peaaegu midagi ette heita kapitalistliku ühiskonna tootmisviisile kui niisugusele, et ta tahab säilitada kõigis olulistes osades vana tööjaotuse ja seepärast oskab ta vaevalt ka midagi öelda tootmise kohta oma majanduskommuuni piirides. Igatahes tootmine on ala, kus on tegemist käegakatsutavate faktidega ja kus seepärast „ratsionaalne fantaasia“ oma vabale hingele lennuks õige vähe ruumi tohib anda, sest häbisse sattumise oht on liiga suur. Seevastu jaotamine, mis härra Dühringi arvates pole üldse seoses tootmisega ja mida tema arvates ei määra tootmine, vaid lihtne tahteakt, — jaotamine on Dühringi „sotsiaalsele alkeemiale“ otsekui jumala poolt määratud tegevusalaks.

Võrdsele tootmiskohustusele vastab võrdne tarbimisõigus, kusjuures tarbimine on organiseeritud niihästi majanduskommuunis kui ka kaubanduskommuunis, mis hõlmab hulga majanduskommuune. Siin „töö ... vahetatakse ühesuguse hindamise põhimõttel teise töö vastu... Tehtud töö ja vastutatu kujutavad siin tõeliselt võrdseid tööhulki“. Ja seejuures kehtib niisugune „inimjõudude võrdsustamine olenematult sellest, kas üksikud on teinud rohkem või vähem, või koguni siis, kui

nad pole juhtumisi teinud mitte midagi“; sest igasugust tegevust — järelikult ka veeremängu ja jalutamist, — kuivõrd need nõuavad aega ja jõudu, võib vaadelda kui tehtud tööd. Kuid see vahetus ei toimu üksikisikute vahel, sest üldsus on kõigi tootmisvahendite, järelikult ka kõigi saaduste omanik, vaid ühelt poolt iga majanduskommuuni ja tema üksikute liikmete vahel ning teiselt poolt erinevate majandus- ja kaubanduskommuunide eneste vahel. „Just omaenda raamides asendavad üksikud majanduskommuunid väikekaubanduse täielikult plaanipärase turustamisega.“ Samasuguselt organiseeritakse suurkaubandus: „Vaba majandusühiskonna süsteem . . . jääb seepärast suureks vahetusasutuseks, mille üritused teostuvad väärismetallide poolt antud alustel. Arusaamine selle põhiomaduse vältimatust paratamatusest eraldab meie skeemi kõigist neist udustest vaadetest, mis on omased tänapäeval käibivate sotsialistlike kujutluste isegi kõige ratsionaalsematele vormidele.“

Säärase vahetuse huvides peab majanduskommuun kui ühiskondliku produkti esimene omastaja keskmiste tootmiskulude alusel määrama „iga artiklite liigi jaoks ühtlase hinna“. „Seda osa, mida tänapäeval etendab niinimetatud tootmise omahind... väärtuse ja hinna määramise suhtes, hakkavad täitma (sotsialiteedis) ... kulutatava tööhulga arvestused. Need arvestused, vastavalt printsiibile, mis tunnustab iga isiku võrdseid õigusi ka majanduslikul alal, on lõpuks tagasiviidavad tööst osavõtnud isikute hulga; need arvestused aga moodustavad ühtlasi ka tolle hindade suhte, mis vastab ühtaegu tootmise loomulikele suhetele ja ühiskondlikule realiseerimisõigusele. Väärismetallide tootmine jääb mõõduandvaks, nagu tänapäevgi, raha väärtuse määramisel. . . Siit nähtub, et muudetud ühiskonnakorras me mitte ei kaota, vaid alles leiame õige määramisaluse ja mõõdu, mis kehtivad kõigepealt väärtuste kohta ja edasi järelikult ka nende suhete kohta, milledes toimub saaduste vastastikune vahetamine.“ Kuulus „absoluutne väärtus“ on lõpuks realiseeritud.

Kuid teiselt poolt peab kommuun andma ka üksikisikutele võimaluse osta temalt toodetud artikleid; selleks kommuun maksab igale oma liikmele ekvivalendina tema töö eest iga päev, iga nädal või iga kuu teatava, kõigile ühesuuruse rahasumma. „Seepärast sotsialiteedi seisukohalt on ükskõik, kas ütelda, et töötasu peab kaduma, või ütelda, et ta peab muutuma majanduslike tulude ainsaks vormiks.“ Kuid võrdsed palgad ja võrdsed hinnad kujundavad „tarbimise kvantitatiivse, kui just mitte kvalitatiivse võrdsuse“ ning seega on „universaalne õigluse printsiip“ majanduslikult teostatud.

Selle tuleviku palga suuruse määramise kohta ütleb härra Dühring meie ainult niipalju, et ka siin, nagu kõigil teistel juhtudel, „võrdne töö“ vahetatakse „võrdse töö vastu“. Seepärast kuuetunnise töö eest makstakse rahasumma, mis kehas- tab endas samuti kuut töötundi.

Kuid „universaalset õigluse printsiipi“ ei tule sugugi ära vahetada tolle jämeda võrdsustamisega, mis iga kodanlase ajab niisugusesse marru igasuguse kommunismi, eriti aga stiihilise töölikkommunismi vastu. See printsiip pole kaugeltki nii halas- tamatu, nagu ta seda meelsasti tahaks näida. „Majanduslike õiguspretensioonide printsiipiaalne võrdsus ei eita seda, et õiglusnõuete rahuldamise kõrval v a b a t a h t l i k u l t väljen- datakse ka erilist tunnustust ja austust... ühiskond t e e b e n d a l e a u, kui ta kõrgemaid tegevusliike hindab m õ õ - d u k a l i s a t a s u g a, mis läheb tarvete rahuldamiseks.“ Ja ka härra Dühring teeb endale au, kui ta, ühendades tuvi süütust ja mao tarkust, nii liigutavalt hoolitseb tuleviku Dühringite mõõduka lisatarbimise eest.

Kapitalistlik jaotusviis on seega lõplikult kõrvaldatud. Sest „kui isegi oletada, et kellelgi niisuguses olukorras tõesti oleks käsutada eravahendite ülejääk, siis ta ei suudaks selle ülejäägi jaoks mitte mingit kapitalistlikku rakendamist leida, ükski indiviid ega grupp ei hakkaks temalt seda ülejääki tootmise jaoks teisiti omandama kui ainult vahetuse või ostu teel, kunagi aga ei oleks nad sunnitud talle protsente või kasu maksma“. Seepärast on lubatav „võrdsuseprintsiibile vastav pärandamine“. See on vältimatu, sest „teatav pärandamine on alati perekonnaprintsiibi paratamatuks kaasnähtuseks“. Ka pärimisõigus „ei saa viia suurte varanduste kuhjumisele, sest siin omandi kujunemine ... ei saa kunagi pidada oma ees- märgiks tootmisvahendite ja üksnes rendist elavate isikute loomist“.

Sellega nagu oleks majanduskommuun õnnelikult valmis. Vaatame nüüd järele, kuidas ta majandab.

Me oletame, et kõik härra Dühringi kavad on täielikult reali- seeritud; järelikult me eeldame, et majanduskommuun maksab igale oma liikmele igapäevase kuuetunnise töö eest raha- summa, milles samuti on kehasstatud kuus tundi tööd, ütleme kaksteist marka. Me oletame samuti, et hinnad vastavad täpselt väärtustele, järelikult meie eelduste järgi nad hõlmavad ainult toorainete, masinate kulumise, töövahendite kasutamise ja makstud töötasu kulutusi. Niisugusel korral toodab majandus- kommuun, millel on sada töötavat liiget, iga päev kaupu 1200 marga väärtuses ja aastas kolmesaja tööpäevaga — 360 000 marga eest ning maksab sellesama summa oma liikmeile, kelle-

dest igauks teeb oma 12-margase osaga päevas või 3600-margase osaga aastas, mis ta tahab. Aasta lõpul ja ka saja aasta pärast poleks kommuun rikkam, kui ta oli alguses. Kogu selle aja vältel ta ei suudaks isegi pakkuda mõõdukat lisatasu härra Dühringi tarvete rahuldamiseks, kui ta ei taha puudutada oma tootmisvahendite fondi. Akumulatsioon on täiesti unustatud. Veel hullem: kuna akumulatsioon on ühiskondlikuks paratamatuseks ja raha säästmine on akumulatsiooni soodsaks vormiks, siis majanduskommuuni organisatsioon õhutab otseselt oma liikmeid eraakumulatsioonile, seega kommuuni enda hävitamisele.

Kuidas on võimalik vältida seda vastuoksust majanduskommuuni loomuses? Ta võiks otsida väljapääsu meelsasti kasutatavas „mativõtmises“, hinnalisanis, ja müüa oma aastatoodangu 360 000 marga asemel 480 000 marga eest. Aga et kõik teised majanduskommuniid on samasuguses olukorras ja peaksid seepärast tegema sedasama, siis igauks neist vahetuses teistega peaks maksma niisama palju „matti“, nagu ta ise taskusse pistab, ja seega „tribuut“ langeks täielikult tema enda liikmeile.

Või aga majanduskommuun lahendab asja hoopis lihtsamalt, nimelt nii, et ta igale oma liikmele maksab kuuetunnise töö eest vähem kui kuuetunnise töö produkti ulatuses, ütleme, nelja töötunni eest, järelikult kaheteistkümne marga asemel ainult kaheksa marka päevas, kaupade hinnad aga jätab endisele kõrgusele. Niisugusel juhul teeb kommuun otseselt ja avalikult seda, mida ta eelmisel juhul püüdis teha varjatult ja kaudsel teel: ta kogub iga aasta 120 000 marga suuruses Marxi poolt avastatud lisaväärtust sel teel, et maksab oma liikmeile nende töö eest täiesti kapitalistlikul viisil vähem toodetud väärtusest, arvestab aga neile samal ajal kaubad, mida nad saavad osta ainult temalt, täie väärtuse eest. Seega majanduskommuun suudab luua tagavarafondi ainult siis, kui ta paljastab end kõige avaramale kommunistlikule alusele rajatud „õilistatud“ truck system'ina¹.

Järelikult üks kahest: majanduskommuun kas vahetab „võrdse töö võrdse töö vastu“ ja niisugusel korral mitte tema, vaid ainult erasikud suudavad akumuloida fondi tootmise korrashoidmiseks ning laiendamiseks, või jälle majanduskommuun loob säärase fondi, ja siis ta ei vaheta „võrdset tööd võrdse töö vastu“.

¹ Truck system'iks nimetatakse Inglismaal ka Saksamaal hästi tuntud süsteemi, kus vabrikandid ise on poodide omanikud ja sunnivad oma töölisi nendest poodidest endale tarvilikke kaupu ostma. [E n g e l s i m ä r k u s .]

Nii on lood majanduskommunis vahetuse sisuga. Kuidas on aga lood vahetuse vormiga? Vahetus toimub metallraha abil, ja härra Dühring uhkustab palju selle täiustuse „maailmaajaloolise tähtsusega“. Kuid kommuni ja tema liikmete vahelises läbikäimises raha pole üldse mingi raha, ta ei funktsioneerigi üldse rahana. Ta on lihtsalt töösertifikaat, ta konstateerib, nagu ütleb Marx, „ainult tootja individuaalset osavõttu ühistööst ja tema individuaalset õigust ühisprodukti tarbimiseks määratud osale“, ja säärases funktsioonis ta on „niisama vähe raha kui näiteks teatripilet“¹. Seega ta on asendatav ükskõik millise määrgiga, ja Weitling näiteks asendab ta „kaubaraamatuga“, kus ühele küljele märgitakse töötunnid ja teisele — nende vastu saada olevad tarbimisesemed. Lühidalt, majanduskommuni ja tema liikmete vahelises läbikäimises funktsioneerib raha lihtsalt Oweni „töötunnirahana“, see „fantom“, millele härra Dühring nii põlglikult alla vaatab ja mille ta ise on siiski sunnitud sisse tooma oma tulevikumajandusse. Kas mark, mis tähistab täidetud „tootmiskohustuse“ hulka ning sellega omandatud „tarbimisõigust“, on paberilipakas, žetoon või kuldmünt, see on a n t u d otstarbeks täiesti ükskõik. Muudeks otstarveteks aga, nagu varsti selgub, see pole sugugi ükskõik.

Niisiis, kui metallraha juba majanduskommuni ja tema liikmete vahelises läbikäimises ei funktsioneerigi rahana, vaid maskeeritud töömargina, siis seda vähem täidab ta oma rahafunktsiooni erinevate majanduskommuniste vahelises vahetuses. Härra Dühringi eelduste kohaselt on siin metallraha täiesti üleliigne. Tõepoolest, selle asemel, et töötunde rahaks ümber arvestada, jätkuks siin lihtsalt raamatupidamisest, mis palju lihtsamalt teostab teatava tööhulga saaduste vahetust samasuguse tööhulga saaduste vastu, kui ta arvestamist korraldab töö loomuliku mõõdupuu — aja abil, s. o. töötunni kui tööühiku abil. Vahetus on siin tegelikult puhas naturaalvahetus; kõik kõrgendatud nõudmised on lihtsalt ja kergesti õiendatavad ülekannetega teistele kommunistidele. Kui aga üks kommunist tõesti peaks teistele kommunistidele võlgu jääma, siis kogu „universumis olemasolev kuld“, kuivõrd teda ka ei tuleks „oma loomult rahaks“ pidada, ei suuda seda kommunisti päästa saatusest, et tal tuleb see võlg katta oma tööhulga suurendamisega, kui ta ei taha sattuda võlasõltumusse teistest kommunistidest. Muide, lugeja pidagu kogu aeg meeles, et me ei tee siin mingeid tulevikukonstruktioone. Me lihtsalt lähtume härra Dühringi eeldusist ja teeme nendest paratamatud järeldused.

¹ Vt. „Kapital“, I kd., 1949. a. venekeelne väljaanne, lk. 101, märkus. T o i m .

Niisiis kuld, mis „on oma loomult raha“, ei saa teostada seda oma loomust ei vahetuses majanduskommuuni ja tema liikmete vahel ega ka erinevate kommuunide vahel. Kuid sellest hoolimata dikteerib härra Dühning kullale, et ta peab ka „sotsialiteedis“ täitma raha funktsiooni. Järelikult me peame sellele raha funktsioonile otsima teise tegevussfääri. Ja säärane tegevussfäär on olemas. Härra Dühning annab küll igaühele õiguse „kvantitatiivselt võrdseks tarbimiseks“, kuid ta ei saa kedagi selleks sundida. Vastupidi, ta on uhke sellele, et tema poolt loodud maailmas igaüks võib oma rahaga teha, mis ta tahab. Ta ei saa niisiis takistada, et ühed tema kommuuni liikmed natuke raha kõrvale panevad, kuna aga teised ei tule oma palgaga välja. Ta teeb asjade sellise käigu koguni vältimatuks, sest ta tunnustab sõnaselgelt perekonna ühismandit pärimisõiguses, millest edasi tuleneb vanemate kohustus ülal pidada lapsi. Kuid sellega tekib kvantitatiivselt võrdsesse tarbimisse hiiglamõra. Poissmees elab suurepäraselt ja lõbusalt oma kaheksa või kahesteikümne margaga päevas, kuna aga lesk kaheksa alaealise lapsega tuleb sellega vaevaliselt välja. Teiselt poolt aga kommuun, võttes ilma pikemata maksmisel vastu igasugust raha, jätab lahtiseks võimaluse, et seda raha võib omandada ka teisiti kui omaenda tööga. Non olet¹. Ta ei tea, kust see raha tuleb. Kuid sellega on loodud kõik tingimused, et seni ainult töömargi osa etendanud metallraha võiks hakata täitma tõelist raha funktsiooni. On antud võimalus ja motiiv ühelt poolt aardekogumiseks ja teiselt poolt võlgnevuse tekkimiseks. Puudustkannataja laenab rahakogujalt. Laenatud raha, mida kommuun võtab vastu elatusvahendite eest maksmisel, muutub seega uuesti selleks, mida ta on tänapäeva ühiskonnas, nimelt inimtöö ühiskondlikuks kehastuseks, tõeliseks töö mõõduks, üldiseks ringlusvahendiks. Kõik maailma „seadused ja haldusnormid“ on niisama võimetud selle vastu, nagu nad on võimetud ükskordühe või vee keemilise koosseisu vastu. Kuna aardekoguja on olukorras, et võib sundida puudustkannatajat maksma protsente, siis rahana funktsioneeriva metallrahaga on taastatud ka liigkasuvõtmine.

Seni me oleme käsitlenud ainult metallraha säilitamisest tingitud tagajärgi Dühningi majanduskommuuni mõjusfääris. Kuid väljaspool seda mõjusfääri muu patune maailm elab esialgu rahulikult vana viisi edasi. Maailmaturul kuld ja hõbe jäävad m a a i l m a r a h a k s , üldiseks ostu- ja maksevahendiks, rikkuse absoluutseks ühiskondlikuks kehastuseks. Väärismetalli säärase omadusega tekib aga üksikuile majanduskom-

1 — ei haise, (s. o. raha ei haise). T o i m .

muuni liikmeile uus motiiv aardekogumiseks, rikastumiseks, liigkasuvõtmiseks, motiiv, mis tõukab vabalt ja sõltumatult toimima niihästi kommuuni suhtes kui ka väljaspool selle piire ning realiseerima kokkukogutud erarikkust maailmaturul. Liigkasuvõtjad muutuvad ringlusvahenditega kaubitsejaks, pankureiks, ringlusvahendite ja maailmaraha valitsejaks, seega tootmise ja järelkult ka tootmisvahendite valitsejaks, olgugi et need viimased nimeliselt võivad veel aastaid figureerida majandus- ja kaubanduskommuuni omandina. Sellega aga pankureiks muutunud aardekogujad ja liigkasuvõtjad saavad ka majandus- ja kaubanduskommuuni enda isandaiks. Härra Dühringi „sotsialiteet“ erineb tõepoolest väga oluliselt muude sotsialistide „udustest kujutlustest“. Sel „sotsialiteedil“ pole muud eesmärki kui suurte rahameeste taasloomine, kellele kontrolli all ja kellele kauka jaoks kommuun ennast vapraستی tööga välja kurnab, — muidugi, kui ta üldse tekib ja koos püsib. Tema ainukeseks pääsuks oleks see, kui aardekogujad võib-olla eelistaksid oma maailmaraha abil kõige kiiremas korras — kommuunist põgeneda.

Saksamaal valitseva olukorra tõttu, kus vanemat sotsialismi sugugi ei tunta, on võimalik, et mõni lihtsameelne nooruk esitab küsimuse, kas näiteks ka Oweni töömargid ei põhjusta samasugust kuritarvitust. Kuigi me ei katse siin selgitada nimetatud töömargide tähendust, peame me siiski Dühringi „kõikehõlmavat skematismi“ Oweni „tahumatute, ähmaste ja kesiste ideedega“ võrreldes märkima järgmist. Esiteks oleks Oweni töömargide niisuguseks kuritarvituseks vaja need muuta enne tõeliseks rahaks, kuna aga härra Dühring kavatses sisse seada tõelist raha, kuid tahab tal ära keelata funktsioneerida teisiti kui üksnes lihtsa töömargina. Esimesel juhul oleks aset leidnud tõeline kuritarvitus, teisel juhul aga surub läbi raha immanentne, inimlikust tahtest sõltumatu loomus, raha saavutab talle omase, õige tarvitamisviisi risti vastu sellele kuritarvitusele, mille härra Dühring talle tahab peale suruda selle tõttu, et ta ise ei tunne raha loomust. Teiseks, töömargid on Owenile ainult üleminekuvorm ühiskondlike ressursside täielikule ühisusele ja vabale kasutamisele, ja selle kõrval paremal juhul ainult veel vahend, et teha kommunism Briti publikule vastuvõetavaks. Järelikult, kui Oweni ühiskond mingisuguse kuritarvituse tõttu oleks sunnitud kõrvaldama töömargid, siis sellega see ühiskond teeks uue sammu edasi oma eesmärgi suunas ning jõuaks täiuslikumale arenemistastmele. Kui aga Dühringi majanduskommuun kaotab raha, siis kaotab ta ühel hoobil oma „maailmaajaloolise tähtsuse“, minetab oma originaalseima ilu, lakkab olemast Dühringi

majanduskommuun ning langeb nende uduste kujutluste tase-mele, millest teda välja tõsta maksis härra Dühringile nii palju ratsionaalse fantaasia ränka vaeva.¹

Kuid millest tekivad siis need imelikud ekslemised ja kõikumised, milledes keerleb Dühringi majanduskommuun? Nad teki-vad lihtsalt sellest udust, mis härra Dühringi peas ümbritseb väärtuse ja raha mõistet ning mis lõpuks viib ta niikaugele, et ta tahab avastada töö väärtust. Et aga Saksamaal säärase uduste kujutluste monopol ei kuulu sugugi härra Dühringile, vaid vastupidi, tal on sel alal rohkesti konkurente, siis „sun-nime end“ siin tema poolt meisterdatud „sõlme lahtiharutami-sele pühendama ühe hetke“.

Ainuke väärtus, mida tunneb poliitiline ökonomia, on kau-pade väärtus. Mis on kaubad? Saadused, mis on valmistatud üksteisest rohkem või vähem eraldatud eratootjate ühiskonnas, järelikult kõigepealt erasaadused. Kuid need erasaadused muu-tuvad kaupadeks alles siis, kui neid toodetakse mitte oma tar-beks, vaid tarbimiseks teistele, järelikult ühiskondlikuks tarbi-miseks; vahetuse kaudu nad satuvad ühiskondlikku tarbimisse. Seega eratootjad on ühiskondlikus seoses, moodustavad ühis-konna. Nende saadused, kuigi need on iga üksiku tootja erasaadused, on järelikult samaaegselt, kuid kavatsematult ja justkui vastu tootjate tahtmist ka ühiskondlikud saadused. Milles seisab siis nende erasaaduste ühiskondlik iseloom? Ilm-sesti kahes omaduses: esiteks selles, et nad kõik rahuldavad mingisugust inimlikku tarvet, omavad tarbimisväärtust mitte ainult tootjale, vaid ka teistele; ja teiseks selles, et kuigi nad on kõige erinevamate eratööde saadused, on nad samal ajal ka inimtöö kui niisuguse, üldinimliku töö saadused. Kuivõrd neil on tarbimisväärtust ka teistele, niivõrd võivad nad pääseda üldse vahetuise; kuivõrd kõigis neis aga peitub üldinimlik töö, inimtööjõu lihtne kulutus, niivõrd saab neid vahetuses vasta-valt igäühes peituvat tööhulga järgi üksteisega võrrelda, pidada neid võrdseiks või ebavõrdseiks. ühesugustes ühiskondlikes tingimustes võib kahes võrdses erasaaduses peituda ebavõrdsel hulgal eratööd, kuid siiski alati ühepalju üldinimlikku tööd. Vilumata sepp võib valmistada viis hobuserauda selle ajaga, kui vilunud sepp valmistab kümme. Kuid ühiskond ei võta väärtuse aluseks ühe isiku juhuslikku vilumatust; ta peab üldinim-

¹ Muide, härra Dühringile on täiesti tundmatu see osa, mida etendavad töömargid Oweni kommunistlikus ühiskonnas. Ta tunneb neid marke — Sarganti raamatu järgi — ainult sedavõrd, kuivõrd nad figureerivad loo-mulikult ebaõnnestunud Labour Exchange Bazar'ides (tööliste vahetuslaa-dad. T o i m .), katseis siirduda olemasolevast ühiskonnast kommunistlikku ühiskonda otsese töövahetuse a b i l . [E n g e l s i m ä r k u s .]

likuks tööks ainult tööd, mis on sooritatud iga kord normaalse keskmise vilumusega. Seepärast esimese sepa üks viiest hobuserauast ei oma vahetuses suuremat väärtust kui sama tööaja kestel teise sepa poolt valmistatud üks kümnest hobuserauast. Ainult niivõrd, kuivõrd eratöö on ühiskondlikult vajalik, ta sisaldab endas üldinimlikku tööd.

Seega, kui ma ütlen, et teataval kaubal on kindel väärtus, siis ütlen ma sellega: 1) et ta on ühiskondlikult kasulik produkt; 2) et ta on toodetud eraisiku poolt eraarvel; 3) et kuigi ta on eratöö produkt, on ta samal ajal justkui tootja teadmata või tahtmata ka ühiskondliku töö produkt, nimelt teatava ühiskondlikul teel vahetuse kaudu kindlaksmääratava tööhulga produkt; 4) ma väljendan seda tööhulka mitte töö enese kaudu, mitte nii- ja niipaljudes töötundides, vaid mõnes teises kaubas. Niisiis, kui ma ütlen, et see kell maksab niisama palju kui see tükk kalevit, ja et kummagi asja väärtus on viiskümmend marka, siis sellega ma ütlen: kellas, kalevis ja selles rahasummas peitub ühepalju ühiskondlikku tööd. Ma konstateerin niisiis, et nendes kehastatud ühiskondlik tööaeg on mõõdetud ühiskondlikult ja see on osutunud võrdseks. Kuid mitte otseselt, absoluutselt, nagu mõõdetakse tööaega tavaliselt, töötundides või päevades jne., vaid kaudsel teel, vahetuse kaudu, relatiivselt. Seepärast ma ei saa ka väljendada seda kindlaksmääratud tööaja hulka töötundides, millede arv jääb mulle teadmatuks, vaid ma saan seda teha samuti ainult kaudsel teel, relatiivselt, mõnes teises kaubas, mis esindab niisama suurt ühiskondliku tööaja hulka. Kell on niisama palju väärt kui tükk kalevit.

Kuid kaubatootmine ja kaubavahetus, mis sunnivad nendel rajanevat ühiskonda kasutama säärast kõrvalteed, sunnivad teda ühtlasi võimalikult rohkem seda teed lühendama. Nad eraldavad tavalistest põbellikest kaupadest ühe õilsa kauba, milles kõigi teiste kaupade väärtus on püsivalt väljendatav, kauba, mis on ühiskondliku töö vahetu kehastus ja mis seepärast on kõigi kaupade vastu vahendiult ja tingimatult vahetatav — nimelt: raha. Raha sisaldub juba eona väärtuse mõistes, raha ise on ainult arenenud väärtus. Aga kui kaupade väärtus, erinevalt kaupadest enestest, muutub raha näol iseseisvaks, siis astub kaup tootvasse ja vahetavasse ühiskonda uus tegur, uute ühiskondlike funktsioonidega ja toimetega tegur. Esialgu me ainult konstateerime seda fakti ega hakka teda lähemalt käsitlema.

Kaubatootmise poliitiline ökonoomia pole kaugeltki ainuke teadus, millel on tegemist meie ainult relatiivselt tuntud teguritega. Ka füüsikas me ei tea, kui palju üksikuid gaasimole-

kule on antud gaasimahus, antud rõhu ja temperatuuri juures. Aga me teame, et kuivõrd Boyle'i seadus on õige, sisaldab teatava gaasi antud maht just niisama palju molekule kui ükskõik millise teise gaasi samasuurune maht sama rõhu ja temperatuuri juures. Seepärast me võime kõige erinevamaid rõhu- ja temperatuuritingimustel võrrelda kõige erinevamate gaaside kõige erinevamaid mahte nende molekulaarsisu järgi; ja kui me võtame ühikuks 1 liitri gaasi 0°C ja 760 mm rõhu juures, siis selle ühiku alusel võimegi mõõta seda molekulaarsisu. — Samuti keemias on meile tundmatu üksikute elementide absoluutne aatomikaal. Aga me tunneme nende relatiivset kaalu, sest tunneme nende vastastikuseid suhteid. Järelikult, nagu kaubatootmine ja teda uuriv poliitiline ökonomia saavutavad relatiivse väljenduse igas üksikus kaubas peituvat tundmata tööhulga jaoks, sel teel, et nad võrdlevad neid kaupu nende relatiivse töösisu alusel, nii ka keemia leiab relatiivse väljenduse talle tundmatute aatomikaalude suurusel, võrreldes üksikuid elemente nende aatomikaalu alusel ja väljendades ühe elemendi aatomikaalu teise elemendi (väävli, hapniku, vesiniku) kord- või murdarvuse. Ja nagu kaubatootmine ülendab kulla absoluutseks kaubaks, kõigi muude kaupade üldiseks ekvivalendiks, kõigi väärtuste mõõduks, nõnda keemia ülendab vesiniku keemiliseks rahakaubaks sel teel, et peab vesiniku aatomikaalu võrdseks ühega ja redutseerib kõigi muude elementide aatomikaalud vesinikule, väljendades neid tema aatomikaalu kordarvuga.

Kuid kaubatootmine pole sugugi ühiskondliku tootmise ainusk vorm. Vanaindia kogukondades ja lõunaslaavi perekonnakogukondades saadused ei muutu kaupadeks. Kogukonna liikmed on seotud ühiskondlike sidemetega — vahetult tootmise ülesandeks, töö jaotatakse tava ja vajaduste kohaselt, samuti ka saadused, kuivõrd nad lähevad tarbimiseks. Vahetu ühiskondlik tootmine kui ka otsene jaotus teevad võimatuks igasuguse kaubavahetuse, järelikult ka saaduste muutumise kaupadeks (vähemalt kogukonna piirides) ja sellega ühtlasi nende muutmise v ä ä r t u s e k s .

Niipea kui ühiskond asub valdama tootmisvahendeid ja kasutab neid tootmiseks vahetult ühiskondlikul kujul, muutub ka iga üksikisiku töö, nii erinev kui selle spetsiifiliselt kasulik iseloom ka oleks, algusest peale otseselt ühiskondlikuks tööks. Sellises olukorras teatavas saaduses peituvat ühiskondliku töö hulka ei tarvitse hakata kaudsel teel kindlaks määrama; igapäevased kogemused näitavad otseselt, kui palju säärast tööd on keskmiselt tarvis, ühiskond võib lihtsalt välja arvestada, kui palju töötunde peitub ühes aurumasinas, viimase

saagi nisu hektoliitris, teatavat kvaliteeti kalevi sajas ruutmeetris. Kuna antud juhul saadustes peituv tööhulk on otseselt ja absoluutselt teada, siis ühiskonnal ei või mõttesegi tulla väljendada neid veel peale selle mõnes ainult relatiivses, kõikuvas, puudulikus mõõdus, kuigi see oli varem hädavajalik parema abinõu puudumisel, s. o. väljendada neid mõnes kolmandas saaduses, mitte aga nende loomulikus, adekvaatses, absoluutses mõõdus — a j a s. Samuti nagu ka keemia ei hakka mitmesuguste elementide aatomikaale väljendama kaudsel teel, nende suhetes vesiniku aatomiga, kui ta oskaks neid väljendada absoluutselt, nende adekvaatses mõõdus, nimelt nende tõelises raskuses, biljondikes või kvadriljondikes grammides. Järelikult, ülalesitatud eeldustel ei hakka ühiskond saadustele omistama ka mingeid väärtusi, Seda lihtsat fakti, et sada ruutmeetrit kalevit on oma tootmiseks nõudnud, näiteks, tuhat töötundi, ühiskond ei hakka väljendama kaudsel ja mõtetul viisil, öeldes, et selle kalevi v ä ä r t u s on tuhat töötundi. Niisugusel korral peaks ühiskond igatahes ka teadma, kui palju tööd kulub iga tarbimiseseme valmistamiseks. Ta peab tootmisplaani kohandama tootmisvahenditega, millede hulka kuuluvad eriti ka tööjõud. Mitmesuguste tarbimisesemete kasuefektid määravad lõplikult selle plaani, kusjuures neid tarbimisesemeid on võrreldud üksteisega ja nende valmistamiseks vajalike tööhulkadega. Inimesed teevad selle ära kõik väga lihtsalt ilma kuulsakssaanud „väärtuse“ vahetalitusega¹.

Väärtuse mõiste on kaubatootmise majanduslike tingimuste kõige üldisem ja seepärast kõikehaaravam väljendus. Seepärast peitub väärtuse mõistes mitte ainult raha, vaid ka kaubatootmise ja kaubavahetuse kõigi arenenumate vormide idu. Juba selles, et väärtus on erasaadustes sisalduva ühiskondliku töö väljendus, peitub võimalus kvantitatiivseks erinevuseks ühiskondliku töö ja produktis endas sisalduva eratöö vahel. Niisiis, kui mõni eratootja toodab vana viisi edasi sel ajal, kui ühiskondlik tootmisviis on edasi läinud, siis see erinevus muutub talle küllalt tuntavaks. Sama toimub ka siis, kui kõik eratootjad toodavad teatavat kaubaliiki hulgal, mis ületab ühiskondliku vajaduse. Selles, et iga kauba väärtus väljendub ainult teise kauba väärtuses ja on realiseeritav ainult selle vastu

¹ Et ülalesitatud kasuefekti ja töökuulu kaalumise tootmisplaani koostamisel on kõik, mis jääb üle kommunistlikus ühiskonnas poliitilises ökonomias kasutatavast väärtuse mõistest, seda väljendasin ma juba 1844. a. („Saksa-Prantsuse aastaraamat“, lk. 95). [Vt. „Poliitilise ökonomia kriitikat“, K. M a r x ja F. E n g e l s, Teosed, II kd. 1929. a. venekeelne väljaanne. T o i m.] Kuid selle lause teaduslik põhjendamine, nagu teada, on saanud võimalikuks alles Marxi „Kapitali“ tõttu. [E n g e l s i m ä r k u s,]

vahetatult, peitub võimalus, et vahetust üldse ei toimu või et igal juhul tema vastu ei realiseerita õiget väärtust. Lõpuks, kui turule astub spetsiifiline kaup —...tööjõud, siis tema väärtuse määrab, nagu iga teiseigi kauba väärtuse, tema tootmiseks ühiskondlikult vajalik tööaeg. Seepärast saaduste väärtusvormis peitub juba eona kogu kapitalistlik tootmisvorm, kapitalistide ja palgatööliste vaheline vastandlikkus, tööstuse reservarmee, kriisid. Tahta kaotada kapitalistlikku tootmisvormi „tõelise väärtuse“ rajamise teel tähendab seepärast sedasama, mis tahta kaotada katoliiklust „tõelise“ paavsti valimise teel, või tahta luua ühiskond, kus tootjad lõpuks valitsevad oma produkti, sel teel, et viiakse järjekindlalt ellu teatav ökonoomiline kategooria, mis väljendab kõige täielikumalt seda fakti, et tootjad on orjastatud nende endi produkti poolt.

Kui kaupu tootev ühiskond on kaupadele kui niisugustele omase väärtus vormi arendanud rahavormiks, siis tulevad päevavalgele ka mitmesugused teised seni alles väärtuses peidetud eod. Otseseimaks ja olulisimaks tagajärjeks on kaubavormi muutumine üldiseks. Raha surub kaubavormi peale ka seni otseselt oma tarbeks toodetud esemetele, tõmbab nad vahetusse, ühes sellega tungivad kaubavorm ja raha ühiskondliku tootmisega otseselt seotud kogukondade sisesse majapidamisse; nad purustavad ühe kogukondliku sideme teise järel ja lagundavad kogukonna paljudeks killustatud eratootjateks. Raha, nagu seda võib näha Indias, asendab algul maa ühisharimise individuaalse harimisega; hiljem lagundab ta põllumaa lõpliku jagamise kaudu ühismaomanduse, mis tuleb nähtavale veel aeg-ajalt korduvas ümberjagamises (näiteks „Gehöferschaft'ides“¹ Moseli ääres, algaval kujul ka vene kogukondades); lõpuks sunnib raha jagama ka veel ülejäänud ühised metsa- ja karjamaad. Millised teised põhjused, mis põhinevad tootmise arenemises, siin kaasa ka ei mõjuks, raha jääb alati kogukondliku korra mõjustamise kõige võimsamaks vahendiks. Ja hoolimata kõigist „seadustest ja haldusnormidest“ peaks raha lagundama sama loodusliku paratamatusega ka Dühringi majanduskommuuni, kui see kunagi peaks teostuma.

Me juba nägime ülal („Poliitiline ökonoomia“, ptk. VI), et on, seesmiselt vastuoluline rääkida töö väärtusest. Et töö teatavais ühiskondlikes suhetes produtseerib mitte ainult saadusi, vaid ka väärtusi, ja neid väärtusi mõõdetakse tööga, siis võib töö niisama vähe omada erilist väärtust, nagu raskus kui niisugune — erilist kaalu või soojus erilist temperatuuri. Ent

1 — talukogukonnad. T o i m .

kõigi „tõelise väärtuse“ üle targutavate sotsiaalsete vassijate iseloomulikuks omaduseks on kujutleda, et tööline tänapäeva ühiskonnas ei saa oma töö eest täit „väärtust“ ja et sotsialism on kutsutud seda olukorda kõrvaldama. Selleks aga tuleks muidugi kõigepealt kindlaks teha, mis on töö väärtus; ja seda tehaksegi, kuid nii, et tööd ei püüta mõõta tema adekvaatse mõõdu — ajaga, vaid tema produktiga. Tööline peab saama „täie tööprodukti“. Mitte ainult töö produkt, vaid töö ise peab olema vahenditult produkti vastu vahetatav: töötund teise töötunni produkti vastu. Kuid siin tekibki „tõsine“ raskus. Tuleb välja, et jaotatakse k o g u p r o d u k t . Ühiskonnalt võetakse ühiskonna tähtsaim progressiivne funktsioon — akumulatsioon — ja antakse üksikisikute kätte, nende meelevalda alla. üksikisikud võivad oma „tuludega“ teha, mis nad tahavad, ühiskond aga jääb parimal juhul niisama rikkaks või niisama vaeseks, kui ta oli. Niisiis on minevikus akumuleeritud tootmisvahendid ainult selleks ühiskonna kätte tsentraliseeritud, et nad tulevikus uuesti killuneksid üksikisikute vahel. See teooria purustab seega omaenda eeldused ja jõuab täielikule absurdsusele.

Elav töö, aktiivne tööjõud tuleb vahetada töö produkti vastu. Niisugusel korral on ta samuti kaup, nagu see produkt, mille vastu ta tuleb vahetada. Siis aga ei määrata selle tööjõu väärtust sugugi mitte tema produkti järgi, vaid temas kehastatud ühiskondliku töö järgi, järelikult tänapäeva töötasuseaduse järgi.

Agas just seda ei pea olema. Elav töö, tööjõud peab olema vahetatav tema täisprodukti vastu. See tähendab, ta peab olema vahetatav mitte oma v ä ä r t u s e , vaid oma t a r b i m i s v ä ä r t u s e vastu; väärtuseeadus peab kehtima kõigi teiste kaupade suhtes, kuid ta tuleb tühistada tööjõu kohta. Ja niisugune isennast tühistav vassing ongi see, mis peitub „töö väärtuse“ teooria taga.

„Töö vahetamine töö vastu võrdse hindamise põhimõttel“, kuivõrd sel väljendusel on üldse mingit mõtet, tähendab võrdse hulga ühiskondliku töö saaduste üksteise vastu vahetatavust. See väärtuseeadus on niisiis just kaubatootmise põhiseadus, järelikult ka tema kõrgeima vormi — kapitalistliku tootmise põhiseadus. See põhiseadus surub end tänapäeva ühiskonnas läbi säärasel viisil, nagu end üldse võivad läbi suruda majanduslikud seadused eratootjate ühiskonnas, s. o. nagu pimesi toimiv loodusseadus, mis peitub asjades ja suhetes enestes ja mis on sõltumatu tootjate tahtest ja püüetest. Härra Dühring, kuulutades selle seaduse oma majanduskommuuni põhiseaduseks ja nõudes, et kommuun peab seda seadust täiesti

teadlikult rakendama, teeb olemasoleva ühiskonna põhiseaduse oma fantastilise ühiskonna põhiseaduseks. Ta tahab säilitada olemasoleva ühiskonna, kuid ilma selle varjukülgedeta. Ta liigub Proudhoniga täiesti samal pinnal. Nagu Proudhon, nii tahab ka tema kõrvaldada varjukülgi, mis on tekkinud sellest, et kaubatootmine on arenenud kapitalistlikuks tootmiseks, seades neile vastu sama kapitalistliku kaubatootmise põhiseaduse, mille toimel on just tekkinud need varjuküljed. Nagu Proudhon, nii tahab ka tema väärtuseaduse tegelikud tagajärjed kõrvaldada fantastiliste tagajärgede abil.

Kuitahes uhkesti meie tänapäeva Don Quijote oma üllal Rosinantel, „universaalsel õigluse printsibil“, ja oma vahva Sancho Panza — Abraham Enssi¹ saatel retkele Mambrini kiivri — „töö väärtuse“ — vallutamiseks ka asuks, me kardame siiski väga, et ta ei too midagi muud koju kui ainult vana kurikuulsa habemeajamis vahukaasi.

V

RIIK, PEREKOND, KASVATUS

Kahe viimase peatükiga oleme peaaegu ammandanud härra Dühringi „uue sotsialitaarse organisatsiooni“ majandusliku sisu. Äärmisel juhul võiks sellele veel juurde lisada, et „ajaloolise silmaringi universaalne avarus“ ei takista härra Dühringit sugugi silmas pidamast oma erihuve, seda isegi meile tuntud mõõdukast lisatarbimisest hoolimata. Et vana tööjaotus püsib sotsialiteedis edasi, siis tuleb majanduskommuunil peale arhitektide ja kärumeeste arvestada ka kutselisi literaate, kusjuures tekib küsimus, kuidas niisugusel korral tuleb toimida autoriõigusega. See küsimus huvitab härra Dühringit enam kui ükski teine. Kõikjal, näiteks Louis Blanci ja Proudhon'i nimetamise puhul, torkab lugejale silma autoriõigus; seejärel käsitletakse seda pikalt ja laialt „Kursuses“ üheksa lehekülje ulatuses. Lõpuks müstilise „töö eest tasumise“ kujul — kas mõõduka lisatarbimisega või ilma, sellest ei lausuta sõnagi — jõuab ta õnnelikult sotsialiteedi päästvasse sadamasse. Peatükk kirpude seisundist ühiskonna loomulikus süsteemis oleks olnud samal määral kohane, kuid poleks olnud igatahes mitte nii igav.

Tuleviku riigikorra kohta esitab „filosoofia“ üksikasjalised eeskirjad. Ses asjas Rousseau, olgugi et ta on härra Dühringi

¹ Marxi ja Engelsi vastu sihitud paskvilli (1877. a.) autor. T o i m .

„ainuke väljapaistev eelkäija“, pole rajanud siiski küllalt sügavat alust; tema sügavam järglane kõrvaldab selle puuduse põhjalikult sel teel, et ta vesistab Rousseau'd niipalju kui võib ja lisab sellele juurde Hegeli õigusefilosoofia jäätmetest valmistatud niisama vedela sandilakke. „Indiviidi suveräänsus“ moodustab Dühningi tulevikuriigi aluse; seda suveräänsust ei hakka enam maha suruma enamiku ülevõim, vaid alles nüüd ta õieti saavutab oma kulminatsiooni. Kuidas see toimub? Väga lihtsalt. „Kui eeldada kõikide omavahelisi kokkuleppeid igas suunas ja kui need kokkulepped taotleavad vastastikust abistamist ebaõiglaste solvamiste vastu — siis seejuures tugevneb ainult see jõud, mida on vaja õiguse ülalhoidmiseks, ja ühtki õigust ei tuletata siis enam massi lihtsast ülekaalust üksikisiku üle või enamiku ülekaalust vähemiku üle.“ Niisuguse kergussega ületab tegelikkusefilosoofia hookuspookustes peituv elav jõud kõige ületamatumad raskused, ja kui lugeja arvab, et ta nüüd pole endisest targem, siis vastab talle härra Dühning, et asja ei tule võtta nii kergesti, sest „vähimgi eksimus selles, kuidas käsitada kollektiivtahte osa, hävitaks indiviidi suveräänsuse, kuid see suveräänsus ongi just see, mis (!) võimaldab tõeliste õiguste tuletamise“. Härra Dühning, mõnitades oma publikut, kohtleb teda just nii, nagu ta seda väärib. Ta oleks võinud olla veelgi tunduvalt jämedam; tegelikkusefilosoofiat kuulavad studioosused poleks seda niikuinii märganud.

Indiviidi suveräänsus seisab sisuliselt selles, et „üksikisik on absoluutselt alistatud riigi sunnile“, kuid säärane sund on õigustatav ainult sedavõrd, kuivõrd ta „tõeliselt teenib loomulikku õiglust“. Selleks otstarbeks on olemas „seadusandlus ja kohtuvõim“, need aga „peavad jääma kogu kollektiivi kätte“; edasi on olemas kaitseorganisatsioon, mis avaldub „sõjaväe või mingisuguse sisemise julgeoleku kindlustamiseks määratud täidesaatva organi koostöös“, järelikult on olemas ka armee, politsei ja sandarmid. Härra Dühning on juba korduvalt osutunud Vapraks preislaseks; siin ta aga tõestab oma tõelist sugulust tolle musterpreislasega, kes õndsas ministri von Rochowi sõnade järgi „kannab oma sandarmit rinnas“. Kuid tuleviku sandarmeeria ei ole nii ohtlik kui tänapäeva võimud. Aga tehku see sandarmeeria suveräänses indiviidiga mistahes, viimasele jääb alati üks lohutus: „õiglus või ülekohtus, mis talle olukordadest olenevalt osaks langeb vaba ühiskonna poolt, ei saa olla kunagi halvem sellest, mida oleks endaga kaasa toonud looduslik seisund“! Ja pärast seda, kui härra Dühning on lasknud meid veel kord komistada oma vältimatule autoriõigusele, julgustab ta meid, et tema tulevikumaailmas saab olema ka „endast-

mõistetavalt täiesti vaba ja kõigile kättesaadav advokatuur“. „Tänapäeval leiutatud vaba ühiskond“ muutub üha kirjumaks. Arhitektid, kärumehed, literaadid, sandarmid ja nüüd veel ka advokaadid! See „soliidne ja kriitiline mõtteriiik“ sarnaneb karvapealt mitmesuguste usundite mitmesuguste taevariikidega, kus usklik leiab alati kirkal kujul eest seda, mis tema maist elu magusaks tegi. Ja härra Dühring kuulub ju riiki, kus „igaüks võib omal viisil õndsaks saada“. Mida me siis veel tahame?

Mida meie võiksime tahta, see, muide, on siinkohal tähtsusetu. Jutt on sellest, mida tahab härra Dühring. Aga tema erineb Friedrich II-sest selle poolest, et Dühringi tulevikuriigis ei või kaugeltki igauks omal viisil õndsaks saada. Selle tulevikuriigi põhiseaduses seisab: „Vabas ühiskonnas ei saa olla mingit kultust, sest iga selle liige on ületanud lapsiku ürgse kujutluse, et looduse taga või sellest kõrgemal eksisteerivad olendid, keda on võimalik mõjutada ohvrite ja palvetega.“ „Õigesti käsitatud sotsialiteedisüsteem peab seepärast . . . kaotama kõik vaimse nõiakunsti lisandid, seega kõik kultuse olulised elemendid.“ Religioon keelatakse ära.

Kuid igasugune religioon pole ju midagi muud kui fantastiline peegeldus inimeste peades neist välisjõududest, mis valitsevad inimesi nende igapäevases elus, peegeldus, milles maised jõud omandavad ülemaiste jõudude vormi. Ajaloo koidikul on peegeldusobjektideks kõigepealt loodused, mis edasisel arenemisel mitmesuguste rahvaste juures kõige mitmekesisemaid ja kõige kirjumaid personifikatsioone läbi teevad. Seda algset protsessi on võrdleva mütoloogia abil jälgitud vähemalt indo-euroopa rahvaste juures kuni tema tekkimiseni india vedades ja tema edasiarenemist on üksikasjaliselt uuritud hindude, pärslaste, kreeklaste, roomlaste, germaanlaste ja, niipalju kui lubab materjal, ka keltide, leedulaste ja slaavlaste juures. Kuid varsti kerkivad loodused kõrval esile ka ühiskondlikud jõud, jõud, mis seisavad inimese vastas niisama võõralt ja algul niisama seletatamatult ning näivad teda valitsevat samasuguse loodusliku paratamatusega nagu loodused ise. Fantaasiakujud, millede algul peegeldusid ainult salapärsed loodused, omandavad seega ühiskondlikud atribuudid, muutuvad ajalooliste jõudude esindajaks¹. Järgmisel, eda-

1 See jumalakujude hiljem omandatud kaksipidine loomus oli mütoloogia hiljem tekkinud segaduse põhjuseks, mida ei märganud võrdlev mütoloogia, mis pidas jumalaid endiselt ühekülselt loodused peegelduseks. Nõnda nimetatakse mõningate germaani hõimude juures sõjajumalat vanaskandinaavia keeles Tyriks, vana ülemsaksa keeles Zioks, mis niisilgi vastab kreeka Zeusile, ladina Jupiterile Diu-piteri asemel; teiste juures teda nimetatakse Er, Eor, mis niisilgi vastab kreeka Aresile, ladina Marsile. [E n g e l s i m ä r k u s .]

sisel arenemisastmel kantakse paljude jumalate kõik looduslikud ja ühiskondlikud atribuudid üle ü h e l e kõikvõimsale jumalale, kes ise omakorda on ainult abstraktse inimese peegeldus. Nii tekkis monoteism, mis ajalooliselt oli hiliskreeka vulgaarfilosoofia viimne saadus ja mis leidis oma kehatuse juudi rahvusjumalas Jahves. Niisugusel mugavasti käsiteldaval ja kõige kohandataval kujul võib usund edasi püsida vahetu, s. o. emotsionaalse vormina, mis väljendab inimeste suhtumist nende üle valitsevatesse võõrastesse, looduslikesse ja ühiskondlikesse jõududesse, senikaua kui inimesed on niisuguste jõudude võimuses. Kuid me oleme korduvalt näinud, et tänapäeva kodanlikus ühiskonnas valitsevad inimeste üle, otsekui mingisugused võõrad jõud, nende eneste poolt loodud majanduslikud suhted, nende eneste poolt toodetud tootmisvahendid. Usundi kui ideoloogilise peegeldusprotsessi faktiline alus püsib niisiis edasi, ja koos selle alusega püsib edasi ka tema peegeldus usundis. Ja kui ka kodanlik poliitiline ökonoomia selgitab teataval määral säärase võõraste jõudude võimu põhjuslikku seost, siis ei muuda see põrmugi asja ennast. Kodanlik poliitiline ökonoomia ei suuda ära hoida ei kriise üldiselt ega kaitsta üksikut kapitalisti kahjude, lootusetute võlgade ja pankroti eest ega ka üksikut töölist tööpuuduse ja viletsuse eest. Praegugi veel öeldakse: inimene mõtleb, aga jumal (s. o. kapitalistliku tootmisviisi võõraste jõudude võim) juhib. Paljast tunnetusest, olgu see kas või laiaulatuslikum ja sügavam kodanliku poliitilise ökonoomia omast, ei jätku, et alistada ühiskondlikke jõude ühiskonna võimule. Selleks on kõigepealt tarvis ühiskondlikku tegu. Ja kui see tegu on korda saadetud, kui ühiskond on kõik tootmisvahendid oma valdusse võtnud ja plaanikindlalt neid suunama hakanud, vabastades sel viisil iseenda ja kõik oma liikmed orjusest, milles neid tänapäevani hoiavad nende eneste poolt toodetud, kuid neile ülivõimsa võõra jõuna vastuseisvad tootmisvahendid, järelikult kui inimene mitte ainult mõtleb, vaid ka juhib, alles siis kaob viimne võõras jõud, mis veel praegu peegeldub usundis, ja koos sellega kaob ka usuline peegeldus ise sel lihtsal põhjusel, et siis pole enam mitte midagi peegeldada.

Härra Dühring aga ei saa ära oodata, kuni usund sureb oma loomulikku surma. Ta toimib juurteni ulatuvamalt. Ta trum-pab üle isegi Bismarcki: ta dekreeteerib veelgi karmimad mai-seadused mitte ainult katoliikluse vastu, vaid üldse igasuguse religiooni vastu; ta ässitab oma tulevikusandarmid usundi kallale ja aitab sellel niiviisi omandada märterluse ausära ning seega pikendada selle eluiga. Kuhu me ka vaatame, — kõikjal spetsiifiline preisi sotsialism.

Pärast seda, kui härra Dühring on niiviisi õnnelikult hävitanud usundi, „võib nüüd üksnes iseendale ja loodusele toetuv ning oma kollektiivjõudude tunnetuseni küpsenud inimene julgesti edasi minna kõiki teid mööda, mis talle avavad asjade käik ja tema enda olemus“. Vaatleme nüüd vahelduseks seda „asjade käiku“, mida järgides iseendale toetuv inimene võib härra Dühringi juhtimisel julgesti edasi minna.

Esimeseks momendiks asjade käigus, mis inimese teeb iseendale toetuvaks, on tema sündimine. Pärast seda jääb ta loomuliku alaealisuse ajaks „laste loomuliku kasvataja“, s. o. ema hoolde. „See ajajärk võib kesta, nagu vanas rooma õiguses, kuni puberteedieani, seega ligikaudselt neljateistkümenda eluaastani.“ Ainult neil juhtudel, kui kasvatamatud vanemad poisid ei austa küllalt ema autoriteeti, peab selle puuduse kahjutuks tegema isa vahelesegamine, eriti aga ühiskondlikud kasvatusabinõud. Puberteedieas astub laps „isa loomulikkude hoidusse“, eeldusel kuidagi, et säärane on olemas ja „pole vaidlust isaduse tõelisuse vastu“; vastasel korral kogukond määrab eestkostja.

Nagu härra Dühring eespool oli arvamisel, et ilma tootmist ennast ümber kujundamata võib kapitalistliku tootmisviisi asendada ühiskondliku tootmisviisiga, nii kujutleb ta ka, et tänapäeva kodanliku perekonna võib lahti kiskuda kogu tema majanduslikust alusest, muutmata seejuures täielikult perekonna vormi. Seda vormi peab ta niivõrd muutumatuks, et ta koguni „vana rooma õiguse“, kuigi pisut „õilistatud“ kujul, kuulutab perekonna suhtes igavesti mõduandvaks ja suudab kujutleda perekonda ainult „pärandava“, s. o. omandit valdava üksusena. Selles küsimuses seisavad utopistid härra Dühringist hoopis kõrgemal. Koos vabade ühiskondlike suhete rajamisega inimeste vahel ja koduse eratöö muutumisega ühiskondlikuks tööstuseks oli neile vahetult antud ka noorsoo kasvatus ühiskonnastamine ning sellega ühtlasi perekonnaliikmete tõeliselt vabad vastastikused suhted. Edasi, juba Marx tegi kindlaks („Kapital“, lk. 515 jj.), et „suurtööstus, määrates naistele, mõlemast soost noorukeile ja lastele otsustava osa ühiskondlikult organiseeritud tootmisprotsessis väljaspool kodu, loob uue majandusliku aluse perekonna ja sugupoolte vaheliste suhete kõrgemale vormile“¹.

„Igal sotsiaalreformaatorlikul fantaseerijal“, ütleb härra

¹ „Kapital“, I kd. 1949. a. venekeelne väljaanne, lk. 495. T o i m .

Dühring, „on loomulikult varuks tema uuele sotsiaalsele elule vastav pedagoogika.“ Sellelt seisukohalt näib härra Dühring sotsiaalreformaatorlike fantaasierijate seas „tõelise monsturmaina“. Tulevikukooli vastu ta tunneb vähemalt niisama palju huvi nagu autoriõiguse vastu, ja see juba tähendab ka midagi. Tal on koolide ja ülikoolide lõplikult väljatöötatud plaanid mitte ainult kogu „ettenähtava tuleviku“ jaoks, vaid ka ülemineku-ajajärgu jaoks. Kuid me piirdume siiski ainult sellega, mida kavatsetakse pakkuda mõlemast soost noorsoole viimseinstantsilises lõplikus sotsialiteedis.

Üldine rahvakool pakub „kõike, mis iseenesest ja printsiipaalselt võib olla inimesele huvitav“, niisiis eriti „kõigi maailma- ja eluvaateid käsitlevate teaduste aluseid ja peamisi saavutusi“. Selles koolis õpetatakse seega kõigepealt matemaatikat ja pealegi nii, et „täielikult võetakse läbi“ kõigi printsiipaalsete mõistete ja võtete ring alates lihtsast arvutamisest ja liitmisest ning lõpetades integraalarvutusega. See ei tähenda aga, et ses koolis hakatakse tõeliselt diferentseerima ja integreerima. Vastupidi. Seal hakatakse õpetama tervikuna võetud matemaatika täiesti uusi elemente, milles sisaldub eos niihästi tavaline elementaarne kui ka kõrgem matemaatika. Kuigi härra Dühring väidab, et „tal on juba peajoontes skemaatiliselt silme ees“ säärase tulevikukooli „õpikute sisu“, siiski pole tal seni kahjuks kuidagi õnnestunud avastada neid „tervikuna võetud matemaatika elemente“, ja mida ta pole suuteline teostama, seda „tuleb tõesti oodata ainult uue ühiskonnakorra vabadelt ja tugevnenud jõududelt“. Aga kui tuleviku matemaatika viinamarjad on veel alles liiga hapud, siis seda vähem valmistavad raskusi tuleviku astronoomia, mehhaanika ja füüsika, mis on „kogu koolihariduse tuumaks“, kusjuures aga „botaanika ja zoologia, mis hoolimata kõigist oma teooriaist, on veel ikka peamiselt kirjeldavat laadi...“ saavad täitma rohkem „kerge ja kütkestava vestluse“ ülesannet. Nõnda seisab must valgel „Filosoofia kursuse“ leheküljel 417. Härra Dühring tunneb tänapäevani ainult peamiselt kirjeldavat botaanikat ja zooloogiat. Kogu orgaaniline morfoloogia, mis hõlmab orgaanilise maailma võrdleva anatoomia, embrüoloogia ja paleontoloogia, on talle isegi nime järgi tundmata. Sel ajal kui tema selja taga bioloogia vallas tekib tosinate kaupa täiesti uusi teadusi, toitub tema lapselik hing ikka veel „loodusteadusliku mõtlemisviisi äärmiselt moodsatest hariduselementidest“, mis on pärit Raffi „Loodusloost lastele“, ja kingib selle orgaanilise maailma konstitutsiooni samuti kogu „ettenähtavale tulevikule“. Keemia on, nagu see tema juures tavaline, ka siin täielikult unustatud.

Kasvatuse esteetilises osas kavatseb härra Dühring rajada kõik uuesti. Senine luule selleks otstarbeks ei kõlba. Kus on keelatud igasugune usund, seal mõistagi ei saa olla koolis sallitav endistele luuletajatele tavaline „mütoloogilist või midu usulist laadi sepitsus“. On taunitav ka säärane „poetiline müstitsism, nagu seda innukalt viljeles näiteks Goethe“. Nib siis tuleb härra Dühringil enesel meile anda need poetilised meistriteosed, mis „vastavad mõistusega lepitatud fantaasiat kõrgematele nõuetele“, ja visandada ehtne ideaal, mis „tähistab maailma täiuslikku lõpetatust“. Ärgu ta sellega ainult viivitagu. Majanduskommun võib maailma vallutada alles siis, kui ta asub retkele mõistusega lepitatud aleksandriinilise värssi ründesammul.

Pealekasvavaid tulevikukodanikke ei hakata filoloogiaga eriti vaevama. „Surnud keeled langevad täiesti ära ... elavad võõrkeeled aga ... jäävad millekski kõrvaliseks.“ Ainult seal, kus läbikäimine rahvaste vahel väljendub rahvahulkade eneste liikumises, tuleb võõrkeeled teha vajaduse kohaselt kergesti kättesaadavaks kõigile. „Tõeliselt hariva keeleõppimise“ huvides leiutatakse teatavat laadi üldine grammatika ja nimelt „oma emakeele aines ja vormis“. — Tänapäeva inimese rahvuslik piiratus on härra Dühringile veel ikkagi liiga kompoliitiline. Ta tahab kaotada ka need kaks hooba, mis tänapäeva maailmas pakuvad vähemalt teatavat võimalust piiratud rahvuslikust seisukohast kõrgemale tõusta: vanade keelte tundmise, mis avab vähemalt kõigi rahvaste klassikalise haridusega inimestele ühise avarama silmapiiri, ja uute keelte tundmise, millede abil inimesed erinevatest rahvustest suudavad üksteisest aru saada ning tutvuda sellega, mis toimub väljaspool nende endi maa piire. Seevastu tuleb oma emakeele grammatika põhjalikult pähe tuupida. Kuid „oma emakeele aine ja vorm“ on arusaadavad ainult siis, kui jälgitakse tema tekkimist ja järkjärgulist arenemist, kuid see on võimatu, kui ei peeta silmas esiteks tema enda surnud vorme ja teiseks sugulaslikke elavaid ja surnud keeli. Sellega aga satume uuesti ilmselt keelatud alale. Kui aga härra Dühring niiviisi oma koolikavast kustutab kogu moodsa ajaloolise grammatika, siis ei jää tal keelte õpetamiseks midagi muud üle kui vanamoe-line, täiesti vana klassikalise filoloogia stiilis koostatud tehniline grammatika kõige selle ajaloolise aluse puudumisest tingitud kasuistika ja meelevaldsusega. Vana filoloogia vihkamine viib teda niikaugele, et ta vana filoloogia halvima saaduse seab „tõeliselt hariva keeleõppimise keskpunkti“. Sellest nähtub selgesti, et meil on tegemist keeleteadlasega, kes kunagi pole midagi kuulnud nii võimsalt ja nii edukalt vii-

mase 60 aasta kestel arenenud ajaloolisest keeleteadusest ning kes seepärast keeleõppimise „äärmiselt moodsaid hariduselemente“ ei otsi mitte Boppi, Grimmi ja Diezi juurest, vaid õndsas Heyse ja Beckeri juurest.

Kuid ka pärast kõiki neid õpinguid ei või noor tuleviku-kodanik veel kaugeltki mitte „iseendale toetuda“. Selleks on tarvis jälle sügavamalt aluserajamist „viimaste filosoofiliste põhialuste omandamise“ teel. „Kuid säärane süvenemine ... pole enam mingi hiiglaülesanne“ sellest ajast peale, mil härra Dühring rajas sel alal vaba tee. Tõepoolest, „kui see vähene range teadmus, mille üle olemise üldine skemaatika uhke võib olla, puhastada vääradest, skolastilistest keerutustest ja otsustada kõikjal tunnustada ainult“ härra Dühringi poolt „tõestatud tegelikkuse tähtsust“, siis muutub elementaarfilosoofia täiesti kättesaadavaks ka tuleviku noorsoole. „Meenutatu ü l i m a l t lihtsaid võtteid, millede abil me andsime senitundmatu tähtsuse lõpmatuse mõisteile ja nende kriitikale“, — ja siis „pole üldse mingit alust, mis pärast universaalse ruumi- ja ajakäsituse elemendid, mis tänapäeva süvendamise ja teravdamise tõttu on saanud nii lihtsa kuju, ei peaks võima siirduda lõpuks eelteadmiste kategooriasse...“ härra Dühringi „kõige juurteniulatavamad ideed ei peaks etendama kõrvalist osa uue ühiskonna universaalses haridussüsteematis“. Vastupidi, materiaalse endaga võrdne olek ja loendatud lõpmatus on kutsutud inimest „mitte ainult jalule seadma, vaid ka laskma iseseisvalt arusaamisele jõuda, et niinimetatud a b s o l u u t n e o n t a l j a l g a d e a l l“.

Nagu sellest näha, pole tuleviku rahvakool midagi muud kui pisut „õilistatud“ preisi gümnaasium, kus kreeka ja ladina laeel asendatakse mõnevõrra suuremal määral puhta ja rakedusmatemaatikaga, eeskätt aga tegelikkusefilosoofia elementidega ning saksa keele õpetamine kistakse uuesti õndsas Beckeri, järelikult umbes algkooli tasemele. Tõepoolest, „pole üldse mingit alust“, mis pärast härra Dühringi „teadmised“, mis on osutunud pärast meie vaatlusi kõigil tema poolt riivatud aladel äärmiselt kooliõpilaslikeks, või õigemini, mis pärast see, mis neist teadmistest pärast eelpool toimunud põhjalikku „puhastust“ üldse üle jääb, ei peaks kõik eranditult „võima siirduda lõpuks eelteadmiste kategooriasse“, kuna härra Dühringi teadmised pole tegelikult kunagi ületanud selle kategooria piire. Tõsi küll, härra Dühring on ühe kõrvaga midagi kuulnud ka sellest, et sotsialistlikus ühiskonnas töö ja kasvatus on ühendatud ja et sellega on noorsoole kindlustatud mitmekülgne tehniline haridus kui ka teaduslikuks kasvatuseks praktiline alus? seepärast ta kasutab oma tavalisel viisil sotsialiteedi suh-

tes ka seda punkti. Et aga, nagu me nägime, Dühringi tulevikuühiskonnas vana tööjaotus tootmises püsib olulistes joontes rahulikult edasi, siis see tehniline kooliharidus kaotab hiljem igasuguse praktilise rakendusvõimaluse, kaotab igasuguse tähtsuse tootmisele enesele, — tehnilisel haridusel on ainult teatav kooliline otstarve: ta peab asendama võimlemise, millest meie juurteniulatav reformaator ei taha mitte midagi teada. See pärast suudab härra Dühring selle asja kohta pakkuda ainult paar labast fraasi nagu näiteks: „noored kui ka vanad peavad töötama selle sõna tõsisel mõttes“¹. Tõesti haletsemisväärne aga näib see abitu ja sisutu targutamine, kui seda võrrelda selle kohaga „Kapitalist“ (lk. 508—515)¹, kus Marx arendab seisukohta, et „vabrikusüsteemist, nagu seda võib üksikasjus jälgida Robert Owenil, tärkas tuleviku kasvatuse idu, mis teatavast vanusest alates kõigile lastele tootliku töö ühendab õpetamisega ja võimlemisega, kusjuures see on mitte ainult ühiskondliku tootmise tõstmise meetod, vaid ainuke igakülgset arenenud inimeste kujundamise meetod“.

Jätame kõrvale tuleviku ülikooli, kus tegelikkusefilosoofia kujuneb igasuguse teadmise tuumaks ja kus arstiteaduskonna kõrval jääb õitsema ka õigusteaduskond; jätame kõrvale ka „spetsiaalsed õppeasutused“, millede kohta saame teada üksnes, et nad on määratud ainult „paari aine jaoks“. Oletame, et noor tulevikukodanik pärast kõigi koolikursuste lõpetamist võib viimaks sel määral „iseendale toetuda“, et võib hakata otsima naist. Missuguse asjade käigu avab talle siin härra Dühring?

„Arvestades sigimise tähtsust omaduste kindlustamisele, kõrvaldamisele ja segunemisele ning isegi uute tekkivate omaduste arenemisele, tuleb inimlikkuse või ebainimlikkuse viimseid juuri otsida suurel määral sugulises läbikäimises ja valikus ning peale selle veel hooles kindlustada või vältida teatavaid sündimiste resultaate. Kohtumõistmine sel alal valitseva metsikuse ja nürimeelsuse üle tuleb jätta praktilistel põhjustel hilisemale ajajärgule. Kuid isegi eelarvamuste olemasoleval survel võib inimestele vähemalt nii palju selgeks teha, et looduse või inimliku ettenägelikkuse tõttu vastsündinute õnnestunud või ebaõnnestunud omadus on kindlasti hoopis tähtsam kui nende hulk. Igatahes vördjaid on hävitatud kõigil aegadel ja kõigis õiguslikes olukordades; kuid redelil, mis viib normaalsest kuni moonutatuseni, kus kaob igasugune inimsarnasus, on hulk astmeid ... Kui püütakse ära hoida inimese sündimist, kes osutuks siiski ainult halvaks olendiks,

siis sellest oleks ilmselt kasu.“ Niisama öeldakse ka teises kohas: „Filosoofilisel mõtisklusel pole raske mõista, et sündimata maailmal on õigus võimalikult paremale kompositsioonile ... Eostamine ja igal juhul isegi veel sündimine pakuvad ses suhtes võimalust ärahoidvate või erandlikult ka selekteerivate abinõude rakendamiseks.“ Ja edasi: „Inimest marmoris idealiseeriv kreeka kunst ei suudaks säilitada endist ajaloolist tähtsust, kui käsile võetakse vähem kunstiliselt märglev, kuid see-eest miljonite elusaatusele hoopis tähtsam ülesanne — täiustada lihast ja verest inimese loomist. Seda laadi kunst pole lihtsalt kivide töötlemine ja selle esteetika ei seisa surnud vormide kaemuses“ jne.

Meie noor tulevikukodanik langeb pilvedest. Et abiellumisel pole tegemist lihtsalt kivide töötlemise kunstiga ja ka mitte surnud vormide kaemusega, seda teadis ta igatahes ka ilma härra Dühringita; kuid viimane ju töötas talle, et ta võib edasi minna kõiki teid mööda, mis talle avavad asjade käik ja tema enda olemus, et ta leiaks kaasatundva naisesüdame koos juurdekuuluva kehaga. „Sugugi mitte!“ — müristab talle nüüd vastu „sügavam ja rangem moraalsus“. Asi seisab siin kõigepealt selles, et endast kõrvale heita sugulise läbikäimise ja valiku alal valitsev metsikus ja nürimeelsus ja arvestada vastsündiva maailma õigust võimalikult paremale kompositsioonile. Sel pidulikul hetkel seisab noore tulevikukodaniku ülesanne selles, et täiustada lihast ja verest inimese loomist, et saada nii-ütelda Pheidiaseks sel alal. Aga kuidas seda alustada? Härra Dühringi eelpoolesitatud salapärased avaldused ei anna talle selle asja kohta kõige vähematki juhatust, kuigi härra Dühring ise ütleb, et see on „kunst“. Võib-olla härra Dühringil on „skemaatiliselt silme ees“ ka juba selle kunsti käsi-raamat, umbes selletaoline, nagu neid mitmeid tänapäeval suletud ümbrikes on käibel saksa raamatukaubanduses? Tõepoolest, me ei asu siin juba enam sotsialiteedis, vaid pigemini „Võlflöödi“ vallas, ainult selle vahega, et rõõmsameelset vabamürlast pappi Sarastrot ei saa isegi pidada „teisejärguliseks preestriks“ võrreldes meie hoopis sügavama ja rangema moralistiga. Katsed, mida too Sarastro tegi armastajapaaridega oma adeptide seast, on lihtsalt lapsemäng selle jubea järelekatsumise kõrval, mille korraldab härra Dühring oma mõlemale suveräänsele indiviidile, enne kui ta neil lubab astuda „kõlbelise ja vaba abielu“ seissusse. Nii võib aga juhtuda, et meie „iseendale toetuval“ tuleviku Taminol on küll niinimetatud absoluutne jalgade all, kuid seejuures jääb üks tema jalga-dest normaalsest paari redelipulga võrra maha, nii et kurjad keeled nimetavad teda lombakuks. Samuti on täiesti võimalik,

et tema kalleim tuleviku Pamina¹ ei seisa mainitud absoluutsel mitte päris sirgelt kerge kallaku tõttu parema õla poole, mida kadetus peab koguni väikeseks küürukeseks. Mis siis teha? Kas meie sügavam ja rangem Sarastro keelab neil ära lihast ja verest inimese täiustamise kunsti praktiseerimise, kas ta rakendab „eostamisel“ oma „ärahoivaid abinõusid“ või „sündimisel“ oma „selekteerivaid“? Kümme ühe vastu, et asjad arenevad teisiti; armastajapaaride jätab Sarastro-Dühringi sin-napaika ja läheb perekonnaseisuametniku juurde.

Pidage! hüüab härra Dühring. Nii ei olnud see mõeldud. Lubage mul ometi rääkida. „Hästi mõjuvate suguliste sidemete kõrgemate, ehtinimlike motiivide“ korral... „on inimlikult õilistatud sugulise erutuse vorm, mille kõrgem aste avaldub kirglikus armastuses, oma kahepoolsuse tõttu parim tagatis õnnelikuks abieluks ka tema tulemustes... see on ainult teisejärguline tagajärg, et iseeneses harmoonilisest vahekorrast tekib harmoonilise ilmega saadus. Sellest omakorda järeldub, et igasugune sundimine peab mõjuma kahjulikult“ jne. Ja sellega lahendub kõik kõige kaunimalt kõige kaunimas sotsialiteedis. Lombakas ja küürakas armastavad teineteist kirglikult ja on seepärast oma kahepoolsuses parim tagatis harmooniliseks „teisejärguliseks tagajärjeks“; kõik sünnib nagu romaanis: nad armastavad teineteist ja abielluvad ning kogu sügavam ja rangem moraalsus osutub nagu tavaliselt harmooniliseks lobaks.

Millised noolid kujutlused on üldse härra Dühringil naissoost, see selgub järgmisest tänapäeva ühiskonna vastu sihitud süüdistusest: „Rõhumisühiskonnas, mis on rajatud inimese müümisele inimesele, tunnustatakse prostitutsiooni sundabielule iseendastmõistetava täiendusena meeste kasuks, ja see on üheks kõige arusaadavamaks, aga ka kõige tähendusrikkamaks faktiks, et midagi taolist ei saa olla naiste jaoks.“ Ei millegi eest maailmas ei võtaks vastu seda tänu, mis peaks selle komplimenti eest osaks langema härra Dühringile naiste poolt. Kas siis härra Dühringile on täiesti tundmatu praegu mitte just päris ebatavaline tulude liik — stipendiumid, mille allikaks on naistekaitse (Schürzenstipendien)? Ja härra Dühring on ju ometi kord ise referendar olnud ja elab Berliinis, kus juba minu päevil, kolmkümmend kuus aastat tagasi, Referendarius, et mitte rääkida leitnantidest, riimus küllaltki tihti Schürzenstipendiariusega!

¹ Sarastro, Tamino ja Pamina on osalised Mozarti koomilisest ooperist „Võlflööti“. Toim.

Nüüd aga lubatagu leplik-lõbusal viisil jumalaga jätta meie teemaga, mis kindlasti oli sageli küllaltki kuiv ja igav. Senikaua kui me arutlesime üksikuid vaieldavaid punkte, sõltus meie otsus objektiivseist, vaieldamatuist tõsiasjadest; nendest tõsiasjadest olenevalt oli otsus küllaltki sageli terav ja isegi karm. Nüüd, kus filosoofia, poliitiline ökonomia ja sotsiaalteet on jäänud meil selja taha, kus meie ees on avanenud kogupilt kirjanikust, keda me enne pidime hindama tema üksikseisukohtade järgi, nüüd võivad esiplaanile kerkida kaalutlused, mis puudutavad teda kui inimest; nüüd on meil lubatud mõned muidu nii arusaamatud teaduslikud eksimused ja autori endast liiga palju arvamine tagasi viia tema isiklikele omadustele, ja me võime kokku võtta oma üldotsuse härra Dühringi kohta sõnades: „suurusehullustusest tingitud vastutusvõimetus“.

LISAD

VANA EESSÕNA „ANTI-DÜHRINGILE“. – DIALEKTIKAST¹

Alljärgnev töö pole kaugeltki mitte „seesmisest tungist“ tekkinud. Vastupidi, minu sõber Liebknecht võib tunnistada, kui palju vaeva see tal maksis, kuni ta mind suutis mõjustada, et ma kriitiliselt valgustaksin härra Dühringi uusimat sotsialistlikku teooriat. Kui ma aga olin kord otsustanud seda teha, siis ei jäänud mul midagi muud üle, kui uurida seda teooriat, mis peab end uue filosoofilise süsteemi praktiliseks lõpptulemuseks, ühenduses selle süsteemiga ja ühtlasi ka seda süsteemi ennast. Sellepärast ma olin sunnitud järgnema härra Dühringile tolele laialdasele alale, kus ta kõneleb kõigist võimalikest asjust ja lisaks üht-teist muudki. Nõnda tekkis rida artikleid, mis ilmusid 1877. a. algusest Leipzigi „Vorwärts'is“, ja need artiklid on siin esitatud seostatud kujul.

Kaks asjaolu võivad vabandada seda üksikasjalisust, millega toimub selle, kõigist endaülistusist hoolimata, nii äärmiselt tähtsusetu süsteemi kriitika; niisugune üksikasjalisus on tingitud aine enda iseloomust, ühelt poolt andis see kriitika mulle võimaluse mitmesugustel teadusaladel positiivselt arendada minu seisukohta vaieldavais küsimustes, mis tänapäeval omavad üldist teaduslikku või praktilist huvi. Ja kuigi mul pole tulnud kunagi pähe vastandada härra Dühringi süsteemile teist süsteemi, ei jää lugejale loodetavasti, hoolimata kogu käsitletud materjali mitmekesisusest, märkamata ka minu poolt esitatud vaadete seesmine seos.

Teiselt poolt pole „süsteemiloov“ härra Dühring kaasaegsel Saksamaal mingi üksiknähtus. Juba mõnd aega tekib Saksamaal üleöö otsekui seeni pärast vihma tosinate kaupa filosoofia, eriti aga natuurfilosoofia süsteeme, rääkimata juba poliitika, poliitilise ökonomia jne. arvutetest uutest süsteemidest.

¹ Käesolev artikkel on kirjutatud umbes 1878. a. mais „Anti-Dühringi“ esimese trüki eessõnaks, asendati aga teise eessõnaga ja paigutati Engelsi poolt hiljem „Looduse dialektika“ materjalide hulka. To i m.

Nagu tänapäeva riigis eeldatakse, et iga kodanik on suuteline otsustama kõigi nende küsimuste üle, miile üle ta on kutsunud hääletama; nagu poliitilises ökonomias eeldatakse, et iga ostja tunneb ka kõiki kaupu, mida tal tuleb enda eluülpidamiseks osta, — niisamuti arvatakse nüüd, et ka teaduses tuleb sellest vaatest kinni pidada, Igaüks võib kirjutada kõigest, ja „teaduse vabadus“ selles just seisabki, et kirjutatakse eeskätt sellest, mida pole õpitud, ja peetakse seda siis ainsaks rangeks teaduslikuks meetodiks. Härra Dühring aga on üks iseloomulikumaid tüüpe säärasest ninatargast pseudoteadusest, mis tänapäeval Saksamaal tikub kõikjal esiplaanile ning summutab kõik oma kõmisevate kõrgelennuliste õõnsate fraasidega. Kõrgelennulised õõnsad fraasid luules, filosoofias, poliitilises ökonomias, ajalooteaduses, kõrgelennulised õõnsad fraasid kateedril ja tribüünil, kõrgelennulised õõnsad fraasid kõikjal, kõrgelennulised õõnsad fraasid, mis pretendeerivad üleolekule ja mõttesügavusele, erinevalt teiste rahvaste lihtsameelsetest, lamevulgaarsetest õõnsatest fraasidest, kõrgelennulised õõnsad fraasid kui saksa intellektuaalse tööstuse kõige iseloomulikum ja massilisem toode, põhimõttel: odav, kuid räbal, nagu teisedki saksa fabrikaadid, millede kõrval see kahjuks oli Philadelphia näitusel esindamata. Isegi saksa sotsialism, iseäranis alates härra Dühringi heast eeskujust, teeb viimasel ajal suuri edusamme kõrgelennulistes õõnsates fraasides; et aga praktiline sotsiaaldemokraatlik liikumine laseb end nii vähe neist kõrgelennulistest õõnsatest fraasidest eksiteele viia, tõendab veel kord meie tööliklassi märkimisväärselt tervet loomust niisugusel maal, kus käesoleval momendil, loodusteadus välja arvatud, peaaegu kõik muu on ebaterve.

Kui Nägeli oma kõnes Müncheni looduseuurijate kongressil¹ kinnitas, et inimlik tunnetus ei omanda kunagi kõikteadmise iseloomu, siis talle on jäänud ilmselt tundmatuks härra Dühringi saavutused. Need saavutused sundisid mind talle järgnema õige paljudele aladele, kus ma võin esineda paremal juhul ainult diletandina. See kehtib eriti loodusteaduse mitmesuguste harude kohta, kus seni peeti sageli enam kui mittetagasihoidlikuks, kui mõni „võhik“ püüdis ka oma sõna ütelda. Kuid mind julgustab mõnevõrra samuti Münchenis väljendatud ja ühes teises kohas lähemalt käsitletud härra Virchow'i märkus², et iga looduseuurija väljaspool oma eriala on samuti ainult poolasjatundja, vulgo — võhik. Nagu niisugune eriteadlane endale võib lubada ja peab lubama aeg-ajalt

¹ 1877. a. septembris. T o i m.

² Virchow'i ettekanne „Teaduse vabadus kaasaegses riigis“ avaldati eri brošüürina 1877. a. Berliinis. T o i m.

tungida naaberladele ja nagu nende alade eriteadlased niisugusel korral andestavad taile väljenduse abituse ja väiksed ebatäpsused, nii võtsin ka mina endale vabaduse esitada loodusprotsesse ja looduseadusi näidetena, mis tõestavad minu üldisi teoreetilisi vaateid, ja ma arvan, et tohin loota sama-sugusele heatahtlikule suhtumisele. Kaasaegse loodusteaduse tulemused sunnivad end paratamatult peale igauhele, kes tegeleb teoreetiliste küsimustega, just niisamuti, nagu tänapäeva looduseuurijad, kas nad seda tahavad või mitte, on sunnitud tegema üldteoreetilisi järeldusi. Ja siin toimub teatav kompensatsioon. Kui teoreetikud on poolasjatundjad loodusteaduse alal, siis on seda tänapäeva looduseuurijad tegelikult samal määral teooria alal, sellel alal, mida senini on nimetatud filosoofiaks.

Empiiriline looduseuurimine on kokku kuhjanud nii tohutul hulgal positiivset tunnetusmaterjali, et igal üksikul uurimisalal on muutunud otse tungivaks vajaduseks seda materjali korrastada süstemaatiliselt ja tema seesmise seose järgi. Niisama tungivaks muutub ka vajadus luua õige seos üksikute teadusalade vahel. Sellega aga satub loodusteadus teoreetilisele alale, ja siin ütlevad üles empiirilised meetodid, siin saab aidata ainult teoreetiline mõtlemine. Kuid sünnipärase omadusena on olemas ainult eeldused teoreetiliseks mõtlemiseks. Neid eeldusi tuleb arendada, täiustada, ja selleks er ole siimaani ühtki teist vahendit peale senise filosoofia tundmaõppimise.

Iga epohhi, niisiis ka meie epohhi teoreetiline mõtlemine on ajalooline produkt, mis erinevatel aegadel omandab väga erineva vormi ja seega ka väga erineva sisu. Teadus mõtlemisest on niisiis, nagu iga teinegi teadus, ajalooline teadus, teadus inimese mõtlemise ajaloolisest arenemisest. Ja sel on suur tähtsus ka mõtlemise praktilise rakendamise jaoks empiirilistel aladel. Sest esiteks pole mõtlemisseaduste teooria sugugi mitte lõplikult kindlaksmääratud „igavene tõde“, nagu seda filistri mõistus arvab sõna „loogika“ puhul. Formaalne loogika ise on jäänud Aristotelesest alates kuni meie päevini ägedate vaidluste areeniks. Dialektikat aga on senini enam-vähem täpsemalt uurinud ainult kaks mõtlejat: Aristoteles ja Hegel. Kuid just dialektika on tänapäeva loodusteadusele tähtsaim mõtlemisvorm, sest ainult tema on analoon ja seega meetod, mis seletab looduses toimuvaid arenemisprotsesse, looduse üldisi seoseid ja üleminekuid ühelt uurimisalalt teisele.

Teiseks on aga inimese mõtlemise ajaloolise arenemiskäigu ja mitmesugustel aegadel välismaailma üldiste seoste kohta esilekerkinud käsituste tundmine vajalik teoreetilisele loodus-

teadusele ka sellepärast, et see annab mõõdupuu tema enda poolt püstitatavate teooriate hindamiseks. Kuid filosoofia ajaloo puudulik tundmine avaldub siin küllaltki tihti ja teravalt. Põhilased, mis on püstitatud filosoofias juba sajandeid tagasi ja milledest filosoofias on juba ammu loobutud, kerkivad õige sageli esile teoretiseerivate looduseuurijate seas tuliuue tarkusena ja muutuvad mõneks ajaks isegi moeasjaks. See on kindlasti mehhaanilise soojuseteooria suureks saavutuseks, et ta kinnitas energia jäävuse põhilaset uute tõestustega ja tõstis selle uuesti esiplaanile, — aga kas see põhilase oleks saanud olla midagi nii absoluutselt uut, kui härrad füüsikud oleksid tuletanud meelde, et selle püstitas juba Descartes? Sellest ajast peale, kui füüsika ja keemia opereerivad jälle peaaegu eranditult molekulide ja aatomitega, on vana-kreeka atomistlik filosoofia uuesti paratamatult esiplaanile kerkinud. Aga kui pealiskaudselt käsitlevad seda filosoofiat isegi parimad looduseuurijate hulgast! Nii jutustab Kekulé („Ziele und Leistungen der Chemie“)¹, et atomistlik filosoofia pärinevat Demokritoselt — Leukippose asemel — ja väidab, et Dalton olevat esimene, kes eeldas kvalitatiivselt erinevate elementaaratomite olemasolu ja omistas neile erinevat, niisugustele erinevatele elementidele spetsiifilist kaalu; aga ometi võib Diogenes Laertiose juures (X, 1, § 43—44 ja 61) lugeda, et juba Epikuros eristas aatomeid mitte aiitult suuruselt ja kujult, vaid ka kaalult, niisiis tundis juba omal viisil aatomikaalu ja aatomimahtu.

1848. aasta, mis muidu Saksamaal ei viinud midagi lõpule, teostas seal täieliku pöörde ainult filosoofia alal. Sööstes praktilisele alale ja rajades ühelt poolt suurtööstuse ja spekulatsiooni alged ning teiselt poolt tolle võimsa tõusu, mis sellest ajast peale toimub Saksamaal loodusteaduses ja mille esimesteks rändjutlustajateks osutusid säärased karikatuursed kujud nagu Vogt, Büchner jne., — ütles rahvas end otsustavalt lahti Berliini vanahegeliaanluse liiva kinnijooksnud klassikalisesest saksa filosoofiast. Berliini vanahegeliaanlus oli selle ausalt ära teeninud. Kuid rahvas, kes tahab seista teaduse kõrgusel, ei saa kuidagi läbi ilma teoreetilise mõtlemiseta. Koos hegeliaanlusega heideti üle parda ka dialektika — just sel momendil, millal loodusprotsesside dialektiline iseloom hakkas end paratamatult peale sundima, millal järelikut ainult dialektika võis loodusteaduse teoreetilistest raskustest välja aidata — ning langeti sellega uuesti abitult vanasse metafüüsikasse. Sest ajast peale levisid publiku seas laialdaselt ühelt

¹ Engels mõtleb Kekulé brošüüri „Keemia teaduslikud eesmärgid ja saavutused“, mis ilmus 1878. a. Bonniss. T o i m.

poolt filistrimõistusega kohandatud Schopenhaueri ja hiljem isegi Hartmanni lamedad mõtisklused ja teiselt poolt Vogti ja Büchneri taoliste rändjultustajate vulgaarne materialism, ülikoolides konkureerisid omavahel eklektitsismi kõige erinevamad sordid, millel oli isekeskis ainult niipalju ühist, et nad olid lihtsalt kokku klopsitud möödunud aegade filosoofiliste süsteemide jäänustest ja et nad olid kõik ühtviisi metafüüsilised. Klassikalise filosoofia jäänustest säilis ainult teatavat laadi uuskantiaanlus, mille viimseks sõnaks oli igavesti tunnetamatu asi iseeneses, s. t. see osa Kanti õpetusest, mis väärts kõige vähem alalhoidmist. Lõpptulemuseks oli praegu valitsev laialivalgumus ja segadus teoreetilise mõtlemise alal.

Vaevalt saab praegu ühtki teoreetilist loodusteaduslikku raamatut kätte võtta, ilma et ei tekiks mulje, et looduseuurijad ise tunnevad, kuivõrd tugevasti nad on selle laialivalgumuse ja segaduse võimuses ja et praegu üldiselt käibel olev niinimetatud filosoofia ei paku neile absoluutselt mingit väljapääsu. Ja siin pole tõesti ühtki teist väljapääsu, ühtki teist võimalust selgusele jõudmiseks kui et ühel või teisel kujul pöördutakse metafüüsiliselt mõtlemiselt tagasi dialektilisele mõtlemisele.

See tagasipöördumine võib toimuda mitmesugusel viisil. See võib endale stiihiliselt teed rajada, lihtsalt loodusteaduslike avastuste eneste survel, mis ei taha end enam kauem vanasse metafüüsilisse Prokrustese voodisse suruda lasta. Kuid see on kauakestev ja raske protsess, kus tuleb võita tohtu huik ülearuseid raskusi. See protsess on juba suurel määral käimas, eriti bioloogias. Seda protsessi aga saaks tunduvalt lühendada, kui teoreetilise loodusteaduse esindajad võtaksid vaevas lähemalt tutvuda dialektilise filosoofiaga tema ajalooliselt antud vormides. Niisuguste vormide seas on nimelt kaks, mis võivad tänapäeva loodusteadusele eriti viljakaks saada.

Esimene on kreeka filosoofia. Siin esineb dialektiline mõtlemine alles algelises lihtsuses, mida ei häiri need armastusväärised takistused, mis XVII ja XVIII sajandi metafüüsika ise endale löi — Bacon ja Locke Inglismaal, Wolff Saksamaal — ja millega ta tõkestas endale tee, mis viib üksikasja mõistmiselt terviku mõistmisele, asjade üldisest seosest arusaamisele. Kreeklastel — just sellepärast, et nad ei olnud veel jõudnud looduse liigendamiseni, analüüsini — käsitletakse loodust alles üldiselt, tervikuna. Loodusnähtuste koguseost ei tõestata üksikasjus: see koguseos on kreeklastele vahetu kaemuse tulemus. Selles seisab kreeka filosoofia küündimatus, mille tõttu ta pidi hiljem taganema teiste vaateviiside ees. Kuid selles just peitubki ka tema üleolek kõigist oma hilisematest

metafüüsilistest vastastest. Kui metafüüsikal kreeklastega võrreldes on õigus üksikasjus, siis üldises on õigus kreeklastele metafüüsikaga võrreldes. See on üks põhjustest, mis pärast me oleme sunnitud niihästi filosoofias kui ka nii paljudel teistel aladel ikka ja jälle tagasi pöörduma tolle väikese rahva saavutuste juurde, kelle universaalne andekus ja tegevus on kindlustanud talle inimkonna arenemisajaloos koha, millele ei saa pretendeerida ükski teine rahvas. Teiseks põhjuseks aga on see, et kreeka filosoofia mitmekesisest vormides on olemas juba eos, tekkeprotsessis peaaegu kõik hilisemad vaateviisid. See pärast ka teoreetiline loodusteadus, kui ta tahab jälgida oma tänapäeva üldiste põhilauseste tekke- ja arenemislugu, on sunnitud tagasi pöörduma kreeklaste juurde. Ja see arusaamine rajab endale üha enam teed. Ikka haruldasemaks muutuvad need looduseuurijad, kes, opereerides ise kreeka filosoofia jäänustega, näiteks atomistikaga, nagu igaveste tõdedega, suhtuvad samal ajal kreeklastesse baconliku üleolekuga lihtsalt sel põhjusel, et neil ei olnud empiirilist loodusteadust. Oleks ainult soovitatav, et see arusaamine areneks kreeka filosoofia tõeliseks tundmaõppimiseks.

Dialektika teiseks vormiks, mis just saksa looduseuurijaile on kõige lähedasem, on klassikaline saksa filosoofia Kantist Hegelinini. Siin on juba tehtud algust, sest ka peale juba mainitud uuskantiaanluse on uuesti moeks saamas Kanti juurde tagasi pöörduda. Sellest ajast alates kui avastati, et Kant on kahe geniaalse hüpoteesi looja, ilma milledeta tänapäeva teoreetiline loodusteadus ei saa astuda sammugi, — ja nimelt varem Laplace'ile omistatud päikesesüsteemi tekkimise teooria ning tõusudest ja mõõnadest tingitud maakera pöörlemise aeglustumise teooria looja, — sellest ajast alates on Kant looduseuurijate seas uuesti teenitult au sees. Kuid õppida dialektikat Kanti juures oleks asjatult vaearikas ja vähetasuv töö sest ajast peale, kui Hegeli teostes on antud suureulatuslik, olgugi täiesti väärist lähtepunkti arendatud dialektika kompendium.

Pärast seda, kui ühelt poolt selle väära lähtepunkti ja Berliini hegeliaanluse abitu rappamineku tõttu suurelt osalt õigusstatud reaktsioon „natuurfilosoofia“ vastu on jooksnud tühja ja mandunud paljaks söimamiseks, pärast seda, kui teiselt poolt loodusteadus oma teoreetilistes vajadustes pole leidnud endale mingit tuge käibivas eklektilises metafüüsikas, — on, võib-olla, võimalik looduseuurijate ees uuesti mainida Hegeli nime, ilma et see nendes kutsuks esile seda Veiti tantsu, milles härra Dühring on nii naljakas.

Kõigepealt tuleb konstateerida, et siin ei ole midagi tege- mist Hegeli lähtepunkti kaitsmisega, mille järgi vaim, mõte,

idee on primaarne ja tegelik maailm ainult idee jälgend. Selles loobus juba Feuerbach. Selles suhtes oleme me kõik ühel arvamisel, et igal teadusalal, niihästi looduse kui ka ajaloo alal, tuleb lähtuda antud faktidest, loodusteaduses niisiis mateeria mitmesugustest esemelikest ja liikumisvormidest¹; et järelikult ka teoreetilises loodusteaduses ei tohi seoseid konstrueerida ja neid faktidesse kanda, vaid nad tuleb avastada faktidest ja, kui nad on avastatud, kogemuslikult tõestada, niipalju kui see on võimalik.

Samuti ei saa olla juttu Hegeli süsteemi dogmaatilise sisu säilitamisest, nii nagu seda jutlustati Berliini hegeliaanluse vanemas ja nooremas liinis. Koos idealistliku lähtepunktiga langeb ka sellele konstrueeritud süsteem, niisiis nimelt ka Hegeli naturfilosoofia. Kuid siin tuleb meenutada, et Hegeli vastu sihitud loodusteaduslik poleemika, kuivõrd see üldse Hegelit õigesti mõistis, oli sihitud ainult nende mõlema punkti vastu: idealistliku lähtepunkti ja süsteemi meelevaldse, faktidele vasturääkiva konstruktsiooni vastu.

Kui kõik see maha arvata, jääb veel üle Hegeli dialektika, Marxi teeneks on, et ta vastukaaluks „irisevale, upsakale ja keskpärasele epigoonlusele, mis on praegu Saksamaal tooniandev“², tõstis esimesena uuesti esile unustatud dialektilise meetodi, näidates tema seost Hegeli dialektikaga kui ka tema erinevust viimasest ning et ta ühtlasi rakendas seda meetodit „Kapitalis“ teatava empiirilise teaduse, poliitilise ökonomia faktidele. Ja seda on ta teinud nii edukalt, et isegi Saksamaal uuem majandusteaduslik koolkond seab end vulgaarsest vaba-kaubandusliikumisest kõrgemale ainult sel teel, et ta Marxi arvustamise ettekäändel kirjutab temalt lihtsalt maha (küllaltki sageli valesti). Hegelil valitseb dialektikas kõigi tegelike seoste sama-sugune pahupidi pööramine nagu ka kõigis teistes tema süs* teemi harudes. Aga, nagu ütleb Marx, „müstifikatsioon, mille tegi läbi dialektika Hegeli käes, ei takistanud Hegelit mingil määral olemast esimene, kes kujutas kõikehõlmavalt ja teadlikult dialektika üldisi liikumisvorme. Dialektika seisab temal pea peal. Ta tuleb jalule pöörata, et avastada müstilise kesta alt ratsionaalne tuum“³.

1 Siin seisib teksti algredaktsioonis punkt, mille järel algas järgmine lõpuni kirjutamata ja pärast Engelsi poolt mahatõmmatud lause: „Meie, sotsialistlikud materialistid, läheme ses suhtes isegi veel tunduvalt kaugemale kui looduseuurijad, sest meie samuti ka...“ Toim.

2 Need sõnad on võetud Marxi järelelõhnast „Kapitali“ I köite 2. trükile. Toim.

3 Vt. „Kapital“, I kd., 1949. a. venekeelne väljaanne, lk. 19. Toim.

Kuid ka loodusteaduses eneses kohtame me küllalt sageli niisuguseid teooriaid, milledes tegelik suhe on pööratud pea peale, milledes peegeldust peetakse peegeldatavaks objektiks, ja mis seepärast vajavad samasugust ümberpöörämist. Niisugused teooriad valitsevad küllaltki sageli pikemat aega. Kui soojust peaaegu kakssada aastat peeti eriliseks saladuslikuks mateeriaks, selle asemel et seda tavalise mateeria liikumisvormiks pidada, siis oli siin tegemist samasuguse juhuga, ja alles mehhaaniline soojuseteooria teostas siin vajaliku ümberpöörämise. Hoolimata sellest avastas füüsika, milles valitses soojusaineteooria, terve rea äärmiselt tähtsaid soojuse-seadusi. Eriti Fourier¹ ja Sadi Carnot avasid siin tee õigele käsitusele, millel tuli ainult tema eelkäija poolt avastatud seadused ümber pöörata ja need omaenda keelde tõlkida². Niisama andis keemias flogistoniteooria oma sajandipikkuse eksperimentaalse tööga kõigepealt selle materjali, mille abil Lavoisier võis Priestley poolt saadud hapnikus avastada fantastilise flogistoni reaalse antipoodi ja sellega ümber lükata kogu flogistoniteooria. Kuid sellega ei olnud sugugi kõrvaldatud flogistika katsete tulemused. Vastupidi, nad jäid püsima, ainult nende formuleering pöörati ümber, tõlgiti flogistoniteooria keelest siitpeale kehtivasse keemia keelde; ja niivõrd nad säilitasid oma tähtsuse.

Hegeli dialektika on samasuguses vahekorras ratsionaalse dialektikaga nagu soojusaineteooria mehhaanilise soojuseteooriaga, nagu flogistoniteooria Lavoisier' teooriaga.

„ANTI-DÜHRINGI“ EELTÖÖDEST³

ESIMESELE OSALE

III peatükile

[Ideed — tegelikkuse peegeldused]

Kõik ideed on laenatud kogemusest, nad on kas tegelikkuse õiged või moonutatud peegeldused.

1 Engels mõtleb siin matemaatik Jean Baptiste Joseph Fourier'd, traktaadi „Soojuse analüütiline teooria“ („Théorie analytique de la chaleur“, Paris 1822) autorit. T o i m .

2 Carnot' funktsioon C pöörati ümber sõna-sõnaliselt mõttes: $1/c =$ absoluutse temperatuuriga. Ilma niisuguse ümberpööramiseta pole temaga midagi peale h a k a t a . [E n g e l s i m ä r k u s .]

3 Viited peatükkidele ja lehekülgedele, kuhu kuuluvad vastavad katkendid „Anti-Dühringi“ eeltöödest“, samuti nurksulgudesse paigutatud katkendite pealkirjad on toimetuse poolt. T o i m .

III peatükile, lk. 31—32

[Materiaalne maailm ja mõtlemisseadused]

Kaks kogemuse liiki — väline, materiaalne, ja seesmine — mõtlemisseadused ja mõtlemisvormid. Mõtlemisvormid on ka osalt päritud arenemise teel (näiteks matemaatiliste aksioomide endastmõistetavus eurooplastele, kindlasti aga mitte bušmanitele ja Austraalia neegritele).

Kui meie eeldused on õiged ja kui me mõtlemisseadusi nende suhtes õigesti rakendame, siis peab tulemus vastama tegelikkusele täpselt nii nagu analüütilise geomeetria arvutus peab vastama geomeetrilisele konstruktsioonile, olgugi et mõlemad on täiesti erinevad meetodid. Kahjuks aga seda ei esine peaaegu mitte kunagi või tuleb ette ainult täiesti lihtsais operatsioonides.

Välismaailm, on omakorda kas loodus või ühiskond.

III peatükile, lk. 31—33; IV peatükile, lk. 37—40; X peatükile, lk. 84—85.

[Mõtlemise ja olemise vahekord]

Mõtlemise ainukeseks sisuks on maailm ja mõtlemisseadused.

Maailma uurimise üldised tulemused saadakse selle uurimise lõpul; nad pole järelikult printsiibid, lähtepunktid, vaid tulemused, kokkuvõtted. Neid tulemusi peast konstrueerida, lähtuda nendest kui alusest ja sellest omakorda rekonstrueerida peab maailm on ideoloogia, see ideoloogia, mida on senini põdenud ka igasugune materialism. Olgugi et talle oli muidugi mõnevõrra selge mõtlemise ja olemise vahekord looduses, ei olnud talle see vahekord selge siiski ajaloo, ta ei saanud aru, et igal antud korral mõtlemine sõltub ajaloolis-materiaalsetest tingimustest. — Kuna Dühring lähtub faktide asemel „printsiipidest“, siis on ta ideoloog, ja seda, et ta on ideoloog, võib ta varjata ainult sel teel, et ta väljendab oma põhilased nii üldiselt ja sisutult, et nad näivad aksiomaatilistena, lameditena, kusjuures säärestest põhilasetest niisugusel korral ei saa ka midagi järeldada, vaid neisse võib ainult panna meelevaldse tähenduse. Nii, näiteks, kas või ainulise olemise printsiibi. Maailma ühtsus ja sealpoolse olemise mõttetus on kogu maailma uurimise tulemus, siin aga tahetakse seda tõestada a priori, lähtudes

mõtlemise aksioomist. Sellest siis mõttetus. — Kuid ilma selle überpööramiseta ei ole eksaktne filosoofia võimalik.

III peatükile, lk. 33—34

[Maailm kui seoslik tervik. Maailma tunnetamine]

Pärast Hegelit on süstemaatika¹ võimatu. On selge, et maailm kujutab endast ühtset süsteemi, s. o. seoslikku tervikut, aga selle süsteemi tunnetamine eeldab kogu looduse ja ajaloo tunnetamist, mida inimesed iialgi ei saavuta. Niisiis, kes ehitab süsteeme, peab arvutud lüngad täitma oma väärtustega, s. o. peab irratsionaalselt fantaaserima, peab olema ideoloog.

Ratsionaalne fantaasia — alias² kombinatsioon!

III peatükile, lk. 34—37

[Matemaatilised operatsioonid ja puhtloogilised operatsioonid]

Arvutav mõistus — arvutusmasin! — Matemaatilised operatsioonid, mis võimaldavad materiaalsel tõestust, kontrolli, — sest nad põhinevad vahetul materiaalsel kaemusel, kuigi abstraktsel, — vahetatakse koomiliselt ära puhtloogiliste operatsioonidega, mis võimaldavad tõestust ainult järelduse abil ja millel pole järelikult seda positiivset usaldatavust, mida omavad matemaatilised operatsioonid — ja kui paljud neist on pealegi valed! Masin integreerimiseks, vrd. Andrews, speech. Nature, Sept. 7, 76³.

Skeem = šabloon.

III peatükile; lk. 34—37; IV peatükile, lk. 37—40

[Reaalsus ja abstraktsioon]

Kõikehõlmava olemise ainulisuse põhilausega, millele paavst ja šeik-ul-islam võivad alla kirjutada, loovutamata midagi

1 Süstemaatika — siin absoluutselt lõpliku süsteemi kujundamise tähendus. Toim.

2 - teisiti nimetades. Toim.

3 Andrews, kõne. „Loodus“, 7. september 1876. — Engels mõtleb Thomas Andrewsi kõnet Belfastis Briti teadusliku seltsi („British Association for the advancement of science“) 46. aastakoosolekul. Toim.

oma eksimatusest ja usundist,—suudab Dühring niisama vähe tõestada kogu olemise eranditult materiaalsust, nagu ta ei suuda mingisugusest matemaatilisest aksioomist konstrueerida kolmnurka või kera või tuletada Pythagorase lauset. Nii üheks kui teiseks on nõutavad reaalsed eeltingimused, ja alles nende uurimisega jõutakse nimetatud tulemustele. Veendumus, et peale materiaalse maailma ei eksisteeri enam mingit erilist vaimset maailma, see kindel teadmine on reaalse maailma kestva ja vaevarikka uurimise tulemus, y compris¹ ka inimaju produktide ja protsesside uurimine. Geomeetria tulemused ei ole midagi muud kui mitmesuguste joonte, pindade ja kehade, ja vastavalt nende kombinatsioonide, mis suuremalt osalt esinesid juba looduses ammu enne seda, kui tekkisid inimesed (radiolaarid, putukad, kristallid jne.), loomulikud omadused.

III. peatükile, lk. 52 j j.

[Liikumine kui mateeria olemise vorm] ,

Liikumine on mateeria olemise vorm, järelikult enam kui tema lihtne omadus. Ei ole ega ole saanud kunagi olla mateeriat ilma liikumiseta. Liikumine maailma-ruumis, vähemate masside mehhaaniline liikumine üksikul maailmakellal, molekulaarvõnkumine soojusena, elektripinged, magnetiline polarisatsioon, keemiline lagunemine ja ühinemine, orgaaniline elu kuni tema kõrgeima produktini, mõtlemiseni — ühes või teises niisuguses liikumise vormis viibib iga üksik aineaatom igal antud momendil. Igasugune tasakaal on kas ainult suhteline paigalseis või on ise liikumine tasakaalus, nagu näiteks planeetide liikumine. Absoluutne paigalseis on mõeldav ainult seal, kus pole mateeriat. Niisiis ei saa mateeriast lahutada ei liikumist kui niisugust ega selle vorme, nagu näiteks mehhaaniline jõud; ilma absurdusesse sattumata ei saa mateeriale vastandada liikumist kui midagi erilist, võõrast.

IV. peatükile, lk. 62—64

[Loomulik valik]

Dühring oleks pidanud rõõmu tundma natural selectionist², sest see illustreerib ju kõige paremini tema õpetust ebateadlikest eesmärkidest ja vahenditest. — Kui Darwin uurib natural selection'i, seda vormi, milles toimub pikal-

1 — kaasa arvatud. Toim.

2 — loomulikust valikust. Toim.

dane muutumine, siis nõuab Dühring, et Darwin peaks esitama ka muutumise põhjust, millest härra Dühring samuti mitte midagi ei tea. Olgu teaduse edusammud millised tahes, härra Dühring kuulutab alati, et ikka veel puudub midagi, ja nii on tal küllalt alust nurisemiseks.

VII peatükile

[Darwinist]

Kui suurena näib äärmiselt tagasihoidlik Darwin, kes mitte ainult kogub, korrastab ja ümber töötab tuhanded faktid kogu bioloogiast, vaid ka rõõmuga tsiteerib iga oma eelkäijat, olgu see kui tahes tähtsusetu, isegi siis, kui see vähendab tema enda kuulsust, — võrreldes hoopleva Dühringiga, kes ise mitte midagi ei anna, kuid suhtub halvustavalt sellesse, mis teised annavad, ja kes . . .

VII peatükile, lk. 63—64; VIII peatükile, lk. 70—71

Dühringiana. Darwinism, lk. 115¹.

Taimede kohanemine on füüsikaliste jõudude või keemiliste tegurite kombinatsioon, järelikult pole üldse kohanemine. Kui „taim oma kasvus valib tee, millel ta saab kõige rohkem valgust“, siis teeb ta seda mitmesugusel teel ja mitmesugusel viisil, olenevalt taime liigist ja omadustest. Kuid füüsikalised jõud ja keemilised tegurid mõjuvad siin igas taimes erinevalt ja aitavad selleks kaasa, et taim, mis on siiski midagi muud kui need „keemilised ja füüsikalised jne.“, saavutab talle vajaliku valguse temale pika eelarengu tõttu omaseks muutunud viisil. Just see valgus mõjub taimerakkudele ärritusena ja paneb nendes liikuma need jõud ja tegurid kui reaktsiooni². Et see protsess toimub orgaanilises rakkumoodustuses ja omandab ärrituse ja reaktsiooni vormi, mis esinevad siin samuti nagu inimajus närvide vahendusel, siis on mõlemal juhul kasutatav sama väljend — kohanemine. Kui aga kohanemine peab toimuma tingimata teadvuse vahendusel, siis kus algab teadvus ja kohanemine ning kus see lõpeb? Kas moneeris, putukasööjas taimes, käänel, korallis või esimeses närvis? Dühring teeks vana koolitusega looduseuurijatele väga suurt

1 Viited lehekülgedele käivad Dühringi „Filosoofia kursuse“ kohta. Toim.

2 Siin on kirjutatud käsikirja servale: „ka loomade juures etendab pea osa tahtmatu kohanemine“. Toim.

heameelt, kui ta tõmbaks piiri. Protoplasma ärritus ja protoplasma reaktsioon esinevad kõikjal, kus on olemas elusat protoplasmat. Et aga pikkamööda muutuvate ärrituste mõjul muutub samuti ka protoplasma, — kui ta ei taha hävineda, — siis kõigi orgaaniliste kehade kohta on p a r a t a m a t u kasutada sama väljendit — kohanemine.

VII peatükile, lk. 63 jj.

[Kohanemine ja pärilikkus]

Haeckel käsitab kohanemist liikide arenemise suhtes negatiivse ehk liikisid muutva tegurina, pärilikkust — positiivse ehk liikisid säilitava tegurina. Seevastu väidab Dühring (lk. 122), et pärilikkus kutsub esile ka negatiivseid tulemusi, mõjub muutvalt (kusjuures räägitakse tühje sõnu preformatsioonist). Kuid, nagu kõigi seda laadi vastandlikkuste puhul, ei ole midagi kergemat kui nad ümber pöörata ja näidata, et kohanemine just v o r m i muutumise tõttu säilitab olulise, o r g a n i e n e s e, kuna aga pärilikkus juba kahe, iga kord erineva indiviidi ühinemise tõttu kutsub alati esile muutusi, millede kuhjumine ei tee võimatuks liigi muutumist. Päranduvad ju ka kohanemise tulemused! Kuid seejuures me ei liigu sammugi edasi. Me peame arvestama a s j a d e f a k t i l i s t s e i s u n d i t ja seda uurima, ja siis muidugi näeme, et Haeckelil on täiesti õigus pidada pärilikkust sisuliselt protsessi konservatiivseks, positiivseks, kohanemist aga revolutsioneerivaks, negatiivseks küljeks. Nii kodustamine ja aretamine kui ka tahtmatu kohanemine räägivad hoopis veenvamalt kui kõik Dühringi „subtiilsed kontseptsioonid“.

VIII peatükile, lk. 71—74

Dühring, lk. 141.

Elu. Et ainetevahetus on elu tähtsaim nähtus, seda on korduvalt ütelnud juba kahekümne aasta jooksul füsioloogiaga tegelevad keemikud ja keemiaga tegelevad füsioloogid, siin aga tõstetakse see veel kord elu definitsiooniks. Kuid see definitsioon ei ole täpne ega ammendav. Meie leiame ainetevahetust ka seal, kus ei ole elu, näiteks lihtsates keemilistes protsessides, mis küllaldase toorainete juurdevoolu korral loovad endale alati uuesti oma enese tingimused, kusjuures teatav keha on protsessi kandjaks (näited vt. Roscoe, 102¹,

¹ Roscoe-Schorlemmer, Ausführliches Lehrbuch der Chemie, Bd. I (üksikasjaline keemia õpperaamat, I kd.), Braunschweig 1877. T o i m .

väävelhappe valmistamine), enosmoosis ja eksosmoosis (läbi elutute orgaaniliste ja isegi anorgaaniliste membraanide?), Traube kunstlikes rakkudes ja neid ümbritsevas keskkonnas. Niisiis, ainetevahetus, millega tahetakse seletada elu, tuleb enne veel ise täpsemalt määrata. Hoolimata kõigist sügavatest põhjendustest, subtiilsetest kontseptsioonidest ja peentest uurimustest me ei ole siiski jõudnud asja tuumani ja küsime veel ikka: mis on elu?

Definitsioonid on teadusele väärtusetud, sest nad on alati puudulikud. Ainukeseks reaalseks definitsiooniks on asja enese arenemine, aga see pole enam definitsioon. Selleks, et teada saada ja näidata, mis on elu, peame me uurima kõiki elu vorme ja kujutama neid nende vastastikusel seoses. Seevastu aga *igapäevaseks otstarbeks* on kõige üldisemate ja ühtlasi kõige iseloomustavamate tunnuste lühidalt esitamine niinimetatud definitsioonis sageli kasulik ja isegi hädavajalik, ja kahju see ei saa ka tuua, kui definitsioonilt ei nõuta rohkem kui ta just suudab väljendada. Niisiis katsume anda elu kohta niisuguse definitsiooni, mille kallal nii paljud inimesed on murdnud oma hambad (vt. Nicholson).

Elu on valkkehade eksisteerimise viis ja see eksisteerimise viis seisab oma olemuselt nende keemiliste koostisosade alalistes uuenemises toitumise ja eritamise kaudu.

... Orgaanilisest ainetevahetusest kui valgu olulisest funktsioonist ja sellele omasest plastilisusest tulenevad edasi kõik muud kõige lihtsamad elufunktsioonid: ärritatavus, mis peitub juba valgu ja tema toidu vastastikusel toimes; kokkutõmbuvusvõime, mis avaldub toidu vastuvõtmises; kasvamisvõime, mis madalaimas astmes (moneer) hõlmab pooldumise teel paljune- mist; siseliikumine, ilma milleta pole võimalik ei toidu vastu- võtmine ega assimileerimine. Kuidas aga toimub arenemine lihtsast plastilisest valgust rakuks ja järelikult organismiks, seda peab meile alles vaatlus selgitama, aga niisugune uuri- mus ei kuulu ka enam elu lihtsasse tarbedefinitsiooni. (Düh- ring jutustab lk. 141 veel tervest vahepealsest maailmast, sest ilma ainarsirkulatsioonikanali süsteemita ja „iduskeemita“ pole tõelist elu. See koht on suurepärase.)

X peatükile, lk. 85—90

Dühning — ökonomika. — Kaks meest

Kuni jutt on moraalist, võib Dühning neid pidada võrdseiks, aga niipea kui algab jutt ökonomikast, kaob see võimalus. Kui näiteks neiks kaheks meheks on mõni yankee broken into

all trades¹ ja Berliini studiosus, kellel pole midagi peale oma kooli lõputunnistuse ja tegelikkusefilosoofia ning lisaks käed, mida põhimõtteliselt ei ole kunagi vehklemissaalis treenitud, kus on siis siin võrdsus? Jänki toodab kõik, studiosus abistab ainult vahetevahel, jaotus aga toimub töötulemuse järgi, ja varsti on jänki võimeline kapitalistlikult ekspuuteerima koloonia juurdekasvatavat (sündimise või sissereändamise tõttu) elanikkonda. Niisiis võib kahest mehest kergesti tekkida kogu tänapäeva ühiskonnakord, kapitalistlik tootmine ja kõik muu, ilma et ükski neist kasutaks mõõka.

X peatükile, lk. 91—95

Dühringiana.

Võrdsus — õiglus. — Kujutlus, et võrdsus on õigluse väljendus, täiusliku poliitilise ja sotsiaalse korra printsiip, on tekkinud täiesti ajalooliselt, ürgkogukondades ei olnud võrdsust, või oli ainult väga piiratud ulatuses üksiku kogukonna täisõiguslikule liikmele ja põimus läbi orjusega. Samuti ka antiikses demokraatias. Kõigi inimeste võrdsus — kreeklaste, roomlaste ja barbarite, vabade ja orjade, riigi põhielanike ja võõramaalaste, riigikodanike ja riigi kaitsealuste, jne. võrdsus — näis antiikaja inimesele mitte ainult hullumeelsena, vaid ka roimarlikuna, ja niisuguse võrdsuse algidusid kristluses jälitati järjekindlalt. — Kristluses väljendus esmakordselt kõigi inimeste kui jumala ees patuste negatiivne võrdsus ja kitsamas mõttes — Kristuse armu ja vere läbi lunastatud nii ühtede kui ka teiste jumalalaste võrdsus. Mõlemad käsitused tulenesid sellest osast, mida etendas ristiusk orjade, pagendatute, äratõugatute, tagakiusatute, rõhutute religioonina. Ristiusu võiduga jäi see moment tagaplaanile, peasjaks sai kõigepealt usklite ja paganate, õigeusklike ja ketserite vastandlikkus. — Linnade ja ühes sellega niihästi kodanluse kui ka proletariaadi enam-vähem arenenud elementide tugevnemisega pidi kodanliku olemasolu tingimusena pikkamööda uuesti tärkama ka võrdsuse nõudmine, sellega on seotud proletaarne järeldustetegemine poliitiliselt võrdsuselt sotsiaalsele võrdsusele. Esmakordselt, loomulikult usukses vormis, avaldus see teravalt talupoegade sõjas. — Võrdsuse nõudmise kodanliku külje formuleeris teravalt, kuid alles üldinimliku nõudmisena, esmakordselt Rousseau. Nagu kodanluse kõigi nõudmiste puhul, nii seisab ka siin proletariaat saatusliku varjuna kodanluse kõrval ja teeb oma järeldused

1 — igaks asjaks võimeline jänki. T o i m .

(Babeuf). Seda kodanliku võrdsuse ja proletaarse järeldustegemise seost tuleb arendada üksikasjalisemalt.

Niisiis on peaaegu kogu senine ajalugu kulunud selleks, et välja töötada printsiipi: võrdsus = õiglus, ja see õnnestus alles siis, kui oli olemas kodanlus ja proletariaat. Võrdsuse printsiip aga tähendab seda, et ei pea olema mingeid eesõigusi, järelikult ta on olemuselt negatiivne, ta kuulub kogu senise ajaloo kõlbmatuks. Positiivse sisu puudumise ja kõige möödunu kergekäelise hülgamise tõttu kõlbab see printsiip väljakuulutamiseks niihästi 1789—1796. a. suures revolutsioonis kui ka pärastistele süsteeme fabritseerivatele kõlupeadele. Absurdne on aga pidada põhilause: võrdsus = õiglus ülimaks printsiibiks ja viimseks tõeks. Võrdsus seisab ainult vastandlikkuses ebavõrdsusele, õiglus — ainult vastandlikkuses ebaõiglusele, neid mõisteid koormab niisiis veel vastandlikkus senisele ajaloole, seega vanale ühiskonnale enesele.¹

Juba see näitab, et tähendatud põhilause ei saa väljendada igavest õiglust ja tõde. Kommunistliku korra ajal ja suurema hulga elatusvahendite juures peavad inimesed jõudma ühiskondliku arenemise mõne põlve kestel nii kaugele, et see võrdsuse ja õiguse uhke nõudmine näib niisama naeruväärseks nagu seda on tänapäeval aadli- ja muude sünnieesõigustega uhkeldamine, et praktilisest elust kaob vastandlikkus niihästi vana ebavõrdsuse ja vana positiivse õiguse kui ka uue üleminekuõiguse suhtes, et sellele, kes pedantse täpsusega nõuab temale kuuluva võrdse ja õiglase saaduste osa väljaandmist, antakse see pilkeks välja kahekordselt. Isegi Dühring nõustuks sellega, et seda võib „ette näha“, ja kuhu mujale jääb siis võrdsus ja õiglus, kui mitte ajalooliste mälestuste kolikambrisse? Sellest, et säärased laused kõlbavad tänapäeval suurepäraselt agitatsiooniks, ei muutu nad veel igaveseks tõeks.

(Selgitada võrdsuse s i s u. — Piirdumine õigusliku küljega jne.)

Muide, abstraktne võrdsuseteooria on juba tänapäeval ja ka kaugema tuleviku jaoks mõttetu, ühelegi proletaarlasele-sotsialistile või sotsialistlikule teoreetikule ei tule mõttessegi, et tahta tunnistada abstraktset võrdsust enese ja bušmani või tulemaalase vahel, ehk kas või isegi talupoja või poolfeodaalse pävilise vahel; aga sellest momendist alates, mil see ületatakse kas või ainult Euroopas, on ületatud ka

¹ Siin on kirjutatud käsikirja servale: „Kujutlus võrdsusest [tuleneb] üldise inimtüü võrdsusest kaubatootmises. „Kapital“, lk. 36.“ — Vt. „Kapital“, I kd., 1949. a. venekeelne väljaanne, lk. 66. T o i m .

abstraktse võrdsuse seisukoht. Ratsionaalse võrdsuse kehtestamisega kaotab see võrdsus ise igasuguse tähtsuse. Kui praegu nõutakse võrdsust, siis sünnib see sellepärast, et antitsipeeritakse praegustes ajaloolistes suhetes iseenesest saabuvat intellektuaalset ja moraalset ühtlustamist. Kuid igavene moraal peaks olema võimalik igal ajal ja kõikjal. Seda väita võrdsuse kohta ei tule pähe isegi Dühringil; vastupidi, ülemineku ajaks näeb ta ette repressiooni, tunnistab niisiis, et võrdsus pole igavene tõde, vaid ajalooline produkt ja teatavate ajalooliste seisundite atribuut.

Kodanluse võrdsus (*klassiprivileegide* kaotamine) erineb väga proletariaadi võrdsusest (klasside eneste kaotamine). Sellest kaugemale minev, s. t. abstraktselt käsitatud võrdsus muutub mõttetuseks. Lõpuks on ka härra Dühring sunnitud tagaakse kaudu uuesti sisse tooma relvastatud ja administratiivse, kohtuliku ja poliitilise vägivalla.

Seega on kujutlus võrdsusest ise ajalooline produkt, mille väljatöötamiseks on vaja kogu eelkäivat ajalugu; niisiis ei eksisteeri see igavestest aegadest saadik tõena. Et ta on praegu inimeste enamikule —en principe¹— midagi iseendastmõistetavat, siis ei ole see tema aksioomilisuse, vaid XVIII sajandi ideede levimise tagajärg. Ja kui see pärast kaks kurikuulsat meest tänapäeval asuvad võrdsuse seisukohale, siis tuleb see nimelt sellest, et neid kujutletakse XIX sajandi „haritud“ inimestena ja et see on neile „loomulik“. Kuidas aga käituvad ja käitusid tegelikud inimesed, see sõltub ja on alati sõltunud neist ajaloolistest tingimustest, milledes nad elasid.

IX peatükile, lk. 82—84; X peatükile, lk. 91—95

[Ideede sõltuvus ühiskondlikest suhetest]

Vaade, nagu oleksid inimeste ideed ja kujutlused loonud nende elutingimusi, mitte aga vastupidi, kummutatakse kogu senise ajaloo poolt, milles seni alati on saavutatud midagi muud kui seda, mida on tahetud, aga edaspidises käigus enamasti isegi vastupidist. Alles enam-vähem kauges tulevikus võib see vaade saada niivõrd tõelikkusele vastavaks, kui võrd inimesed teavad juba ette, et muutuvate ühiskondlike suhete tõttu saab paratamatuks ka ühiskondliku korra muutus (sit venia verbo²), ja hakkavad ise tahtma seda

1 — põhimõtteliselt. T o i m .

2 — lubatagu öelda. T o i m .

muutust, enne kui see teadmatult ja vastu nende tahtmist neile peale sunnitakse. — See käib ka kujutluste kohta õigusest, niisiis ka poliitika kohta (as far as that goes¹, seda punkti tuleb käsitleda „filosoofia“ all, — „vägivald“ jääb poliitilisele ökonomiale).

XI peatükile, lk. 101—102 (vrd. ka III osa, peatükk V, lk. 279—280)

Juba looduse õige peegeldamine on äärmiselt raske, on pika kogemusajaloo produkt, ürginimesele on loodusjõud midagi võõrast, salapärast, masendavat. Teataval astmel, mille teevad läbi kõik kultuurrahvad, assimileerib ta nad personifitseerimise teel. Just see personifitseerimistung lõi kõikjal jumalaid, ja consensus gentium², millele toetub jumala olemasolu tõestus, tõestab nimelt ainult selle personifitseerimistungi kui paratamatu üleminekuastme üldisust, niisiis ka religiooni üldisust. Alles loodusjõudude tõeline tunnetamine tõrjub jumalad või jumala järgemööda kõigist positsioonidest välja (Secchi ja tema päikesesüsteem). See protsess on praegu jõudnud niikaugele, et seda võib teoreetiliselt lõpulejõudnuks pidada.

Ühiskondlike nähtuste alal on peegeldamine veelgi raskem, ühiskonna määravad ajalooliste eeltingimuste kõrval majanduslikud suhted, tootmine ja vahetus.

XII peatükile, lk. 106—108 (vrd. Sissejuhatus, lk. 20—21)

Vastandlikkus, — kui as-jale on omane vastandlikkus, siis on ta vastuolus iseenesega ja seesama on maksev asja mõttelise väljenduse kohta. Näiteks see, et asi jääb samal ajal selleksamaks ja muutub siiski pidevalt, et ta sisaldab eneses „püsimuse“ ja „muutumise“ vastandlikkust, on v a s t u o l u .

XIII peatükile

[Eituse eitamine!]

... Kõik indo-germaani rahvad algavad ühiskondusega. ühiskondliku arenemise käigus see peaaegu kõigi rahvaste juures kaotatakse, eitatakse, tõrjutakse välja teiste vormide — eraomanduse, feodaalomanduse jne. poolt. Sotsiaalse revolutsiooni ülesandeks on eitada seda eitust, seada uuesti jalule ühisomandus kõrgemas arenemisastmes. Või: antiikne filosoofia oli esialgu stiihiline materialism. Sellest tekki idealism, spirituaal-ism, materialismi eituse, algul hinge ja keha vastandlikkuse kujul, hiljem aga surematuse õpetuses ja monoteismis. Ristiusu

1 — niipalju kui võimalik. T o i m .

vahendusel levis see spiritualism üldiselt. Selle eituse eitamiseks on vana reprodutseerimine kõrgemal astmel, tänapäeva materialism, mis, minevikuga võrreldes, saavutab oma teoreetilise lõpuleviimise teaduslikus sotsialismis.

Mõistagi, et need loomulikud ja ajaloolised protsessid peegelduvad mõtlevas ajus ja reprodutseeruvad temas, nagu see ka ilmneb ülalesitatud näidetest -a x -a jne.; ja just kõige kõrgemad dialektilised ülesanded lahenevad ainult selle meetodi abil.

Muidugi, on olemas ka halb, viljatu eitus. — Tõeline, loomulik, ajalooline ja dialektiline eitus (vormi seisukohalt) ongi just igasuguse arenemise liikumapanev printsiip — vastanditeks lõhenemine, nende võitlus ja lahendus, kusjuures (ajaloos osaliselt, mõtlemises täielikult) omandatud kogemuse põhjal saavutatakse uuesti esialgne lähtepunkt, kuid kõrgemas astmes. — Viljatu eitus aga on puhtsubjektiivne, individuaalne eitus, mis ei moodusta asja enese arenemisstaadiumi, vaid on väljastpoolt sissetoodud arvamus. Kuna aga niisuguse eituse puhul ei või midagi välja tulla, siis peab eitaja mitte rahul olema maailmaga, peab pahuralt laitma kõike olemasolevat ja toimunut, kogu ajaloolist arenemist. Kuigi vana-aja kreeklased on mõndagi saavutanud, kuid nad ei tundnud spektraalanalüüsi, keemiat, diferentsiaalarvutust, aurumasinat, maanteid, elektritelegraafi ja raudteid. Kas maksab siis veel pikemalt peatuda niisuguste mahajäänud inimeste teostel? Kõik on halb — kuivõrd seda liiki eitajad on pessimistid — peale meie enese kõige kõrgema isiksuse, mis on täiuslik, ja sellega meie pessimism muutub meie optimismiks. Ja niiviisi me oleme ise toime pannud eituse eitamise.

Isegi Rousseau ajalookäsitusviis: algne võrdsus — ebavõrdsusest tingitud rikutus — kõrgemas astmes võrdsuse jaluleseadmine — on eituse eitamine.¹

Dühring jutlustab vahetpidamatult idealismi — ideaalset seisukohta jne. Kui me olemasolevatest suhetest teeme järeldusi tuleviku kohta, kui me mõistame ja uurime ajalookäigus mõjuvate negatiivsete elementide positiivset külge, — ja seda teeb omal viisil koguni äärmiselt filisterlik progressist, isegi idealist Lasker, — siis nimetab Dühring seda „idealismiks“, ja arvab sellepärast olevat endal õiguse teha fantastilisi tulevikuprojekte, milles on antud isegi kooliplaan ja mis on fantastilised, kuna nad põhinevad võhiklusel. Et ta seejuures ise paneb toime ka eituse eitamise, seda ta ei märka.

¹ See märkus on kirjutatud käsikirja servale. T o i m .

Eituse eitamine ja vastuolu. Hegel ütleb, et millegi positiivse „eimiski“ on teatav kindel eimiski. „Diferentiaale võib vaadelda ja käsitleda kui tõelisi nulle, millede vahel on aga olemas teatav suhe, mis tuleneb just antud juhul käsitledava küsimuse seisust. Matemaatiliselt see pole mingi mõttetus,“ ütleb Bossüt. Murd $0/0$ võib omada päris kindlat väärtust, kui ta on tekkinud lugeja ja nimetaja samaaegsel kadumisel. Samuti $0 : 0 = A : B$, kus järelikult $0/0 = A/B$ muutub A ja B väärtuse muutmisega (lk. 95, näited). Ja kas see pole „vastuolu“, et nullide vahel valitsevad suhted, s. t. et nad võivad omada mitte ainult väärtust üldse, vaid isegi erinevaid väärtusi, mida võib väljendada arvudes? $1 : 2 = 1 : 2$; $1 - 1 : 2 - 2 = 1 : 2$; $0 : 0 = 1 : 2$. —

Dühring ise ütleb, et need lõpmatult vähenevate suuruste summeerimised — lihtsalt öeldes integraalarvutus — on matemaatika kõrgeimad jne. operatsioonid. Ja kuidas seda tehakse? Mulle on antud kaks, kolm või enam muutuvat suurust, s. o. niisugust suurust, millede muutmisel avaldub nende vahel teatav suhe. Olgu näiteks antud kaks suurust x ja y , ja on tarvis lahendada teatav, tavalise matemaatika abil mittelahendatav ülesanne, milles funktsioneerivad x ja y . Ma diferentseerin x ja y , s. o. ma eeldan x ja y nii lõpmatult vähenevaina, et nad kaovad võrreldes ükskõik kui väikese tegeliku suurusega, nii et x -st ja y -st ei jää midagi muud kui nende vastastikune suhe, ilma igasuguse materiaalse aluseta, järelikult $dx/y = 0/0$, kuid see $0/0$ väljendab x/y suhet. Et see kahe kadunud suuruse suhe, nende kadumise fikseeritud moment, on vastuolu, see ei või meid häirida. Mida muud olen ma niisiis teinud, kui seda, et olen eitanud x ja y , kuid mitte nii, et ma pärast seda nende vastu enam huvi ei tunne, vaid asjaoludele vastavalt. Seega x ja y asemel on mul antud valemis või võrrandis nende eituse, dx ja dy . Ma arvutan nüüd nende valemitega nagu tavaliselt, käsitlen dx ja dy nii, nagu oleksid nad tegelikud suurused, ja teatavas punktis — ma eitan eitust, s. o. integreerin diferentsiaalvalemi, asetan dx ja dy asemele tegelikud suurused x ja y , ja olen sellega mitte samal kohal nagu varem, vaid olen sellega lahendanud ülesande, mille kallal tavaline geomeetria ja algebra asjatult oma hambaid muravad.

TEISELE OSALE

II peatükile

Orjapidamine, kus see on valitsevaks tootmisvormiks, muudab töö orjalikuks tegevuseks, s. o. vabu inimesi teotavaks tegevuseks. Sellega suletakse väljapääs niisugusest tootmisviisist, kuna aga teisest küljest orjapidamine muutub enam arenenud tootmisele takistuseks ja selle kõrvaldamine saab paratamatuks. Sellest vastuolust hukkub igasugune orjapidamisele rajatud tootmine ja igasugune temale rajanev ühiskond. Selle vastuolu lahendamine toimub enamikul juhtudel sel teel, et hukkuva ühiskonna orjastavad vägivaldselt teised, tugevamad (Makedoonia ja hiljem Rooma alistab Kreeka). Senikaua, kui ka need viimased põhinevad orjatööl, toimub ainult tsentrumi ümberasetumine ja kogu protsess kordub kõrgemas astmes, kuni lõpuks (Rooma) vallutab rahvas, kes asendab orjapidamise uue tootmisvormiga. Või siis orjapidamine kaotatakse vägivaldselt või vabatahtlikult ja niisugusel juhul hävineb senine tootmisviis, - suurmaaharimise asendab skvotterite partellimajapidamine nagu Ameerikas. Sel viisil hukkus orjapidamisest ka Kreeka, kusjuures juba Aristoteles ütles, et orjadega läbikäimine demoraliseerib kodanikke — rääkimata sellest, et orjad teevad kodanikele töö võimatuks. (Iseasi on koduorjade pidamine, nagu näiteks Idamaal; siin on ta tootmise aluseks mitte otseselt, vaid kaudselt, perekonna koostusosana, kus ta sulab sellesse märkamatult (haareri naisorjad)).

III peatükile

Dühringi taunimisväärse ajaloos valitseb vägivald. Kuid tegelikus, progresseeruv asjaloolises liikumises valitsevad materiaalsed vallutused, mis säilivad.

III peatükile

Ja millega peetakse ülal vägivald, armee? R a h a g a . Nii siis selgub kohe, et see oleneb jällegi tootmisest. Vrd. Ateena laevastikku ja poliitikat 380. — 340. a. Vägivald liitlaste üle lõppes ebaõnnestumisega materiaalsete vahendite vähesuse tõttu, mis on vajalikud selleks, et pidada energiliselt kestvaid sõdu. Inglise subsiidiumid, mida võimaldas uus suurtööstus, võitsid Napoleoni.

III peatükile

[Partei ja sõjaline ettevalmistus]

Olemasolu eest peetava võitluse käsitlemisel ja Dühringi deklamatsioonide puhul, mis on sihitud võitluse ja relvade vastu, tuleb rõhutada, et revolutsioonilisel parteil on vaja tunda ka võitlust: parteil tuleb teostada revolutsioon, võimalik et lähemas või kaugemas tulevikus. Kuid mitte praeguse sotsiaals-bürookraatliku riigi vastu, mis poliitiliselt oleks niisama meeletu, nagu Babeufi katse otse direktoriumist üle hüpata kommunismi, ja isegi veel meeletum, sest direktorium oli ikkagi kodanlik ja talupoeglik valitsus. Kuid selleks, et kaitsta kodanluse enese poolt antud seadusi, on partei võib-olla sunnitud võtma tarvitusele revolutsioonilised abinõud kodanliku riigi vastu, mis järgneb praegusele riigile. Sellepärast peavad praegu kehtiva üldise sõjaväeteenistuskohustuse kõik ära kasutama selleks, et õppida võitlema; see käib eriti nende kohta, kellele haridus võimaldab vabatahtlikuna tühe aastaga omandada sõjalise ettevalmistuse, mis on vajalik, et saada ohvitseriks.

VI peatükile

[„Vägivallast“]

On tunnustatud, et vägivald etendab ka revolutsioonilist osa, ja nimelt kõikidel otsustavatel „kriitilistel“ ajastutel, nagu üleminekul sotsialiteedile, seal aga ainult hädakaitsena reaktsiooniliste välisvaenlaste vastu. Kuid XVI sajandil Inglismaal toimunud pöördel, mida kirjeldas Marx, oli samuti oma revolutsiooniline külg: see pööre oli üheks feodaalse maavalduse kodanlikuks maavalduseks muutumise ja kodanluse arenemise peatingimuseks. 1789. a. prantsuse revolutsioon raken- das samuti küllaltki ulatuslikult vägivalda, 4. august ainult sanktsioneeris talupoegade vägivaldteod ja täiendas seda aadli- ja kirikuvarade konfiskeerimisega. Germaanlaste vägi- valdsete vallutustega ja vallutatud maadel säära- ste riikide rajamisega, kus valitses maa ja mitte linn (nagu antiikajal), kaasnes — ja nimelt sel viimasel põhjusel — orjuse muutumine vähem raskeks pärisorjuseks ja teisteks talupoegade sõltumuse vormideks (antiikajal kaasnes latifundiumidega põllumaa muutmine karjamaaks).

[Vägivald, kogukondlik omandus, ökonomika ja poliitika]

Kui indogermaanlased rändasid Euroopasse, tõrjusid nad vägivallaga põliselanikud välja ja harisid maad kogukondliku valdusena. Keltide, germaanlaste ja slaavlaste juures on viimase olemasolu veel ajalooliselt tõestatav, ja slaavlastel, germaanlastel ja isegi keltidel (rundale) esineb see veel koguni talupoegade otsese (Venemaa) või kaudse (Iirimaa) sõltumuse kujul. Vägivald lakkas, niipea kui laplased ja baskid olid minema aetud. Kogukonna piires valitses võrdsus või tekkisid vabatahtlikult tunnustatud privileegid. Seal, kus maa kogukondlikust omandusest tekkis üksikute talupoegade maaeraomandus, toimus see jagamine kogukonnaliikmete vahel kuni XVI sajandini puhtspontaanselt; niisugune jagamine toimus enamasti väga aegamööda ja kogukondliku valduse jäänused olid päris tavalised. Vägivallast ei olnud juttugi, seda kasutati ainult nende jäänuste vastu (Inglismaa XVIII ja XIX sajandil, Saksamaa peamiselt XIX sajandil). Iirimaa moodustab erijuhu. Niisugune kogukondlik omandus on püsinud rahulikult edasi Indias ja Venemaal kõige mitmesugusemate vägivaldsete vallutuste ja despootiate ajal ning on moodustanud nende aluse. Venemaa on tõestuseks, kuidas tootmissuhted määravad poliitilisi vägivallasuhteid. Kuni XVII sajandi lõpuni ei olnud vene talupoeg eriti rõhutatud olukorras, omas liikumisvabadust, oli peaaegu sõltumatu. Esimene Romanov kinnistas talupojad maa külge. Peetri ajast algas väliskaubandus Venemaal, kes võis välja vedada ainult põllumajandussaadusi. See kutsus esile talupoegade rõhumise, mis tõusis samas vahekorras nagu väljavedu, mille huvides see toimus, kuni Katariina muutis selle rõhumise täielikuks ja viis vastava seadusandluse lõpule. See seadusandlus aga lubas mõisnikel üha enam koorida talupoegi, nii et rõhumine kasvab ikka enam ja enam.

Kui vägivald on sotsiaalsete ja poliitiliste seisundite põhjuseks, mis on siis vägivalla põhjuseks? Võõra töö saaduste ja võõra tööjõu omastamine. Vägivald võis muuta saaduste tarbimist, kuid mitte tootmisviisi ennast, ta ei võinud teoorjust muuta palgatööks, või olgu siis, kui selleks olid olemas vastavad tingimused ja teoorjuse vorm oli muutunud tootmisele ahelaiks.

IV peatükile

Senini vägivald — nüüdsest peale sotsialiteet. Puhas vaga soov, „õigluse“ nõudmine. Kuid juba Th. Morus esitas selle nõudmise 350 aasta eest, ilma et seda oleks täidetud. Mispärast peaks seda siis nüüd täidetama? Dühring ei anna mingit vastust. Tõepoolest, suurtööstus esitab selle nõudmise mitte õigluse nõudmisena, vaid paratamatusena, mis on tingitud tootmisest, ja see muudab asja põhjalikult.

KOLMANDALE OSALE

I peatükile

*Fourier (Nouveau Monde Industriel et Sociétaire)*¹. E b a v õ r d s u s e element: „inimene, olles instinktult võrdsuse vaenlane“, lk. 59.

„See kelmuse mehhanism, mida nimetatakse tsivilisatsiooniks“, lk. 81.

„Tuleks loobuda sellest, et neile (naistele) antakse, nagu see meil on viisiks, tänamatud ülesanded, orja osa, mis filosoofia neile määrab, väites, et naine olevat loodud ainult potte pesema ja vanu pükse lappima“, lk. 141,

„Jumal on määranud manufaktuurtööle veetlevuse annuse, mis vastab ainult v e e r a n d i l e sellest ajast, mille ühiskondlik inimene võib pühendada tööle.“ ülejäänud aeg tuleb seepärast pühendada põlluharimisele, loomakasvatusele, köögile, tööstuslikele armeedele, lk. 152.

„Õrn moraal, kaubanduse alandlik ja puhas sõbratar“, lk. 161. Moraali kriitika, lk. 162 jj.

Tänapäeva ühiskonnas, „tsiviliseeritud mehhanismis“ valitseb „kahepaiksus tegudes, vastuolu individuaalse ja kollektiivse huvi vahel“; see on „indiviidide üldine sõda masside vastu. Aga meie poliitilised teadused julgevad veel rääkida tegevuse ühtsusest!“ Lk. 172.

„Looduse uurimine on tänapäeva uurijatel kõikjal äpardunud, sest nad ei tundnud erandite või üleminekute teooriat, h ü b r i i d i d e teooriat.“ („Hübriidide“ näited: küdoonia, nek-tariin, angerjas, nahkhiir jne.) Lk. 191.

¹ „Uus tööstuslik ja ühiskondlik maailm“. — Käesolevas katkendis jutumärkidesse asetatud laused ja sõnad kujutavad enesest tsitaate, mida Engels esitab Fourier' prnatsuskeelsest teosest. Jutumärgid on toimetuselt. Toim.

„Anti-Dühringi“ eeltööde käsikirja teine osa kujutab endast väljavõtteid Dühringi „Rahvus- ja sotsiaalökoonoomia kursusest“, millega kaasnevad Engelsi märkused. — Alljärgnevalt esitatakse ainult need Engelsi märkused, mis täiendavad „Anti-Dühringis“ arendatud seisukohtade käsitust. Väljavõtted Dühringist on siin esitatud lühendatult; need väljavõtted on antud ptiiis ja on asetatud nurksulgudesse.

[Dühringi väite puhul, et „tahtetegevus, mille abil luuakse inimeste koondised, allub kui niisugune loodusseadustele“ märgib Engels:]

Niisiis ajaloolisest arenemisest mitte sõnagi. Ainult igavene loodusseadus. Kõik on psühholoogia ja see on kahjuks veelgi „mahajäänum“ kui poliitika.

[Seoses Dühringi arutlustega orjandusest, palgatööst ja vägivallaomandist kui „sotsiaalmajanduslikest suhetevormidest, millel on puhtpoliitiline“ iseloom, teeb Engels järgmised märkused:]

Ikka see usk, et poliitilises ökonomias kehtivad ainult igavesed loodusseadused, et kõik muutused ja moonutused tulenevad halvast poliitikast.

Niisiis, kogu vägivallateooriast on ainult niipalju õige, et senini on kõik ühiskonnavormid vajanud enda säilitamiseks vägivalla ja olid osalt isegi vägivallaga rajatud. Seda vägivalla tema organiseeritud vormis nimetatakse riigiks. Niisiis on siin esitatud triviaalsus, et sellest ajast peale, millal inimesed jõudsid välja kõige metsikumast seisundist, on kõikjal olnud riigid; kuid et seda teada, selleks ei olnud tarvis Dühringit. — Kuid just riik ja vägivald on kõigile seni eksisteerinud ühiskonnavormidele ühine, ja kui ma seletan näiteks idamaade despootiaid, antiikaja vabariike, Makedoonia monarhiaid, Rooma keisririiki, keskaja feodalismi sellega, et nad põhinesid kõik vägivallal, siis ei ole ma veel mitte midagi seletanud. Mitmesuguseid sotsiaalseid ja poliitilisi vorme tuleb niisiis seletada mitte vägivallaga, mis jääb ju alati üheks ning samaks, vaid sellega, milleks vägivald kasutatakse, sellega, mida röövitakse, — iga epohhi toodete ja tootlike jõududega ja nendest enestest tuleva jaotusega. Ja siis selguks ka, et idamaade despotism põhines kogukondlikul maavaldusel, antiikaja vabariigid — põlduharivatel linnadel, Rooma keisririik — latifundiumidel, feodalism — maa ülevõimul linna üle, millel olid oma materiaalsed alused jne.

[Engels esitab Dühringi sõnu:

„Majanduse loodusseadused on avastatavad oma täies ranguses ainult sel teel, et me mõttes kõrvaldame riigi- ja ühiskonnaasutuste (!) toimed, ja nimelt — sunniviisilise palgatööga seotud vägivallaomandi toimed —, sel teel, et me hoidume viimaseid pidamast inimese muutumatu loomuse (!) paratamatuteks tagajärgedeks...“

Selle Dühringi arutluse kohta teeb Engels järgmised märkused:]

Niisiis majanduse loodusseadused olevat avastatavad ainult siis, kui öeldakse lahti kogu senisest majandusest; senini ei ole need kunagi avaldunud võltsimatult! — Inimese muutu matu loomus — ahvist Goetheni!

Dühring tahab selle „vägivalla“ teooriaga seletada, kuidas see võis juhtuda, et kõikjal ja alati on enamus koosnenud vägivallale allutatuid ja vähemus — vägivaldal rakendajaist. Juba see iseenesest tõestab, et vägivallasuhete aluseks on majanduslikud tingimused, mida ei saa nii lihtsalt poliitiliste vahenditega ümber lükata.

Dühringi juures renti, kasumit, protsenti, töötasu ei seletata, vaid öeldakse, et vägivald on nad rajanud. Aga kust tuleneb vägivald? Non est.¹

Vägivald loob valduse ja valdus = majandusliku võimuga. Niisiis, vägivald = võimuga.

Marx on „Kapitalis“ (akumulatsioon) tõestanud, et teataval arenemisastmel tekitavad kaubatootmise seadused paratamatult kapitalistliku tootmise kõigi selle riugastega ja et selleks pole vaja üldse mingit vägivaldal.

Kui Dühring peab poliitilist tegevust ajaloo viimaseks otsustavaks jõuks ja teeb näo, nagu oleks see midagi uut, siis korstab ta sellega siiski ainult seda, mida on öelnud kõik senised ajaloolased, kellele järgi samuti sotsiaalsed vormid on seletatavad üksnes poliitiliste vormidega, mitte aga tootmisega.

C'est trop bon!² Kogu vabakaubanduse koolkond Smithist alates, kõik majandusteaduslikud õpetused enne Marxi peavad majandusseadusi, — kuivõrd nad nendest aru saavad, — „loodusseadusteks“ ja väidavad, et riik, „riigi- ja ühiskonnasutuste toime“ moonutab nende toime!

Muide, kogu see teooria on ainult katse põhjendada sotsialismi Carey õpetusega: ökonoomika on iseenesest harmooniline, riik rikub kõik oma vahelesegamisega.

Vägivalla täienduseks on igavene õiglus, see ilmub lk. 282.

[Dühringi seisukohta, mida ta arendab seoses Smithi, Ricardo ja Carey kriitikaga, iseloomustab Engels järgmiselt: „Tootmist tema kõige abstraktsemas vormis võib väga hästi uurida Robinsoni näite varal, jaotamist — kahe isoleeritud saareelaniku näite varal, kusjuures võib endale kujutleda kõiki vaheastmeid, alates täielikust võrdsusest ja lõpetades isanda ja orja täieliku vastandlikkusega.“ Engels esitab järgmise Dühringi lause: „Ainult tõsise sotsiaalse (!) käsituse (!) teel võib jõuda sellele seisukohale, mis jaotamisteooriale omab lõppkokkuvõttes otsustavat tähtsust.“ Selle kohta märgib Engels:]

1 — ei ole (s. t. ei ole vastust). T o i m .

2 — see on suurepärane! T o i m .

Niisiis abstraheeritakse kõigepealt tegelikust ajaloost mitmesugused õigussuhted ja lahutatakse nad ajaloolisest alusest, millel nad on tekkinud ja millel nad ainuüksi omavad mõtet, ja kantakse üle kahele indiviidile: Robinsonile ja Reedele, kus need suhted on loomulikult täiesti meelevaldsed. Aga pärast seda, kui need suhted sel viisil olid taandatud puhtale vägivaldale, kantakse nad uuesti üle tegelikku ajalukku ja tõestatakse sellega, et ka siin põhineb kõik lihtsal vägivallal. Dühringit ei huvita, et vägivaldale tuleb rakendada materiaalsele substraadile ja et seda just tulebki selgitada, kuidas see substraat tekkis.

[Engels esitab Dühringi „Kursusest“ järgmise koha: „Traditsioonilise arvamuse järgi, mida jagavad kõik majandusteaduslikud süsteemid, kujutab jaotamine endast nii-ütelda mõõduvat protsessi, mis on suunatud tootmise poolt loodud saaduste massile, mida käsitatakse valmis koguproduktina ... s ü g a v a m põhjendus peab seevastu käsitama niisugust jaotamist, mis tegeleb eeskätt ökonoomiliste ja ökonoomiliselt efektiivsete õ i g u s t e g a, mitte aga ainult nende õiguste jooksvate ja kuhjuvate tagajärgedega.“ Selle kohta märgib Engels:]

Niisiis ei piisa ainuüksi jooksva toodangu jaotamise uurimisest.

Maarent eeldab maavaldust, kasum — kapitali, töötasu, omandita töölisi, kel pole muud peale tööjõu. Järelikult tuleb uurida, kuidas see tekkis. Marx tegi seda, niipalju kui see oli tema ülesanne, esimeses köites, kapitali ja omandita tööjõu suhtes; tänapäeva maaomanduse tekkimise uurimine kuulub maarendi uurimise valdkonda, niisiis tema teise köitesse. Dühringi uurimus ja ajalooline põhjendamine piirdub ainsa sõnaga: v ä g i v a l d! Siin on juba ilmne mala fides¹. — Kuidas seletab D.² suurmaaomandust — vt.: r i k k u s j a v ä ä r t u s ; see on parem siia üle kanda.

Niisiis, vägivald loob teatava eposhi, teatava rahva jne. majanduslikud, poliitilised jne. elutingimused. Kuid kes loob vägivalla? Organiseeritud jõuks on kõigepealt a r m e e. Ja miski ei sõltu niisugusel määral majanduslikest tingimustest kui just armee koosseis, organisatsioon, relvastus, strateegia ja taktika. Aluseks on relvastus, kuid see on jällegi otseselt sõltuv saavutatud tootmisastmest. Kivi-, pronks-, raudrelvad, raudrüü, ratsavägi, püssirohi ja lõpuks tohtu pööre, mille tekitas suurtööstus sõjaasjanduses tagantlaetavate vintpüsside ja suurtükkidega — saadustega, mida võis valmistada ainult suur-

1 — ebaausus. T o i m .

2 Dühring. T o i m .

tööstus oma ühtlaselt töötavate ja peaaegu absoluutselt identseid saadusi tootvate masinatega. Relvastusest sõltub omakorda koosseis ja organisatsioon, strateegia ja taktika. Viimane sõltub ka teede seisundist, — Jena lahingu vägede asetus ja edu on praeguste maanteede juures võimatu, — ja lõpuks raudteed! Niisiis just vägivald sõltub rohkem kui miski muu olemasolevatest tootmistingimustest, ja seda taipas isegi kapten Jähns (K. Z. — Machiavelli jne.)¹.

Seejuures tuleb eriti esile tõsta moodsat sõjapidamisviisi alates täägiga püssist kuni tagantlaetava püssini, kus asja otsustab mitte mõõgaga mees, vaid relv, — joon, kolonn halbade vägede puhul, mis on aga kaitstud laskuritega (Jena contra Wellington)² ja lõpuks üldine jagunemine laskurahelikeks ja aeglase sammu asendamine järkjooksuga.

[Dühringi järgi „osavat kätt või pead tuleb käsitada ühiskonnale kuuluva tootmisvahendina, masinana, mille toodang kuulub ühiskonnale. Kuid masin ikkagi ei suurenda väärtust, osav käsi aga suurendab seda!“ Sellega seoses ütleb Engels:]

Järelikult väärtuseeadus, quant à cela³, pannakse keelu alla, kuigi ta peab ühtlasi ka jõusse jääma.

[Dühringi „kogu sotsialiteedi poliitilis - juriidilise aluse“ kontseptsiooni kohta märgib Engels:]

Sellega rakendatakse kohe idealistlikku maastaapi. Mitte tootmine ise, vaid õ i g u s .

[Dühringi „kommuni“ ja selles valitseva tööjaotus-, jaotus-, vahetusning rahasüsteemi kohta teeb Engels järgmise märkuse:]

Järelikult ka t a s u m a k s m i n e üksikule töölisele ühiskonna poolt.

Järelikult ka aardekogumine, liigkasuvõtmine, krediit ja kõik tagajärjed kuni rahakriiside ja rahapuuduseni. Raha purustab majanduskommuni niisama paratamatult nagu ta käesoleval hetkel on ette valmistanud vene kogukonna purustamise ja nagu ta purustab perekondliku kommuni, otsekohe küi selle üksikute liikmete vahel tekib raha vahendusel vahe-
tus.

1 Engels viitab siin „Kölnische Zeitung“ile („Kölni Ajaleht“) 20. aprillist 1876, kus avaldati teade Jähnsi ettekande „Machiavelli ja üldise sõjaväeteenistuskohustuse idee“ kohta, mille ta pidas „Teaduslikus seltsis“ Berliinis. Sellest ettekandest kirjutab Engels „Anti-Dühringi“ teise osa III peatükis (vt. lk. 151 käesolevas väljaandes). T o i m .

2 — Jena Wellingtoni vastu. T o i m .

3 — mis puutub sellesse. T o i m .

[Engels esitab järgmise Dühringi lause ja paigutab sulgudesse oma märkuse: „Tõeline töö kujutab enesest niisiis sotsiaalset loodusseadust, millele alluvad terved organisatsioonid (millest järeldub, et kõik eelne- nud organisatsioonid on olnud ebaterved).“ Sel puhul teeb Engels järgmise märkuse:]

Kas käsitatakse siin tööd ökonoomilise, materiaalselt tootliku tööna ja siis on see lause mõttetu ega ole rakendatav kogu möödunud ajaloo suhtes. Või käsitatakse tööd üldisemas vormis, kusjuures selle all mõistetakse igasugust teataval aja- järgul vajalikku või kõlblikku tegevust, valitsemist, õiguse- mõistmist, sõjaväelist õppust, ja niisugusel korral on see lause jällegi võimatuseni ülespuhutud üldtuntud tõde ning tal ei ole midagi tegemist poliitilise ökonoomiaga. Kuid tahta imponeerida sotsialistidele selle vana kraamiga, nimetades seda „loodus- seaduseks“, on a trifle impudent¹.

[Dühringi arutluse puhul, mis käsitleb rikkuse ja röövimise seost, mär- gib Engels:]

Siin on kogu meetod. Igasugust majanduslikku suhet käsi- tatakse kõigepealt tootmise seisukohalt, jättes arvesta- mata kõik ajaloolised määratlused. Seepärast saab öelda ainult kõige üldisemat, ja kui Dühring tahab sellest kaugemale minna, siis peab ta arvestama antud epohhi teatavaid ajaloolisi suh- teid, järelikult väljuma abstraktse tootmise sfäärist ja teki- tama segadust. Seejärel käsitatakse sama majanduslikku suhet jaotamise seisukohalt, s. o. seni toimunud ajalooline prot- sess redutseeritakse fraasile: vägivalla, ja pärast seda ollakse äärmiselt pahane vägivalla kurbadele tagajärgedele. Kuhu me sellega jõuame, seda näeme loodusseaduste käsitle- misel.

[Dühringi väite puhul, et suureulatuslikuks majapidamiseks on vaja orjapidamist või pärisorjust, märgib Engels:]

Niisiis: 1) maailmaajalugu algab suurmaaomandusega! Suurte maa-alade harimine on identne sellega, et suurmaavaldajad harivad maad! Itaalia maapind, mille latifundiumid muutsid karjamaaks, oli varem üles harimata! Põhja-Ameerika ühend- riigid on nii tohutult suureks paisunud mitte vabade talu- poegade tõttu, vaid orjade, pärisorjade jne. Tõttu!

Jälle mauvais calembour²: „suurte maa-alade majandamine“ peab tähendama nende harimist, kuid kohe samas seletatakse, et see on suureulatuslik majapidamine, mis = suurmaaoman-

1 — midagi häbematut. T o i m .

2 — halb nali. T o i m .

diga! Ja selles mõttes milline hämmastavalt uus avastus: kui kellelgi on rohkem maad kui tema ise ja tema perekond seda harida suudab, siis ei suuda ta ilma võõra tööta kogu temale kuuluvat maad harida! Kuid pärisorjast talupoegadega majandamine ei ole ju sugugi suuremate maaalade, vaid väikeste maatükkide harimine, ja niisugune harimisviis eelnes kõikjal pärisorjuslikule sõltuvusele (Venemaa, flaami, hollandi ja friisi kolooniad, slaavi markkonas, vt. Langenthal¹); algselt vabad talupojad teha kse sõltuvaiks, kohati aga muutuvad nad isegi vormiliselt vabahtlikult pärisorjadeks.

[Dühringi väite puhul, et väärtuse suuruse määrab vastupanu suurus, millele põrkab vajaduste rahuldamise protsess ja mis „sunnib suuremal või vähemal määral kulutama majanduslikku jõudu(!)“, teeb Engels järgmise märkuse:]

Vastupanu võitmine — see matemaatilisest mehhaanikast ülevõetud kategooria muutub mõttetuks poliitilises ökonomias. Väljendused: mina ketran, koon, pleegitan, trükin puuvillast riidet — tähendavad niisugusel juhul: ma võidan puuvilla vastupanu ketramisele, lõnga vastupanu kudumisele, kootud riide vastupanu pleegitamisele ja trükkimisele. Ma valmistan aurumasina, tähendab: ma võidan raua vastupanu, mida see avaldab aurumasina valmistamisel. Ma väljendan asja mõtte ülespühitud fraasidega, kasutades kõrvalteid, ja selle ainukesteks tulemuseks on — mõtte moonutus. Aga sel teel võin ma sisse tuua jaotusväärtsed, mille suhtes olevat samuti tarvis võita vastupanu. Ja selles seisabki asi!

[Dühringi sõnade puhul, et „jaotusväärts eksisteerib puhtal kujul ja eranditult ainult seal, kus mittetoodetud asjade üle käsutamisõigus või (!), väljendudes tavalisemas keeles, need (mittetoodetud!) asjad vahetatakse teenete või asjade vastu, mis omavad tõelist tootmisväärtsust“, märgib Engels:]

Mis tähendab mittetoodetud asi? Kas moodsate abinõudega kultiveeritavat maad? Või peab see tähendama asju, mis ei ole omaniku enese poolt toodetud? Kuid mittetoodetud asjale on vastandiks „tõeline tootmisväärts“. Järgnev lause näitab, et see on jällegi mauvais calembour. Mittetoodetud loodusesemed vahetatakse ära „ilma vastutasuta omastatavate väärtusosadega“.

1 Chr. Ed. Langenthal, Geschichte der deutschen Landwirtschaft (Saksa põllumajanduse ajalugu). Jena, 1847—1856. Toim.

[Dühningi väite puhul, et kõik inimlikud institutsioonid on rangelt determineeritud, kuid „erinevalt looduse välisjõudude mängust“ ei ole nad sugugi mitte „oma põhijoontes praktiliselt muutumatud“, — märgib Engels

Niisiis on see loodusseadus ja jääb ka selleks.

Mitte sõnagi sellest, et kogu senises plaanitus ja kaootilises tootmises astuvad majandusseadused inimestele vastu objektiivsete seadustena, millede üle neil ei ole mingit võimu, niisiis — loodusseaduste vormis.

[„Kogu poliitilise ökonomia põhiseaduse“ kohta, mille Dühning formuleerib järgmiselt: „Majanduslike vahendite — looduse ressursside ja inimjõu — produktiivsus tõuseb leiutuste ja avastustega, kusjuures see toimub täiesti olenematult jaotusest, mis kui niisugune võib ikkagi läbi teha tunduvald muutusi või sääraseid põhjustada, kuid ei määra peatulemuse ilmet (!)“, — ütleb Engels:]

See lõpplause: „kusjuures“ jne., ei lisa seadusele mitte midagi uut, sest kui seadus on õige, siis ei saa jaotus selles midagi muuta, ja seega on ülearune öelda, et see seadus on igale jaotusvormile õige, sest muidu ta ei oleks ju loodusseadus. Kuid see lause on lisandatud ainult sellepärast, et Dühningil oli siiski häbi esitada seda täiesti sisutut seadust nii varjamatult kogu tema labasuses. Ja pealegi on see lause mõttetu, sest kui jaotus võib ikkagi põhjustada tunduvald muutusi, ei saa jaotust „jätta täiesti tähele panemata“. Me tõmbame niisiis selle lõpplause maha ja saame siis seaduse pur ja simple¹ — kogu poliitilise ökonomia fundamentaalseaduse.

Kõik see ei ole aga veel küllalt labane.

[Dühning väidab, et majanduslik progress sõltub mitte tootmisvahendite summast, „vaid ainult teadmistest ja üldistest tehnilistest menetlus viisidest“, ja see, arvab Dühning, „ avaldub otsekohe, kui kapitali käsitada loomulikus tähenduses tootmisinstrumendina“. Sel puhul märgib Engels:]

Seda tõestavad Niiluses lamavad kediivi auruadrad ja vene mõisnike kurnides kasutult seisvad rehepeksumasina ja muud selletaolised riistad. Ka aurul on oma ajaloolised eeltingimused, mis on küll võrdlemisi kergesti loodavad, kuid mis siiski tuleb luua. Dühning aga on väga uhke sellele, et ta sel teel on niivõrd ära moonutanud tolle eelpoolmainitud lause, millel oli hoopis teissugune mõte, et see „idee ühtub meie poolt esikohale tõstetud seadusega“. Majandusteadlased asetasid sellesse seadusesse veel mingisuguse reaalse mõtte. Dühning aga tegi temast täieliku labasuse.

1 — ilma igasuguse kitsendusest. T o i m .

[Dühring formuleerib „tööjaotuse loodusseaduse“ järgmiselt: „kutsealade liigendumine ja tegevuse jagunemine tõstab tööviljakust“. Engels teeb selle kohta järgmise märkuse:]

See formuleering on väär, sest ta on õige ainult kodanliku tootmise suhtes, ja kutsealade jaotus on ka siin juba indiviidide ebardumise ja kivistumise tõttu tootmisele takistuseks, tulevikus aga kaob kutsealade jaotus täiesti. Me näeme juba siin, et see kutsealade jaotus praegusel kujul on Dühringile midagi permanentset, kehtides ka sotsialiteedi suhtes.

JALAVÄE TAKTIKA JA TEMA MATERIAALSED ALUSED 1700.—1870. a.

XIV sajandil said püssirohi ja tulirelvad tuttavaks Lääne- ja Kesk-Euroopas ning iga koolilaps teab, et need puhttehnilised edusammud revolutsioneerisid kogu sõjaasjanduse. Kuid see revolutsioon toimus väga aegamööda. Esimesed tulirelvad olid väga primitiivsed, eriti karabiinid. Ja olgugi, et juba õige varakult leiutati hulk üksiktäiustusi — vintraud, tagantlaetav püss, pöördlukkk jne., kestis siiski üle 300 aasta, kuni XVII sajandi lõpuks loodi püss, mis kõlbas kogu jalaväe relvastamiseks.

XVI ja XVII sajandil koosnes jalavägi osalt piigikandjatest, osalt laskuritest. Algul oli piigikandjate ülesandeks lahingu otsustaval momendil rünnata külmrelvaga, kusjuures laskurite tuli oli kaitseks. Sellepärast võitlesid piigikandjad koondmassina nagu vana-kreeka faalanks; laskurid aga rivistusid 8—10 mehe kaupa sügavuti, sest ainult niisuguse hulgaga, Kuni üks laadis püssi, jõudsid teised järgemööda lasta. Kes oli laskmiseks valmis, see jooksis ette, tulistas ja tuli siis tagasi oma püssi uuesti laadimiseks viimasele kohale reas.

Tulirelvade järkjärguline täiustamine muutis selle vahekorra. Süütahtlukkpüss oli lõpuks nii kiiresti laetav, et pidevaks tulistamiseks oli tarvis veel ainult 5 inimest. Seega laskurrood võis koosneda ainult 5 viirust. Nüüd võis niisiis endise arvu musketäridega võtta enda alla endisest peaaegu kaks korda pikema rinde. Et püssituli avaldas eriti laastavat mõju koondmassidele, siis hakati nüüd ka piigikandjaid rivistama kuude või kaheksasse ritta, ja seega lähenes lahingukord üha enam joonrivile, kus lahingu tulemus otsustati siitpeale püssitulega, piigikandjate ülesandeks aga ei olnud enam rünnak, vaid ainult laskurite kaitsmine ratsaväe vastu. Selle ajajärgu lõpul koosnes lahingukord kahest ühikust ja ühest tagavaraosast. Iga ühik rivistati joonena, mis koosnes enamasti kuuest viirust. Suurtüki- ja ratsavägi paigutati osalt pataljonide intervallidesse,

osalt tiibadele. Seejuures iga jalaväepataljoni koosseisus moodustasid piigikandjad mitte üle kolmandiku ja musketärid — vähemasti kaks kolmandikku.

XVII sajandi lõpul ilmus viimaks täägiga kivilukkpüss, mida laeti valmispadrunitega, Sellega kadus piik lõplikult jalaväe relvastusest. Laadimine nõudis nüüd vähem aega, kiirem tuli oli iseendast kaitseks ja täak asendas hädakorral piiki. Selle tõttu võis lahingujoone sügavust vähendada kuuelt neljale, siis kolmele ja kohati lõpuks kahele mehele. Niisiis pikenes lahingujoon sama inimeste arvu juures üha enam ning üha suurem hulk püsse astus üheaegselt tegevusse. Kuid koos sellega need pikad ja kitsad lahingujooned muutusid ka üha paindumatumaks. Nad võisid liikuda lahingukorras ainult tasasel tõketeta maastikul, ja sealgi väga aeglaselt, 70—75 sammu minutis. Kuid just tasandikul andsid need lahingujooned vastase ratsaväele võimaluse edukalt rünnata, eriti tiibadelt. Osalt nende tiibade kaitseks, osalt aga eesmise tuleliini tugevdamiseks paigutati kogu ratsavägi tiibadele, nii et tegelik lahingujoon koosnes ainult jalaväest ja tema kergetest pataljonikahuritest. Äärmiselt kohmakad ja rasked suurtükid asusid tiibadel ja kogu lahingu kestel võisid nad oma asendit muuta kõige rohkem üks kord. Jalaväelased rivistati kahte ossa, millede tiibade kaitseks asetati nurgeti jalavägi, nii et kogu see rivistus moodustas ühe väga pika, seest tühja nelinurga. See mass, mis oli täiesti abitu neil juhtudel, kui ta ei saanud liikuda tervikuna, oli jagatav ainult kolme ossa — tsentrumiks ja kaheks tiivaks. Väeosade kogu liikumine seisis selles, et vastase ümberhaaramiseks välja nihutada oma tiib, mis arvuliselt ületas vaenlase tiiva, ja samal ajal hoida paigal teine tiib nagu ähvarduseks, et takistada vaenlast teostamast samasugust rindemuutmist. Lahingurivistuse muutmine võitluse käigus nõudis nii palju aega ja paljastas vaenlasele nii palju nõrku kohti, et sarnane üritus tähendas peaaegu alati lüüasaamist. Seega oli kogu lahingu kestel mõõduandev esialgne rivistus, ja niipea kui jalavägi astus võitlusse, otsustati lahingu saatus üheainsa purustava löögiga. Kogu see Friedrich II poolt äärmuseni väljaarendatud võitlusviis kujutas endast kahe materiaalse teguri koosmõju vältimatut tagajärge, üheks teguriks oli vürstide toleaegsete hästi drillitud, kuid täiesti ebaustavaist, ainult kepihirmuga kooshoitavaist inimestest, osalt vägivaldselt armee ridadesse sunnitud vaenulistest sõjavangidest koosnevate värvatud vägede inimmaterjal. Teiseks teguriks oli relvamaterjal — kohmakad, rasked kahurid ja sileda rauaga, kiiresti, kuid halvasti tulistavad täägiga kivilukkpüssid.

Niisugust võitlusviisi kasutati niikaua kuni mõlemad vastased olid inimmaterjali ja relvastuse suhtes ühesugusel tasemel, ja seepärast oli mõlemale poolele kasulik ettekirjutatud reeglitest kinni pidada. Kui aga Ameerikas puhkes iseseisvussõda, astusid äkki hästi drillitud värvatud sõdurite vastu ülestõusnute väesalgad, kes ei osanud küll marssida, kuid oskasid see-eest seda paremini tulistada, omasid enamasti hästi märkitavaid püsse ja, võideldes oma eluliste huvide eest, ei deserteerinud. Need ülestõusnud ei teinud inglastele seda heameelt, et oleksid tantsinud nendega aeglasel sammul lagedal väljal, sõjalise etiketi kõigi reeglite järgi, tuntud lahingumenuetti. Nad meelitasid oma vastase tihedasse metsa, kus selle pikad marsikolonnid olid kaitsetud laialipillatud ja nägematute laskurite tule vastu. Hargnenud väikeste liikuvate väesalkadena, kasutasid nad iga varjet maastikul, et anda vaenlasele lööke. Seejuures jäid nad oma suure liikuvuse tõttu vaenlase sõjaväe kohmakale massile alati kättesaamatuks. Hargnenud laskurite tulevõitlus, mis etendas teatavat osa juba püssi kasutamisele võtmisel, näitas siin niisiis, — teatavatel juhtudel, ja nimelt vähemates kokkupõrgetes, — oma üleolekut joonrivist.

Kui Euroopa värvatud vägede sõdurid ei kõlvanud hargnenud rivikordades toimuvaks lahinguks, siis seda vähem oli selleks kõlbulik nende relvastus. Tõsi küll, tulistamisel ei olnud enam tarvis püssi suruda vastu rinda, nagu seda tegid varemalt musketärid oma süütetahtlukk-muskettidega; püssid suruti nagu praegu lihtsalt vastu õlga. Kuid sihtimisest ei saanud olla siiski juttu, sest täiesti sirgel püssipäral, mis kujutas endast püssiraua jätku, ei saanud silm vabalt libiseda mööda püssirauda. Alles 1777. a. rakendati Prantsusmaal jahipüssi kõverdatud pära ka jalaväepüssile ja selletõttu sai võimalikuks tugev laskurite tuli. Teiseks mainimisväärseks täienduseks oli Gribeauvali poolt XVIII sajandi keskel konstrueeritud kergedamad, kuid sellest hoolimata tugevad lafetid suurtükidele: nende tõttu saigi võimalikuks hiljem nõutav suurtükiväe suurem liikuvus.

Prantsuse revolutsioonile langes osaks need mõlemad tehnilised täiendused ära kasutada lahinguväljal. Kui revolutsioonile tungis kallale koaleerunud Euroopa, andis ta valitsuse käsutusse kogu võitlusvõimelise rahva. Kuid rahval ei olnud aega õppemanöövritel omandada sel määral joontaktikat, et olla suuteline vastu astuma vanale, vilunud preisi ja austria jalaväele samasuguses lahingukorras. Kuid Prantsusmaal ei olnud mitte ainult ameerika ürgmetsi, vaid tal puudusid ka taganemiseks praktiliselt piiritud avarused. Vaenlane tuli purustada riigipiiri ja Pariisi vahel, järelikult tuli kaitsta kind-

lat piirkonda, kuid see võis lõppkokkuvõttes sündida ainult masside avaliku võitlusega lahinguväljal. Järelikult, peale laskurühikute tuli leida veel teine vorm, kus halvasti väljaõpetatud prantsuse massid oleksid võinud teatava väljaatatega edule Euroopa alatistele sõjavägedele vastu astuda. See vorm leiti koondkolonnis, mida oli juba kasutatud teatavatel juhtudel, kuigi kõige sagedamini ainult paraadiväljakul. Kolonni oli kergem korras hoida kui joonrivi. Isegi neil juhtudel, mil kolonn sattus korratusse, avaldas ta ikkagi tiheda inimhulgana — vähemasti passiivset — vastupanu; teda oli hõlpsam juhtida, ta allus kergemini komandöri juhtimisele ja võis kiiremini edasi liikuda. Rännaku kiirus kasvas sajale ja enam sammule minutis. Kuid kõige tähtsam oli järgmine tulemus: kolonni kui ainsa masside jaoks kohase võitlusvormi rakendamine võimaldas jaotada vana joonrivi lahingukorra kohmaka ja ühtse terviku üksikosadeks, mis omasid teatavat iseseisvust ja olid võimelised vastavalt antud tingimustele rakendama üldist instruksiooni. Iga niisugune osa võis koosneda kõigest kolmest relvaliigist; kolonn oli küllalt paindlik, et lubada armee üksikosi ära kasutada igas võimalikus kombinatsioonis; kolonn lubas veel alles Friedrich II poolt rangelt keelatud külade ja taluhoonete ärakasutamist, ja sellest ajast peale need muutuvad igas lahingus peamisteks tugipunktideks; kolonn oli kasutatav igasugusel maastikul. Ja lõpuks, kolonn võis vastu seada joontaktikale, kus pannakse kõik korruga kaalule, niisuguse võitlusviisi, milles laskurühikute tegevusega ja lahingu venitamiseks üksuste järkjärgulise võitlusse juhtimisega väsitati ja nõrgestati vaenlase joonrivi niivõrd, et see ei suutnud enam vastu pidada reservis hoitud värskete lahingujõudude survele. Kuna joonrivi omas kõigis punktides ühesugust vastupanujõudu, siis kolonnides võitlev vastane võis teatava rindejoone osa tähelepanu kõrvale juhtida nõrgemate jõudude näilise rünnakuga ja samal ajal kontsentreerida oma peajõud rünnakuks positsiooni otsustavas punktis. — Tulevõitlus viidi nüüd läbi peamiselt hargnenud laskurühikutega, kolonnid aga olid samal ajal määratud täagirünnakuks. Niisiis kujunes jälle suhe, mis sarnanes sellega, nagu see esines XVI sajandi algul laskurühikute ja piigikandjate massi vahel, ainult selle erinevusega, et uut tüüpi kolonnid võisid igal hetkel hargneda laskurahelikeks, ja viimased jälle uuesti kolonnideks koonduda.

Uus võitlusviis, mille Napoleon arendas ülima täiuseni, oli vanast niivõrd üle, et see varises uue ees lõplikult ja jäädavalt kokku — viimaks Jena all, kus preisi kohmakad ja aeglaselt liikuvad joonriivid, mis suuremalt osalt olid hargnenud rivi-kordades toimuvaks lahinguks täiesti kõlbmatud, sulasid sõna

otseses mõttes prantsuse laskurühkute tule all, millele nad suutsid vastata ainult üksikute rühmade tuleandjnisega. Ent kui joonriviline lahingukord lahkus lavalt, siis seda ei saa igitahes öelda joonrivist kui lahingurivistusest. Mõni aasta pärast seda, kui preislased nii haletsemisväärselt olid oma joonrividega Jena all läbi kukkunud, viis Wellington oma inglased joontena rivistunult võitlusse prantsuse kolonnide vastu ja tavaliselt purustas neid. Kuid Wellington oli prantslastelt üle võtnud just kogu nende taktika, ainult selle erandiga, et ta laskis kogu oima koondatud jalaväge võidelda mitte kolonnidena, vaid joonrividena. Seejuures langes talle osaks see paremus, et ta võis üheaegselt ära kasutada tulistamiseks kõik püssid ja rünnakuks — kõik täägid. Säärast lahingukorda kasutasid inglased lahinguis kuni viimase ajani, mis tagas neile niihästi kallaletulanil (Albuhera) kui ka kaitsel (Inkerman) üleoleku arvuliselt tunduvalt suurema vastase üle. Bugeaud, kel tuli niisuguste inglaste joonrivide vastu seista, eelistas neid kuni viimase ajani kolonnidele.

Kõige selle juures olid jalaväe püssid äärmiselt halvad — niivõrd halvad, et niisugusest püssist saja sammu kauguselt ainult harva võis tabada üksikut meest, aga kolmesaja sammu kauguselt — niisama harva tervet pataljoni. Sellepärast, kui prantslased tulid Alžiiri, tekitasid neile beduiinide pika rauaga püssid raskeid kaotusi niisugustelt kaugustelt, mis prantsuse püssidele olid kättesaamatud. Siin võis aidata ainult vintpüss. Kuid just Prantsusmaal oldi alati vintpüssi tarvitusele võtmise vastu, isegi erakordseil juhtudel, sest ta oli aeglaselt laetav ja läks kiiresti mustaks. Kuid nüüd, kus tekkis tarvidus kergesti laetava püssi järele, leidis see otsekohe rahuldamist. Pärast Delvigne'i eeltöid ilmus Thouvenini vintpüss ja Minié paiskuulid; need täiendused muutsid vintrauga püssi laetavuse mõttes täiesti samaväärseks sileda rauaga püssiga, nii et sellest ajast peale oli võimalik kogu jalaväge relvastada kaugele ja hästi märki laskvate vintpüssidega. Ent veel enne kui eestlaetav vintpüss jõudis välja kujundada vastava taktika, tõrjus tema välja juba uus tulirelv — tagantlaetav vintpüss, millega koos üha enam täienesid vintlõikega kahurite lahingumomadused.

Revolutsiooni poolt tarvitusele võetud kogu rahva relvastamises teostati varsti tunduvaid piiramisi. Alalise sõjaväe teenistusse võeti liisu teel kõigist sõjaväekohuslikest noormees- test ainult osa, aga ülejäänud kodanike — kord suuremast, kord vähemast — osast loodi paremal juhul ainult väljaõpetamata rahvuskart. Või siis seal, kus tõepoolest viidi rangelt läbi üldine sõjaväeteenistuskohustus, loodi paremal juhul miilitsa-

armee, mis oli lippude all ainult mõned nädalad, nagu see oli Šveitsis. Rahanduslikud kaalutlused sundisid valima nekrutitevõtmise ja miilitsarmee vahel. Ainult üksainuke maa Euroopas, ja pealegi üks kõige vaesemaid, püüdis ühendada üldise sõjaväeteenistuskohustuse alatise armee olemasoluga; see oli Preisimaa. Ja kuigi kõigile kohustuslikku alatises sõjaväes teenimist ei viidud kusagil rangelt läbi, — samade sundivate rahanduslike kaalutluste tõttu, — andis preisi maakaitseväesüsteem valitsuse käsutusse siiski nii suure hulga väljaõpetatud ja valmiskaadrisse organiseeritud inimesi, et Preisimaa omas otsustavat ülekaalu iga teise samasuguse rahvaarvuga maa suhtes.

1870. a. Saksa-Prantsuse sõjas jäi prantsuse nekrutitevõtmise süsteem preisi maakaitseväesüsteemile alla. Kuid selles sõjas olid mõlemad pooled samuti esmakordselt relvastatud tagantlaetavate püssidega, samal ajal aga reglementeeritud vormid, millistes liikusid ja võitlesid väeosad, olid jäänud põhiliselt samadeks, nagu need olid vana kivilukkpüssi päevil. Laskurühikud olid muutunud paremal juhul mõnevõrra tihedamateks. Kõiges muus aga võitlesid prantslased ikka veel endiselt vanades pataljoni kolonnides ja vahel rivistusid ka joontena, sel ajal kui sakslased tegid vähemasti katse leida roodukolonna rakendamisega sobivamat võitlusvormi uuele relvale. Nii oli see esimestes lahingutes. Aga kui Saint Privat ründamisel (18. augustil) Preisi kaardiväe kolm brigaadi katsus tõsiselt rakendada seda roodukolonna, siis selgus tagantlaetava vintpüssi kogu laastav jõud. Viies rügemendis, kes olid lahingust kõige agaramalt osa võtnud (15 000 meest), langesid võitluses peaaegu kõik ohvitserid (176) ja 5114 reameest, järelikult üle kolmandiku koosseisust. Kogu jalakaardivägi, kes oli 28 160-mehelise jõuna võitlusesse astunud, kaotas tol päeval 8230 meest, nende hulgas 307 ohvitseri. Sellest alates oli roodukolonna kui võitlusvormi saatus, samuti nagu pataljoni kolonna või joonrivigi saatus otsustatud; loobuti igasugusest katsest saata edaspidi vaenlase püssitule alla ükskõik millist koondatud väeühikut; sakslaste poolt jätkati võitlust ainult veel nende tihedate laskurahelikkudega, milledeks kolonnid varem juba tavaliselt ise hargnesid vaenlase kuuliraha all, hoolimata sellest, et kõrgemalt poolt selle kui korrariikumise vastu võideldi. Sõdur osutus jällegi ohvitserist arukamaks; tema, sõdur, leidis instinktiivselt selle ainsa võitlusvormi, mis on senini osutunud tagantlaetava püssi tule all õigeks, ja viis selle edukalt läbi, hoolimata juhtkonna vastuseismisest. Samuti leidis nüüd hävitava püssitule mõjupiirkonnas rakendamist ainult j ä r k j o o k s .

MÄRKUSED „ANTI-DUHRINGILE“¹

Matemaatilise lõpmatu algkujudest tegelikus maailmas

Leheküljele 17—18². Mõtlemise ja olemise kooskõla.

Lõpmatu matemaatikas

Fakt, et meie subjektiivne mõtlemine ja objektiivne maailm alluvad ühtedele ja samadele seadustele ning et seepärast mõlemad ka oma tulemustes ei saa teineteisele vastu rääkida, vaid peavad olema kooskõlas, see fakt valitseb absoluutselt kogu meie teoreetilist mõtlemist. See on meie teoreetilise mõtlemise ebateadlik ja tingimatu eeldus. XVIII sajandi materialism oma sisuliselt metafüüsilise iseloomu tõttu oli seda eeldust uurinud ainult tema sisu seisukohalt. Ta piirdus tõestusega, et igasuguse mõtlemise ja teadmuse sisu peab tulenema meelelisest kogemusest, ja ta taastas põhilause: nihil est in intellectu, quod non fuerit in sensu³.

Alles kõige uuem idealistlik, kuid ühtlasi ka dialektiline filosoofia ja eriti Hegel uuris seda eeldust k a v o r m i seisukohalt. Hoolimata arvutatust meelevaldsetest konstruktsioonidest ja fantastilistest väljamõeldistest, mis siin meie ette kerkivad, hoolimata tema tulemuse — mõtlemise ja olemise ühtsuse — idealistlikust, pea peale pööratud vormist, ei saa eitada, et see filosoofia on tõestanud paljude, kõige mitmesugusematelt aladelt võetud näidete varal mõtlemisprotsesside analoogia loodus- ja ajaloo protsessidega ning vastupidi, ja et kõigi nende protsesside kohta kehtivad ühesugused seadused. Teiselt poolt

1 Nende märkuste tekkimine kuulub arvatavasti 1885. a. algusse, millal Engels kavatses ette valmistada „Anti-Dühringi“ teist, t ä i e n d a t u d trükki. Engels kavatses kirjutada „Anti-Dühringi“ üksikute kohtade jaoks terve rea täiendusi ja paigutada need selle teose teise trüki lõppu. T o i m .

2 Leheküljed on antud „Anti-Dühringi“ esimese trüki järgi, mis ilmus 1878. a. suvel. Need leheküljed vastavad esimese osa III peatüki teisele ja kolmandale leheküljele. T o i m .

3 — intellektis ei ole midagi, mis varem pole olnud meeltes. T o i m .

on nüüdisaegne loodusteadus laiendanud põhilausest sellest, et kogu mõtlemise sisu on kogemuslikku päritolu, niisugusel viisil, mis kummutab tema vana metafüüsilise piiratuse ja formuleeringu. Sellega, et nüüdisaegne loodusteadus tunnustab omandatud omaduste pärilikkust, laiendab ta kogemuse subjekti indiviidilt perekonnale; nüüd ei ole enam tarvilik, et üksik-indiviid peaks kõike isiklikult kogema; tema individuaalse kogemuse võib teataval määral asendada tema esivanemate rea kogemuste tulemustega. Kui meil näiteks matemaatilised aksioomid näivad igale kaheksa-aastasele lapsele endastmõistetavatena, mis ei vaja mingit kogemuslikku tõestust, siis on see ainult „kuhjunud pärilikkuse“ tulemus. Bušmanile või Austraalia neegrile oleks nende selgitamine tõestamise teel küll vaevalt võimalik.

Eelseisvas töös käsitatakse dialektikat teadusena, mis käsitleb igasuguse liikumise kõige üldisemaid seadusi. See tähendab, et tema seadused peavad olema kehtivad nii looduse ja inimajaloo liikumise kui ka mõtlemise liikumise suhtes. Seda seadust on võimalik tunnetada nimetatud kolmest alast kahes ja koguni kõigis kolmes, ilma et seejuures rutiini vaimus mõtlevale metafüüsikule saaks selgeks, et see tema poolt tunnetatud seadus on üks ning sama seadus.

Võtame näite. Kõigist teoreetilistest edusammudest peetakse vaevalt küll ühtki nii kõrgeks inimvaimu triumfiks kui infinitesimaalarvutuse leiutamist XVII sajandi teisel poolel. Kui üldse kuskil, siis just siin on meile antud inimvaimu puhas ja ainulaadne tegevus. Saladus, mis veel meiegi päevil ümbritseb infinitesimaalarvutuses kasutatavaid suurusi — diferentsiaale ja lõpmatult vähenevaid eri järkudes — on parimaks tõendiks, et ikka veel kujutletakse, nagu oleks siin tegemist inimvaimu puhtate „vaba loomingu ja kujutlusvõime saadustega“¹, milledele ei vasta midagi objektiivses maailmas. Aga ometi on just vastupidine õige. Kõigi nende imaginaarsete suuruste jaoks annab loodus eeskujud.

Meie geomeetria lähtub ruumisuhetest, meie aritmeetika ja algebra — arvulistest suurustest, mis vastavad meie maiste suhetele, s. o. mis vastavad nendele kehalistele suurustele, mida mehhaanika nimetab massideks — massideks, nagu nad esinevad maa peal ja neid panevad liikuma inimesed. Niisuguste massidega võrreldes näib maakera mass lõpmatu suurena ja maine mehhaanika käsitlebki teda lõpmatu suurena. Maakera raadius = ∞ niisugune on langemisseaduse käsitamisel igasuguse mehhaanika printsiip. Ent mitte ainult maa, vaid kogu

1 Dühringi väljendus. T o i m .

päikesesüsteem ja kõik temas esinevad kaugused näivad omalt poolt jällegi lõpmatu väikestena, niipea kui me tegeleme meie teleskoobis nähtava tähtedesüsteemi kaugustega, mida mõõdetakse valgusaastatega. Meil on siin niisiis juba antud mitte ainult esimest, vaid ka teist järku lõpmatud suurused, ja kui meie lugejatel peaks olema selleks lusti, me võime jätta nende fantaasia ülesandeks konstrueerida lõpmatus ruumis veel uusi kõrgemat järku lõpmatuid suurusi.

Kuid maised massid, kehad, millega tegeleb mehhaanika, koosnevad tänapäeval füüsikas ja keemias valitsevate vaadete järgi molekulidest, ülipisikestest osakestest, mida ei saa enam edasi jagada, ilma et seejuures ei hävitataks vastava keha füüsikalist ja keemilist samasust. W. Thomsoni arvutuste järgi niisugustest molekulidest kõige väiksema läbimõõtu ei või olla väiksem kui üks viiekümmemiljondik millimeetrit¹. Aga kui me ka oletame, et kõige suurem molekul ulatub oma läbimõõdult isegi ühe kahekümneviiemiljondiku millimeetriteni, jääb ta ikkagi veel kaduvväikeks suuruseks kõige väiksema massiga võrreldes, millega opereerib mehhaanika, füüsika ja isegi keemia. Hoolimata sellest on molekulil kõik vastava massi iseloomulikud omadused, ta võib esindada seda massi füüsikaliselt ja keemiliselt ja esindab seda tõesti kõikides keemia võrrandis. Lühidalt, molekul omab vastava massi suhtes täiesti samasuguseid omadusi, milliseid omab matemaatiline diferentsiaal oma muutuva suhtes. Ainult, et see, mis meile diferentsiaalis, matemaatilises abstraktsioonis näib salapärasena ja seletamatuna, muutub siin endastmõistetavaks ja nii-ütelda silmanähtavaks.

Loodus opereerib nende diferentsiaalidega, molekulidega, täiesti samasugusel viisil ja täiesti samasuguste seaduste järgi, nagu matemaatika opereerib oma abstraktsete diferentsiaalidega. Nii näiteks diferentsiaal x^3 -st $= 3x^2 dx$, kusjuures $3x dx^2$ ja dx^3 jäetakse kõrvale. Konstrueerides seda geomeetriselt me saame kuubi, mille küljepikkust x pikendatakse lõpmatult väheneva suuruse dx võrra. Oletame, et see kuup koosneb kergesti sublimeeritavast keemilisest elemendist, ütleme väävlist; oletame, et tema üht nurka piiravad kolm tahku on kaitsitud, kolm teist tahku aga on vabad. Kui me asetame selle väävlikuubi väävliauru atmosfääri ja alandame küllaldaselt selle temperatuuri, siis sadestub väävliaur kuubi kolmele

¹ See arv esitatakse William Thomsoni artiklis „Aatomite suurus“ („The Size of Atoms“), mis ilmus esmakordselt ajakirjas „Nature“ 31. märtsil 1870 (vol. I, p. 553). Sama artikkel ilmus Thomsoni ja Taiti teose „Traktaat teoreetilisest füüsikast“ („Treatise on Natural Philosophy“, 2-nd edition, 1883) teise trüki lisana. T o i m .

vabale tahule. Me jääme täiesti füüsikas ja keemias üldiselt tuntud menetlusviisi piiresse, kui selleks, et endale kujutada seda protsessi puhtal kujul, oletame, et igale vabale kolmele tahule sadestub kõigepealt ühe molekuli paksune kiht. Kuubi küljepikkus x suurenes ühe molekuli läbimõõdu, dx võrra. Kuubi maht x^3 aga on kasvanud x^3 ja $x^3 + 3x^2dx + 3xdx^2 + dx^3$ vahe võrra, kusjuures me võime sama õigusega nagu matemaatikagi jätta kõrvale dx^3 , s. o. ühe molekuli, ja $3xdx^2$, s. o. kolm rida, pikkusega $x + dx$, lineaarselt külge külje vastu asetatud molekulile. Tulemus on üks ja sama: kuubi massi juurdekasv võrdub $3x^2dx$.

Täpselt võttes väävlikuubil ei esine dx^3 ja $3xdx^2$, sest kaks või kolm molekuli ei saa asetseda ühes ning samas kohas, ja sellepärast tema massi juurdekasv on täpselt $3x^2dx + 3xdx + dx$. See on seletatav sellega, et matemaatikas dx on lineaarne suurus, kuid niisugused ilma paksuseta ja laiusetu jooned looduses teatavasti iseseisvalt ei esine, ja järelikult matemaatilised abstraktsioonid omavad tingimatut kehtivust ainult puhtas matemaatikas. Aga et ka viimane jätab kõrvale $3xdx^2 + dx^3$, siis ei teki siin mingit vahet.

Samasugune on lugu auramisel. Kui ühes veeklaasis aurb pealmine molekulikiht, siis veekihi x kogu kõrgus väheneb dx võrra, ja ühe molekulikihi jätkuv lendumine teise järel on tegelikult jätkuv diferentseerimine. Ja kui tuline aur mingisuguses nõus rõhumisel ja jahutamisel tiheneb uuesti veeks, ja üks molekulikiht asetub teisele senikaua (kusjuures meil on õigus jätta tähele panemata protsessi keerukaks tegevad kõrvalasjaolud) kuni täitub kogu nõu, siis on siin toimunud sõna otseses mõttes integreerimine, mis erineb matemaatilisest integreerimisest ainult sellepolest, et ühe teostab teadlikult inimese pea, teise aga ebateadlikult loodus.

Kuid infinitesimaalarvutuse protsessidele täiesti analoogilised protsessid leiavad aset mitte ainult vedelolekust gaasilisse olekusse üleminekul ja ümberpöörduvalt. Kui massi liikumine kui niisugune tõuke mõjul on lakanud ja muundunud soojuseks, molekulaarseks liikumiseks, mis on siis toimunud muud kui massi liikumise diferentseerimine? Ja kui auru molekulaarsed liikumised aurumasina silindris summeeruvad nii, et nad tõstavad kolvi teatavale kõrgusele, et nad muutuvad massi liikumiseks, kas pole see siis nende integreerimine? Keemia lahutab molekulid aatomiteks, vähema massi ja ruumiulatusega suurusteks, aga esimestega siiski sama järgu suurusteks, nii et mõlemad, s. t. nii molekulid kui ka aatomid, on teineteisega kindlates, lõplikes suhetes. Niisiis kõik keemilised võrrandid, mis väljendavad kehade molekulaarset koosseisu, on oma vor-

milt diferentsiaalvõrrandid. Kuid tegelikult nad on juba integreeritud nendes figureerivate aatomikaalude tõttu. Keemia opereerib niisuguste diferentsiaalidega, millede vastastikune suurusuhe on tuntud.

Aatomid aga ei ole sugugi lihtsad või üldse kõige väiksemad tuntud aineosakesed. Rääkimata keemiast enesest, mis üha enam ja enam kaldub seisukohale, et aatomid omavad keerukat koosseisu, väidab enamik füüsikuid, et maailmaeeter, mis vahendab valguse ja soojuse kiirgumist, koosneb samuti diskreetsetest osakestest, mis on aga nii väikesed, et nende suhe keemiliste aatomite ja füüsikaliste molekulidega on nagu viimaste suhe mehhaaniliste massidega, järelikult nagu d^2x suhe dx . Siin on niisiis materia ehituse praegu üldiselt valitsevas kujutluses antud samuti teise järgu diferentsiaal, ja ei ole mingit takistust selleks, et igauks, kellele see pakub lõbu, võib kujutleda, et looduses peavad olema ka veel d^3x -i, d^4x -i jne. analoogid.

Niisiis omatagu millist tahes vaadet materia ehitusele, niipalju on kindel, et ta on liigendatud reaks suurteks, hästi piiratud, relatiivselt erinevate massidega gruppideks, nii et iga üksiku grupi liikmed on üksteisega kindlates, lõplikes massisuhetes, aga oma lähimate gruppide liikmetega on nad matemaatilises mõttes lõpmatu suure või lõpmatu väikese suuruse suhetes. Meie poolt nähtav tähtedesüsteem, päikesesüsteem, maised massid, molekulid ja aatomid, lõpuks eetriosakesed moodustavad igauks ühe niisuguse grupi. Midagi ei muutu sellest, et me üksikute gruppide vahel leiame vahelülisid. Nii leiame päikesesüsteemi masside ja maiste masside vahel asteroide, milledest mõned ei ole oma läbimõõdult suuremad kui noorema liini Réussi vürstiriik¹, meteoriite jne. Maiste masside ja molekulide vahepeal me leiame orgaanilises maailmas raku. Need vahelülid ainult tõestavad, et looduses ei ole hüpeid just selle pärast, et loodus koosneb lausa hüpetest.

Kui matemaatika arvutab reaalsete suurustega, siis rakendab ka tema ilma pikemata seda vaateviisi. Maisele mehhaanikale on juba maamass lõpmatu suur, astronoomias on aga maised massid ja neile vastavad meteoriidid lõpmatu väikesed; samuti kaovad astronoomiale päikesesüsteemi planeetide kaugused ja massid, niipea kui ta väljudes lähimate kinnistähtede piirist hakkab uurima meie tähtedesüsteemi ehitust. Niipea aga kui matemaatikud tõmbuvad tagasi oma abstraktsiooni vallutamatusse kantsi, niinimetatud puhtasse matemaatikasse, unusta-

takse kõik need analoogiad, lõpmatu muutub millekski täiesti salapäraseks, ja see viis, kuidas temaga opereeritakse analüüsis, näib millegi täiesti arusaamatuna, igasugusele kogemusele ja igasugusele mõistusele vasturääkivana. Lollused ja mõttetused, milledega matemaatikud on pigem vabandanud kui seletanud seda oma menetlusviisi, mis imelikul kombel viib alati õigetele tulemustele, ületavad natuurfilosoofia — näiteks Hegeli oma — kõige hullemad näilised ja tegelikud fantastilised väljamõeldised, millede jaoks matemaatikud ja looduseuurijad ei leia küllalt sõnu, et väljendada oma õudust. Mida nad Hegelile ette heidavad, nimelt et ta arendab abstraktsioone äärmuseni, seda teevad nad ise hoopis suuremas maastaabis. Nad unustavad, et kogu niinimetatud puhas matemaatika tegeleb abstraktsioonidega, et rangelt võttes kõik tema suurused on imaginaarsed suurused, ja et kõik äärmuseni viidud abstraktsioonid muutuvad mõttetuseks või oma vastandiks. Matemaatiline lõpmatus on laenatud, olgugi ebateadlikult, tegelikku- sest, ja on seepärast seletatav ka ainult tegelikkusest, aga mitte iseenesest, s. o. matemaatilise abstraktsioonist. Ja kui me selles suunas uurime tegelikkust, siis, nagu me nägime, leiame ka tegelikud suhted, kust on laenatud matemaatiline lõpmatusesuhe, leiame isegi looduses analoogid matemaatilisele menetlusele, milles avaldub nimetatud suhte kehtivus. Ja sellega on asi seletatud.

(Haeckelil on esitatud mõtlemise ja olemise samasuse halb reproduktsioon. Aga ka kontinueeruva ja diskreetse materia vastuolu, vaata Hegel)¹.

„Mehhaanilisest“ loodusekäsitusest

Leheküljele 46²: Mitmesugused liikumisvormid ja neid käsitlevad teadused

Sest ajast peale, kui ilmus käesolev artikkel („Vorwärts“, 9. veebruarist 1877)³, on Kekulé („Die wissenschaftlichen Ziele und Leistungen der Chemie“)⁴ määratlenud mehhaanikat, füüsikat ja keemiat täiesti analoogilisel viisil: „Kui võtta aluseks

1 Need kolm rida kirjutab Engels täienduseks. T o i m .

2 Lehekülj on antud „Anti-Dühringi“ esimese trüki järgi. See vastab esimesele leheküljele esimese osa VII peatükist: „Natuurfilosoofia. Orgaaniline maailm“. T o i m .

3 Ajalehe „Vorwärts“ number, milles ilmus esmakordselt „Anti-Dühringi“ esimese osa VII peatükk, mis avaldati artiklite sarjana. T o i m .

4 „Keemia teaduslikud sihid ja saavutused“. T o i m .

see kujutus materia olemusest, siis võib defineerida keemiat teadusena aatomitest ja füüsikat teadusena molekulidest, ning siis tekib iseenesest mõte eraldada eridistsipliiniks see osa kaasaegsest füüsikast, mis käsitleb masse, ja reserveerida talle nimetuseks mehhaanika, Seega osutub mehhaanika füüsika ja keemia põhiteaduseks, kui-võrd mõlemad teadused peavad käsitlema oma molekulide resp. aatomeid teatavates vaatlustes ja eriti arvutustes massidena.“ Nagu näha, see käsitlusviis erineb tekstis¹ ja eelmises märkuses esitatud seisukohast ainult mõnevõrra vähema kindluse poolest. Kui aga üks inglise ajakiri („Nature“) käsitleb Kekulé ülalesitatud väidet ses mõttes, et mehhaanika on masside staatika ja dünaamika, füüsika — molekulide staatika ja dünaamika, keemia — aatomite staatika ja dünaamika², siis näib mulle, et säärane isegi keemiliste protsesside tingimatu taandamine puhtmehhaanilistele protsessidele kitsendab ebasüüdsalt uurimisvälja, vähemasti keemia alal. Kuid sellest hoolimata on läinud säärane taandamine nii moodi, et näiteks Haeckel kasutab sõnu „mehhaaniline“ ja „monistlik“ pidevalt kui samatähenduslikke, ja tema järgi „tänapäeva füsioloogia ... annab oma valdkonnas ruumi ainult füüsikalise-keemilistele — ehk laiemas mõttes mehhaanilistele — jõududele“ (Perigenesis)³.

Kui ma nimetan füüsikat molekulide mehhaanikaks, keemiat — aatomite füüsikaks ja edasi bioloogiat — valkude keemiaks, siis tahan ma sellega väljendada iga nimetatud teaduse üleminekut teise, niisiis nihästi nende seost, kontinuiteeti, kui ka erinevust, diskreetsust. Kaugemale minna, nimetada keemiat ka teatavat liiki mehhaanikaks, tundub mulle lubamatuna. Mehhaanika — olgu see laiemas või kitsamas mõttes — tunneb ainult kvantiteete, ta opereerib kiiruste ja massidega ning äärmisel juhul ka mahtudega. Seal, kus mehhaanikale satub teele kehade kvaliteet, nagu hüdrostaatikas ja aerostaatikas, ei saa ta läbi ilma molekulaarolekutesse ja molekulaarliikumistesse tungimata, ja on ise siin ainult lihtne abiteadus, füüsika eeltingimus. Füüsikas, aga veel enam keemias, esineb kvantitatiivse muutuse tagajärjel mitte ainult pidev kva-

1 — s. o. „Anti-Dühringi“ tekstis, esimese osa VII peatüki algul. T o i m .

2 Engels mõtleb siinkohal märkust ajakirjas „Nature“ 15. novembrist 1877, milles oli lühidalt esitatud Kekulé ettekande sisu. T o i m .

3 Engels tsiteerib Haeckeli teost: „Die Perigenesis der Plastidule oder die Wellenzugung der Lebensteilchen. Ein Versuch zur mechanischen Erklärung der elementaren Entwicklungs-Vorgänge“, Berlin 1876. („Plastidulide perigenees ehk elusosakeste laineline tekkimine. Katse mehhaaniliselt seletada elementaarseid arenemisprotsesse“, Berliin 1876). Kursiiv on Engelsilt. T o i m .

litatiivne muutumine, s. o. kvantiteedi muutumine kvaliteediks, vaid tuleb käsitleda ka tervet hulka sääraseid kvalitatiivseid muutusi, millele suhtes ei ole sugugi kindlaks tehtud, et nad on tingitud kvantitatiivsest muutusest. Et kaasaegne vool teaduses liigub selles suunas, sellega võib meelsasti nõustuda, see ei tõesta aga, et see on eranditult õige ja et seda voolu järgides me a m m e n d a m e lõpuni füüsika ja keemia. Igasugune liikumine sisaldab endas mehhaanilist liikumist; materia suuremate või väiksemate osakeste kohamuutust; tunnetada neid mehhaanilisi liikumisi on teaduse e s i m e n e ülesanne, aga ka ainult tema e s i m e n e ülesanne. Nii-sugune mehhaaniline liikumine ei ammenda aga liikumist üldse. Liikumine ei ole ainult kohamuutus, mehhaanilistest aladest kõrgemalseisvatel aladel on ta ka kvaliteedimuutus. Avastus, et soojus on molekulaarliikumine, oli epohhiloov avastus. Aga kui ma soojuse kohta ei oska midagi muud öelda, kui et see on teatav molekulide ümber asetumine, siis on küll parem, kui ma vaikin. Keemia näib olevat õigel teel selle poole, kuidas aatomimahtude ja aatomikaalude suhtest seletada tervet rida elementide keemilisi ja füüsikalisi omadusi. Kuid ükski keemik ei hakka väitma, et teatava elemendi kõik omadused on ammendavalt väljendatavad tema asetsemisega Lothar Meyeri¹ kõveral, et ainult sellega oleks kunagi võimalik seletada näiteks süsiniku omapärasest omadust, mis teeb tema orgaanilise elu peamiseks kandjaks, või fosfori vajadust ajus. Ja ometi ei jõua „mehhaaniline“ käsitus siiski mujale välja. Ta seletab igasugust muutust ümberasetumisega, kõiki kvalitatiivseid erinevusi kvantitatiivsete erinevustega, ega märka, et kvaliteedi ja kvantiteedi suhe on vastastikune, et kvaliteet muutub niisama hästi kvantiteediks nagu kvantiteet kvaliteediks, et siin toimub vastastikune mõju. Kui kõik kvaliteedi erinevused ja muutused tuleb taandada kvantitatiivsetele erinevustele ja muutustele, mehhaanilisele ümberasetumisele, siis jõuame me paratamatult teesile, et kogu materia koosneb kõige väiksematest i d e n t s e t e s t osakestest, et materia keemiliste elementide kõik kvalitatiivsed erinevused on tingitud kvantitatiivsetest erinevustest, erinevustest selles, kuidas need kõige väiksemad osakesed oma arvulises ja ruumilises rühmitumises

1 „Lothar Meyeri kõveraks“ nimetatakse kõverjoont, mis kujutab elementide aatomikaalude ja nende aatomimahtude vastastikust suhet. L. Meyeri artikkel „Die Natur der chemischen Elemente als Funktion ihrer Atomgewichte“ („Keemiliste elementide loomus kui nende aatomikaalude funktsioon“) ilmus 1870. a. Keemiliste elementide perioodilisuse seaduse avastas suure vene õpetlane D. I. Mendelejev, kes esimesena formuleeris selle seaduse 1869. a. artiklis „Elementide omaduste ja aatomikaalu vastastikusest suhtest“. T o i m .

liituvad aatomiteks. Kuid nii kaugele ei ole me veel jõudnud.

Ainult see asjaolu, et meie tänapäeva looduseuurijad ei tunne ühtki teist filosoofiat peale kõige ordinaarsema vulgaarfilosoofia, mis praegu lokkab saksa ülikoolides, võimaldab neil opereerida säärasel viisil väljendustega nagu „mehhaaniline“, ilma et nad endale aru annaksid või isegi aimaksid, missuguseid järeldusi nad on sellega seoses sunnitud tegema. Mateeria absoluutse kvalitatiivse identsuse teoorial on ju oma pooldajaid — empiirilisel on ta niisama vähe ümber lükatav nagu tõestatav. Kui aga küsida inimestelt, kes tahavad kõike seletada „mehhaaniliselt“, kas nad on selle järelduse paratamatusest teadlikud ja kas nad tunnistavad mateeria identsust, siis kui palju erinevaid vastuseid me kuuleme!

Kuid kõige koomilisem on see, et „materialistliku“ ja „mehhaanilise“ võrrutamine tuleneb Hegelilt, kes epiteediga „mehhaaniline“ tahtis teha materialismi põlastatavaks. Ent Hegeli poolt arvustatav materialism — XVIII sajandi prantsuse materialism — oli tõepoolest eranditult mehhaaniline, ja seda väga loomulikul põhjusel, kuna tolle aja füüsika, keemia ja bioloogia olid alles lapsekingades ja väga kaugel sellest, et olla teatava üldise loodusekäsituse aluseks. Samuti laenab Haeckel Hegelilt väljenduse *causae efficientes* = „mehhaaniliselt mõjutavate põhjuste“ ja väljenduse *causae finales* = „otstarbekohaselt mõjutavate põhjuste“ tõlke, kuid Hegelile tähendab mehhaaniline siin — pimesi, teadvusetult mõjutavat, aga mitte mehhaanilist Haeckeli mõtetes. Seejuures on Hegelile kogu see vastandlikkus niivõrd ületatud seisukohaks, et ta seda „Loogikas“ mitte kummaski oma kausaalsuse esituses isegi ei maini, vaid käsitleb seda ainult „Filosoofia ajaloo“ seal, kus see vastandlikkus esineb ajaloolise faktina (niisiis Haeckeli juures on meil tegemist pealiskaudsusest tingitud lihtsa arusaamatusega!), ja täiesti möödamannes puudutab ta seda teleoloogias (*Logik*, III, II, 3)¹ kui vormi, milles *v a n a m e t a f ü ü s i k a* väljendas mehhanismi ja teleologia vastandlikkust, üldiselt aga käsitleb Hegel seda vastandlikkust kui ammu ületatud seisukohta. Seega Haeckel oma suures heameeles, et ta on leidnud kinnituse oma „mehhaanilisele“ kontseptsioonile, on kirjutanud Hegelilt valesti maha, ja jõuab nii viisi hiilgavale tulemusele, et kui loomulik valik tekitab teataval loomal või taimel mingisuguse kindla muutuse, siis see toimub *causa efficiens*'i tõttu, kui aga sää-

¹ Engels mõtleb Hegeli „Suure Loogika“ kolmanda raamatu („Mõisteõpetus“) II osa kolmandat peatükki. T o i m .

raseduse muutuse tekitab kunstlik valik, siis toimub see causa finalis'e tõttu! Zootehnik on causa finalis! Muidugi niisuguse kaliibriline dialektik nagu Hegel ei võinud ringi tammuda causa efficiens'i ja causa finalis'e kitsas vastandlikkuses. Aga teaduse tänapäeva arengustaadiumi jaoks teeb lõpu kogu viljatu loobumisele säärasest vastandlikkusest see asjaolu, et meie teame kogemusest ja teooriast, et nii materia kui ka tema olemise vorm — liikumine — on loodatud ja järelikult nad on ise oma lõplikud põhjused; kuna neile üksikpõhjustele, mis end üksikudel ajamomentidel ja üksikutes kohtades isoleerivad universumi liikumise vastastikuse mõju piires või isoleeritakse seal meie mõtte poolt, ei lisata mitte ainustki uut määratlust, vaid ainult segadust-tekitav element, kui me neid mõjutavateks põhjusteks nimetame. Põhjus, mis ei mõjuta, pole üldse põhjus.

NB. Materia kui niisugune on puhas mõttelooming ja abstraktsioon. Kui me kehaliselt eksisteerivad asjad võtame kokku materia mõiste alla, siis jätame tähele panemata asjade kvalitatiivsed erinevused. Materia kui niisugune, erinevalt teatavatest, eksisteerivatest -materiatest, ei ole niisiis midagi meeleliselt eksisteerivat. Kui loodusteadus seab endale ülesandeks leida ühtne materia kui niisugune ja redutseerida kvalitatiivsed erinevused lihtsatele kvantitatiivsetele erinevustele, mis kujunevad kõige väiksemate identsete osakeste ühendamisest, siis toimib ta samuti, nagu tahaks ta näha kirs-side, pirnide, õunte asemel puuvilja kui niisugust, kasside, koerte, lammaste jne. asemel — imetajat kui niisugust, gaasi kui niisugust, metalli kui niisugust, kivi kui niisugust, keemilist ühendit kui niisugust, liikumist kui niisugust. Darwini teooria nõuab niisugust ürgimetajat, Haeckeli Promammale't, peab aga samal ajal tunnustama, et kui säärane ürgimetaja sisaldas eneses e os kõiki tulevase ja praeguse imetajaid, siis ta seisis tegelikult kõikidest praegustest imetajatest madalamal ning oli ürgselt arenematu ja oli sellepärast ka nendest kõikidest kaduvam. Nagu juba Hegel tõestas („Entsüklopeedia“ I, lk. 199)¹, pole see vaade, see „ühelikulgne matemaatiline seisukoht“, mille järgi materia on määratav ainult kvantitatiivselt, kvalitatiivselt aga — algselt ühesugune, „midagi muud kui“ XVIII sajandi prantsuse materialismi „seisukoht“. Niisugune seisukoht on koguni tagasimineku Pythagorase juurde, kes juba pidas arvu, kvantitatiivset määratlust asjade olemuseks.

AINEREGISTER

- A**
- Aadel** — 16, 144—145.
- Aatomid** — 53—54, 68, 292, 330—331-, a. liikumisvormid — 53—54; atomistika — 294; aatomikaal — 273, 292, 331; a. ja keemiline toime — 68.
- Absolutism** — 150—151.
- Absolutne tõde** — vt. Tõde.
- Abstraktsioon** — 35, 37, 85, 298, 331—332, 336; reaalsus ja a. — 298—299; matemaatiline a. — 329—330, 331—332.
- Aeg** — 35, 43—44, 46—47; ruum ja a. kui igasuguse olemise põhivormid — 47; a. lõpmatus — 44—46; a. mõiste ja reaalne a. — 46—47; a. ja muutumine — 46; a. kui töö mõõt — 273—274, 276; tööaeg — 93, 160, 165, 169—170, 179—180, 182, 260, 272, 275.
- Agregaatolekud** — 12, 41, 57, 58, 112.
- Aine** — 11; vt. ka Mateeria.
- Ainetevahetus** — 71—73, 301—302.
- Aisting** — 70—71, 74, 103.
- Ajalugu** — 23—24, 83, 295, 304—305; dialektiline ajalookäsitlus — 10, 24; materialistlik ajalookäsitlus — 10, 23—25, 234—235; loodusel on oma a. ajas — 23; inimkonna, inimsoo a. — 10—11, 19, 21—23, 31—32, 76, 79, 101—103, 157, 279; kogu senine a., välja arvatud ürgolukord, on olnud klassivõitluse a. — 24; inimese mõtlemise arenemislugu — 10—11; loogilised printsiibid abstraheeritakse loodusest ja a. — 32; eituse eitamise seadus ajaloos — 122—124, 306—307; inimeste poolt oma a. teadlik loomine sotsialismi puhul — 250; idealistlik ajalookäsitlus — 24; metafüüsiline ajalookäsitlus — 24.
- Aju** — vt. Peaaju.
- Aksioomid** — 35—36, 84, 87—88, 133, 195, 297—298; matemaatilised a. — 35—36, 297, 298—299, 328.
- Aktsiaselts** — 244—245, 251.
- Akumulatsioon** — 241—242, 276; kapitali esialgne a. — 117.
- Alatarbimine** — vt. Tarbimine.
- Alkeemia** — 234.
- Anabaptistid** — 17.
- Analüüs** — 121; a. ja süntees — 38.
- Anarhia** — ühiskondliku tootmise a. kapitalismi puhul — 15, 143—144, 239—243, 247, 250—251, 261; ühiskondliku tootmise a. kaotamine sotsialismi puhul — 250, 252.
- Anarhism** — 248.
- Antagonism** — 123—124, 234, 256—257; klasside a. — 160, 238; vt. ka Klassid.
- Antinoomia (Kantil)** — 44—45.
- Apriorism**, Dühringi aprioorse meethodi kriitika — 31—37, 37—41, 85—91, 297—298.
- Arenemine** — 11—12, 95, 158—159, 160—161, 313; arenemisteooria vt. **Evolutsiooniteooria**; a. ajas — 11; a. looduses ja inimühiskonnas — 21—23, 158—160, 170—171; inimese mõtlemise arenemislugu — 10—11.
- Armee** — vt. Sõjandus.
- Arv** — 34—35; arvude rida — 45—46; a. Pythagorasel — 336.
- „**Asi iseneses**“ — 56, 293.
- Assimilatsioon** — 73, 302.
- Astronoomia** — 51, 55, 77—78, 331.
- B**
- Bioloogia** — 11, 13, 68, 78, 333, 335.
- Börs** — 129, 245.

D

- Darvinism** — 60—66, 300, 301.
Deism — 60, 64, 65.
Definitsioonid — 73—74, 301—302.
Demokraatia — antiikne d. — 303; kodanlik demokraatlik vabariik — 16; 1848. a. kodanlik d. — 150.
Dialektika — 10, 13, 18—19, 21, 24, 41, 56, 105—106, 108—109, 119, 143, 291—293, 306—307, 327; d. määratlemine — 125, 328; dialektilised liikumisreedused — 10 — 152—153, 328; loodusprotsesside dialektiline iseloom — 12—14, 292; dialektiline mõtlemine — 18—19, 23, 108, 293, 294; d. vorm — 293—294; loogika ja d. 23, 80; materialistliku dialektika ja Hegeli idealistliku dialektika vastandlikkus — 22—23, 294 296; vt. ka Seadus, Materialism ja Meetod.
Dialektika ja loodusteadus — 21—23, 292—293.
Despotism — idamaade, orientaalne d. — 142, 158, 159.
Diferentsiaal — 121—122, 329—331.
Diferentsiaal- ja integraalarvutus — 106, 119, 121—122, 124—125, 308, 327—332.
Dünaamiline — vt. Staatileine ja dünaamiline.
- E**
- Ebavõrdsus** — 86—88, 90—91, 123—124, 141.
 Eitus — ajalooline ja dialektiline e. — 307; e. laad on tingitud protsessi üldisest ja erilisest loomusest — 125; eituse eitamine — 114—126, 306—308.
Eklektitsism — 293.
Ekspluaterimine — 25, 117—118, 134, 171, 182—183, 243—244, 246, 253, 261.
Eksproprieerijate eksproprieerimine — 116, 117—118.
Ekvivalent — 143, 273; vt. ka Raha.
Elekter — 12—13, 53, 59, 299.
Elu — 53, 59, 67—74, 107, 299, 301—302; e. tekkimine — 65; e. on

valkehade eksisteerimise viis — 72—73, 302.

Emantsipatsioon — naise e. kui üldise e. mõõdupuu Fourier' järgi — 228.

Embrüoloogia — 66, 282.

Empiirikud — 11—12; inglise empirism — 14.

Energia — kineetiline e. — 12—13; potentsiaalne e. — 12—13; molekulaarenergia — 57—58; e. jäävuse seadus — 12; e. muundumise seadus — 12—13.

Eraomand — vt. Omand, omandus.

Evutsiooniteooria — 11, 13, 66.

F

Feodalism — 17, 92—93, 132, 147, 155, 224—225, 239, 250, 313; f. ja kodanlus — 16—17, 92—93, 144—145, 235.

Filoloogia — 283—284.

Filosoofia — 13—14, 33, 54, 120, 234—235, 292, 293—294; f. kui pealisehitus — 24, 79; kreeka f., antiikne f. — 18—20, 122, 293—294, 306; hiliskreeka vulgaarfilosoofia — 280; inglise f. — 18—19; XVIII saj. prantsuse f. — 15—16, 18—19, 224; saksa f. — 10, 18, 21—22, 294; f. ja loodusteadus — 122, 335; f. ajalugu kui kinnitus eituse eitamise seadusele — 122—123. Flogiston — 296.

Füsiokraadid — 208, 213, 215—216, 221; Quesnay „ökonoomiline tabel“ — 213—221; klassid füsiokraatidel — vt. Klassid.

Füsioloogia — 20.

Füüsika — 7, 77—78, 81—82, 292, 333—334; molekulide f. — 59; aatomite f. — 59.

G

Geoloogia — 78, 80; eituse eitamine geoloogias — 120.

Geomeetria — 122, 297, 328.

Gravitatsioon — 11, 50—51, 68.

H

Hea ja kuri — 82.

Hind — 179; tööjõu h. — 192; monopolihind — 166—167.

Hõõrumine — tule saamine hõõrumisega — 101.

Hüpotees — h. füüsikas ja keemias — 78; h. elavate organismide uurimisel — 78.

Hüpped — 59, 250, 331; kvalitaativne hüpe — 40—41.

I

Idealism — 23—24, 122, 306—307, 316; i. ajalookäsituses — 24; tegelike seoste pahupidi pööramine i. poolt — 22—23, 295; Hegeli filosoofia väär idealistlik lähtepunkt — 294—295.

Idee — ideed — tegelikkuse peegeldused — 296; i. sõltuvus ühiskondlikest suhetest — 305—306; „idee“ Hegelil — 22, 294—295.

Identsus — 49, 106, 334—335; absoluutne i. ei saa iseendast hakata muutuma — 49; mõtlemise ja olemise i. Hegelil — 39.

Ideoloogia — 33, 85, 297—298.

Igavene tõde — vt. Tõde.

Individaalne omand — vt. Omand, omandus.

Indiviid — loomindiviid — 13; individuaalsed iseärasused ja võitlus olemasolu eest — 61; individuaalsed muutused — 62—63; i. ja perekond — 328; vt. ka Isik.

Isik — i. kapitalismi puhul — 258—259; i. sotsialismi puhul — 249—250, 260.

J

Jaotus — 130—132, 134—135, 137—139, 164, 176, 264, 317—319; jaotusviisid ja klassid — 130, 234; vastandlikkused jaotuses — 131; j. ebavõrdsus — 131, 141.

Juhuslikkus — 17; j. ja seaduspärasus — 22; ajalooliste sündmuste näilik j. — 10—11.

Jõud — 11; mehhaaniline j. — 12—13, 48, 52—54.

K

Kaemus — 293, 298.

Kapital — 24, 25, 110—111, 117—118,

134, 136, 177—178, 180—193, 241—244, 251; k. esialgne akumulatsioon — vt. **Akumulatsioon**; raha muutumine kapitaliks — vt. **Raha**; püsiv- ja muutuvkapital — 110—111; kapitalikasum — vt. **Kasum**; k. kontsentratsioon — 117—118, 131, 245.

Kapitalism — 236—247, vt. ka **Tootmine**, **Tootmisvahendid**, **Omastamine**, **Tarbimine**, **Riik**.

Kasum — 171—172, 183—190, 195—196, 198—199, 209; kapitalikasum — 169—170, 171—172, 186, 188—190, 195—199; ettevõtjakasum — 190; kaubanduskasum — 186—187; rentniku k. — 196—199.

Kasvatus — 277; k. kapitalismi puhul — 258—259; k. ja töö sotsialistlikus ühiskonnas — 260, 261, 284—285; Fourier ja Owen kasvatusesest sotsialismi puhul — 259—260; Dühringi k. käsituse kriitika — 281—285.

Kategooriad — 80—81; Hegeli „iseeneses-olemise“ ja „iseendale-olemise“ k. — 52—53.

Kaubandus — 92—93, 142, 144, 209, 242—243; maailmakaubandus 93, 129, 145, 181.

Kaubaringlus — 134—135, 143, 178, 243.

Kaup — 142—143, 173—175, 178—181, 211, 236—237, 238—239, 272—273; k. määratlus — 271—272; töösaaduste muutumine kaupadeks — 143, 271; k. ühiskondlik iseloom — 271; töäjõud kui k. 25, 179—181, 275.

Keemia — 7, 53—54, 59, 73, 77—78, 112—113, 292, 299, 307, 333—334; ainetevahetus keemias — 72; füsioloogiline k. — 71; valgu kemism — 59, 72—73.

Kineetiline gaasiteooria — 12.

Klassid — 16—17, 24—25, 83, 138, 234, 242—243, 248—249, 251—252, 259; ühiskonna k. on majanduslike suhete saadused — 24; klasside tekkimine — 156—161; klassivastuolu, -vastandlikkus, k. antagonism — 16—17, 83—84, 130, 138, 160, 224, 226—227, 234, 238, 251, 275; k. kaotamine — 84, 94, 138, 248—249, 251—252; klassivõitlus ja sõjanduse organisat-

sioon — 146—153; füsiokraadid klassidest — 215—219; vt. ka **Ühiskond**.

Klassifikatsioon ja evolutsiooniteooria — 13.

Klassivõitlus — 24—25, 234; vana idealistlik ajalookäsitlus ei tundnud mingisugust materiaalseil huvidel põhinevat klassivõitlust 24.

Kodanlus — 15—17, 138, 235—236, 245—246; k. ja feodalism — 16—17, 92—93, 144—145, 235; k. arenemise ajalugu — 144—145, 224—226, 235—237; k. ja proletariaat — 24, 94, 141, 145, 225, 227, 229, 238, 251; k. majanduslik, poliitiline ja intellektuaalne pankrot — 249.

Kogemus — 34—35, 296—297, 307, 327—328; kogemusajalugu — 306.

Kogukond — 130—131, 154—160, 273, 303, 311; ürgkogukond — 91, 141—143, 154, 157; ürgkogukonna lagunemine — 131, 143, 160—161, 275; vene k. — 275, 316.

Kohanemine — 63—64, 300—301.

Kommunism — 11, 17, 231—232; kommunistlik maailmavaade — 8—9; stiihiline tööliskommunism 266; vt. ka **Sotsialism**.

Konkurents — 187—189, 224, 239, 251; vaba k. — 24, 130, 244.

Konstitutsioon — 15, 94.

Kooperatsioon — 112, 115—116, 118, 236, 250.

Kriis — tööstuskriis — 242—243, 245, 252—255; rahakriis — 316; kaubanduskriis — 143—144.

Kristlus — 89, 92, 227, 303, 306 — 307; vt. ka **Moraal**.

Kuld ja hõbe — 92, 123, 209, 269.

Kunstlik valik — vt. **Valik**.

Kvaliteet — 12, 333—336; kvantiteedi kvaliteediks ja kvaliteedi kvantiteediks muutumise seadus — 40—41, 111—114, 333—336; kvalitatiivsed muutused — vt. Muutumine, muutus; kvalitatiivne hüpe vt. **Hüpped**.

Kvantiteet — 12, * 40—41, 336; kvantitatiivsed muutused — vt. Muutumine, muutus; kvantitatiivsed suhted — 35; vt. ka **Kvaliteet**.

L

Latifundiumid — 155, 313.

Levellerid — 17.

Liik bioloogias — 60—63, 79; liikide tekkimine — 66; liikide muutlikkus — vt. Muutlikkus; liikide arenemine — 61, 66.

Liikumine — 19, 49—51, 53—55, 336; 1. on mateeria olemise vorm — 53—54, 58, 299, 336; 1. loodamatus ja hävitamatus — 12, 54, 58, 336; 1. on vastuolu — 106; 1. leiab oma mõõdupuu oma vastandis, paigalseisus — 56; 1. ja tasakaal 53—54, 56; 1. põhiseadus — 12; 1. hulk — 12—13, 54; aktiivne ja passiivne 1. — 54; liikumisvormid—12, 53—54, 57, 107; mehhaaniline 1. — 53, 299, 334; molekulaarne 1. — 50, 53—54, 78, 261, 330, 334; 1. kui kvaliteedi muutus 334—335; kõrgemad liikumisvormid — 107; majanduslik liikumisvorm — 131.

Linn — 1. ja maa — 256, 258—259, 261—263, 313; suurlinnad — 263; 1. ja maa vastandlikkus kapitalismi puhul — 258; 1. ja maa vastandlikkuse kaotamine sotsialismi puhul — 259—260, 262, 263.

Lisaväärtus — 25, 166—167, 171—172, 178—183, 185—187, 191—193, 223.

Loodus — 1. omab ajalugu ajas — 23, 51; inimese valitsemine 1. üle — 101, 156—157, 250; vt. ka **Dialektika ja loodusteadus**.

Loodusteadus — 10—14, 19—20, 40, 49, 60, 65, 290—291, 296; teoreetiline 1. — 7, 10, 12, 21, 291—295; empiiriline 1. — 13—14, 291, 294; 1. arenemine — 19; 1. ja materialism — 23; 1. ja dialektika — vt. Dialektika ja loodusteadus; 1. ja ajalugu — 19.

Loogika — 80; formaalne 1. ja dialektika — 23, 119, 291; formaalne 1. ja matemaatika — 36, 119; Hegeli 1. — 32, 40—41, 59—60.

Loomulik valik — vt. **Valik**.

Lõpmatus — 42—46; 1. on vastuolu 45, 46; 1. ruumis — 44—46; 1. ajas — 44—46; arvude rea 1. — 42, 45—46; matemaatilise lõpmatuse algkujud tegelikus maailmas —

327—332; tunnetuse lõpmatu progress — 77, 107; „halb“ l. — 42, 47.

Lyoni ülestõus 1831. aastal — 24; L. ü. 1834. a. — 24.

M

Maa — vt. Linn.

Maailm — 35, 42—44, 297; m. kui seoslik tervik — 33—34, 298.

Maailma materiaalsus — vt. Materialism.

Maailmavaade — 119, 122, 293—294; kommunistlik m. — vt. Kommunism.

Maavaldus — ühismaavaldus, kogukondlik m. — 130, 154—155, 311, 313; suurmaavaldus ja selle arenemine — 154—156, 196, 224—225.

Magnetism — 53, 59, 299.

Majandus ja poliitika — 92—93, 140—141, 143—145, 190, 227, 311—314.

Majanduskommun Dühringi järgi („sotsialiteet“), selle kodanlik, ekspluataatorlik iseloom — 175, 176—177, 255—260, 264—270, 275—277, 284—287, 316, 320.

Maltusiaanus — 60—62, 67.

Manufaktuur — 93, 112, 199, 235—236, 237, 250; üleminek käsitöölt manufaktuurile — 92, 144—145, 240, 258; m. ja suurtööstus — 229, 235—236.

Markkond — 154—155, 239, 318.

Masin — 165, 240—242, 251, 258—259; aurumasin — 101—102, 129, 262, 273—274; ketrusmasin — 236.

Materia — 52—54, 335—336; m. ilma liikumiseta on niisama mõeldamatu nagu liikumine ilma mateeriata — 53—54; m. loodamatus ja hävitamatus — 54, 58, 336; m. ehitus — 331; kontinueeruv ja diskreetne m. — 332; m. vormide lõpmatus — 52; m. kõrgemad liikumismvormid — 107; m. ja mõtlemine — 122.

Matemaatika — 10—12, 34—37, 45—46, 77—78, 119, 297—299, 331—332; matemaatilised suhted — 119; m. on välja kasvanud inimete praktilistest vajadustest — 35; alam m. — 107—108, 119; kõr-

gem m. — 107, 119, 121—122; matemaatiline aksiom — vt. Aksiomid; Marxi käsikirjad mu alalt — 12.

Materialism — 23, 32—33, 122, 297—298, 306—307; maailma tõeline ühtsus seisab tema materiaalsuses — 39—40; dialektiline m. — 10, 23; algeline stiihiline m. — 122, 306; XVIII saj. prantsuse m. 23, 327, 335—336.

Meetod — 13—14, 21, 119; dialektiline m. — 21, 109, 295.

Mehhaanika — 11, 35, 50, 55—56, 59, 77—78, 328—329, 331—333; mehhaaniline jõud — vt. Jõud; masside m. — 59; taevakehade m. — 59; staatilise suhe dünaamilisega mehhaanikas — 55—56; m. tunneb ainult „kvantiteeti — 333.

Mehhaaniline loodusekäsitlus — 336.

Mehhaaniline töö — 55—56.

Merkantilism — 202, 204—207.

Metafüüsika — 13, 19—21, 56, 122, 124—125, 292—294, 327—328; metafüüsiline mõtlemisviis — 18—21, 51, 106—107, 108, 292—293; metafüüsiline ajalookäsitlus — 24; metafüüsiline loodusekäsitlus — 21; XVII ja XVIII saj. m. — 293.

Militarism — m. ja Preisi maa-kaitsesüsteem — 149—150; m. ja 1848. a. kodanlik demokraatia — 150; m. arenemise dialektika — 150.

Molekul — 12, 53, 57, 59, 68, 78, 272—273, 329—331, 333—334; molekulaarteooria — 112.

Monarhia — 147.

Monetaarsüsteem — 202.

Monopol — 118, 136, 138, 143—144, 152, 166—169, 182, 244, 249.

Monoteism — 122, 280, 306.

Moraal — 82—84, 89—90; klassimoraal — 83; kristlik-feodaalne m., kodanlik m., valgustuslik m., proletaarne m. — 82—83; m. ja õigus 100, 133, 135.

Muutlikkus — taime- ja loomaliikide m. — 60—63.

Muutumine, muutus — 19—20, 40, 46—48, 63, 111—112, 113; aeg ja m. — vt. Aeg; kvalitatiivsed m. — 333—334; kvantitatiivsed m. — 333—334.

Mõiste — 13, 34—35, 85; m. kui kogemuste kokkuvõte — 13; m. — asjade mõtteline peegeldus — 20.

Mõistus — 298.

Mõtlemine — 15—16, 18, 21, 38, 74, 297—298, 327—328; m. ja teadvus — inimese peaju produktid — 32; m. — orgaanilise elu kõrgeim produkt — 299; m. ja olemine — 32, 38—39, 327—328, 332; mõtlemisseadused — 291, 297; mõtlemisseadused ja looduseadused — 32; mõtlemisvormid — 32, 297; dialektiline m. — vt. Dialektika; teoreetiline m. — 291, 327; inimese mõtlemise suveräänsus — 76—77; vastuolu m. arenemises — 76—77, 107; m. ajalooline arenemine — 291—292; metafüüsiline mõtlemisviis — vt. Metafüüsika.

Mõõdusuhete sõlmjoon — 41, 59, 111—112.

Mõõt — 274; liikumise m. — 56; vt. ka Mõõdusuhete sõlmjoon, Aeg, Töö ja Raha.

Mütoloogia — 279—280.

N

Naturaalmajandus — 130, 144.

Natuurfilosoofia — 10—11, 14, 32, 37, 42, 48, 58, 126, 294—295, 332.

Negatiivne — vt. Positiivne ja negatiivne.

Niisutamine — kunstliku n. tähtsustidamaade ajaloo — 158.

O

Olemine — 20, 24, 32, 37—41, 46—47, 327; o. põhivormid — 47; o. ja mõtlemine — vt. Mõtlemine.

Olemus — 41, 108, 336.

Omand, omandus — 16, 123, 142—144, 164, 237—238, 251, 255, 270; ühisomand, kogukondlik o. — 79, 122, 142—143, 306, 311; individuaalne o. — 115—116, 118; eraomand — 83, 92, 115—118, 142—144, 236, 306; maaomand — 154, 184, 317—318; väikeomand — 224—225; tootmisvahendite ühis-

kondlik o. — 115—116, 249—250, 306; riigi o. — 245—246, 251.

Omastamine — 186, 249; o. keskaja kaubatootmises — 236—237; kapitalistlik o. — 237—238, 247, 250—251, 311; kaubatootmise o. seaduse muutumine kapitalistliku o. seaduseks — 143; tasumata töö o. — 25, 143, 166, 171—172, 182—183; kapitalistlik tootmisviis ja sellel põhinev omastamisviis — 180, 184; ühiskondliku tootmise ja kapitalistliku o. vastuolu — vt. Tootmine; omastamisviis sotsialistlikus ühiskonnas — 246—247, 249.

Orgaaniline maailm, o. Loodus — 21, 59—60, 64.

Organism, keha — 13, 20, 61, 64, 68—69, 70.

Orjapidamine — 130, 136, 141—142, 158—160, 303, 309, 310; antiikne o. — 159; o. kui tööjaotuse lihtsaim vorm — 159—160; o. kui tootmisvorm — 309.

Osa ja tervik — vt. Tervik.

Otstarbekohasus — 64.

Otstarve — 59—60, 64.

P

Paigalseis — 56; p. ja liikumine — 20, 55—56, 106—107; liikumise ja p. vastandlikkuse relatiivsus — 53—54, 56, 299; vt. ka Liikumine.

Palaeontoloogia — 66, 282.

Palk — vt. Töötasu.

Panteism — 60.

Paratamatus — 25, 41, 101, 250; vt. ka Vabadus.

Partei — proletariaadi p. kui kõige revolutsioonilise p. ajaloo — 162; p. ja sõjaline ettevalmistus — 310.

Peaju — 32, 307, 334.

Pealisehitus — õiguslikud ja poliitilised institutsioonid kui p., mis on tingitud ühiskonna majanduslikust struktuurist — 24; filosoofia, religioon, kunst kui p. — 24, 79.

Peegeldus — 20—21, 85, 279—280, 296, 306.

Perekond — tööjaotus maadhariva perekonna piirides — 158; perekonna tööviljakuse kasv ja ühis-

- konna arenemine — 170—171; keskaegne tootmine ja p. — 237, 239; masinatega tootmine ja töölise p. — 241; p. lagunemine kapitalismi puhul — 229; Dühringi p. käsituse kriitika — 281, 285—287.
- Poliitika, poliitilised suhted, poliitiline kord** — 79, 85—87, 92—93, 144—145, 152—153, 160—161, 190, 225—226, 305—306, 311; poliitilise ülevõimu tekkimine — 157—158; vt. ka Majandus ja poliitika.
- Poliitiline ökonomia** — 9, 60, 86, 169, 183, 196, 199—200, 202, 207—208, 222, 271, 272—273, 295, 317; p. ö. objekt ja meetod — 129—133; p. ö. kõige laiemas mõttes — 129, 132; p. ö. kitsamas mõttes — 133; p. ö. ajalooline iseloom — 129; p. ö. seadused — 129—130, 133; eelkoodanlik p. ö. 132—133; klassikaline p. ö. — 14, 183—184, 198—199; vulgaarmajandusteadus — 169—170, 183; Dühringi p. ö. käsituse kriitika — 133—138, 164—172, 188—193, 222—223, 317.
- Positiivne ja negatiivne** — 20—21, 41.
- Printsiip** — p. on õiged ainult sedavõrd, kuivõrd nad on kooskõlas looduse ja ajalooaga — 32; võrduse p. ja tema ajalooline iseloom — 302—305.
- Produkt, toode, saadused** — 143, 170—172, 180, 182—183, 236—239, 242, 246—247, 249—251, 260, 1276; töö p. vanades kogukondades — 273; töö p. keskaegses ühiskonnas — 237, 239, 250; töö p. muutumine kaubaks — 142, 236, 250, 271—272; p. väärtusvorm — 2275; ühiskondliku töö p. kapitalismi puhul — 237, 250—251, 271—272; lisaprodukt kapitalistlikus ühiskonnas — 143, 180, 183, 187—188, 191, 198—199; tööliste tööprodukti muutumine nende orjastamise tööriistaks — 241; ühiskondlik p. sotsialismi puhul 116, 249.
- Proletariaat** — p. arenemise ajalugu 16—17, 117, 145, 225—226, 229, 241; p. ja kodanluse vastandlikkus 225; klassivõitlus p. ja kodanluse vahel — 24—25; p. ja kommunistlik maailmavaade — 8; proletaarne klasside kaotamise nõue — 94, 138—139, 305; tootmise anarhia kaotamine p. poolt — 241.
- Protestantism** — 82.
- Protistid** — 64—65, 69.
- Protoplasma — 11, 65, 301.
- Protsent** — 183, 185—187, 206—207, 210.
- Protsess** — 12—13, 21—22, 24—25, 180, 261, 292—293; arenemisprotsess kui kinnitus eituse eitamise seadusele — 118—119, 124—125; antagonistlikud p. — 124.
- Põhjuslikkus** — 19—20, 183, 335—336; p. metafüüsilises käsituses — 20; p. dialektilises käsituses — 21; ühiskondlikud põhjused ja inimeste teadlik tegevus sotsialismi puhul — 250; p. poliitilises ökonomias — 280; p. bioloogias — 61—63, 78.
- Päikesesüsteem** — 11—12, 21, 51, 294 331.
- Pärilikkus — 61, 63—65, 301.
- Pärisorjuslik sõltuvus** — 93, 317—318.
- Pööre, ümberkujunemine** — 92—93, 250—252, 261; sotsiaalsete ja poliitiliste p. põhjused — 143—145, 234—235; sotsialistlik p. — 138—139, 246—248.

R

- Raha** — r. — ühiskondliku töö vahetu kehastus — 272; r. — väärtuse mõõt — 201, 211; r. — üldine ekvivalent — 178; r. — vahetusvahend — 130; metallraha — 130, 268—269; maailmaraha — 269—270; paberraha — 167, 205—206; r. muutumine kapitaliks — 177—183; Hume'i rahateooria — 208—211; Oweni „töö-tunniraha“ — 268.
- Rakk** — 11, 13, 20, 68—70, 78; rakutuum — 68—69; Traube kunstlik r. — 72, 301—302.
- Rass** — 63.
- Reaalsus** — tegelikust maailmast abstraheeritud seadused — 34—35; reaalsed suhted ja matemaatika — 36.

Refleksioon — 13.
Relatiivsus — 13, 53—54, 76—77, 271—274; igasuguse paigalseisu ja tasakaalu r. — 53—54; tunnetuse r. — vt. Tunnetus.
Religion — vt. Usund.
Relv — 146—153, 315—316, 321—326.
Rent — maarent — 168—169, 184, 185—187, 195—199, 206—207, 315; maarendi teooria klassikalises poliitilises ökonomias — 196—199.
Revolutsioon — XVII saj. Inglise kodanlik r. — 16—17, 144; Ameerika kodanlik r. (iseseisvussõda) 148; XVIII saj. lõpu Prantsuse kodanlik r. — 16—17, 144—145, 148, 224, 226, 304; 1848. a. r. — 161; sotsiaalne r. — 171; proletaarne sotsialistik r. — 251—252.
Riik — 6, 91—94, 141, 144, 155, 159, 200—201, 277—279, 310; riigivõimu tekkimine — 157—158; r. osa klassiühiskonnas — 130, 245—248, 313; kapitalistlike r. omavaheline konkurents ja militarism — 150; riigikapitalism — 245—246, 251; riigivõimu haaramine proletariaadi poolt — 247; riigi väljasuremine — 247, 252; „mõistuseriigi“ nõudmine XVIII saj. prantsuse valgustajate poolt 15—16, 224; „vaba rahvariigi“ loosungi kriitika — 247—248.
Ringlus — vt. Kaubaringlus.
Ristiusk — vt. Kristlus.
Rousseau „ühiskondlik leping“ — vt. ühiskondlik leping (Rousseau).
Ruum — 41, 44—45; r. ja aeg — igasuguse olemise põhivormid — 47; r. kolm mõõdet — 45; ruumivormid — 35—37; ruumisuhed — 328.

S

Saadus — vt. Produkt.
Seadus — dialektilise mõtlemise s. — 13, 23; vastandite ühtsuse s. — 20—21, 46; kvantiteedi kvaliteediks ja kvaliteedi kvantiteediks muutumise s. — 40—41, 111—114; eituse eitamise s. — vt. Eitus; loodusseadus — 32, 124, 133; liikumisseadus — vt. Liikumine; ener-

gia jäävuse s. energia muundumise s. — vt. Energia; Boyle'i s. — 81—82, 273; inimkonna arenemisprotsessi seaduspärasus — 21—22; kaubatootmise majanduslikud s. — 276, 319; poliitilise ökonomia s. — vt. Poliitiline ökonomia.

Seos — 19, 20—21, 22—23, 295; sise- mine s. — 22; süstemaatiline s. — 33; loodusseos — 32, 291; looduslik s. — 19—20; ajalooline s. — 19—20, 234; maailmaseos — 33—34; üldine s. — 291—292, 293; seoste vormid, koostusvormid — 35.
Soojus — 12—13, 53—55, 59, 296, 299, 334; mehhaaniline soojusteooria — 50, 51, 55, 56—58, 292, 296; mehhaanilise liikumise soojuseks muutmise avastus — 101—102; seotud s. — 56—58.
Sotsialism — 15, 18, 24—25, 139, 176, 235, 250, 251—252; teaduslik s. — 18, 25, 179, 252, 264, 306—307; s. ja materialistlik ajalookäsitlus — 24—25; utopistlik s. — 18, 24—25, 226, 233—234; võrdussotsialism — 175; stiihiline töölissotsialism — 176; prantsuse s. — 18, 24; inglise s. — 18, 24; esimesed saksa sotsialistid — 18; saksa s. — 6—7; eklektiline s. — 18; s. — kahe ajalooliselt tekkinud klassi võitluse paratamatu tulemus — 24—25; tootmine s. puhul — 246—247, 250, 251—252, 273—274; vt. ka Tootmisvahendid; jaotus s. puhul — 176; ühiskondlik omandus ja individuaalne omandus s. puhul — 115—117; linna ja maa vastandlikkuse kaotamine s. puhul — vt. Linn; töö sotsialismi puhul — vt. Töö; kasvatus sotsialismi puhul — vt. Kasvatus; isik s. puhul — vt. Isik.
Sotsialistid-utopistid — vt. Utopistid.
Spiritualistid — 39, 306—307.
Staatile ja dünaamiline — 53, 55, 58.
Strateegia — 146—153, 315—316, 321—326; vt. ka Sõjandus.
Suhted — reaalselt kehaldelt laenatud s. — 36; ruumisuhed — vt. Ruum; vt. ka Kvantiteet ja Matemaatika.
Suurus — 328—332; muutumatu

- (konstantne) ja muutuv s. — 35; muutumate (konstantsete) s. matemaatika — 108, 119; muutlike s.
- Sõjad** — Kreeka-Pärsia s. — 141; talupoegade sõda Saksamaal — 17, 94, 303; kolmekümneaastane sõda — 87, 162; XVII ja XVIII saj. kaubandussõjad — 240; Ameerika iseseisvussõda — 148; Preisimaa sõjaline lüüasaamine aastail 1806 ja 1807 — 87, 189, 324—325; Napoleoni s. — 114, 149, 224, 227—228; 1854.—1856. a. Krimmi s. — 151; 1870. a. Saksa-Prantsuse s. — 149—150.
- Sõjandus, sõda ja tootlike jõudude arenemine.** — Armee ja laevastiku sõltuvus majanduslikest tingimustest — 146—153, 315—316; sõjanduse materiaalsed alused — 321—326; sõjalaevade ehitus ja suurtõustus — 152—153; ühiskondlikud suhted ja armee organisatsioon 146—151; joonrivi — 321—326; kolonn — 321—326; kogu rahva relvastamise revolutsiooniline süsteem — 149—150, 325—326; sõjaväeõppus — 150, 310; vt. ka Strateegia.
- Süntees** — vt. Analüüs.
- Süsteem** — kõigi maailmaseoste s. — 33—34; maailm kujutab endast ühtset s. — 298; Kopernikuse maailmasüsteem — 51.
- Z**
- Zooloogia** — 66.
- T**
- Taim** — 70—71.
- Taktika** — vt. Sõjandus ja Strateegia.
- Talupoegade sõda Saksamaal** — vt. Sõjad.
- Talupojad** — 93, 150, 236; t. ja ühismaaomand — 142; vabad t. — 155; t. ja orjatöö — 141—142, 155; vabade t. muutumine pärisorjadeks — 311, 318; t. ja suurmaavaldus — 156; t. ja feodalism — 93, 239; t. tootmisvahendite omanikuna keskajal — 236; t. kapitalismi puhul — matemaatika — 78, 108, 119; negatiivne s. — 107—108; imaginaarne s. — 35.
- 224—225, 238.
- Tarbimine** — 143, 179, 241—242, 249, 273—274; t. kapitalismi puhul — 249; alatarbimine — 253—354.
- Tasakaal** — 53, 56, 299; mehhaaniline t. — 53—54.
- Teadused** — t. kolm klassi — 77—80; „igavesed töed“ eksaktsetes t. — 77—78; „igavesed töed“ elavaid organisme uurivates t. — 78—79; „igavesed töed“ ajaloolistes t. — 79—80; teadus mõtlemisest — 80, 291.
- Teadvus.** — 10, 14, 24, 38, 76—77, 300; t. ja loodus — 32.
- Teleoloogia** — 59, 335.
- Teooria** — 226; evolutsioonit. — vt. Evolutsiooniteooria; Kanti päikesesüsteemi tekkimise t. — 11—12, 51; kineetiline gaasiteooria — 12; mehhaaniline soojusteooria vt. Soojus; XVIII saj. kommunistlikud teooriad — 17.
- Tervik** — 33, 293; t. ja osa — 36.
- Toode** — vt. Produkt.
- Tootlikud jõud** — 138—139, 145, 157, 159, 225, 234, 235—236, 243—247, 248—249, 251, 260, 313; t. j. arenemine kapitalismi puhul, konflikt t. j. ja tootmisviisi vahel — 235—242—243; t. j. arenemine sotsialismi puhul — 250.
- Tootmine** — 134—135, 144—145, 146—147, 239—242, 247—252, 252—264; tootmisviisid — 25, 129—132, 143—144, 180—181, 225, 234—243, 245—246, 260, 309, 311; tootmisviis ja ühiskondlik kord — 130—131, 180—181; t. ja jaotus — 130—131; t. ja vahetus — 129—133, 234—235, 250—251; kogu-kondlik maaomandus ja t. — 122; väiketootmine Inglismaal — 117; t. keskaegses ühiskonnas — 236—239; tsunftiline käsitööstuslik t. — 130; kaubatootmine — 143, 236—240, 250, 272—273; kapitalistlik t. — 25, 110—111, 131—132, 235—236, 250—251; vastandlikkus üksikutes vabrikutes valitseva tootmise organiseerituse ja kogu ühiskonnas valitseva toot-

- mise anarhia vahel — 240—241; kapitalistliku t. seadused — 132, 187, 239—240; vastuolu ühiskondliku t. ja kapitalistliku omastamise vahel — 237—238, 240, 243, 250—251; t. sotsialismi puhul — 246—247, 250, 251—252, 260; vt. ka Tootmisvahendid.
- Tootmissuhted** — 24, 135, 235, 311.
- Tootmisvahendid** — t. tootmine — 170—171; t. keskajal — 236, 250; tootja eraldumine tootmisvahendeist — 251; t. monopol ja lisatöö — 136, 143—144; t. muutumine kapitaliks — 182—183, 243; t. kontsentreerumine kapitalismi puhul, selle sisemised vastuolud — 117—118, 235—238, 250—251; t. ja kriisid — 243—244; t. valitsemine tootja üle kapitalismi puhul — 258—260; t. sotsialismi puhul — 246—247, 273—274, 280.
- Tootmisviis** — vt. Tootmine.
- Trade-unionid** — 232.
- Trust** — 244—245, 251.
- Tsivilisatsioon** — Rousseau tsivilisatsioonist — 123—124; Fourier tsivilisatsioonist — 228—229, 232, 312.
- Tsunft** — 93, 144—145, 161, 189, 235, 237—238.
- Tsartistid** — 24.
- Tunnetus** — 12—13, 290; t. relatiivsus — 76—82, 107.
- Turg** — 25, 170, 178—179, 201, 236—239, 242, 251, 254, 275; maailmaturg — 168, 181, 240, 253, 269.
- Töde** — 17, 77—82, 133; absoluutne t. — 18; absoluutne ja relatiivne t. — 77, 80—81; „igavesed töed“ — 74—76, 77—83.
- Tõuge** — t. mehhaanikas — 55—56; „esimene tõuge“ — 21, 48, 53.
- Töö** — t. kui inimliku eksistentsi loomulik tingimus — 260; orjatöö — 141—142; teoorjus — 311; ühiskondlik t. — 237, 248, 272—274; üldinimlik töö — 93, 271—272; t. kui kõigi väärtuste mõõt — 168—169; asjastatud t. — 175—176; ühiskondlikult vajalik t. — 93, 169, 175—176, 271—272; tootlik t. — 165, 248, 260, 317; lihtne t. — 173—174; komplitseeritud t. — 173—175, 177; palgatöö — 143, 160, 237, 311; lisatöö — 180, 182—183, 191—192, 223; tööjaotus — vt. Tööjaotus; t. ühiskonnastamine — 117—118; füüsilise ja vaimse t. vastandlikkus kapitalismi puhul — 257—260; füüsilise ja vaimse t. vastandlikkuse kaotamine sotsialismi puhul — 176, 260; t. sotsialismi puhul — 260, 273—274.
- Töö, mehhaaniline** — vt. Mehhaaniline töö.
- Töö tootlikkus** — 159—160.
- Tööjaotus** — 112, 159—160, 200—201, 236—237, 256—261; t. ja klassid — 248—249; t. kogukonnas — 142; t. maadharivas perekonnas — 158; t. maaharimise ja tööstuse vahel — 159; t. ja masinatega tootmine — 260—261; t. ja linna ja maa üksteisest eraldumine — 256—260, 263.
- Tööjõud** — vt. Väärtus, Ekspluateerimine ja Kaup.
- Töölislaadad** (Oweni) — 232.
- Töölisliikumine** — 24.
- Tööpäev** — 170, 175, 192, 229.
- Tööstus** — 92, 141—142, 144, 147, 152—153, 156—157, 225, 240—241, 259, 262—263; käsitööstus — 92, 141, 144—145; suurtööstus — 24, 112, 131, 138, 152, 154, 225, 229, 240—241, 259, 261—262, 263—264; tööstuslik pööre — 229—230, 250—251.
- Tööstuse reservarmee** — 241—243, 251, 275.
- Töötasu** — 111, 171—172, 175, 237; töötasuseadus — 62, 276; t. ja lisatöö — 191—192; kvalifitseeritud tööliste t. — 177; t. ja tööstuse reservarmee — 241; vulgaarmajanduseadus t. küsimusest — 169—170.

U

- Usund, religioon** — 65, 82, 227, 279—281, 282—283, 306; majanduslike suhete fantastiline peegeldus usundis — 279—280; vt. ka Kristlus.
- Utopistid** — 17—18, 226—234, 259—260; utoopiline sotsialism — vt. Sotsialism.
- Uuskantiaanlus** — 292—294.

V

- Vabadus** — v. ja paratamatus — 100—101, 250, 251—252; tõeline v. sotsialismi puhul — 101—102, 251—252, 260, 280; vt. ka Võrdsus.
- Vabakaubandus** — 207, 208, 314; vt. ka Vabakaubanduse koolkond.
- Vabakaubanduse koolkond** — 295.
- Vabrik** — 236—237, 240, 251, 260—262, 285.
- Vahetus** — 92, 129—135, 142—143, 200, 234—235, 238—239, 271—272, 274—276; tootmine ja v. — vt. Tootmine.
- Valgustajad** — XVIII saj. prantsuse v. — 15—16, 133, 229.
- Valik** — loomulik v. — 60—67, 299—300; kunstlik v. — 60—61.
- Valkaine** — 65, 68—73.
- Vanad keeled** — 283—284.
- Vastandlikkused, vastandid** — 12, 20, 41, 53, 80—81, 124, 131, 306; V. vastastikune läbipõimimine — 20—21; polaarsed v. — 13, 80—81; v. poolused — 20—21.
- Vastastikune mõju** — 19, 21, 63.
- Vastuolu** — 20, 106—107, 124, 138—139, 306, 308, 309; lõpmatuse v. — 145—46; v. matemaatikas — 107; liikumise v. — 106—107; v. materia kõrgemates liikumisvormides — 107; v. tunnetuse ülesande ja tunnetuse iga tema üksiku astme ebataiuslikkuse vahel — 34, 77, 107; kapitalismi põhiline v. — 250—251; v. tootmise ühiskondliku iseloomu ja kapitalistliku omastamise vahel 2vt. Tootmine; Hegeli süsteemi seesmine v. — 22—23; Dühringi V. käsituse kriitika — 105—107.
- Võitlus olemasolu eest** — 60—62, 67, 126—127, 240, 247, 250.
- Võrdsus** — 16, 90—92, 302—305; v. idee arenemine — 91—95; kodanlik v. — 16, 93—95, 305; proletaarne võrdsusenõudmine — 94—95, 305.
- Vägivald** — 87, 139—147, 157—158, 161—162, 178, 189—190, 222—223, 310; v. ja majanduslik arenemine 134, 142, 145—146, 153, 160—161, 310—311, 313—316; v. revo-

lutsiooniline osa — 161—162, 310.

- Väärtus** — 110—111, 165—177, 178—181, 203—204; v. ja töö — 173—174, 175—176, 271—272; v. — ühiskondliku töö väljendus — 169, 175—176, 271—272, 274—275; v. suurus — 165; väärtuseadus — 93, 188, 316; kaupade v. — 168—169, 173—174, 271; v. ja kaubavahetus — 271, 275; v. ja raha — vt. Raha; väärismetallide v. — 209—211; tööjõu v. — 25, 158, 179—180, 275; v. klassikalises poliitilises ökonomias — 203—204; v. vulgaarmajandusteaduses — 169.

Õ

- Õiglus** — igavese õ. mõiste valgustajate käsituses — 15—16; Õ. mõiste ajalooline iseloom — 79—80; vt. ka Võrdsus.
- Õigus** — 79, 84—85, 91—92, 96—97, 99—100, 127, 134, 154—155, 305—306, 315—316; õiguslikud institutsioonid kui pealisehitus — 24; rooma Õ. —> 91—92, 99; prantsuse õ. — 96—97, 100, 155; inglise Õ. — 97, 100, 156; preisi maaõigus — 96—100, 127, 198—199, 263—264.

Ä

- Ärritatavus** — 73, 302; vt. ka Aisting.

Ö

- Ökonomika ja poliitika** — vt. Majandus ja poliitika.

Ü

- Ühiskond** — 15, 79, 85—86, 91, 250, 262, 270—271, 297; ü. arenemine — 170—171; majanduslikud suhted määravad ü. — 306; ü. jagunemine klassidesse — 130, 229, 234, 248-, ü. arenemine klassivastuoludes — 83, 156—157, 159—160, 163, 182—183; orjanduslik ü. — 141—142; feodaalne ü. — 92—93, 235, 239, 250; kaubatootjate ü. — 173, 238—239, 271; kodanlik ü. — 92—93, 224—225, 229, 245, 280; kapi-

- talistlik ü. — 243—245; klassideta
 ü. — 84, 101—102; sotsialistlik ü.— 244;
 vt. ka Sotsialism; XVIII saj. prantsuse filo-
 soofide mõistusliku ühiskonna nõudmine
 — 224.
- Ühiskondlik leping (Rousseau)** — 16, 224.
- Ühiskondlik omand** — vt. **Omand,**
omandus.
- Ühiskondlik tootmis- ja tagavara-
 fond** — 170—172.
- Ühiskondlikud suhted** — 16, 79, 85 — 87,
 133, 247, 305—306.
- Ühiskonna majanduslik struktuur** — 24; vt.
 ka Pealisehitus.
- Üksikasjad ja üldine** — vt. **Üldine
 ja üksikasjad.**
- Üldine ja üksikasjad** — 19—20.
- Üleminekud** — ü. ja seosed loodu-
 ses — 49—50.
- Ületootmine** — 251, 252—254.
- Ürgudu** — 50—52.

NIMEDE REGISTER

A

- Anaxagoras** (umb. 500—428 e. m. a.) — 15.
Andrews, Thomas (1813—1885) — 298.
Aristoteles (384—322 e. m. a.) — 18, 79, 200, 201, 291, 309.

B

- Babeuf, François-Noël** (Gaius Gracchus) (1760—1797) — 17, 28, 304, 310.
Bacon, Francis (1561—1626) — 20, 293.
Beaudeau, Nicolas (1730—1792) — 214.
Becker, Karl Ferdinand (1775—1849) — 284.
Bismarck, Otto Eduard (1815—1898) — 399, 212, 245, 263, 280.
Blanc, Louis (1811—1882) — 28, 277.
 Bogusky, Josef Jury (sünd. 1853) — 81.
Boisguillebert, Pierre (1646—1714) — 199, 205, 208.
Bopp, Franz (1791—1867) — 284.
 Bossut, Charles (1730—1814) — 308.
 Boyle, Robert (1627—1691) — 81, 273.
 Bugeaud, Thomas Robert (1784—1849) — 325.
Büchner, Ludwig (1824—1899) — 292, 293.

C

- Campanella, Tommaso** (1568—1639) — 17.
Camphausen, Ludolf (1803—1890) — 96.

- Cantillon, Richard** (1680—1734) — 211.
Carey, Henry (1793—1879) — 169, 195, 222, 314.
Carlyle, Thomas (1795—1881) — 225.
Carnot, Nicolas-Léonard-Sadi (1796—1832) — 296.
Child, Josuah (1630—1699) — 210.
Cobbett, William (1762—1835) — 212.
Confucius (Kung-Fu-tsō) (umb. 551 — 479 e. m. a.) — 222.

D

- Dalton, John** (1766—1844) — 292.
 Darwin, Charles (1809—1882) — 21, 28, 60—67, 71, 111, 126, 299, 300, 336.
Delvigne, Henri-Gustave (1799—1876) — 325.
Demokritos (umb. 460—370 e. m. a.) — 292.
Descartes, René (1596—1650) — 18, 48, 54, 108, 292.
Diderot, Denis (1713—1784) — 19.
Diez, Christian Friedrich (1794—1876) — 284.
Diogenes, Laertios (umb. III saj. esimesel pooltel) — 292.
Dühring, Eugen (1833—1921).

E

- Enfantin, Barthélémy Prosper** (1796—1864) — 29.
Enss, Abraham — 277.
Epikuros (umb. 341—270 e. m. a.) — 292.
Eukledes (IV — III saj. e.m.a.) — 163

F

- Ferrier**, François (1777—1861) — 222.
Feuerbach, Ludwig (1804—1872) — 51, 295.
Fichte, Johann Gottlieb (1762—1814) — 28, 128.
Fourier, Charles (1772—1837) — 17, 28, 29, 131, 176, 225, 228, 229, 232, 240, 243, 259, 260, 312.
Fourier, Jean-Baptiste-Joseph (1768—1830) — 296.
Friedrich II (1712—1786) — 147, 279, 322 324.
Friedrich Wilhelm III (1770—1840) — 245.
Friedrich Wilhelm IV (1795—1861) — 161.

G

- Galenos**, Claudius (umb. 131—200) — 78.
Galle, Johann (1812—1910) — 51.
Gauss, Karl Friedrich (1777—1855) — 45.
Gerhardt, Charles Frédéric (1816—1856) — 112.
Gibbon, Edward (1737—1794) — 212.
Giffen, Robert (1837—1910) — 249.
Goethe, Johann Wolfgang (1749—1832) — 84, 127, 283, 314.
Gribeauval, Jean-Baptiste (1715—1789) — 148, 323.
Grimm, Jakob Ludwig Karl (1785—1863) — 284.

H

- Haeckel**, Ernst (1834—1919) — 11, 63, 64, 69, 123, 301, 332, 333, 335, 336.
Hartmann, Eduard (1842—1906) — 293.
Harvey, William (1578—1657) — 207.
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1770—1831) — 11, 15, 16, 18, 22—24, 28, 29, 32—34, 36, 39, 40, 41, 42, 46, 47, 52, 53, 59, 60, 66, 70, 90, 101, 105, 106, 108, 109—110, 113—116, 118, 123, 124, 126—128, 164, 193, 223, 229, 278, 291, 294—296, 298, 308, 327 332, 335, 336.
Heinrich LXXII (XIX saj.) — 155.
Helmholtz, Hermann (1821—1894) — 11.

- Herakleitos** Efesosest (VI saj. Lõpp — V saj. algus e. m. a.) — 19.
Heyse, Johann Christian (1764—1829) — 284.
Hume, David (1711—1776) — 14, 110, 208—213, 221.
Huxley, Thomas Henry (1825—1895) — 69.

J

- Jahns**, Max (1837—1900) — 151, 316.

K

- Kant**, Immanuel (1724—1804) — 11, 21 28, 44, 45, 50—52, 56, 58, 212, 229, 293, 294.
Katariina II (1729—1796) — 311.
Kaufmann, Konstantin Petrovitš (1818—1882) — 90.
Kekulé, Friedrich August (1829—1896) — 292, 332, 333.
Kepler, Johannes (1571—1630) — 11.
Kirchhoff, Gustav Robert (1824—1887) — 11.
Kolumbus, Christoph (umb. 1446—1506) — 240.
Kopernikus, Nikolaus (1473—1543) — 51.
Krupp, Friedrich Alfred (1854—1902) — 152.

L

- Lafargue**, Paul (1842—1911) — 9.
Lamarck, Jean-Baptiste (1744—1829) — 28, 60, 66, 67.
Langenthal, Christian Eduard (1806—1878) — 318.
Laplace, Pierre-Simon (1749—1827) — 21, 294.
Lasker, Eduard (1829—1884) — 307.
Lassalle, Ferdinand (1825—1864) — 29, 96, 97, 112.
Laurent, Auguste (1807—1853) — 112.
Lavoisier, Antoine-Laurent (1743—1794) — 204, 296.
Law, John (1671—1729) — 205, 206, 208.
Leibniz, Gottfried Wilhelm (1646—1716) — 28, 119.
Leukippos Abderast (V saj. e. m. a.) — 292.

Leverrier, Urbain Jean Joseph (1811—1877) — 51.
Liebig, Justus (1803—1873) — 10.
Liebknecht, Wilhelm (1826—1900) — 289.
Linné, Karl (1707—1778) — 23.
List, Friedrich (1789—1846) — 202, 222.
Locke, John (1632—1704) — 14, 20, 205—208, 210, 211, 293.

M

Mably, Gabriel Bonnot (1709—1785) 15, 17.
Machiavelli, Niccolo (1469—1527) — 316.
Mac Leod, Henry Dunning (1821—1902) — 222.
Malpighi, Marcello (1628—1694) — 78.
Malthus, Thomas Robert (1766—1834) — 60—62.
Manteuffel, Otto Theodor (1805—1882) — 35.
Marx, Karl (1818—1883) — 8—10, 12, 14, 25, 29, 41, 93, 95, 108—119, 124, 132, 136, 137, 143, 162, 169, 172—188, 191—193, 199, 208, 209, 223, 235, 236, 241, 242, 248, 255, 258, 259, 261, 267, 268, 274, 281, 285, 295, 310, 314, 315.
Massie, Josef (surn. 1784) — 208, 210.
Maurer, Georg Ludwig (1790—1372) 154, 155.
Mayer, Julius Robert (1814—1878) 55.
Mendelejev, Dmitri Ivanovič (1834—1907) — 81.
Metternich, 'Klemens Wenzel Lot-har (1773—1859) — 245.
Meyer, Lothar (1830—1895) — 334.
Michelet, Karl Ludwig (1801—1893) 32.
Minié, Claude-Etienne (1814—1879) 325.
Mirabeau, Honoré Gabriel (1749—1791) — 221.
Molière, Jean-Baptiste (1622—1673) 194.
Montesquieu, Charles Louis (1689—1755) — 209.
More (Morus), Thomas (1478—1535) 17, 312.

Morelly (XVIII saj.) — 15, 17.
Morgan, Lewis Henry (1818—1881) — 10.
Mozart, Wolfgang Amadeus (1756—1791) — 287.
Mun, Thomas (1571—1641) — 202.
Münzer, Thomas (umb. 1490—1525) — 17, 138.

N

Napoleon I (1769—1821) — 79, 97, 113, 114, 148, 226, 230, 245, 309, 324.
Newton, Isaac (1642—1727) — 11, 23, 29.
Nicholson, Henry (1844—1899) — 302.
North, Dudley (1641—1692) — 14, 205—208.
Nägeli, Karl Wilhelm (1817—1891) — 290.

O

Oken, Lorenz (1779—1851) — 11.
Owen, Robert (1771—1858) — 17, 29, 131, 176, 225, 229—233, 259, 260, 268, 270, 285.

P

Peeter I (1672—1725) — 311.
Petty, William (1623—1687) — 14, 199, 202—208, 210—212.
Pheidias (umb. 500—430 e. m. a.) — 286.
Piaton (umb. 428—347 e. m. a.) — 194, 200, 201.
Plinius vanem (Gaius Secundus) (umb. 24—79) — 155.
Priestley, Joseph (1733—1804) — 296.
Proudhon, Pierre-Joseph (1809—1865) — 164, 223, 232, 277.
Pythagoras Samosest (umb. 571—497 e. m. a.) — 299, 336.

Q

Quesnay, François (1694—1774) — 14, 213—221, 232.

R

- Raff**, Georg Christian (1748—1788) — 282.
Regnault, Henry-Victor (1810—1878) — 81.
 Ricardo, David (1772—1823) — 62, 86, 169, 170, 172, 195, 199, 222, 314.
Rochow, Friedrich Eberhardt (1734—1805) — 162, 163.
Rochow, Gustav Adolf (1792—1847) 278.
Rodbertus, Johann Karl (1805—1875) — 192, 254.
Romanov, Mihhail Fjodorovič (1596—1645) — 311.
Roscher, Wilhelm Georg Friedrich (1817—1894) — 201.
Roscoe, Henry Enfield (1833—1915) 301.
Rousseau, Jean-Jacques (1712—1778) — 16, 19, 86, 87, 91, 123, 124, 127, 134, 224, 277, 278, 303, 307.

S

- Saint-Simon**, Claude Henri (1760—1825) — 17, 22, 28, 29, 131, 176, 225—228, 232.
Sargant, William (1809—1889) — 232, 233, 271.
Say, Jean-Baptiste (1767—1832) — 134.
Schelling, Friedrich Wilhelm (1775—1854) — 28, 42, 128.
Schlosser, Friedrich (1776—1861) — 212.
Schopenhauer, Arthur (1788—1860) — 293.
Schorlemmer, Carl (1834—1892) — 301.
Schweninger, Ernst (1850—1924) — 9.
Secchi, Angelo (1818—1878) — 306.
Serra, Antonio (XVI saj.) — 202.
Sismondi, Jean Charles Léonard Simonde de (1773—1842) — 199, 254.
Smith, Adam (1723—1790) — 86, 133, 170, 194, 195, 197, 201, 204, 210, 211, 213, 221, 314.

- Smith**, George (1840—1876) — 65.
Spinoza, Baruch (Benedictus) (1632—1677) — 18, 98, 125.
Steuart, James (1712—1780) — 221.
Stirner, Max (Kaspar Schmidt kirjanduslik varjunimi) (1806—1856) — 88.
Struve, Gustav (1805—1870) — 105
Stuart'id (XVII—XVIII saj.) — 221.

T

- Thomson**, William (Lord Kelvin) (1824—1907) — 329.
Thouvenin, Louis-Etienne (1791—1882) — 325.
Traube, Moritz (1826—1894) — 72, 302.
Treviranus, Gottfried Reinhold (1776—1837) — 11.
Turgot, Anne-Robert-Jacques (1727—1781) — 221.

V

- Vanderlint**, Jacob (surn. 1740) — 208 211
Vasco da Gama (1469—1524) — 240.
Victoria, Inglise kuninganna (1819—1901) — 231.
Virchow, Rudolf (1821—1902) — 7, 13, 290.
Vogt, Karl (1817—1895) — 11, 292, 293.

W

- Wagener**, Hermann (1815—1889) — 212.
Wagner, Richard (1813—1883) — 26, 103.
Walpole, Robert (Oxfordi krahv) (1676—1745) — 211, 212.
Weitling, Wilhelm (1808—1871) — 18, 177, 268.
Wellington, Arthur Wellesley (1769—1852) — 316, 325.
Wolff, Christian (1679—1754) — 293.

X

- Xenophon (umb. 430—355 e. m. a.) — 201.

SISUKORD

<i>ÜK(b)P Keskkomitee Marxi-Engelsi-Lenini Instituudi Eesti Filiaalilt</i>	3
<i>Engelsi eessõnad kolmele trükile</i>	5
<i>Sissejuhatus</i>	15
I Üldmärkusi	15
II Mida töötab härra Dühring	26
<i>Esimene osa. Filosoofia</i>	
III Jaotus. Apriorism	31
IV Maailmaskemaatika	37
V. Natuurfilosoofia. Aeg ja ruum	42
VI. Natuurfilosoofia. Kosmogoonia, füüsika, keemia	50
VII. Natuurfilosoofia. Orgaaniline maailm	59
VIII. Natuurfilosoofia. Orgaaniline maailm (lõpp)	67
IX. Moraal ja õigus. Igavesed töed	74
X. Moraal ja õigus. Võrdsus	84
XI. Moraal ja õigus. Vabadus ja paratamatus	98
XII. Dialektika. Kvantiteet ja kvaliteet	105
XIII Dialektika. Eituse eitamine	114
XIV Lõpp järeldus	126
<i>Teine osa. Poliitiline ökonomia</i>	
I. Objekt ja meetod	129
II. Vägivallateooria	139
III. Vägivallateooria (järg)	146
IV. Vägivallateooria (lõpp)	153
V. Väärtuseteooria	162
VI. Lihtne ja komplitseeritud töö	172
VII. Kapital ja lisaväärtus	177
VIII. Kapital ja lisaväärtus (lõpp)	185
IX. Majanduse loodusseadused. Maarent	193
X. „Kriitilisest ajaloost“	199
XI. <i>Kolmas osa. Sotsialism</i>	
XII. Ajalooline ülevaade	224
XIII. Ülevaade teooriast	234
Tootmine	252
Jaotus	264
Riik, perekond, kasvatus	277

<i>Lisad:</i>	
Vana eessõna „Anti-Dühringile“. — Dialektikast.....	289
„Anti-Dühringi“ eeltöödest.....	296
Jalaväe taktika ja tema materiaalsed alused.....	321
Märkused „Anti-Dühringile“.....	327
<i>Aineregister</i>	337
<i>Nimede register</i>	349